غەيرەتجان ئوسمان

ئۇيغۇرلار شەرقتە ۋە غەربتە

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى : نۇرمۇھەممەت ئۆمەر

ئۇيغۇرلار ئىسرائىل ۋە غەربتە

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ISBN 7-228-07034-8
K·991(维文)定价:18.00元

غەيرەتجان ئوسمان

ئۇيغۇرلار شەرقتە ۋە غەربتە

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目（CIP）数据

东西方文化交流与维吾尔人/海热提江著. — 乌鲁木齐：新疆人民出版社，2002.2
ISBN 7-228-07034-8

Ⅰ.东.... Ⅱ.海... Ⅲ.①维吾尔族—民族历史—研究—维吾尔语(中国少数民族语言) ②东西方文化—文化交流—维吾尔族、西方国家—维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.K281.5

中国版本图书馆 CIP 数据核字（2002）第 006154 号

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放南路 348 号　邮政编码 830001）
新疆新华书店发行
新疆《工人时报》印刷厂印刷
850×1168 毫米 32 开本 13 印张 2 插页
2002 年 3 月第 1 版　2002 年 3 月第 1 次印刷
印数：1 — 3000

ISBN7-228-07034-8/K・991 定价：18.00 元

غەیرەتجان ئوسمان

نەشرىياتتىن

غەيرەتجان ئوسمان 1958 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى قەشقەر شەھىرىنىڭ يۇقارقى قازىبرىق كەنتىدە ئوقۇنقۇچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئۆز يېزىسىدا باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى تاماملاپ، 1975 — 1977 ـ يىللىرى يېزىغا چۈشۈپ دېھقانچىلىق ئەمگىكىگە قاتناشقان. 1978 ـ يىلىدىن 1983 ـ يىلىغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىيات كەسپىدە ئوقۇغان. ئوقۇشنى تاماملىغاندىن بۇيان ئۆز فاكۇلتېتىدا ئوقۇنقۇچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتىدۇ. 1994 ـ يىلى دوتسېنتلىق ئۇنۋانىغا ئېرىشتى. ئۇ ھازىر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ساھەسى بويىچە ماگىستىر ئاسپىرانت يېتەكچى ئوقۇنقۇچىسى.

غەيرەتجان ئوسمان «ئالىي مەكتەپ تىل ـ ئەدەبىيات ئاساسلىرى» ، «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» (خەنزۇچە) قاتارلىق دەرسلىكلەرنى ۋە «جۇڭگودىكى مىللەتلەرنىڭ دىن ۋە ئېپسانىلىرى قامۇسى» ، «غەربىي يۇرت ئەدەبىياتى ماقالىلەر توپلىمى» ، «جۇڭگو تارىخىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر قەھرىمانلىرى شەجەرىسى» قاتارلىق كىتابلارنى تۈزۈشكە قاتناشقان. ئۇ تۈزگەن «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى» ناملىق كىتابى ش ئۇ ئا ر ئالىي ماۋارىپ بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ دەرسلىكى سۈپىتىدە نەشر قىلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا، «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتى ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق كىتابى (خەنزۇچە) ، «ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى — تارىخىي شەخسلەر» ناملىق كىتابى نەشر

قىلىنغان.

ئۇ مەملىكەتلىك بەش قېتىملىق، خەلقئارالىق ئوچ قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا قاتنىشىپ ماقالە ئوقۇغان؛ جۇملىدىن 1998 - يىلى كۇزدە ياپونىيە فۇكۇئوكا مائارىپ ئۇنۋېرسىتېتىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن ياپونىيىگە بېرىپ ئىلمىي ماقالە ئوقۇغان ۋە زىيارەتتە بولغان.

غەيرەتجانىنىڭ ئىلمىي ئىزدىنىشلىرى 1980 - يىلىدىن باشلاپ مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنىشقا باشلىغان. ھازىرغىچە ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ۋە چەت ئەل تىللىرىدا 100 پارچىدىن ئارتۇق ماقالىسى ئېلان قىلىنىپ جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشكەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ شەرق - غەرب بىلەن بولغان مەدەنىيەت ئالاقىسى توغرىسىدا دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملار بەلگىلىك دەرىجىدە ئىزدىنىشلەر ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار يەككە ۋە پارچە ھالەتتە بولغاچقا، كىشىلەرنى بىر پۈتۈن چۈشەنچىگە ئىگە قىلالمىغانىدى.

ئاپتور بۇ كىتابىدا بۇ باش تېمىنى ئوخشىمىغان ئۇسۇل ۋە شەكىل ئارقىلىق بىرقەدەر چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق يورۇتۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ شەرق - غەرب بىلەن بولغان ئالاقىسى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى يارىتىش جەھەتتە قوشقان تۆھپىسىنى خېلىلا سىستېمىلىق ھالدا مۇھاكىمىگە قويغان.

مۇندەرىجە

بىرىنچى بۆلۈم دىنىي چۈشەنچىلەر ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالاقىسى

1. دى، تۇران ئاتالغۇسى ۋە شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالاقىسى 3
2. خاسىيەتلىك سان «توقۇز» دا ئىپادىلەنگەن شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالاقىسى 28
3. «ئوغۇزنامە» دىكى مەزمۇنلاردىن ئۇيغۇرلارنىڭ شىمال ۋە غەربكە يۆتكىلىشىگە نەزەر 71

ئىككىنچى بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگودىكى پائالىيەتلىرى

1. ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ سەددىچىن سېپىلىنى ياساش ئەمگىكىگە قاتناشقانلىقى ھەققىدە..... 103
2. جۇڭشەن بەگلىكى 106
3. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى 109
4. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئۇيغۇر دىپلوماتلىرى كورىيىدە 166

ئۇچىنچى بۆلۈم ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيا، ياۋروپا بىلەن بولغان تارىخىي ئالاقىسى

قىسقىچە چۈشەنچە 197

1. ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيا بىلەن بولغان تارىخىي ئالاقىسىنىڭ سۈبھى دەۋرى 199

2. ھونلار ۋە دىڭلىڭلارنىڭ غەربكە يۆتكىلىشى 202

3. تېلىلار ۋە ئېگىز قاتقاللار زامانىسىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئوتتۇرا، غەربىي ئاسىيا ۋە ياۋروپادىكى پائالىيەتلىرى 207

4. ئۇيغۇرلار ۋە بالاساغۇن 225

5. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 243

6. قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى 247

7. قىتانلار ۋە ئۇيغۇرلار 307

8. موڭغۇللارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پائالىيەتلىرى ۋە ئۇيغۇرلار 318

9. ئېلخانىلار خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار 328

10. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى ھەققىدە 336

11. تۆمۈرلەر ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى 350

12. چىڭ سۇلالىسى ۋە مىنگو دەۋرىدە شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئوتتۇرا، غەربىي ئاسىياغا كۆچۈشى ۋە پائالىيەتلىرى 375

ئاخىرقى سۆز 405

بىرىنچى بۆلۈم

دىنىي چۈشەنچىلەر ۋە ئەدەبىي ئەسەر-لەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن شەرق - غەرب مەدەنىيەت ئالاقىسى

1. دى، تۇران ئاتالغۇسى ۋە شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالاقىسى

1) مەسىلىنىڭ قويۇلۇشى

ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ھۆججەتلىرىدە «تۇران» دېگەن ئاتالغۇ بار. بۇ، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە تاجىكچە ۋە ئەرەبچە ھۆججەتلەردە، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ ـ جۇغراپىيىسىدە دائىم كۆزگە چېلىقىدۇ.

پرولېتارىيات داھىيلىرىدىن ف. ئېنگېلس[1]، ئامېرىكىلىق مەشھۇر ئالىم مورگان[2]مۇ بۇ ئاتالغۇنى تىلغا ئالغان.

2) ئاتالغۇنىڭ مەزمۇن خاراكتېرى

تۇران ئاتالغۇسى تارىختىن بۇيان ئىككى خىل مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ كەلدى. ف. ئېنگېلس «تۇران» ئاتالغۇسىنى جۇغراپىيىلىك نام سۈپىتىدە، «تۇرانلىقلار» ئاتالغۇسىنى خەلقلەر — ئىنسان تۈركۈمى نامى سۈپىتىدە ئىشلەتكەن[3]. «بۇيۇك لۇغەت ۋە ئېنسىكلوپېدىيە» دە: «تۇران — تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ قەدىمكى يۇرتلىرىغا قەدىمكى ئىرانلىقلارنىڭ بەرگەن نامى[4]دېيىلگەن بولسا، «قۇتادغۇبلىك» داستانىنىڭ مۇقەددىمىسىدە بۇ ئەسەرنى مۇشۇنداق نام بىلەن «تۇرانلىقلار» نىڭ ئاتايدىغانلىقى ئەسكەرتىلگەن[5]، يەنە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ئەسىرىنى

خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىلارمۇ «تۇران — ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ياشايدىغان يۇرتلارنىڭ قەدىمكى نامى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ ياكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنى كۆرسىتىدۇ» [6]، دەپ ئىزاھات بېرىشكەن.

شائۇخەي تەرجىمە نەشرىياتى 1984 ـ يىلى «شاھنامە» نىڭ «رۇستەم ۋە سوھراپ» بابىنىڭ تەرجىمىسىنى نەشر قىلغاندا فىردەۋسى تىلغا ئالغان «تۇران» سۆزىنى تەرجىمان مۇنداق ئىزاھلىغان: «تۇران — ئەسلىي ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئىبارەت كەڭ تېررىتورىيە ئىدى. بۇ يەرگە ئىران قەبىلىلىرى جايلاشقان، كېيىنچە بۇ يۇرتنى تۈركىي مىللەتلەر ئىگىلىگەن ۋە «تۈركىستان» غا ئۆزگەرتكەن. «شاھنامە» دە فىردەۋسى «تۇرانلار» بىلەن «تۈرك» لەر دېگەن ئىككى سۆزنى ئوخشاش مەنىدە قوللانغان».

ئالىم لى يوڭ بىرقەدەر كونكرېت پىكىر يۈرگۈزۈپ: «يېقىنقى ۋە ھازىرقى ئىلىم ساھەسى «تۇران» ئىبارىسىنى ئۇيغۇرلارغا مەنسۇپ بولغان تۈركىي تىللار ئائىلىسى، ھەتتا پۈتكۈل ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى ئىنسانلار تۈركۈمىنىڭ ئومۇمىي نامى سۈپىتىدە قاراپ كەلدى»[7]، دەپ يېزىپ، «ئۆز تارىخىنىڭ مەلۇم باسقۇچلىرىدا نەچچە قېتىملاپ پۈتۈن مىللەتنىڭ قەلب ساداسىنى ياڭرىتىپ قوراللىق، ھەيۋەتلىك ۋە شانلىق كۈرەش مۇساپىلىرىنى بېشىدىن كەچۈرگەن تۇرانلىقلار[8]» دېگەن شەكىلدە تارىخقا ياندىشىپ، ئۆز پىكرىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا قاراتمىلىققا ئىگە قىلغان.

چىڭگىزخان ئىستېلاسىدىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەڭ تەسىرلىك رول ئويناپ «يىپەك يولىدىكى بىرىنچى قاتاردىكى قەھرىمان» ۋە «يىپەك يولىدا تۇغۇلغان بىرىنچى قاتاردىكى شاھ»[9]، دەپ شۆھرەت قازانغان ئەمىر تۆمۈر (1333 — 1405)

ئۆز ئۇقۇتلىرىدە «بىز كىم — مۇلكى تۇران، بىز كىم — مىللەتلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكىسى ۋە ئەڭ ئۇلۇغى بولغان تۈركنىڭ باش بوغۇنى»[10]، دەپ ھەيۋە كۆرسىتىپ، «تۇران»نى بىر ئەل سۈپىتىدە بايان قىلغان. بۇ تارىختىكى كىشىلەرنىڭ بايانلىرى بولۇپ، ئۇنىڭغا پۈتۈنلەي جور بولۇش كېرەك دېگەن مەنتىقە چىقىرىلماسلىقى كېرەك، ئەلۋەتتە.

بۇ ئاتالغۇنىڭ قوللىنىلىشى دەسلەپتە قەدىمكى پارس - ئىران ھۆججەتلىرىدە ئۇچرايدۇ.

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى X ئەسىردىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى VII ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا شەكىللىنىشكە باشلىغان ئىران زوروئاستىر دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئاۋېستا» (Avesta) دا «تۇرا» ئىبارىسى تىلغا ئېلىنغان. ئۇنىڭدا يەنە «جەڭگىۋار تۇرالار» دېگەن ئىبارىمۇ كۆزگە چېلىقىدۇ[11]. بۇ كىتابتىكى «تۇرا»، «تۇر» لار ساك (Saca) ۋە ئىسكىف (Scythia) لەرگە قارىتىلغان[12]. ساك ۋە ئىسكىفلەر بولسا ئىران قەبىلىلىرىنىڭ شىمالىدا، كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان چوڭ بىر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ نامى بولۇپ، ئۇلار تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي، تەكلىماكان ۋادىلىرىدا ياشىغان. پارسلارنىڭ كلاسسىك ئەسىرى «باھادىر زەردەشت مەرسىيە» (مىلادىيە V — VI ئەسىرلەردە يازما شەكىلگە كەلگەن) دە، ئىرانغا قوشنا بولغان ھەم پارسلارنىڭ شىمالىي چېگراسى سۈپىتىدە تونۇلۇپ كەلگەن ئامۇ دەرياسىنىڭ ئۇ يېقىدىكى ئەل «تۇران» دەپ تەسۋىرلەنگەن.

«ئاۋېستا» دىكى مەركىزىي ۋەقەلىك ئىران قەبىلىلىرى بىلەن شىمالدىكى جەڭگىۋار كۆچمەن قوۋملارنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغان جەڭگى - جېدەللىرى تەسۋىرلەنگەن. ئىران قەبىلىلىرىگە يېتەكچىلىك قىلغان سەردار ھىلاج، سوقرات، سىياۋۇش ۋە ئىسپەندىيارلار بولسا، شىمالدىكى قەبىلىلەرگە تۇر،

هۇشاڭ ۋە ئافراسياپلار باشچىلىق قىلغان.

«ئاۋېستا» دا «ئارجاسىب» دېگەن بىر قەھرىمانلىڭ نامى تىلغا ئېلىنىدۇ ھەم ئۇ ئىران قەبىلىلىرىنىڭ ئەڭ كۈچلۈك رەقىبى سۈپىتىدە نۇرغۇن قوشۇنغا يېتەكچىلىك قىلىپ، ئىران قەبىلىلىرىنى ساراسىمگە سالىدۇ. بۇ يەردىكى «ئارجاسىب» كېيىنكى مەنبەلەردە ئاساسەن «شاھنامە» دە) تىلغا ئېلىنغان «ئافراسياپ» ئوبرازىنىڭ ئىپتىدائىي ئۇلگىسىدۇر[13]. ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «تارىخىي مۇلكى ئەجەم» ناملىق ئەسىرىدە «ئارجاسىب» بىننى ئافراسياپ كىم، تۇرك پادىشاھى ئەردى»، «ئافراسياپ — ھۇشاڭ بىننى تۇر بىننى فېرىدۇن ئوغلىدۇر»[14]، دەپ يازغان. «شاھنامە» دە ئارجاسىب نامى «ئافراسياپ» شەكلىدە تىلغا ئېلىنغان ھەم ئۇ تۇران ئېلىنىڭ پادىشاھى، تۇركلەرنىڭ سەركەردىسى سۈپىتىدە كەيخۇسرەۋ، رۇستەم، سىياۋۇش قاتارلىق ئىران سەرۋازلىرى بىلەن بولغان ئاجايىپ كەسكىن ئېلىشىشلىرىنى سۈرەتلىگەن.

دېمەك، «ئاۋېستا» دىكى «تۇرا»، «تۇر» نامى «باھادىر زەردىشتىيە» ۋە «شاھنامە» لەردىكى «تۇران» ئاتالغۇسىنىڭ دەسلەپكى شەكلى دەپ قاراش مۇمكىنچىلىكى بار. بۇنى بىرقانچە تەرەپتىن ئىسپاتلاشقا بولىدۇ:

بىرىنچى، «ئاۋېستا» دىكى «تۇرا»، «تۇر» لار ئىران قەبىلىلىرىنىڭ شىمالىدىكى زور بىر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا قارىتىپ قوللىنىلغان. بۇ قەبىلىلەر ئەينى چاغدا ئوت ـ سۇ قوغلىشىپ، كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرىدىغان قەبىلىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ماكان ـ تېررىتورىيىسى مۇقىم شەكىللەنمىگەن. شۇڭا، بۇ نام ئۆز زامانىسىدا مۇئەييەن تېررىتورىيىنى ئىپادىلىمەي، بەلكى قەبىلە ـ قوۋم نامى شەكلىدە قوللىنىلغانلىقى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

ئىككىنچى، «ئاۋېستا» دەۋرىدىن كېيىن ئىرانلىقلار

ئۆزلىرىنىڭ ئاساسلىق پائالىيەت رايونىنىڭ شىمالىدىكى چەكسىز تېررىتورىيىنى «تۇران»، دەپ ئۇ يەردە ياشىغان خەلقلەرنى «تۇرانلار» دەپ ئاتىغان. بۇ «تۇرا - تۇر» دىن «تۇران» نىڭ كېلىپ چىقىش ئېھتىمالى بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇچىنچى، «ئاۋېستا» دا تىلغا ئېلىنغان «دىۋە كەبى»، «يالغانچى»، «رەزىللىك» دە ئۇچىغا چىققان «ئارجاسىب» نىڭ «شاھنامە» دە «تۇران شاھى» دەپ تەسۋىرلىنىشى «ئارجاسىب» نىڭ «جەڭگىۋار تۇرلار» دەپ ئاتالغان قوۋملارنىڭ يېتەكچىسى بولۇشى مۇمكىنچىلىكىنى، بۇنىڭ «تۇران شاھى ئافراسىياپ» دېگەن ئۇقۇم بىلەن مەزمۇنداش ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ.

تۆتىنچى، «شاھنامە» دە ئافراسىياپ تۇران شاھى دېيىلىش بىلەن بىرگە «تۇركلەرنىڭ خانى» دېگەن ئۇقۇم تەڭ مەنىدە قوللىنىلغان. دەرۋەقە تارىخشۇناس سېن جوڭمىيەن بەزىلەر «تۇرا» تۇركلەرنىڭ بوۋىسى دەپ قارايدۇ، دېگەن مەزمۇندا پىكىر بايان قىلغان بولۇپ[15]، بۇ «تۇران» بىلەن «تۇرك» نىڭ «شاھنامە» قاتارلىق كىتابلاردا پاراللېل قوللىنىلىشىنىڭ رېئاللىقتىن ئانچە چەتلەپ كەتمىگەنلىكىنى، ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى بىپايان تۇزلەڭلىكتە ياشىغان تۇرانلارنىڭ ئاساسىي قەبىلىلىرى دەۋرىنىڭ ئالمىشىشى، ئىنسانلارنىڭ تەرەققىياتى ھەم مىللەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىش قانۇنىيىتىگە ماسلاشقان ھالدا كېيىنكى دەۋردىكى تۇركىي تىللىق قەبىلىلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ بىر تارماق مەنبەسى بولۇپ قالغانلىقىنى ئېنىقلىققا ئىگە قىلىدۇ.

بەشىنچى، كىشى ئىسىملىرىدىمۇ، مەسىلەن، ئەرلەر ئارىسىدا تۇر، تۇراخۇن، تۇران ئاخۇن، ئاياللار ئارىسىدا تۇخان (تۇرخان)، تۇراخان، تۇرانقىز، تۇرانخان دېگەنگە ئوخشاش

ئىسىملار بار. بۇنىڭدىن تۇر، تۇرا، تۇران ئاتالغۇلىرىنىڭ تومۇرى ھەم مەزمۇنى ئوخشاش ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تۇرمۇشىدا ئىستېمال قىلىنىۋاتقان بۇ ئىسىملارنىڭ يىلتىزىنى «ئاۋېستا» دەۋرى» دىن سۈرۈشتە قىلساق غەلىتىلىك ھېسابلانماس.

ئالتىنچى، مەھمۇد كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «ئان ـ ئەن» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇپ كۆپلۈك مەنىسىنى بېرىدىغانلىقىنى، شۇنىڭغا مۇناسىپ «ئەر» نىڭ كۆپلۈكى «ئەرەن»، «ئوغۇل» نىڭ كۆپلۈكى «ئوغلان» ئىكەنلىكىنى ئېيتقان[16]. مۇشۇ ئەھۋالغا قاراپ، «تۇر ـ تۇرا» نىڭ كۆپلۈك شەكلى «تۇران» بولۇشى ئېھتىمالغا خېلىلا يېقىن.

يەتتىنچى، پارسىلارنىڭ ئەپسانە ـ رىۋايەتلىرىدە سۆزلەنگەن فېرىدۇن ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى توغرىسىدىكى مەزمۇنلارمۇ بەلگىلىك تولۇقلىما ماتېرىيالغا ئىگە قىلىدۇ. بىر خىل ئەپسانە ـ رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، فېرىدۇن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا پۈتۈن دۆلەتنى ئۈچ ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ. چوڭ ئوغلى سېلىمگە روم (ۋىزانتىيە) نى، ئوتتۇرانچى ئوغلى تۇرغا تۇران ۋە چىننى، كەنجى ئوغلى ھىلاجغا پۈتكۈل ئىرانىنى سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەن[17]. بۇنىڭغا قارىغاندا «تۇر» غا تەگكەن يەر «تۇرنىڭ ئەۋلادلىرى ھەم ئۇنىڭ زېمىنى» مەنىسىدە «تۇران» دەپ ئاتالغان. «شاھنامە» دىكى ئافراسىياپنىڭ ئاغزىدىن بېرىلگەن «... تۇران بىلەن ئىرانىنىڭ زىددىيىتى سېلىم بىلەن تۇران زامانىسىدىن باشلانغاندۇر» دېگەن گەپتىن ھەم فېرىدۇننىڭ ئىككىنچى ئوغلى تۇرنىڭ «شاھنامە» نىڭ يەنە بىر يېرىدە ئافراسىياپ ئاغزىدىن «تۇران» شەكلىدە بېرىلگەنلىكىمۇ «تۇر» بىلەن «تۇران» نامىنىڭ ئۆزئارا ئۇيغۇنلاشتۇرىدۇ. ۋاھالەنكى، بۇلار ئەپسانە ـ رىۋايەتلىك چۈشەنچە بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ تارىخىي ئۇقۇملارنى بايان

قىلىشتا ۋاستىلىك ماتېرىيال ئىكەنلىكىنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىۋەتمەيدۇ.

سەككىزىنچى، ئۇيغۇر تارىخچىسى موللا مۇسا سايرامى (1836 — 1917) 1911 ـ يىلى تاماملىغان «تارىخى ھەمىدي» ناملىق كىتابىدىكى «تۇران» دېگەن نام ‹تۈرك› بىلەن ‹تۇر› سۆزىنىڭ قوشۇلۇشىدىن پەيدا بولغان»[18]، دېگەن بايانىدىن ئۇنىڭ بەلگىلىك ئېنىقلىما ماتېرىياللىق رولى بارلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

3) ئاتالغۇنىڭ جۇغراپىيىلىك مەزمۇن دائىرىسى

دۇنيا خەرىتىسىدىن قارىساق، تەڭرىتاغلىرى كاسپىي دېڭىزى، كوپت (Kopt) تاغلىرى ئەتراپىنى ئوراپ تۇرغان كەڭ تېررىتورىيىنىڭ تۇران تۈزلەڭلىكى دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ توپۇنۇمىيە مۇتەخەسسىسى موزايېبفمۇ ئومۇمەن «كوپت تاغلىرىدىن تەڭرىتاغلىرىغىچە، كاسپى دېڭىزىدىن قارا قۇم ۋە قىزىل قۇم چۆللۈكلىرىگىچە بولغان دائىرە تۇران ئويمانلىقى دەپ ئاتىلىدۇ»[19] دەپ يازغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ كۆز قارىشىنى تولۇقلاپ، يەنە مۇنداق دەيدۇ: «تۈركي تىللىق قەبىلىلەر بۇ يەردە كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى كەچۈرەتتى. ئەمما، كېيىنچە، تۈركي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ جەنۇبقا ۋە غەربكە يۆتكىلىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، كاسپى دېڭىزىدىن لوپنۇرغىچە بولغان كەڭ رايونلارنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ‹تۇران› دېگەن بۇ نام باشقىچە مەزمۇنغا ئىگە بولدى. ئۇنىڭ مەزمۇنى تېخىمۇ كەڭ، شۇڭا (باشقىچە) چۈشەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ»[20].

پروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىن قەدىمدە تۇران دەپ ئاتالغان تېررىتورىيىنىڭ شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىنى خەنزۇچە مەنبەلەر ئاساسىدا مۇنداق بايان قىلغان: تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى «تاڭ گاۋزۇڭ لىجى

ۋاقتىدىكى تۈركىي نەسەبلىك سانغۇن چۈبى خېلىنىڭ 635 ـ يىلى تارىم — ‹تۇران ساي› (突伦川) ، تەكلىماكان — ‹تۇران چۆل› (突伦绩) لىرىغىچە جەڭ قىلىپ بارغانلىقىنى قەيت قىلغان»[21]. يەنى بۇ يەردە بۇ ئالىم « 突伦 » نى «تۇران» سۆزىنىڭ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇچە يېزىلىشى دەپ ھېسابلىغان.

شۇنداق بولسىمۇ، «تۇران» دىن ئىبارەت بۇ نامنىڭ جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم دائىرىسى ئەڭ دەسلەپتە ئىرانلىقلارنىڭ زېمىن چۈشەنچىسىدە خاسلاشقانلىقىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، پارسلارنىڭ قارىشى بويىچە كۆرستىشكە توغرا كېلىدۇ.

قەدىمكى ئىرانلىقلار ئىران بىلەن تۇراننىڭ چېگرالىرىنى ئامۇ دەريالىرى ئارقىلىق ئايرىغان. بۇنىڭدا مۇنداق بىر رىۋايەت بار:

يىراق قەدىم زاماندا بىر ـ بىرىنىڭ كۈشەندىسى بولغان ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش ئالەمنىڭ مالەم قىپتۇ. كېيىن كېڭىشىش ئارقىلىق شۇنداق بىر مەسلىھەتكە كەپتۇ. ئىران قوشۇننىڭ بىر ئەسكىرى چىقىپ شەرق تەرەپكە قارىتىپ ئوقيادىن بىرتال ئوق ئۇزىسۇن، يا ئوقى چۈشكەن يەر ئىككى ئەلنىڭ پاسىلى بولسۇن، دەپ كېلىشىپتۇ. جەسۇر جەڭچى ئەرش تاللىنىپ، مەغرۇر قەدەم بىلەن ماڭەند تېغى ئۈستىگە چىقىپتۇ. ئۇ پۇتۇن كۈچىنى ئوقيادىن ئوق ئۇزۇشكە مەركەزلەشتۈرۈپ، ئوق ئۇزگەنكەن، ئايلىنىپ كېتىپ قىممەتلىك جېنىنى تەقدىم قىپتۇ. باتۇرنىڭ ئوقى ئىلاھنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ، ئاسماندا ئاقار يۇلتۇزدەك سەھەردىن تارتىپ چۈشكىچە مېڭىپ، سانسىزلىغان ئېگىز تاغلار ۋە دەريا ھەم چۆللەرنى ئايلىنىپ، ئەڭ ئاخىرىدا جەيھۇن (ئامۇ) دەرياسىنىڭ بويىدىكى چوڭ بىر تۈپ ياڭاق دەرىخىنىڭ يىلتىزىغا سانجىلىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى ياڭاق دەرىخى (جۈملىدىن

جەيھۇن دەرياسى) ئىران بىلەن تۇراندىن ئىبارەت ئىككى ئەلنىڭ چېگرا ـ پاسىلى قىلىنغان[22]. يەنە بىر رىۋايەتنىڭ مەزمۇنى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەرش ئاتقان ئوق دەسلەپتە بىر كەركىس (بىر خىل قۇش) نىڭ قانىتىغا تەگكەن، كەركىس زىماۋەند ۋە تەبەرستاندىن ئۇچۇپ ئۆتۈپ جەيھۇن بويىغا چۈشكەن، شۇنىڭ بىلەن ئاشۇ زېمىن ئافراسىياپقا تەۋە بولغان[23].

دېمىسىمۇ، تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، «ئامۇ دەريا ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدىكى، يەنى پارس تىللىق خەلقلەر بىلەن تۇركىي تىللىق خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەنئەنىۋى پاسىل بولغان»[24]. ئىراندىكى بەھىستون ئابىدىلىرىدە ئىران شاھى دارا I نىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 517 ـ يىلى ئامۇ دەريادىن ئۆتۈپ، ساكلارغا ھۇجۇم قىلغانلىقى تەسۋىرلەنگەن. بەھىستون ئابىدىلىرىدە دارانىڭ مۇنداق سۆزلىرى ئۇچرايدۇ: «شاھ دارا، مەن ساكلار يۇرتىغا باستۇرۇپ باردىم، ئۇل ساكلار يۇرتى دەريانىڭ نېرىقى تەرىپىدە بولۇپ، ئۇلار چوققىسى ئۇچلۇق قالپاق كىيىپ يۈرىدىكەن. ئەل قىسسە، مەن دەريادا كېمىلەردىن كۆۋرۈك سېلىپ، شۇ كۆۋرۈك ئارقىلىق ساكلار يۇرتىنىڭ ئىچكىرىسىگە كىردىم ۋە ئۇلارنى يەر بىلەن يەكسان قىلدىم. ساكلارنىڭ باشلىقلىرىدىن بىرقانچىلىرىنى ئەسىر ئالدىم. پۇت ـ قوللىرىنى باغلاپ ھۇزۇرۇمغا كەلتۈردۈم، ئۆز خاھىشىم بويىچە ساكلار يۇرتىغا يېڭى باشلىق تەيىن قىلدىم. شۇنىڭدىن كېيىن مەملىكەت مېنىڭ ئىلكىمگە ئۆتتى»[25] دېگەن. شۇنىڭدىن قارىغاندا بەھىستون ئابىدىلىرىدە تىلغا ئېلىنغان «ساكلار يۇرتىدىكى دەريا» دەل ئامۇ دەريانىڭ ئۆزىدۇر[26].

دېمەك، ئىران بىلەن تۇرانىنىڭ چېگرانى يەنى «تۇران» دەپ ئاتالغان تىررىتۇرىيىنىڭ جەنۇبىي چېگرانى ئامۇ دەريانى

دەپ ھېسابلانغان.

ئۇنداق بولسا «تۇران» ئېلىنىڭ شىمالى، شەرق ۋە غەربىي چېگرالىرى قايسى يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «شاھنامە» دە ئافراسىياپنىڭ «چىندىن ئامۇ دەريالىرىغىچە بولغان زېمىنلار مېنىڭ ئىلكىمدىدۇر» دېگەن بايانى بار، بۇ يەردە بۇ تۇران شاھى دەپ ئاتالغان ئافراسىياپ باشقۇرغان زېمىنىنىڭ بىر چېگرالىنىڭ «چىن» غا تۇتىشىدىغانلىقىدىن شەپە بېرىپ ئۆتىدۇ.

«چىن» قەيەر؟ «چىن» مۇرەككەپ بىر تارىخىي ئاتالغۇ بولۇپ، قەدىمكى زامانىدا پارسلار ۋە تۇركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ نەزىرىدە چىن ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن تۇركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ يۇرتىنى كۆرسەتكەن. يەنى پارس، تۇرك كلاسسىك ئەسەرلىرىدە تىلغا ئېلىنغان «چىن» (ماچىن) ئاتالمىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمى، يەنى شەرقىي پاسىلى قۇمۇلغىچە بارىدىغان تارىم ۋادىسىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ يازغان بولسا، پروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن[27]، ئەنگلىيىلىك ئاۋرىل ستەين چىن ۋە ماچىن خوتەنىنىڭ قەدىمكى نامى ئىدى[28]، دەيدۇ. جاڭ خوڭنيەن ئەپەندىمۇ «شاھنامە» نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىدە «چىن» ئاتالغۇسى جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى تارىختا تۇركىي تىللىق خەلقلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ كۆرسەتكەن[29].

لى جىمىڭ ئەپەندى «‹تارىخىي خاتىرىلەر›»، «‹خەننامە›» لەردىكى «چىنلىقلار» (秦人) نامىنىڭ تەرجىمە قىلىنىشى مەسىلىسى» («قەشقەر پىداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ خەنزۇچە 2000 ـ يىللىق 3 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان) دېگەن ماقالىسىدە سىماچىيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە بەنگۇنىڭ «خەنnامە» قاتارلىق مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللاردا تەرجىمە قىلىنغان «چىنلىقلار» دېگەن نام

تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاھالىلەرنى كۆرسەتتى. تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاھالىلەرنىڭ «چىنلىقلار» دەپ ئاتىلىشىنىڭ تارىخىي ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، خەنۇۋدى دەۋرىدىلا بار ئىدى. ئىككى خەن دەۋرى، ۋېي، جىن، 16 پادىشاھلىق، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى، سۇي، تاڭ دەۋرىدىن سوڭ دەۋرىگىچە ئىزچىل شۇنداق قوللىنىپ كېلىنگەن، دەيدۇ.

بۇ بايانلار «تۇران» نىڭ شەرقىي ۋە شىمالىي چېگرالىرىنى بەلگىلەشتە مەلۇم ماتېرىيال ئاساسى بارەڭ قىلسىمۇ، بىراق كونكرېت پاسىلى قايسى ئورۇن بولۇشىنى كېرەك، دېگەن مەسىلىدە ئېنىق چۈشەنچە تۇرغۇزۇشقا ئىمكانىيەت يوق. چۈنكى، «چىن» بەزى ئەھۋالدا «مەركىزىي جۇڭگو» نى ئۆز ئىچىگە ئېلىپمۇ كەتكەن. «تۇران» نىڭ غەربىي چېگرالىرىغا كەلسەك، بۇنىڭغا قايىل قىلارلىق جاۋاب بېرىدىغان ماتېرىيالغا ھازىرچە ئىگە ئەمەسمەن.

ئومۇمەن، «تۇران» ئۇنتۇرا ئاسىيانىڭ جۇغراپىيىلىك نامى بولۇپ، ئۇنىڭ شەكىل جەھەتتىن قوللىنىلىشى ئاساس، مەزمۇن جەھەتتە ئىپادە قىلغان ئوقۇمى قوشۇمچە ئورۇندا بولغان.

بۇ يەردە دېيىلمۇاتقان ئوتتۇرا ئاسىيا «كەڭ مەنىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا» مۇ ئەمەس، «تار مەنىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا» مۇ ئەمەس، بەلكى ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان. بۇ رايون جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونى ۋە موڭغۇلىيە بىلەن، غەربتە پېرسىيە، جەنۇبتا ھىندىستان ۋە تىبەتلەر بىلەن ئورالغان. جۇغراپىيەۋى مۇھىتى، ئىرقى ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردىن بۇ رايوننى تەخمىنەن ئۇچ بۆلەككە ئايرىش مۇمكىن. يەنى تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنى بىرىنچى بۆلەككە، پامىرنىڭ غەربى، سىر ۋە ئامۇ دەريالىرىنىڭ ئوتتۇرىسىنى مەركەز قىلغان جايلارنى ئىككىنچى بۆلەككە؛

تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە قازاقىستانىنىڭ يەتتەسۇ قاتارلىق جايلىرىنى ئۇچىنچى بۆلەككە ئايرىش مۇمكىن[30]. مانا مۇشۇ «ئوتتۇرا ئاسىيا» رايونىنىڭ يەنە بىر نامى «تۇران» ئىدى دېيىلسە، پۈتۈنلەي ئاساسسىز ھېسابلانمايدۇ.

4) دى ۋە تۇران ئاتالغۇلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى

يۇقىرىدا پارسلارنىڭ قەدىمكى ھۆججەتلىرى، تۇركىي ۋە باشقا غەربتىكى بەزى تارىخشۇناسلارنىڭ ھۆججەتلىرىدە تۇركىي تىللىق خەلقلەر «تۇرا»، «تۇران» دەپمۇ ئاتالغانلىقى توغرۇلۇق توختىلىپ ئۆتتۇق. خەنزۇچە ھۆججەتلەردە (بۇ خەلقلەر) «دىلار»، «دىڭلىڭلار»، «تېلىلەر»، «تۇركلەر» دەپ ئاتالغان. يەنە بۇ ھەقتە تارىخشۇناس ئەنۋەر بايتور بىلەن خەيرىنسا سىدىقلار مۇنداق ئىزاھات بېرىپ ئۆتكەن: «〈ئاۋېستا〉 بىلەن 〈شاھنامە〉 دىكى رىۋايەتلەردە جۇڭگو تارىخىدا 〈دى〉 دەپ ئاتالغان قەبىلىلەرنىڭ تۇرك دەپ ئاتالغانلىقى، ئۇلارنىڭ ئاساسەن ھازىرقى موڭغۇل يايلاقلىرى، ئالتاي ۋە تەڭرىتاغ ئەتراپلىرى بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا ياشىغانلىقى، ئۇلارنىڭ بۇ زېمىنى 〈تۇران〉 دەپ ئاتالغانلىقى، بۇ نام رىۋايەتلەردە تۇركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئەجدادى تۇردىن كېلىپ چىققانلىقى بايان قىلىنىدۇ».

دېمەك، يۇقىرىقى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، دى يەنى تۇركىي تىللىق قەبىلىلەر شىيا، شاڭ ۋە غەربىي جۇ سۇلالىسى ھۆكۈم سۈرگەن 1400 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە شەرقتە ھازىرقى شىمالىي جۇڭگو رايونىدىن، غەربتە ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىغىچە ياشىغان، جۇڭگو ۋە ئىران تارىخشۇناسلىرىنىڭ ماتېرىياللىرىدا پەقەت ئۆزىگە يېقىن زېمىندىكى تۇركىي تىللىق قەبىلىلەرنى تونۇشتۇرغان. ئەمەلىيەتتە ئۇلار بىر تۇتاش قەبىلىلەردىن ئىبارەت ئىدى[31]».

بۇ بايانلار دى، تۈرك، تۇرانلار دېگەن ئاتالغۇلارنىڭ مەزمۇنداشلىقىنى چۈشەندۈرۈش بىلەن بىرگە ئۇلارنىڭ ئېتنىمولوگىيىسىنى تەكشۈرۈشكە توغرا كەلسە بىر مەنبەدىن سۇرۇشتە قىلسا بولمىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ئالدى بىلەن «دى» (di) سۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى مۇھاكىمىگە قويىمىز.

دى (狄) خەنزۇچە ھۆججەتلەردە مەركىزىي جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى زور بىر تۈركۈم قەبىلىلەر توپىنىڭ ئومۇمىي نامى سۈپىتىدە قوللىنىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ نام ئەڭ دەسلەپتە ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى تۇتېم ئېتىقادى ئېدىئولوگىيە فورماتسىيىسى قىلىنغان زامانلاردا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. شۇڭا، ئۇنىڭغا كۆچلۈك دىنىي پۇراق سىڭگەن.

دىلارنىڭ تارىخى ئۇزۇن، ئۆز تەركىبىدىكى ئۇرۇق - قەبىلىلەر كۆپ بولغاچقا تۇتېم ئېتىقادى بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەن «دى» نامى ئىپادە قىلغان ئېتىقاد ئوبيېكتلىرى بىرقانچە تۈرلۈك بولغان.

دى نامى ئەسلىي ئانا جەمەت ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ ئەجدادى بولۇپ، قۇدرەتلىك، مۇقەددەس مەبۇدىنىڭ سىمۋولى ئىدى. دىلار تەركىبىگە كىرگەن چوڭ بىر ئۇرۇق (ئۇنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى قەبىلە) «ئىت» نى تۇتېم قىلغان. يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ باشلىرىدا ئىت بىلەن بۇرە بىر تۇردىكى ھايۋان بولۇپ، كېيىنچە ئىككى تۈرگە ئايرىلغان، دىلار ئارىسىدا ئىت تۇتېمى ساقلىنىپ، تۈركىلەر ۋە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بۇرە ئېتىقادچىلىقىنىڭ مۆتىۋەر ئورۇنغا ئۆتۈشىي مانا مۇشۇنداق تارىخىي يىلتىزداشلىققا ئىگە. قەدىمكى زامانىدا ئىتقا چوقۇنغان ئۇرۇق - قەبىلىلەر ئارىسىدا ئىت بىلەن دى ئۇقۇم جەھەتتە ئوخشاش مەنە ئاڭلانقان. مەسىلەن، خەنزۇ مۇئەللىپ ياڭ شيۇڭ (杨雄) «شيۇە» (方言) دېگەن كىتابىدا «ئىت دى

دېمەكتـۇر» (刹 ، 狄也) دېگەن: جۇڭگونـڭ شەرقي خەن سۇلالىسى دەۋردە ئۆتكەن ئاپتور شۇجېن «سۆزلەر» (文说) دېگەن كىتابىدا «شىمالدىكى دىلار ئىتقا چوقۇنىدۇ» ، دىلارنىڭ ئۇچ چوڭ قەبىلىسىنىڭ بىرى «قىزىل دى(赤狄) لار ئىت ئۇرۇقىدىن» دەپ يازغان. ئىت ئېتىقادچىلىقى نۇقتىسىدىن، «دى» ئىت مەبۇدى، يەنى «ئىت تەڭرىسى» ئۇقۇمىدا ئىستېمال قىلىنىشى ئۇرۇقداشلىق تۇزۇمى شارائىتىـــدا ياشـــغان ئىنسانلارنىڭ ئىدېئولوگىيىسىنى گەۋدىلەندۇرگەن.

دىلارنىڭ يەنە بىر ئۇرۇقى (زورايغاندىن كېيىنكـــى قەبىلىسى) «شۇڭقار» غا ئېتىقاد قىلغان. بۇنى ئىسپاتلايدىغان مۇنداق ماتېرىيال بار. قەدىمكى خەنزۇچە ھۆججەتلەردە « 狄 » خېتى « 翟 » (di) خېتى بىلەنمـۇ ئىـپادىلەنگەن بولۇپ، شۇڭقارغا ئېتىـقاد قىلىدىغان ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر ئارىســىدا «شۇڭقار» بىلەن «دى» ئوخشاش ئۇقۇمـغا ئىگە مەنىنى ئۆزىگە مۇجەســسەم قىلغان. چىن خانلىقى (国秦 مىلادىيە 265 — 420 ـ يىللار) دەۋرىدىكـى گۇپۇ «تاغ ـ دېڭـزلار قامۇسـى» (山海经) نى ئىزاھلىغاندا « 翟 » نى «قۇيرۇقى ئۇزۇن، بۇركۇت ئائىلىسىگە مەنسۇپ» بىر خىـل قۇش دەپ يازغان بولسا، زامانىمىز تەتقىقاتچىلىرى گۇپۇنىڭ دېگـنـــى دەل «شۇڭقار» (بۇركۇت) ئىـدى، دەپ دەلـــلـلەيدۇ[32] ھەم دىلارنىڭ بىر تۇركۇم ئۇرۇق ـ قەبىلىلىرىنىڭ « 翟 » بىلەن ئاتىلىشى ئۇلارنىڭ تۇتېم نامى بىلەن ئاتىلـــشـــى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، دەپ قارايدۇ[33].

دى ئەۋلادلىرىنىڭ شۇڭقار ئېتىقادچىلىقىنىڭ تەســرى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇشى بىلەن بىرگە تەسىرى ئىزچىل بولغان[34].

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئەھۋاللار بويىچە قارىغاندا «دى» نىڭ مەيلى «ئىت مەبۇدى» ، مەيلى «شۇڭقار مەبۇدى» مەنىسى

بولسۇن، ھەر ئىككىلىسى «مەبۇد» يەنى «تەڭرى» ئۇقۇمىنى ئاڭلاتقان. يەنى «تۈرك» دەپ ئاتالغان ئىنسان تۈركۈمىنىڭ ئەجدادى ئىپتىدائىي ئېتىقادچىلىق گۈللەنگەن زامانلاردا ئۆزلىرىنى مۇئەييەن تۇتېمىلىق نەرسىنىڭ ئەۋلادلىرى دەپ ھېسابلاپ، ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق ـ قوۋم نامىنى «تەڭرى» بىلەن بىر گەۋدە سۈپىتىدە ئىپادە قىلغان.

«تۈرك» ئاتالغۇسىنىڭ قەدىمكى خەنزۇچە يازمىلاردا «دى» دەپ ئاتالغانلىقى ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى ۋارىيانتلىرىنىڭمۇ بارلىقى توغرىسىدا ئەنۋەر بايتور بىلەن خەيرىنسا سىدىقنىڭ مۇنداق بىر بايانى بار:

تۈرك — ئەسلىدە خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالى، موڭغۇل ياياقلىرى ۋە سىبىرىيىنىڭ جەنۇبى، ھازىرقى شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە باشقا جايلاردا ياشايدىغان ئالتاي تىلى سىستېمىسى تۈركىي تىللار ئائىلىسىدىكى قەبىلە ۋە مىللەتلەرنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ، ئۇ دۆلىتىمىزنىڭ قەدىمكى تارىخىي ھۆججەتلىرىدە «دى» (狄) ، «بېيدى» (北狄) ، «دىلى» (狄历) ، «دىڭ لىڭ» (丁零) ، «تېلى» (铁勒) ، تۇ ـ كيۇ (突厥) دەپ تىلغا ئېلىنغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى «تۈرك» سۆزىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى[35]، [36].

دېمەك، «تۈرك» ئاتالغۇسى ئەڭ قەدىمكى زامانلاردا خەنزۇچە ھۆججەتلەرگە «دى» دەپ پۈتۈلگەنلىكىنى بىلگىنىمىزدە، تۈرك خانلىقى دەۋرى (552 — 744) دە «تۈرك» نامى ھەم «تەڭرى» مەنىسىنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغانلىقىدەك رېئاللىق ئۇنىڭ تارىخىي يىلتىزىدا ئىپادىلەنگەن مەنە قاتلىمى بىلەن ئورتاقلىققا ئىگە بولۇشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى ھېسابلانغان.

«دى» ئاتالغۇسىنىڭ ئېتىمولوگىيىلىك مەنىسىنى

خەنزۇچە ھۆججەتلەرنىڭ ۋاستىسى بىلەن يېشىپ باقمىنىمىزدا، ئۇنى شەرق مەدەنىيىتىگە خاس ئۇسۇل دەپ قارىساق، «تۇران» ئاتالغۇسى مەنسىنىڭ غەرب مەدەنىيىتىگە خاس ئۇسۇل بىلەن مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلىشىنى تەقەززا قىلىدىغانلىقىغا دىققىتىمىز بۇرۇلىدۇ.

«تۇران» نىڭ «تۇر» دىن كېلىپ چىققانلىقىنى يۇزەكى بايان قىلىپ ئۆتتۇق.

ئۇنداق بولسا بۇ يەردە «تۇر» (tur) نىڭ سۆز تومۇرى ۋە مەنىسى بىلەن تونۇشۇپ چىقىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلىدۇ.

تۇر قەيەردىن كېلىپ چىققان؟ مەن بۇ ئاتالغۇنى قەدىمكى بابىللىقلارنىڭ «تەڭرى» مەنىسىنى ئاڭلىتىدىغان «di — gir» ئاتالغۇسىدىن كېلىپ چىققان بولۇشى[37] ياكى ئىنسانلارنىڭ تەپەككۇر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، «تۇر» ئاتالغۇسى «تەڭرى» مەنىسىنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلىۋالغان بولۇشى كېرەك، دەپ قارايمەن.

بابىللىقلار مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3000 ـ يىللاردا يېزىق قوللىنىپ خاتىرە قالدۇرغان. مۇشۇ خاتىرىدە تەڭرىنىڭ نامى كۆزگە چېلىقىدۇ. يەنى ئۇ تەڭرى ئىسمىنى «✳» خېتى شەكلىدە ئىپادە قىلغان بولۇپ، ئۇ «di — gir» دەپ ئوقۇلغان ۋە مەنە جەھەتتە «Tängri» (تەڭرى) ئوقۇمىنى ئاڭلاتقان. قەدىمكى سۇمېر، ئاككاد تىللىرىدا پۈتۈلگەن تاش پۈتۈكلەردىمۇ «تەڭرى» سۆزى «Dingir» دەپ يېزىلغان[38]. مۇشۇ «Digir»، «Dingir» ئاتالغۇسىدىكى «di» تاۋۇشى «تۇر» (تۇران) نىڭ سۆز يىلتىزى بولۇش ئېھتىمالىغا ناھايىتى يېقىن. بۇنى تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىدىن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

بىرىنچى، «di—gir» ئاتالغۇسىدىكى «di» ياكى «d» تاۋۇشلىرى «ti/t» a تاۋۇشلىرىغا ئالمىشىپ تەلەپپۇز

قىلىنىشىمۇ مۇمكىن. چۈنكى، ئىپتىدائىي تىللار ۋە قەدىمكى تىللاردا t — d تاۋۇشىنىڭ تەلەپپۇزىدا ئايرىلىش ھادىسىسى مۇتلەق بولمىغان. بۇلاردىن d جاراڭلىق، t جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش بولۇپ بەزى تىللار ۋە ئۇنىڭ ئايرىم دىئالېكتلىرىدا جاراڭلىق d، ئايرىملىرىدا جاراڭسىز t تاۋۇشى ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن، ۋېدا تىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1000 ـ يىللاردىكى ئاريان تىلى) دا «tata» (دادا) دېگەن ئاتالغۇ قاراخانىيلار دەۋرى ئۇيغۇر تىلى (ھازىرمۇ شۇنداق) دا «dada»، ئىنگلىز تىلىدا «dad — dada»، خەنزۇ تىلىدا 爹爹 — 大大 (dada)؛ «mata» (ئانا، ئايال كىشى) — قەدىمكى ساك — سكىتايلارنىڭ سارماتلار (Sarramata) قەبىلىسى تىلىدا «ئانا، ئايال» مەنىسىدىكى ئاتالغۇ بولغان بولسا، ئاريان تىللىرىنىڭ ۋارىسى ھېسابلانغان ئېنگلىز تىلىدا mademe — madam، ئۇيغۇر تىلىدا «Mada» (مادا ئېشەك)؛ قەدىمكى تۈركىي تىللاردا دەريا ـ ئېقىن تال/دال، دەپ سىبىرىيەدىكى چوڭ دەريالارنىڭ بىرىنى مەھمۇد كاشغەرى «atil» دەپ يازغان بولسا، كېيىنچە «idil» (ۋولگا)، دەپ «türk» قەدىمكى تۈبۈت (تىبەت) تىلىدا «durgu — drugu» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان.

ئىككىنچىسى، «dingir — tigir» ياكى «ti — tigir»، «tur» غا ئايلىنىش مۇمكىنچىلىكىگە ئىگە. يەنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىرقاتار تىللاردا «i — a — o» سوزۇق تاۋۇشلىرى بىر ـ بىرىگە ئايلىنىش ھادىسىنى پۈتۈنلەي نەزەردىن ساقىت قىلىۋېتىشكە بولمايدۇ. مەسىلەن، «Sioɣun» بىر خىل ئۆسۈملۈك نامى[39]، «Saoɣun» بىر خىل ئۆسۈملۈك نامى «Suoɣun — Saoɣun — Saoɣan» مەنسەپ نامى.

«amrak» (ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا)، «ئىمراق» (ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۇرپان شىۋىسىدە)؛ «ياغاچ ـ يىغاچ» (قەدىمكى

ئۇيغۇر تىلىدا) «ياغاچ» (هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا): «Satuk— sutuk— situk» (ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەر قايسى تارىخىي باسقۇچلىرىدىكى تەلەپپۇز قىلىنىشى)؛ «Pidar» (ساك تىلىنىڭ سۆلىي دىئالېكتىدا بۇرادەر)، «buradar» (ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا دوست، ئۇلپەت)، «Padar — Padar» (هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئايرىم تىل ئادىتىدە دادا، چوڭ دادا مەنىسىدە) دېگەنگە ئوخشاش مىساللارنى كەلتۈرۈشكە بولىدۇ.

ئۇچىنچىسى، «تۇر - تۇرا»، «تۇران» ئالتاي تىللىرىنىڭ بەزى تارماقلىرىدا «ئېگىز»، «يۇكسەك»، «يۇكسەك ئورۇن»، «تەڭرى دەرگاھى»، «تەڭرى» مەنىسىدە ئىستېمال قىلىنغانلىقى، ئۇنىڭ سۆز يىلتىزىنىڭ «تەڭرى» مەنىسىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ. مەسىلەن، ياقۇت ۋە چۇۋاش تىللىرىدا «تەڭرى» سۆزى «تۇر»، «تۇرا» شەكلىدە ئىستېمال قىلىنىدۇ. چۇۋاش ئېپسانىلىرىدە «يىر تۇرا»[40]، «چېچەك تۇرا»[41]، «سۇلتى تۇرا»[42] قاتارلىق تەڭرىلەر نامى ئۇچرايدۇ. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «تۇر» — «ئېگىزلىك، كۆزىتىش ئورنى، ئېگىز ئورۇن»؛ «تۇرا» — ئېگىز ئادەم، دېگەن مەنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

قۇمۇلدا «تۇر»، «تۇرا» ئاتالغۇسىنىڭ ئىشلىتىلىشى بىرقەدەر كەڭرى بولۇپ، «تۇرا» نامى بىلەن ئاتىلىپ كېلىنىدىغان ئورۇن - جاي ۋە خارابە 150 تىن ئاشىدۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى «ئېگىزلىك»، «كۆزىتىش ئورنى» دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلاتقان بولسا، بەزىلىرى كۆچمە مەنىدىكى سۆزگە ئايلىنىپ كەتكەن. ئەمما، بۇ خىل كۆچمە مەنە ئاتالغۇنىڭ ئەسلىي مەنىسىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەنلىكىنى چۈشىنىش تەس ئەمەس، نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇر تىلىنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىدا «تۇر»، «تۇرا» — ئېگىزلىك، يۇقىرى ئورۇن، كۆزىتىش

ئورنى دېگەن مەنىدىكى سۆزگە كۆچۈپ كەتكەن، بۇ مەسىلىگە كەلسەك قەدىمكى كىشىلەرنىڭ «تەڭرى دەرگاھى» ئېگىز يەردە بولىدۇ، دەپ قارايدىغان بىر خىل قارىشىدىن كەلگەن، دېيىشكە بولىدۇ. «تەڭرى» بىلەن «تەڭرى دەرگاھى» نى ئوخشاش ئۇقۇمدا چۈشەنگەن قەدىمكى ئىنسانلار «تۇر»، «تۇرا» نى ھەم «تەڭرى»، ھەم «تەڭرى دەرگاھى» دەپ چۈشەندۈرگەن. «تۇراخۇن» بىلەن «تۇران ئاخۇن» نى ئوخشاش مەنىدىكى سۆز دەپ ھېسابلىغىنىمىزدا، بۇنىڭ مەنىسى «ئېگىز ئادەم»، «بەستىلىك ئادەم»، «بويى زور ئادەم»، «گىگانت ئادەم» دېگەنلىك بولىدىغانلىقىنى ئەگەشمە تەسۋۈرغا قويىمىز. قىرغىز تىلىدا «Stip Cpillata» (针茅) دېگەن بىر خىل ئۆسۈملۈكنى (تۇران) دەپ ئاتىشى ئۇنىڭ ئېگىزلىكتە ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈك ئىكەنلىكىنى، ياقۇت تىلىدىكى «تۇران» نىڭ مەنىسى «شورلۇق يايلاق» بولىدىغانلىقى[43]، ئۇنىڭ «تۇزلەڭلىك ـ تۆپىلىك» مەنىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

تۆتىنچى، ئۇيغۇرلار جۇملىدىن تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەجدادلىرى بىلەن بابىللىقلار ۋە سۇمېرلار ناتونۇش خەلقلەردىن ئەمەس، ئۇلارنىڭ تىلىدىكى «digir — dingir» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ تۈركىي تىللارغا ئۆتۈپ ئىستېمال قىلىنىشى مۇئەييەن تارىخىي ئاساسقا ئىگە.

سۇمېر (Sumer) لار ئاسىيانىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىدىكى تىگىر دەرياسى بىلەن ئېفرات دەرياسى ئارىلىقىدا، قەدىمكى گرېكلار «مىسوپوتامىيە» دەپ ئاتىغان جايلاردا ياشىغان بولۇپ، مىلادىيىدىن بۇرۇن 4000 ـ يىللاردا ئۇلار يۇكسەك مەدەنىيەت يارىتقان ۋە ئۇ يەر ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ مەنبەلىرىدىن بىرى دېگەن باھاغا ئىگە بولۇپ كېلىنگەن.

ئومۇمەن XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا

ئىنگلىزلاردىن سېر راۋلىنسون (H. G. Rawlinson) سۈمېرلار ئىسكېفلەر (SKeff) دۈر، ئۇلارنىڭ تىلى بولسا موڭغۇل ـ مانجۇ تىللىرى بىلەن يېقىنچىلىقى بولغان تۈران تىلى سىستېمىسىغا مەنسۇپتۇر، دېگەن. يەنە بەزىلەر ئېنىق ھالدا سۈمېرلار سام ئەمەس، بەلكى تۈران ئىرقى (Turanian Reca) غا مەنسۇپ دەپ كۆرسىتىشكەن[44]. بۇ قاراشلارغا يازما ھۆججەتلەر ۋە قېزىۋېلىنغان ئارخېئولوگىيىلىك ماددىي بۇيۇملار ئاساس بولغان بولسا كېرەك. بۇ قاراشنى ئاخىرقى يەكۈن دېيىشكە تېخى تارىخشۇناسلىق ئىلمى تولۇق ئاساس بىلەن تەمىن ئېتەلمىگەن.

كىشىنى ئويلاندۇرىدىغان ھەم قىزىقتۇرىدىغان بىر مەسىلە ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەردىكى ئۇچۇرلاردۇر. بۇ كېيىنچە دىنىي كىتابلاردىن ئورۇن ئېلىپ، ئادەملەرنىڭ يۈزەكى تەسەۋۋۇرلىرىنى تولىمۇ سىرلىقلاشتۇرۇۋەتكەن. نەتىجىدە، ئىككى دەريا ۋادىسى (مىسوپوتامىيە)، ئوتتۇرا شەرق، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرخىل ئىرقىغا مەنسۇپ خەلقلەرنىڭ يىراق ئۆتمۈش تارىخىدا قانداقتۇ بىر خىل ئالاقە ـ مۇناسىۋىتى ۋە قانداشلىقى بولغانمۇ، قانداق؟ دېگەن سوئالنى قويۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ.

سۈمېر ـ بابىل ئەدەبىياتىدىكى «دۇنياۋى توپان بالاسى» ھەققىدىكى ئەپسانە دەل يۇقىرىقى كۆز قاراشنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى بىر ئاساس بولۇپ سانىلىدۇ.

بۇ ئەپسانىدە بايان قىلىنىشىچە، خۇدا «توپان بالاسى» ئارقىلىق ئىنسانلارنى ۋە ھەننۇا جانلىقلارنى ھالاك قىلىشنى قارار قىلىپتۇ. پەقەتلا مۆتىۋەللى پادىشاھ سىسۇدرا تەڭرىگە ئىخلاسمەنلىك بىلەن ئېتىقاد قىلغاچقا، تەڭرى ئۇنىڭ چۈشى ئارقىلىق بېشارەت بېرىپتۇ. ئۇ ئىشتىن ئاۋۋال چوڭ بىر كېمە ياساپتۇ. ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر قاناتلىق ۋە تۆت پۇتلۇق جانىۋارلارنى ئېلىپ كېمىگە چىقىۋاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يۇتۇن

دۇنيانى سۇ بېسىپ كەتكەن توپان بالاسىدىن قۇتۇلۇپ قاپتۇ. بۇ ئەپسانە كېيىنكى ھېبرىيلارنىڭ «تەۋرات» تىكى توپان بالاسى ۋە نوھ ئەلەيھىسسالام كېمىسى ھەققىدىكى ئەپسانىنىڭ ئاساسى نۇقتىسى ئىدى. بۇلار «تەۋرات» تىن «ئىنجىل» غا، ئۇنىڭدىن «قۇرئان» غا ئۆتكەن، شۇنداقلا ئىران ۋە تۇركىي تىللىق خەلقلەر ئەدەبىياتىغا تەسىر كۆرسەتكەن.

توپان بالاسى ۋە نوھ ئەلەيھىسسالام ئەپسانىلىرىنىڭ ئۇيغۇر ئەجدادلىرىغا بولغان تەسىرىدە «قۇرئان» جۇملىدىن ئىسلامىيەت چۈشەنچىسى ئارقىلىق يەنە بىر خىل بىۋاسىتە تارقالغان ۋاريانتى بارلىقىنى ئۆگىنىشىمىزگە ئەرزىيدۇ.

مەھمۇد كاشغەرى «تۈرك — تەڭرى يارلىقىغۇچى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىسمى. بۇ نوھنىڭ ئوغلى تۈرككە تەڭرى تەرىپىدىن قويۇلغان ئىسىم. ئۇنىڭ ئەۋلادىمۇ ‹تۈرك› دەپ ئاتىلىدۇ. . . ‹تۈرك› سۆزى نوھ ئوغلىنىڭ ئىسمى بولۇپ كەلگەندە بىرلا كىشىنى بىلدۈرىدۇ. نوھ ئەۋلادلىرىنىڭ ئىسمى بولۇپ كەلگەندە ‹ئادەمزات› سۆزىگە ئوخشاش ئىنسانلار توپىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ سۆز ھەم كۆپلۈك، ھەم بىرلىك مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ دەيدۇ[45].

موللا موسا سايرامى نوھنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى ياپەس ئىكەنلىكى، ئۇ شەرقىي ۋە شىمالىي تەرەپلەردىكى ئىدىل (ۋولگا)، ئېرتىش دەريا ۋادىلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشايدىغانلىقى، ئۇنىڭ ئوغلى تۈرك ئىكەنلىكى توغرىسىدا سۆزلەيدۇ[46].

ناسىرىدىن رابغوزى (XIII — XIV ئەسىرلەر) نوھنىڭ ئوغلى ياپەسكە ئەنجان، سەمەرقەنت، ئۆرگەنچ، قىرغىز، قازاق . . . موڭغۇل زېمىنلىرىدىن خىتايغىچە بېرىلگەنلىكى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدۇ («قىسەسسۇل - ئەنبىيا» غا قارالسۇن).

ئىرانلىق تارىخچى راشىددىن فەزلۇللاخ خاتىرىسىدە، نوھ ئوغۇللىرىدىن بىرىنى شىمال ۋە شەرقىي شىمالغا ئەۋەتكەنلىكى، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ بىرسىنىڭ ئىسمى ئوغۇزخان ئىكەنلىكى، تۈركلەر ئۇنى ئەجداد دەپ ھۆرمەتلەيدىغانلىقى، ئوغۇزنىڭ ئالتە ئوغلى بار بولۇپ، چوڭىغا كۈن دەپ ئىسىم قويغانلىقى توغرىسىدا رىۋايەت بار[47].

«ئوغۇزنامە» دىكى ئوغۇزخانىنىڭ چوڭ ئوغلى كۈن ئىدى[48]. «تارىخى ھەمدىي» دىمۇ شۇنداق دېيىلگەن[49].

يۇقىرىقى نوھ — ياپەس — تۈرك — ئوغۇزخان — كۈن قاتارلىقلارنىڭ مۇناسىۋەتلىك بولۇشى نوقۇل ھالدا «قۇرئان» ۋە ئىسلامىيەت چۈشەنچىسى بىلەن مۇناسىۋەتسىز دەپ قاراشقا بولمىدۇ.

يەھۇدىلار، ئەرەبلەر، ئىرانلىقلار، ھىندىلار ۋە جۇڭگودا خەنزۇلارنىڭ تارىخ تەتقىقاتىدا ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر مۇقەددىمە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق قىممىتىنى ئوبدان ساقلاۋاتىدۇ[50]. ئەمما، ئۇيغۇرلاردا بولسا، ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئەپسانە ـ رىۋايەتلەرنىڭ تارىخي قىممىتى نەزەرگە ئېلىنمايدىغان ياكى ئىنكار قىلىدىغان خاھىش ئاساسىي ئورۇنغا ئۆتۈپ قېلىۋاتقان شارائىتتا تارىخي ماتېرىيالىزملىق كۆز قارىشىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تەقەززا قىلىدۇ.

قىسقىسى، ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىق ئىلمىدە ئەپسانە ـ رىۋايەتلەرمۇ يېتەرلىك ئېتىبارغا ئېلىنىغان چاغدا، ئاندىن سۇمېرلار بىلەن تۈركي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ سۇبھى نۇرى پالىلدايدۇ.

بەشىنچى، بابىل يېزىقىدىكى «𒀭» (di — gir) خەت شەكلىنىڭ خەنزۇچە چىغىناق ـ تارغاق پۈتۈك (甲骨文) تە يېزىلغان «𒀭» دېگەن خەت شەكلىگە ئوخشىشىدىغانلىقى ھەم

خەنزۇ ئالىملىرىنىڭ چىغىناق ـ تارغاق پۈتۈكتىكى بۇ خەتنىڭ بابىل يېزىقىدىكى خەتنىڭ تەسىرىدە ئىجاد قىلىنغان دەپ قارىشىدىن، تۈركىي تىللاردىكى «تۇر» نىڭ بابىل يېزىقىدىكى «di — g ir» دىن كەلگەن دېيىشكە ژاستىلىك ماتېرىيال بولىدۇ.

قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا « 帝 »(ئوقۇلۇشى — di) چىغىناق ـ تارغاق پۈتۈكتە «✳» شەكلىدە پۈتۈلگەن[51]. ئۇ خۇددى دۆڭلەپ قويغان ئوتۇنغا ئوخشايتتى. قەدىمكى چاغلاردا ئوتۇن دۆڭىسىگە ئوت يېقىشتىكى مەقسەت ئاساسەن تەڭرىگە دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىشتۇر. ئوتۇن كۆيگەن ژاقىتتا ئوت ئۇچقۇنلىرى يالىلداپ ئاسمان ئىلاھىنىڭ سېھرىي كۈچى نامايان بولىدۇ. شۇڭا، خەنزۇچە « 帝 » خېتىنىڭ ئەسلىي مەنىسى «ئاسمان ئىلاھى» (天神) بولىدۇ. شۇنىسى قىزىقكى، خەنزۇ تىلىدىكى بۇ سۆزنىڭ نېمە ئۈچۈن «di» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىشىنى گومورو ئەپەندى قەدىمكى بابىل يېزىقىدىكى «✳» خېتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىغان[52]. بۇنىڭغا بىرىنچى، ئۇلاردا شەكىل جەھەتتىمۇ ئوخشاشلىق بار؛ ئىككىنچى، تەلەپپۇز جەھەتتىمۇ ئوخشاشلىق بار؛ ئۇچىنچىدىن، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى ھەم ئاسمان ئىلاھى، ھەم كىشىلەر خانى دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى دېگەنلەرنى پاكىت قىلىشقا بولىدۇ.

جۇڭگونىڭ چىغىناق ـ تارغاق (جياگۇ) يېزىقى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1500 ـ يىللار ئەتراپىدا بارلىققا كەلگەن. ئەمما، بابىللىقلارنىڭ تەسۋىرى يېزىقى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3000 ـ يىللاردا بارلىققا كەلگەن، خەنزۇچە «رەمىنامە» (卜辞)[53]دىكى 12 مۆچەلنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئائىت بايانلار ۋە ئاندىرسون (安得生) نىڭ رەڭلىك ساپاللار توغرىسىدىكى ھۆكمى[54] بويىچە شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى،

بابىل بىلەن جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋرىنىڭ روشەن ئالاقىسى بولغان.

مەسىلەن، خەنزۇچە ھۆججەتلەردىكى « 狄 » (di) سۆزى ئەسلىي ئالتاي تىلى سىستېمىسىدىكى بىر سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسلىي مەنىسى يەنىلا «تەڭرى» دېگەنلىك. يەنى بۇ سۆز خەنزۇ تىلىدىكى « 帝 » سۆزى بىلەن تومۇرداش بولۇپ، ئۇنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ غەربىي شىمالىدا ياشىغان رۇڭدى (戎狄) لار جۇڭگوغا ئېلىپ كەلگەنكەن[55].

گومورو ئەپەندىنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا خۇاڭدى(黄帝) ئەسلى شىمالدىكى (ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ شىمالى — نەقىل كەلتۇرگۈچىدىن) روك، دىلارنىڭ ئەجدادى بولۇپ، ئۇ چىلۇڭ (蚩龙)[56]، يەندى (炎帝)[57] لەرنى مەغلۇپ قىلىپ، جۇڭخۇا مىللىتى (بۇيەردە خەنزۇلار كۆزدە تۇتۇلغان — نەقىل كەلتۇرگۈچىدىن) نىڭ بوۋىسى دېگەن ھۆرمەتكە ئىگە بولۇپ قالغان[58].

گۇ جىگاڭنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندىمۇ خۇاڭدى توغرىسىدىكى ئەپسانە ئەڭ بۇرۇن جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدا مەيدانغا كەلگەن[59].

لیۇ يېجىڭ (柳诒徵) ئەپەندى چېن خەنجاڭ(章 陈汉) نىڭ «جۇڭگونىڭ ئومۇمىي تارىخى» دىن نەقىل كەلتۇرۇپ «ھازىرقى ئومۇمىي قاراش بويىچە جۇڭگودىكى مىللەتلەر سىرىق ئىرق ھېسابلىنىپ، خۇاڭدىنىڭ ئەۋلادلىرى دېيىلىدۇ. بىراق، خۇاڭدى ئەمەلىيەتتە غەربىي شىمالدىن كۆچۈپ كەلگەن[60] دەيدۇ.

گومورو جۇڭگونىڭ «قەدىمكى جەمئىيىتى تەتقىقاتى» ناملىق ئەسىرىدە بابىلوننىڭ 12 مۆچىلىنىڭ جۇڭگوغا تارقالغانلىق مەسىلىسى توغرىسىدا سۆزلىگەندە: «ئومۇمەن يىن قوۋملىرىنىڭ ئەجدادى شىنجاڭ ئەتراپىدىن كېلىپ

چىققان، يىن ـ شاڭ (قوۋملىرى) نىڭ ئەجدادى تەدرىجىي شەرققە يۆتكەلگەن. يۇقىرى دەرىجىدىكى مەدەنىيەت كارىدورى ئەلۋەتتە شەرقتىكى مۇشۇ يەرگىچە كەلگەن (شاڭخەي كىتابخانىسى، «مىنگو مەجمۇئەسى» 1 ـ قىسىم 76 ـ جىلد، 93 ـ بەت)، دەپ يازغان. كۆپچىلىك كىشىلەر گومورو ئاقساقالنىڭ بۇ كۆز قارىشى ج. گ. ئاندىرسوننىڭ جۇڭگونىڭ مەدەنىيىتى شىنجاڭدىن باشلانغان بولۇپ، تەدرىجىي يۆتكەلگەن دېگەن قارىشىغا ئاساسلانغان، دەپ قارايدۇ.

پىكىرىمىزنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرساق، ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىكى قۇدرەتلىك قۇللۇق تۈزۈمدىكى دۆلەتلەردىن شاڭ سۇلالىسى(商朝) نىڭ ئەجدادى دىلاردىن ئىدى، دېگەن قاراشمۇ بار. لۇي چۈنپىڭ(卢春萍) ئەپەندى «ۋۇشى(五石) مەدەنىيىتىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ ئالاقىسىگە نەزەر» ناملىق ماقالىسىدە شاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەجداد بۇۋىسى دى (狄) دەپ ئاتىلاتتى، دىلار غەربىي يۇرتتىكى كۆچمەن قوۋم، شاڭ سۇلالىسىنى قۇرغۇچىلارنىڭ قېنىدا دىلارنىڭ قېنى بولۇشى كېرەك، دەيدۇ[61].

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان روڭدىلار مەركىزىي جۇڭگونىڭ شىمالى ۋە غەربىي شىمالىدا ياشىغان قەدىمكى خەلق بولۇپ، ھازىرقى شىمال، غەربىي شىمالدىكى مىللەتلەرنىڭ، جۇملىدىن تۇركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ئەجدادىنىڭ بىر تارمىقى ھېسابلىنىدۇ. «جۇڭگونىڭ بۇيۇك ئېنتسىكلوپېدىيىسى. مىللەتلەر» تومىنىڭ «ئۇيغۇرلار» ماددىسىدا «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى قەدىمكى دىلار ئىدى[62]»، دەپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

يەنى خەنزۇچە ھۆججەتلەردە ئەڭ بۇرۇن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى دى (狄) دەپ يازغان. ئۇلار شىمالىي دى دەپمۇ ئاتالغان. ئۇلار جۇڭگونىڭ شاڭ خانلىقى، شيا خانلىقى، ھەتتا ئۇنىڭدىن بۇرۇن تارىخ سەھنىسىگە چىقىپ، شيا، شاڭ، جۇ قوۋملىرى بىلەن بىرلىكتە جۇڭگونىڭ شانلىق، پارلاق، قەدىمكى مەدەنىيىتىنى يارىتىش ئەمەلىيىتىگە قاتناشقان.

2. خاسىيەتلىك سان «توققۇز» دا ئىپادىلەنگەن شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالاقىسى

خاسىيەتلىك ۋە سىرلىق سان «توققۇز» نىڭ سېھرىي ۋە مۇقەددەس مەزمۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، فولكلور مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ كەلگەنلىكىگە ئۇزاق ئەسىرلەر بولغان، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى باشقا خەلقلەرگە ئوخشاشلا ئۆزلىرىنىڭ فولكلور مەدەنىيىتىنىڭ تۈپ يىلتىزىنى چىڭىتىشتا بىر خىل خاسىيەتلىك سانىنىڭ سېھرىي كۈچىدىن پايدىلىنىپ كەلگەن. بۇنى ئىسپاتلايدىغان ماتېرىياللار يېتەرلىك بولۇپ، بىزنىڭ ئەتراپلىق مۇھاكىمە قىلىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئەڭ قەدىمكى ئەھۋال ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان دى (狄) لار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى مەلۇم. مەسىلەن، دىلار «توققۇز دىلار» دېگەن نام بىلەنمۇ ئاتىلىپ[63]، ئۆز نامىنى بۇيۇك ۋە ئومۇمىي مەزمۇنغا ئىگە قىلغان ھەم ئۇيۇشقاقلىق، ئىتتىپاقلىقنىڭ سىمۋولى قىلغان. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان دىلار مەركىزىي جۇڭگو رايونىنىڭ شىمالى، غەربىي شىمالىدا ياشىغان بىر قوۋم بولۇپ، «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى. مىللەتلەر» تومىدا مۇنداق چۈشەندۈرۈلگەن: «دىلار جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋردە جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان بىر قوۋم. يەنە بىر نامى 翟 (دى ـ زەي دەپ ئىككى خىل ئوقۇلىدۇ ـ ئا)، بىر خىل قاراش

بويىچە دىلار يىن دەۋرى (يەنى شاڭ سۇلالىسى، تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى XVI ئەسىردىن تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1066 ـ يىللىرى ئارىلىقىدىكى دەۋر) دە گۇيفاڭ(方鬼)، جوۋ سۇلالىسى دەۋرى (بۇ يەردە غەربىي جوۋ سۇلالىسىنى كۆزدە تۇتۇۋاتىسا كېرەك، بۇ دەۋر تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1066 ـ يىلىدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 771 ـ يىللىرى ئارىلىقى) دا شىيەنيۈن (猃狁) دەپ ئاتىلاتتى. چۈنچىيۇ ـ جەنگو دەۋرى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 770 — مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 221 ـ يىللار) دە翟 (دىلار) ياكى狄 (دىلار) دەپ ئاتالدى. چىن، خەن سۇلالىرى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 221 مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 220 ـ يىللار) دەۋرىدىن كېيىن دىلار ئۇچ چوڭ تارماقىغا بۆلۈنگەن بولۇپ، بۇلار ئۇزۇن دىلار (长狄)، قىزىل دىلار (赤狄) ۋە ئاق دىلار (白狄) دىن ئىبارەت[64]. » يەنە شۇ كىتابنىڭ 179 ـ بېتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ «ئەجدادىنى دېگۈلۈكلارغىچە (خەن، ۋېي سۇلالىرى دەۋرىدىكى) ياكى دىلارغىچە (چۈنچىيۇ دەۋرىدىن ئىلگىرىكى) ئىزدەشكە بولىدۇ» دەپ يېزىلغان. بۇ پاكىتلاردىن بىرى، خاسىيەتلىك سان «توققۇز» نىڭ دىلار چۈشەنچىسىدىمۇ بار ئىكەنلىكىنى، يەنە بىرى، دىلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى ئىكەنلىكىنى بىلىپ يەتكىلى بولىدۇ.

ئۇنداق بولسا دىلارنىڭ تارىخى قاچاندىن باشلىنىدۇ، «توققۇز» سانى ئۇلارغا قاچاندىن باشلاپ ھەمراھ بولۇپ كەلگەن، مۇتەپەككۇر موزى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى تەخمىنەن 468 ـ يىلىدىن 367 ـ يىلىغىچە ياشىغان) «موزى» (墨子) ناملىق كىتابىدا ئاقساقال «ياۋ سەكىز دىلارغا نەسىھەت قىلغان» (尧教八狄) دەپ يازغان. بۇ بايانلاردىن دىلارنىڭ سىياسىي سەھنىگە چىقىش تارىخىنى بىلگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان ئاقساقال ياۋ توغرىسىدا

خەنزۇچە «ئوكيانوس» (海辞) تا «رىۋايەتلەردىكى ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى قەبىلىلەر بىرلەشمىسىنىڭ داھىيىسى» دېيىلگەن[65]. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ياۋ دىكۇ (帝喾) نىڭ ئوغلى بولۇپ خۇاڭدىدىن بەش ئەۋلاد كېيىن تۇرىدىكەن[66]. دېمەك، ياۋ رىۋايەتلەر دەۋرى يەنى ئاتىلىق قەبىلىچىلىك دەۋرىدە ياشىغان بولۇپ، بۇ دەۋرنىڭ كونكرېتراق يىلنامىسى «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى. مىللەتلەر» تومى 593 ـ بەتتە تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 4000 ـ يىللاردىن 2100 ـ يىللار ئارىلىقى، دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇلار دىلار تارىخىنىڭ ئاقساقال ياۋ بىلەن بىر دەۋرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئەمما، موزىنىڭ كىتابىدا «سەككىز دى» دېيىلگەن، بۇ «خاسىيەتلىك توققۇز» سانىنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرمەيدۇ، ياكى، موزى بىر دىنى كەم ئېيتقان ياكى ئاقساقال ياۋ قۇلىقى يۇمشاق دى قەبىلىسىدىن بىرىگە ياخشى مۇئامىلىدە بولۇپ، بويۇنتاۋلىق قىلغان سەككىز دى قەبىلىسىگە نەسىھەت قىلغان بولۇشى مۇمكىن، نېمىلا بولمىسۇن، بىز ئەسلىي ئىسمى دى (翟) بولغان[67] مۇتەپەككۇر موزىنىڭ كىتابىدىن بىرى، دىلار تارىخىنى، يەنە بىرى، ئۇلاردا قەدىمكى زامانىدىلا سان ئۇقۇمىنىڭ قوۋۇم گەۋدىسىنىڭ ئۈيۇللۇقىنى ئىپادىلەشكە قوللىنىلغانلىقىنى چۈشىنىپ يېتەلەيمىز.

«خاسىيەتلىك توققۇز» نىڭ تارىخى ئۇزۇن بولۇشى بىلەن بىرگە، قوللىنىلىش جەريانىدا ئىزچىللىقى بولغان. ئۇ نوقۇل سان ئۇقۇمىنىلا ئىپادىلەپ قالماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي ـ ئېتىكىلىق چۈشەنچە، مەدەنىيەت ـ فولكلورلۇق قىممەت يارىتقان. بۇ نۇقتىنى تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپتىن چۈشەنگىلى بولىدۇ.

بىرىنچى، «توققۇز» تولۇق، مۇكەممەل، پۈتۈن،

ئورتاق، ئۇيۇلتاشتەك مۇستەھكەم، ئىتتىپاق، ئىناق قاتارلىق ئۇقۇملارنى ئىپادىلىگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاستە ۋە ۋاستىلىك ئەجدادلىرى، ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى، بۇ ئىتتىپاققا قاتناشقان ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ بەزىلىرى ، كېيىنكى زامانداكى بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈرۈشكە — ھەر خىل نىسبەتتە قاتناشقان قانداش ۋە غەيرىي قانداش قەبىلە ـ قوۋملار ۋە ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدە بولغان قوۋملار «توققۇز» سانى بىلەن ئىپتىلىنىپ ئاتىلىشىنى بىر خىل ئەنئەنىۋى ئاتاش ئادىتى قىلغان. بۇ خىل نام ئاستىدىكى قەبىلىلەر بىرلەشمىسىنىڭ مۇستەھكەم ئىتتىپاقلاشقانلىقىنى، بىر پۈتۈن نام ئاستىغا ئۇيۇلتاشتەك ئۇيۇشقانلىقىنى، ئۆزئارا ئىناق بولۇپ، ئورتاق غايە ئۈچۈن ئالغا ئىلگىرىلىگەنلىكىنى ئىپادە قىلغان. «توققۇز» سانى بىلەن ئىپتىلىنىپ كەلگەن قەبىلە بىرلەشمىسى ۋە قەبىلە ناملىرى تۆۋەندىكىچە:

1. «توققۇز مولار» (九貉) بۇ يەردىكى « 貉 » (مو) « 貊 »(مو) شەكلىدىمۇ يېزىلغان. جاۋ (赵) «مېڭزى» ناملىق كىتابىدا ئىزاھلاپ «مولار شىمالدا ياشايدۇ، ئۇ يەر بەك سوغۇق، زىرائەتلەر ئۆسمەيدۇ» دېگەن. جېك سىنوك (郑司农) «شىمالدا مو دىلار بار»(北方貉狄)دەپ يازغان[68]. دېمەك، توققۇز مولار بىلەن دىلار قەدىمكى زامانداكى ياكى (توققۇز دىلار) ئىتتىپاقداش قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىن تەركىب تاپقان.

2. «توققۇز گۇيفاڭلار» (九姓鬼方) . شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە گۇيفاڭلار توققۇز ئۇرۇق (قەبىلە) دىن تەركىب تاپقان ھەم «گۇيفاڭ توققۇز ئۇرۇقلىرى» (鬼方九族) ، دەپ ئاتالغان[69]. «زو چيۇمىڭ تەپسىرى» دە جاۋگۇڭنىڭ 14 ـ يىلىدا شاڭ سۇلالىسى گۈرچىن (鬼亲 ، گۇيفاڭلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ ـ ئا)لارغا «تارتۇق ۋە ئىنئام بېرىپ، ئۇلار بىلەن

بىرلەشتى» ، دېيىلگەن. تارىخشۇناس دۇيۇ «چىن (亲) ، توققۇز ئۇرۇق دېمەكتۇر» دەپ ئىزاھلىغان بولسا، زامانىمىزدىكى تارىخشۇناس دۇەن لىيەنچىن «گۇيچىن دېگەنلەر گۇيفاڭلارنىڭ توققۇز قەبىلىسى (ئۇرۇقى) بولۇپ ھېسابلىنىدۇ» ، دەيدۇ[70] . بۇ يەردە ئەسكەرتىدىغان مۇنداق بىر نۇقتا بار. ئۇ بولسىمۇ، «گۇيفاڭ» نامىدىكى «گۇي» (Guy) بىلەن «ئۇيغۇر» نامىدىكى «غۇر - گۇر» (Gur—Hgur) نىڭ باغلىنىدىغانلىق مەسىلىسى. تارىخچى ۋېن يىن ئەپەندى «گۇيفاڭ» دىكى «گۇي» ، «ۋۇكۇ» (俄渠) دەپ ئوقۇلىدىغانلىقى، ئۇنى ئەسلىگە قايتۇرغاندا «Ogur» بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىغان[71] . «Ogur» (ئوگۇز - ئوغۇز) «Uyghur» (ئۇيغۇر) غا تەڭ ئىدى[72] .

3. «توققۇز شىەنيۇنلەر» (九个狵狄) . «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى. مىللەتلەر» تومى 478 - بېتىدە «شىەنيۇنلەر جۇڭگونىڭ شىمالىي ۋە غەربىي شىمالىدىكى قەدىمكى مىللەت . . . چۇنچيۇ دەۋرىدە روڭدى (戎狄) لار دەپ ئاتالغان. خەن سۇلالىسىدىن باشلاپ كۆپچىلىك شەنيۇنلەر ھونلارنىڭ ئەجدادى بولۇپ كەتكەن» ، دېيىلگەن. مانا مۇشۇ شىەنيۇنلەر «توققۇز شىەنيۇن» دەپمۇ ئاتالغان. تارىخچى ياڭ جىەنشىن (杨建新) ئەپەندىنىڭ مۇنۇ بايانى بۇنىڭغا پاكىت بولىدۇ. «ۋاڭ گوۋېي (王国维) ، ‹نەزمىنامە› (诗经) ۋە مېتال پۈتۈك (金文) لەردە تىلغا ئېلىنغان توققۇز شىەنيۇنلەرنىڭ پائالىيەت رايونى توغرىسىدا تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىرىدىن باشقىسى جوۋ سۇلالىسىنىڭ شىمالىدا ياشىغان . . . » دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن[73] . ئۇنداق بولسا شىەنيۇنلەرنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن بىرەر ئالاقىسى بارمۇ؟ يۇقىرىدا ئۇلارنىڭ ھونلارنىڭ ئەجدادى ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى بايانىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتتۇق. مىلادىيەدىن

بۇرۇنقى Ⅲ ـ Ⅱ ئەسىرلەردە كۆچكە تولغان ھونلارنىڭ مىلادىيە Ⅰ ، Ⅱ ئەسىرلەردىن باشلاپ پارچىلىنىپ كەتكەن بىر قىسىم قەبىلىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارماق ئەجدادلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا مەنبە بولغان. بۇنى «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» （旧唐书.回纥传）، «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە （新唐书.回纥传） قاتارلىق تارىخنامىلەردىكى «ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىسى ھونلاردۇر» دېگەن پاكىتلىق بايانلار ۋە مىلادىيە Ⅶ ـ Ⅸ ئەسىرلەردە موڭغۇل دالىسىدا پائالىيەت قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ تاشقى توققۇز قەبىلىسىنىڭ ئىچىدە ھونلارغا مەنسۇپ «بايىرقۇ»، （拨也稽） «ھون» （浑 ، ياكى قۇن） دېگەن ئىككى قەبىلىنىڭ ساقلىنىپ قالغانلىقىدەك پاكىت ئارقىلىق چۈشىنىمىز.

4. توققۇز دىلار （九狄）. بۇلارنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇق. شۇنداق بولسىمۇ بۇلار توغرۇلۇق يەنە بىر قېتىم تولۇقلىما بايان بېرىۋېتىشكە توغرا كېلىدۇ. «زۇ چيۇمىڭ تەزكىرىسى» （左传）دە دىلارنىڭ قىزىل دىلار قەبىلىسى ئالتە، ئاق دىلار قەبىلىسى ئۈچ قەبىلىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىن تەركىب تاپقانلىقىنى سۆزلەنگەن. بۇ چاغدا ئۇزۇن دىلار باشقا يەردە ياشىغان بولسا كېرەك.

5. «توققۇز تۈرك» （九姓突厥）قەدىمكى تۈركلەر، يەنى كۆكتۈركلەرنىڭ بىر خىل ئاتىلىشى. «كونا تاڭنامە. جاڭ شياۋجوڭ （张孝忠） تەزكىرىسى» دە «توققۇز تۈرك» دېگەن ئاتالغۇ تىلغا ئېلىنغان. تۈركلەر مىلادىيە 552 ـ 744 ـ يىللىرى خانلىق تىكلەپ ئۆزىنى تۈركلەر دەپ ئاتاپ، كۆچەيگەن بىر مىللەت. 744 ـ يىلى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۇلاردىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، يادرو قەبىلىلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان، بىر قىسىم قەبىلىلەر جەنۇبقا يۆتكىلىپ تاڭ سۇلالىسىگە قارام بولغان، يەنە بىر قىسىم قەبىلىلەر غەربكە

كېتىپ قالغان. ئاساسلىق قەبىلىلىرى ئۇيغۇر نامى ئاستىدا ياشاپ، ئۇيغۇر مىللىتىنى تەرەققىي قىلدۇرغان. ئاتاقلىق تارىخشۇناس لىن گەن (林干) ئەپەندىنىڭ قەدىمكى «تۈركلەر بىلەن (قەدىمكى) ئۇيغۇرلار ئوخشاش قوۋم[74]» دېگىنى، پروفېسسور گىڭ شىمىن ئەپەندى تۈركلەرنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىنىش مەسىلىسى ھەققىدە توختىلىپ، «تۇنيوقۇق مەڭگۈ تېشى» غوبى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھۆججىتى، «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» ، «كۆلچۇر مەڭگۈ تېشى» قاتارلىقلار تىل جەھەتتە ئۇيغۇر خانلىقىغا تەۋە مەڭگۈ تاشلار بىلەن ھېچقانداق پەرقى يوق، دەپ تۈركلەر بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇناسىۋىتە مەسىلىسىگە تارىخىي ۋە ئىلمىي يۈسۈندا جاۋاب بېرىپ[75] ئۆتكەنلىكى بۇ نۇقتىنى ئايدىڭلاشتۇرىدۇ.

«توققۇز تۈرك» دېگەن ئاتالغۇ يالغۇز خەنزۇچە ھۆججەتلەردىلا تىلغا ئېلىنغان ئەمەس. باشقا ھۆججەتلەردىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، پارىژ شەھىرىدىكى فرانسىيە كۇتۇپخانىسىدا ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر «P. 1283» نومۇرلۇق بىر پارچە تۇبۇتچە ھۆججەت ساقلىنىۋاتقان بولۇپ، بۇ 1908 ـ يىلى پېللىئوت (P. Pelliot) تەرىپىدىن دۇنخۇاڭدىن ئېلىپ كېتىلگەن. شۇ ھۆججەتتە، ئەسلىي «خور (Hor) خانى» دەپ ئاتالغان مەلۇم بىر ئۇيغۇر خانىنىڭ شىمالدىكى ئەللەرنى چارلاپ تەكشۈرۈپ كېلىش ئۈچۈن بەش كىشىنى ئەۋەتكەنلىكى ۋە چارلىغۇچىلارنىڭ خانغا بەرگەن مەلۇماتلىرى خاتىرىلەنگەن. ھۆججەت ئەسلىي مىلادىيە Ⅷ ـ Ⅸ ئەسىرلەردە يېزىلغان دەپ قارالغان بولۇپ، ئۇز زامانىسىدا تۇبۇتچىگە تەرجىمە قىلىنغان. بۇ ھۆججەت «توققۇز دروگۇ (Toquz drugu) دەپ ئاتىلىدىغان ۋۇيىكار تۇتۇق (Wuyikar tutuq) » دېگەن نام تىلغا ئېلىنغان. ئالىملار بۇ جۈملىدىكى «توققۇز دروگۇ»نى «توققۇز تۈرك» ، «ۋۇيىكار تۇتۇق» نى «ئۇيغۇر تۇتۇق» دېگەنلىك بولىدۇ، دەپ

هېسابلاشتى[76].

6. «توققۇز تېلى» (九姓铁勒)، «كونا تاڭنامە. شىمالىي دىلار تەزكىرىسى» تېلىلار ماددىسىدا مىلادىيە 646 ـ يىلىدىكى ۋەقەلەرنى خاتىرىلىگەن چاغدا «توققۇز تېلىلار» دېگەن ئاتالغۇ ئىشلىتىلگەن. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن يەنە «توققۇز قەبىلە» (九姓، ياكى توققۇز ئۇرۇق)، «توققۇز قەبىلىلىك تېلىلار» (九姓铁勒) دېگەن ناملارمۇ ئىشلىتىلگەن. «شىنجاڭ مىللەتلەر قامۇسى» دا «توققۇز تېلىلار تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى موڭغۇلىيە دالىسىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر، بۆگۈ(بارغۇت)، توڭرا، هون(قۇن)، ئىزگىل، بايىرقۇ، چېبىنى (چابىش)، ئابۇس، كۆرۈنۈڭگۇس قاتارلىق كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ ئومۇمىي نامى. ئۇلار تېلىلارنىڭ بىر تارمىقى بولغاچقا ھەر بىرىنىڭ بىردىن ئىسمى بولغان، شۇڭا توققۇز تېلىى دەپ ئاتالغان»، دېيىلگەن[77].

7. «توققۇز ئوغۇزلار» (九姓乌古斯). «شىنجاڭ مىللەتلەر قامۇسى» توققۇز ئوغۇزلارغا مۇنداق ئېنىقلىما بېرىلگەن. «توققۇز ئوغۇز غەرب تارىخىي ماتېرىياللىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتىلىشى، ئۇنىڭ ئەسلىي تەلەپپۇزى Toguz Uguz، ئەمەلىيەتتە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر، سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى توققۇز ئۇيغۇر (Togur Ughur) نىڭ تەلەپپۇزىدىكى ئۆزگىرىش ئىدى. جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى (مىلادىيە 420 ـ 581 ـ يىللار ـ ئا) دىن كېيىنكى مەزگىللەردە، توققۇز ئوغۇزلار بىلەن توققۇز ئۇيغۇرلار بىرلەشتى، ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ئۇيغۇر دەپ ئاتالدى. موڭغۇل دالىسىنىڭ شىمالىدا كۆچلەندى، كېيىنچە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىگە كەلگەندە ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى. شىمالدىكى كۆچمەن مىللەتلەر تارىخىدا مۇھىم رول

ئوينىدى»[78]. بۇ بايانلار توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ بىر خىل ئاتىلىشى ئىكەنلىكى روشەن بولدى. بەزى ئالىملار «توققۇز ئوغۇز» بىلەن «توققۇز تېلى» بىر ئۇقۇمغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، خەنزۇچە ھۆججەتلەردە دەسلەپتە «توققۇز تېلى» دېگەن نام ئۇچرايدۇ، بۇ تۈرك مەڭگۈ تاشلىرىدىكى «Toguz Oguz» دېگەن ئىسىمغا باراۋەر، دەپ قارايدۇ[79]. تۈرك، ئۇيغۇر مەڭگۈ تاشلىرىدا «توققۇز ئوغۇز» نامى كۆپ تىلغا ئېلىنغان. مەسىلەن، «توققۇز ئوغۇز خەلقى ئۇستىدە خاقان ئولتۇرۇپتۇ» («تۇنيوقۇق مەڭگۈ تېشى»، غەرب تەرەپ 9 ـ قۇر). «توققۇز ئوغۇز بەگلىرى، خەلقلىرى، سىلەر بۇ سۆزلىرىمنى ياخشى ئىشتىڭلار»، «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»، جەنۇب تەرەپ 2 ـ قۇر). «توققۇز ئوغۇزلار»، «توققۇز ئوغۇزلار دۇشمىنى كەلدى.» («بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»، شەرقى يۈزى 1 ـ قۇر، 14 ـ قۇر). «توققۇز ئوغۇز خەلقى ئۇستىدە يۇز يىل ئولتۇرۇپ . . .» (بايانچور مەڭگۈ تېشى»).

دېمەك، مەڭگۈ تاشلاردىكى «توققۇز ئوغۇز» ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئورتاق نامى.

8. «توققۇز ئۇيغۇر» (九姓回纥)。 بۇ «توققۇز ئوغۇز» بىلەن بىر ئاتالغۇ. ئالىملار ئۇزۇن يىل ئىزدىنىپ، «Oguz» بىلەن «Uygur» سۆزىنىڭ بىر ئاتالغۇ ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىقتى. يەنى بۇلار بىر تىلنىڭ ئوخشىمىغان دىئالېكتىدا پەرقلىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى بىلگەن. قەدىمكى تۈركىي تىللاردا «r» تاۋۇشى بىلەن «z» تاۋۇشىنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىش ھادىسىسى مەۋجۇت بولغان.[80] باسكاكاۋنىڭ پىكرىچە، «ئوغۇز» — قەدىمدە «r» دىئالېكتىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر تىلىدا «ئوغۇر» ياكى «ئۇيغۇر» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان بولسا، «z» دىئالېكتىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر تىلىدا «ئوغۇز» ياكى «غۇز» شەكلىنى ئالغان. تۈركشۇناس ۋ. تومسېن (W. TOMSEN)

ئوغۇز — هازىرقى روسىيەنىڭ شەرقىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئومۇمىي نامى. ئۇلارنىڭ تىلىدىكى بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، ‹r› تاۋۇشى ‹z› بىلەن ئالمىشىدۇ. مەسىلەن، «ئون ئۇيغۇر — ئون ئوغۇز» دەيدۇ[81]. خەنزۇچە ھۆججەتلەردە «ئۇيغۇرلارنىڭ تاشقى توققۇز قەبىلىسى» (回纥外九部) ۋە «ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى توققۇز قەبىلىسى» (回纥内九姓) دېگەن ئاتالغۇلار بولۇپ، بۇ ئاتالغۇلار ۋاسىتە ئارقىلىق خەنزۇچە تارىخنامىلەرنى يازغۇچىلارغا يەتكۈزۈلگەن. «توققۇز ئوغۇز» نامى Ⅸ — Ⅻ ئەسىرلەرگىچە ئىشلىتىلگەن. ئەرەب، پارس تارىخىي ھۆججەتلىرىدە قوچو ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان. ئەمما، ئۇيغۇر ئالىملىرى، مەسىلەن، سىڭقۇ سىبلى تۇتۇق ۋە مەھمۇد كاشغەرى «توققۇز ئوغۇز» نامىنىڭ ئورنىغا «ئۇيغۇر» نامىنى ئىشلەتكەن. بۇ ھال بىر تەرەپتىن، كېيىنكى چاغلارغا كەلگەندە «توققۇز ئوغۇز» (ياكى توققۇز ئۇيغۇر) نامىنىڭ ئېنىقلىق دەرىجىسىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىنى بىلدۈرسە؛ يەنە بىر تەرەپتىن، توققۇز ئوغۇز ـ توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقى تەركىبىگە كىرگەن قەبىلىلەرنىڭ شاللىنىپ ھەم يېڭى بىر تەرەققىيات باسقۇچىغا كۆتۈرۈلۈپ «ئۇيغۇر» نامى ئاستىغا ئۇيۇشقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ۋاھالەنكى، مەھمۇد كاشغەرى دىنى ئېتىقاد ۋە خانلىق تەۋەلىكىگە قاراپ، شىمالىي شىنجاڭدىكى قەبىلىلەرنى ئۇيغۇر، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەبىلىلەرنى «تۈرك» دەپ ئايرىپ ئاتىغان. ئەمما، باشقا ماتېرىياللاردا بۇلار بىرلا خەلق دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ.

9. «توققۇز بايىرقۇ» (九姓拔野固). بۇ قەبىلە كۆپ ھاللاردا بايىرقۇ (Bayirgu) دەپلا ئاتالغان. ئەسلىي ھون قەبىلىسى بولۇپ، خەنزۇچە ھۆججەتلەردە «拔也稽» دەپ يېزىلغان. كېيىنچە تېلى يەنى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرى

بولغان. كونا، يېڭى «تاڭنامه» ۋه «تاڭ سۇلالىسىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر (唐会要) نىڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» ده «تاشقى توققۇز قەبىلە» ياكى «توققۇز تېلىلار» (توققۇز ئۇيغۇرلار) نىڭ بىرى سۇپىتىدە خاتىرىلەنگەن. ئەمدى «قانۇنلار قامۇسى» 198 ـ جىلد. چېگرا مۇداپىئەسى. تۇركلەر» (突厥 . 边防 . 卷一九八 « 通典 »)، «كونا تاڭنامه» 8 ـ جىلد. «شۇەنزوڭ ھەققىدە خاتىرە» 1 ـ قىسىم (上 « 玄宗纪 » 卷八 « 旧唐书 ») ۋه 194 ـ جىلد، «تۇركلەر تەزكىرىسى»، «كىتابلار جەۋھىرى»، 973 ـ جىلد، «قارام تائىپىلەر. دۆلەتكە يارەملىشىپ، جازا يۈرۈشى قىلىش» (« 外臣部 . 助国讨伐 » 卷九七三 « 册府元龟 ») قاتارلىق كىتابلاردا «توققۇز بايىرقۇ» نامى تىلغا ئېلىنغان.

10. «توققۇز ئىزگىل» (九姓思结)، توققۇز تېلى قەبىلىلىرىنىڭ بىرى. ئادەتتە «izgil» (思结,斯结) دەپ ئاتالغان. «كىتابلار جەۋھىرى»، 170 ـ جىلد »خانلىق جەمەتى. يىراقتىن كەلگەنلەر» (« 来远 . 帝王部 » 卷一七0 « 册府元龟 ») ۋه «ئەلنى ئىداره قىلىش ئۆرنەكلىرى» (« 资治通鉴 » 卷二一一) قاتارلىقلاردا «توققۇز ئىزگىل» نامى تىلغا ئېلىنغان.

11. «توققۇز توڭرا» (九姓同罗) تېلى قەبىلىلىرىنىڭ بىرى. ئۇلار «توڭرا» (Tongra) نامى بىلەن دەسلەپتە تۈرك خانلىقىغا تەۋە بولغان. ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندا «توققۇز ئۇيغۇر» قەبىلىلىرىنىڭ بىرى سۇپىتىدە پائالىيەت قىلغان. «كىتابلار جەۋھىرى»، 974 ـ، 971 ـ جىلدلەردە، «كونا تاڭنامه» 97 ـ جىلددا «توققۇز توڭرا» نامى تىلغا ئېلىنغان.

12. «توققۇز باسمىل» (九姓拔悉密). تېلى قەبىلىلىرىنىڭ بىرى. دەسلەپتە موڭغۇل دالىسىدىكى خاڭگاي تېغىنىڭ شەرقىدە چارۋىچىلىق قىلغان. كېيىن شەرقى تۈرك خانلىقىغا تەۋە بولغان. مىلادىيە 742 ـ يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر،

قارلۇق قەبىلىلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن ھەم شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قەبىلىسىگە ئايلانغان. باسمىل (Basmil) نامى بىلەن ئاتالغان بۇ قەبىلە «كونا تاڭنامە» 9 ـ جىلد، «ئومۇمىي تاڭ پۈتۈكلىرى» (全唐文)، 311 جىلدلەردە «توققۇز باسمىل» نامىدا خاتىرلەنگەن.

13. «توققۇز ئادىز» (九姓阿跌)، تېلى قەبىلىلىرىنىڭ بىرى. «تارىخىي خاتىرلەر» (史记)، «خەنناما» (汉书) لەردە تىلغا ئېلىنغان «ئۇگۇر» (呼揭) لارنىڭ ئەۋلادى دېگەن قاراش بار. دەسلەپتە موڭغۇل دالىسىدا چارۋىچىلىق قىلغان. كېيىن تۈرك خانلىقىغا تەۋە بولغان. ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندا، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولغان ۋە مىلادىيە 795 ـ يىلىدىن باشلاپ 821 ـ يىلىغىچە ياغلاقارلار قەبىلىسىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خان جەمەتى قەبىلىسىگە ئايلانغان. بۇ قەبىلە «Atiz — Adiz» دەپ ئاتالغاندىن باشقا «يۇەنخې يىللىرىدىكى ئىسىم فامىلىلەر توپلىمى» (元和姓纂) ۋە «ئومۇمىي تەزكىرە» (通志) قاتارلىق كىتابلاردا «توققۇز ئادىز» نامىدا تىلغا ئېلىنغان.

14. «توققۇز بۆگۈ» (九姓卜古) ياكى «توققۇز بارغۇت». توققۇز تېلى قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولغان بۇ قەبىلە «ئومۇمىي تەزكىرە» (通志) نىڭ 29 ـ جىلد «ئۇرۇقداشلىق تەزكىرىسى» (氏族志) دە «توققۇز بۆگۈ» نامىدا خاتىرلەنگەندىن باشقا، ئاساسەن «بۆگۈ» نامىدا تىلغا ئېلىنىدۇ.

15. «توققۇز قىرغىز (خاككاس)» لار (九姓坚昆). ھازىرقى قىرغىزلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى. ئۇلار «Kirgiz» دەپلا ئاتالغان. ئەمما، خەنزۇچە تارىخنامىلەردە ھەر دەۋردە ھەر خىل خەت بىلەن يېزىلغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ تارىخنامىلەردىن «تاڭ سۇلالىسىغا دائىر مۇھىم خاتىرلەر

(要唐) ، «كىتابلار جەۋھىرى» قاتارلىقلاردا «توققۇز قىرغىز» نامىدا خاتىرىلەنگەن. ئىھتىمال، بۇ چاغدا قىرغىزلار ئۇيغۇر خانلىقىغا تەۋە بولغاچقا، توققۇز تېلى يەنى توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇر) لارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئۆز نامىنىڭ ئالدىغا «توققۇز» سانىنى قوشۇۋالغان بولۇشى مۇمكىن.

16. «توققۇز تاتار». بۇ نام «بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» ، «بايانچۇر خاقان مەڭگۈ تېشى» قاتارلىقلاردا تىلغا ئېلىنغان. تاتارلار ئۆز زامانىسىدا تۈرك خانلىقى ۋە ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدە بولغاچقا، توققۇز تېلى قەبىلىلىرىنىڭ تەسىرى بىلەن بىر مەزگىل «توققۇز تاتار» نامىدا ئاتالغان بولۇشى كېرەك. كېيىنكى تارىخىي دەۋرلەردە ئۇلار «تاتار» نامى بىلەنلا ئاتالغان.

17. «توققۇز جاۋۇپ غۇزلىرى» (昭武九姓胡人) تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە يېزىلغان خەنزۇچە هۆججەتلەردە تىلغا ئېلىنغان كانگىيە (سەمەرقەنت) دىكى ئاھالىلىرىنىڭ ئومۇمىي نامى. بۇ يەردە توققۇز ئايماق بولغانلىقى ئۇچۇن ۋە ياۋچىلار (توخارلار) مىلادىيەدىن بۇرۇنقى II ئەسىردە گەنسۇ ئۆلكىسى جاڭيەدىكى چىلىيەنشەن تېغىنىڭ شىمالىدىكى جاۋژۇ (昭武) ناھىيىسىدىن كۆچۈپ بارغان ۋە شۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى دەپ قارىلىپ، شۇنداق ئاتالغان. ئەمەلىيەتتە بۇ يەردە ياشىغۇچىلارنىڭ غوللۇق تەركىبلىرى دېگلىكلارنىڭ ئەۋلادى[82] بولۇپ، سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە تېلىلارنىڭ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە كۆكتۈركلەر ۋە غوبى ئۇيغۇرلىرىنىڭ يەنە بىر قاتلام تەسىرىگە ئۇچرىغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مەركىزىي جۇڭگو رايونى بىلەن سودا ئالاقىسى قىلغان توققۇز جاۋۇپ غۇزلىرى دائىم ئۆزلىرىنى «ئۇيغۇر» (回鶻) دەپ ئاتىشىپ سودا قىلىشقان[83]. بۇ هال قەدىمكى دېگلىكلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولغان توققۇز جاۋۇپلارنىڭ موڭغۇل دالىسىنى مەركىزىي ئۆلكە

قىلغان ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تىكلىنىشى بىلەن «ئۇيغۇر» نامىنىڭ شۆھرەت تېپىشى ئارقىسىدا ئۆز نامىنى شۇنىڭ بىلەن بىرلەشتۇرگەنلىكى قاتارلىق بىر قاتار سەۋەبلەر بار. نېمىلا دېگەن بىلەن، سەمەرقەند ئاھالىسىنىڭ «توققۇز» سانى بىلەن ئاتىلىشى، تۈركي تىللىق خەلقلەر نەزەرىدىكى خاسىيەتلىك سان «توققۇز» نىڭ مەزمۇنىنى كېڭەيتىدۇ.

18. «توقۇز ياۋچىلار» ياكى ياۋچى توقۇز قەبىلىسى (九姓月氏). ياۋچىلار توخارلارنىڭ بىر قەبىلىسى[84]. توخارلار ئاق تەنلىك، ھىندى ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا تەۋە خەلق بولۇپ، بىر خىل قاراشتىكىلەر ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3000 - يىللاردا بابىلوننىڭ قوشنا رايونلىرىدىن خېشى، كۈسەن ۋە قارا شەھەر (ئاگنى) رايونلىرىغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. كۈسەن، قارا شەھەر، جۈملىدىن تارىم بوستانلىقىدىكى توخارلار ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت تەركىبىنى تولۇقلاپ[85]،[86]، مىلادىيە VII - VIII ئەسىرلەردىن كېيىن شىنجاڭنىڭ تارىخ سەھنىسىدىن غايىب بولغان. خەنزۇچە ھۆججەتلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ياۋچى - يۈشى (月氏) دېگەن نام بىلەن خاتىرىلەنگەن. بۇ خەلق، ياۋچى توققۇز قەبىلىسى نامىدىمۇ خاتىرىلەنگەن ئەھۋال بولغان.

19. «توققۇز شىرۋىلار» (九部室韦). شىرۋىلار مەركىزى جۇڭگو رايونىنىڭ شىمالىدا ياشىغان قەدىمكى بىر قوۋم. مىلادىيە V - X ئەسىرلەردە موڭغۇل دالىسى ۋە خلۇڭجياڭ دائىرىسىدە پائالىيەت قىلغان. VII ئەسىرلەردە «تاتار» (达怛) دەپ ئاتالغان. شىرۋى - تاتارلار شەرقىي غۇز (东胡) لارنىڭ ئەۋلادى، موڭغۇللارنىڭ ئەجدادى. ئىلگىرى - كېيىن سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى ۋە تۈرك خانلىقى، ئۇيغۇر خانلىقلىرىغا تەۋەمۇ بولغان. «سۇينامە» (隋书) دە «توققۇز شىرۋىلار» نامىدا خاتىرىلەنگەن.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنىپ ئۆتكەن توققۇز گۇيغاقلار، توققۇز شىمەنيۇنلەر، توققۇز دىلار، توققۇز تۇركلەر، توققۇز تېلىلار، توققۇز ئوغۇزلار، توققۇز ئۇيغۇرلار، توققۇز بايىرقۇلار، توققۇز ئىزگىللار، توققۇز توقراللار، توققۇز باسمىللار، توققۇز ئادىزلار، توققۇز بۆگۈلەر ئۇيغۇرلار بىلەن بەزىلىرى بىۋاستە، بەزىلىرى ۋاستىلىك مۇناسىۋىتى بار قەبىلە ياكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىن (قوۋمدىن) ئىبارەت. بۇنىڭدىكى «تېلى» ئاتالغۇسىنى «تۈرك»، «تۆلەس»، «تۇرا» دەپ ئايرىم - ئايرىم يېشىم بەرگەنلەر بار. دېمەك، بۇ ھەقتىكى قاراشلاردا پرىنسىپال ئىختىلاپ بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ كىتابتا «تېلى» نامى خەنزۇچە تەلەپپۇز بويىچە ئېلىندى. «توققۇز قىرغىز»، «توققۇز تاتار»، «توققۇز شىرۋىلار» ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى (744 - 840) دە ئۇيغۇرلارغا تەۋە بولغاندىن باشقا، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن بىۋاستە ئالاقىسى يوق بولۇپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا بۆگۈنكى قىرغىز، تاتار، موڭغۇللار ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئاتا - بوۋىسى ھېسابلىنىدۇ. توققۇز مولار، دىلار بىلەن بىر مەزگىل ئىتتىپاق تۈزگەننى ھېسابقا ئالمىغاندا ئۇلارنىڭمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى بىلەن بىۋاستە قانداشلىق مۇناسىۋىتى يوق.

«توققۇز» سانى بىلەن ئېنىقلىنىپ كەلگەن بۇ قەبىلە - قوۋملارنىڭ بەزىلىرى چوڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىن ئىبارەت. مەسىلەن، مولار، گۇيغاقلار، شىمەنيۇنلەر، دىلار، تۈركلەر، تېلىلار، ئوغۇزلار، ئۇيغۇرلار. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ قوۋملارنىڭ بەزىلىرى كۆپ قەبىلىلەردىن تەركىب تاپقان؛ گۇيغاقلارنىڭ ئېلىپ ئېيتىساق، يىن (شاڭ) سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇلارنىڭ 20 خانى (بېگى) بارلىقى توغرىسىدا ئۇچۇر بار[87]. بۇ شۇ چاغدا ئۇلارنىڭ 20 قەبىلىسىنىڭ بارلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. «شىمالىي

سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» («北史 . 高车传») دە تىلى (ئېگىز قاڭقىللار) قەبىلىلىرىنىڭ 21 دىن كۆپرەك قەبىلىسىنىڭ نامى تىلغا ئېلىنغان بولسا، «سۇينامە. تېلىلار ھەققىدە قىسسە» («隋书 . 铁勒传») دە 43 تىلى قەبىلىسى خاتىرىلەنگەن. راشىددىنىڭ «جەمىئۇل ـ تەۋارىخ» ناملىق كىتابىدا ئۇيغۇرلارنىڭ 122 دىن ئارتۇق قەبىلىسىنىڭ بارلىقىنى يازغان بولسا، ئوبۇلغازى باھادىرخانمۇ «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق كىتابىنىڭ «ئۇيغۇر ئېلىنىڭ زىكرى» بابىدا «ئون ساينىڭ ياقىسىدا ئولتۇرغانلارنى ئون ئۇيغۇر، توققۇز ساينىڭ ياقىسىدا ئولتۇرغانلارنى توققۇز ئۇيغۇر دەر ئەردى. . . 120 ئۇرۇق (قەبىلە) ئەل ئىدى» دەپ يازغان. بۇ يەردە دەريا بىلەن ساي ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن. «توققۇز» سانى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن قەبىلىلەر ئىتتىپاقى تەركىبىگە كىرگەن قەبىلىلەر كۆپ بولۇپلا قالماستىن، بەزىدە ئازىيىپمۇ قالغان. بۇ قوۋملار تەركىبىدىكى قەبىلىلەر مەيلى ئاز بولسۇن، مەيلى كۆپ بولسۇن، ئۇلار كۈچەيگەن، ئىجتىمائىي تەرەققىياتى يۈكسەلگەن دەۋرلەردە «توققۇز» سانى بىلەن ئۆز قوۋمىنىڭ نامىنى بىرلەشتۇرۇپ ئاتىغان. ئەمدى ئۇيغۇر (تېلى) قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ يەككە ئەزالىرى بولغان بايىرقۇ، ئىزگىل، توڭرا، باسمىل، ئادىز، بۆگۈ قەبىلىلىرى ئۆزلىرى «توققۇز ئۇيغۇر» تەركىبىدە تۇرۇپ يەنە نېمە ئۈچۈن «توققۇز» سانىنى ئۆز ئىسمىنىڭ ئالدىغا قوشۇۋالغانلىق مەسىلىسىگە كەلسەك يۇنىڭ سەۋەبلىرى ھەر خىل بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، بۇلارمۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە كۈچىيىپ، ئىتتىپاقدىن بۆلۈنۈپ، ئايرىم بىر قەبىلىلەر ئىتتىپاقى تەشكىل قىلىش ئىستىكى بولغان. شۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئىتتىپاقلىق، غەلىبىنىڭ سىمۋولى بولغان «توققۇز» سانىنى ئۆزلىرىنىڭ ئىسمىغا قوشۇۋالغان بولۇشى، يەنە بىر جەھەتتىن، بۇ قەبىلىلەرنىڭ

ھەربىرى توققۇز ياكى شۇ ئەتراپتىكى ئۇرۇقلاردىن تەركىب تاپقان بولۇشى مۇمكىن.

قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى «توققۇز» سانى بىلەن ئاتاش، خانلىقلارنى «توققۇز» ۋەزىر بىلەن باشقۇرۇش، «توققۇز تۇغلۇق خان» بايرىقىنى تىكلەش، «توققۇزخان» بىرلىك قىلىنغان ئورتاق خانلىق قارىشىنى تۇرغۇزۇش، توققۇز ئەلچى تەيىنلەش قاتارلىق ئەنئەنىلەرنى داۋاملاشتۇرغان.

تۆمۇرلەڭنىڭ تارىخچىسى شەرىفىدىن ئەلى يەزدى «زەپەرنامە» دېگەن كىتابىدا «تۈركىي خەلقلەردە ھەرقانداق نەرسىنى توققۇز قىلىش ئادىتى بار، خۇدايىتائالا ئۇندىن ئارتۇق ياراتمىغان» دېگەن. «فرانسىيە كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر بىر پارچە تۇبۇتچە ھۆججەت» (نومۇرى: P.1283) تە ئۇيغۇرلار «دەرۋازىسىغا توققۇز بايراق قادايدۇ» دېگەن جۈملىلەر بار. مەھمۇد كاشغەرى «تۇغ» دېگەن سۆزنى ئىزاھلاپ، ئۇنى «تۇغ، بايراق، توققۇز تۇغلۇق خان ياكى خاقان» دەپ تەبىر بەرگەن[88]، قەدىمكى چاغدا خوتەنلىك «توققۇز خاقان» دېگەن نامىمۇ بولغان[89]. بۇلارنىڭ توققۇز قەبىلە چۈشەنچىسىدىن كەلگەنلىكى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

«توقۇز قەبىلە» چۈشەنچىسى خانلىقلارنى توققۇز ۋەزىر ئارقىلىق باشقۇرۇش ۋە توققۇز ئەلچى تەيىنلەش ئەنئەنىسىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولغان. ئۇيغۇر ئورقۇن خانلىقى دەۋرىدە ئىچكى ۋەزىر ئۈچ نەپەر، تاشقى ۋەزىر ئالتە نەپەر بولغان. («يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»، «新唐书 . 回鹘传» يەنە «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» دا «توققۇز بۇيرۇق» دېگەن نام خاتىرىلەنگەن.) بۇ خىل ئەنئەنە گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى[90]، قوچو ئۇيغۇر خانلىقى، كۈسەن ئۇيغۇر خانلىقى، قارا خانىيلار سۇلالىسى دەۋرى[91] گىچە داۋاملاشقان. مەسىلەن، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. كۈسەن

تەزكىرىسى» (宋史 . 龟兹传) دە كۇسەنلىكلەرنىڭ «خانى ئارىسلانخان دەپ ئاتىلىدۇ، توققۇز ۋەزىر ئارقىلىق خانلىقنى باشقۇرىدۇ» دېيىلگەن. كۇسەن ئۇيغۇرلىرى ئاساسەن قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، بەزى يىللىرى ئايرىم ھاكىمىيەت سورىغان. كۇسەن ئۇيغۇرلىرى بىلەن قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى ئوخشاش بولۇپ، كۇسەن خانلىقىدا توققۇز ۋەزىر بولغانلىقى قوچو ئۇيغۇرلىرىدا بولغان بىلەن ئوخشاش، دەپ چۈشىنىلسە بولىدۇ. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. 490 جىلد. چەت ئەللەر تەزكىرىسى» (« 外国传 » 490 卷 « 宋史 ») دە داشى (大石) يەنى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى ئەلىيان (阿里烟) (بۇ ئەلدە) «توققۇز ۋەزىر خانلىقنى باشقۇرىدۇ» دېگەن بايانى خاتىرىلەنگەن. بۇ مەھمۇد كاشغەرىنىڭ توققۇز تۇغلۇق خان ۋە خانلىقنىڭ قول ئاستىدىكى ۋىلايەتلەر توققۇز بولىدۇ[92]، دېگەن بايانىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەستىقلايدۇ. «مايتىرى سىمىت» تىكى «ئون ئۇيغۇر ئىلى، ئوتتۇز شاھزادە ئوغلانلىرى، توققۇز ئەلچى ئەقىلدارى[93]» دېگەن جۇملىدىن، ئەينى زاماندا توققۇز ئەلچى بولىدىغانلىقىنى بىلىش مۇمكىن.

دېمەك، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھەر قايسى قوۋملار مۇقىم ۋە گۇللەنگەن بىر دەۋرگە قەدەم قويغاندىن كېيىن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىمۇ مۇستەھكەملەش مەقسىتىدە توققۇزنى بىرلىك قىلغان مىللىي گەۋدىنى قۇرغان. كېيىنكى خانلىقلار توققۇز ۋەزىر ۋە ئەلچى ئارقىلىق خانلىقنى ياخشى باشقۇرغىلى بولىدۇ[94]، دەپ قارىغان.

ئىككىنچى، «توققۇز» ئالىي، يۇقىرى، ئۇلۇغ، بۇيۇك دېگەن مەنىلەردە ئىستېمال قىلىنغان . ئوبۇلغازى باھادىر خان «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق كىتابىدا «ھېچ نەرسىنىڭ مەرتىۋىسى

توققۇزدىن يۇقىرى بولماس، چېكى توققۇزدۇر» دەپ يازغان. ئۇلۇغ شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ 13291 مىسرالىق كاتتا ئەسىرى «قۇتادغۇبىلىك» تە توققۇز نەپەر پېرسوناژ ئوبرازىنى يارانقان. چىگ دەۋرىدە ئۆتكەن بۇخېگ «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» (39 卷 « 西域图志 » : 傅恒 ، 清) دە ئۇيغۇرلار «ساناقتا توققۇزنى بىرلىك قىلاتتى، بىر توققۇز، ئىككى توققۇز ۋە ئۈچ توققۇز دەپ ساناش قائىدە ـ يۇسۇنلارنىڭ ئىچىدە ئەگ ياخشىسى ئىدى» دېگەن. قەدىمكى خانلار تەختكە چىقىدىغان چاغدا توققۇزنىڭ سېھرىي كۈچى تېخىمۇ ئۆزىنى كۆرسەتكەن. مەسىلەن، كۆكتۈرك خاقانى تەختكە چىققاندا بەلگىلەنگەن مۇراسىم مەيدانىنى توققۇز قېتىم ئايلاندۇرغاندىن كېيىن تەختتە ئولتۇرغان. («جوۋنامە» — « 周书 » گە قارالگ) . ئۇيغۇر خانلىقىدا قاتۇنلار (خانىشلار) خانلارنىڭ كەينىدىلا تۇرىدىغان ھۆكۈمران بولغانلىقىنى ئۇچۇن، ئۇلار ئادەتتىكى ئاياللىق ياكى توقاللىقتىن قاتۇن(خانىش) لۇقا كۆتۈرۈلىدىغان چاغدا قاغانلارنىڭ تەختكە چىقىش مۇراسىمىغا ئوخشاش مۇراسىم ئۆتكۈزۈلگەن، يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ توققۇز ۋەزىرى قاتۇننى تەختراۋانغا ئولتۇرغۇزۇپ «كۇننىڭ يۆنىلىشى بويىچە ئوردا (ھويلىسى) نى توققۇز نۆۋەت ئايلاندۇرغان» دىن كېيىن قاتۇنلۇق ئوتۇغاتى كۈچكە ئىگە بولغان. («كونا تاڭنامە» 195 جىلد. 195 卷 « 旧唐书 ») قىستۇرۇپ ئۆتىدىغان نۇقتا شۇكى، ئۇيغۇر خانلىقىدا خانلارنىڭ تەختكە چىقىش مۇراسىمى تۈرك خانلىقىغا ئوخشاش شەكىلدە ئۆتكۈزۈلىدىغانلىقى توغرۇلۇق تارىخىي كىتابلاردا بىر نەرسە دېيىلمىگەن[95]. ئەمما، قاتۇنلارغا ئوتۇغات بېرىش مۇراسىمى تۈرك خانلىرىنىڭ تەختكە ئولتۇرۇش مۇراسىمىغا ئوخشاش بولغانلىقىغا قارىغاندا، ئۇيغۇرخانلىرىنىڭمۇ شۇ خىل ئادىتى بويىچە خاقانلىققا كۆتۈرۈلىدىغانلىقىنى جەزملەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

موڭغۇللاردىمۇ خانلار سەلتەنەت تەختىگە چىققاندا توققۇزنىڭ سېھرىي كۈچىدىن پايدىلانغان. «دوسان موڭغۇل تارىخى» دا ئېيتىلىشچە، چىڭگىزخان توققۇز دانە ئاق قوتازنىڭ قۇيرۇقىنى تۇغ قىلىپ تىكلەپ، ياۋلى (姚里) قەبىلىسىگە خېشىدىن ئەسىرگە ئالغان توققۇز ئەسىرنى تارتۇق قىلىپ، توققۇز ئات، توققۇز دانە كۈموچ نوكچا، ئاقچا، قورالدىن توققۇزنى تەييارلىغان، موڭغۇللار يېڭى خان تەختكە چىققاندا ئۇنىڭغا توققۇز قېتىم تەزىم قىلغان[96]. ئۇيغۇر تارىخچىسى موللا مۇسا سايرامىمۇ چىڭگىزخاننىڭ تەختكە چىققانلىقىدىكى ئەھۋاللارنى مۇنداق بايان قىلغان. تارىخ ھىجرى 598 ـ يىلى (مىلادىيە 1201 ـ 1202 ـ يىلى) موغۇللار ئىتتىپاقلىشىپ، توققۇز پايەلىك (قەۋەت ـ ت) تەخت تەييارلاپ، تىمۇچىننى پادىشاھ قىلىپ ئۇستىگە چىقىرىپ ‹چىڭگىزخاقان› دەپ لەقەب قويدى، بۇ موغۇلچە ‹خانلارنىڭ خانى› دېيىلىدۇ ياكى ‹شاھىنشاھ› دېگەن بولىدۇ»[97].

مانا بۇ خاتىرىلەردىن بىلىنىدۇكى، «توققۇز» خانلارنىڭ ئۇلۇغلۇقى ۋە سەلتەنىتىنى نامايان قىلىشتا چوڭ رول ئوينىغان.

ئۇچىنچى، «توققۇز» كۆپ، كەڭ، نۇرغۇن، تولۇق، چوڭ دېگەن مەنىلەردە ئىستېمال قىلىنغان. مەھمۇد كاشغەرى «خانىنىڭ قول ئاستىدىكى ۋىلايەتلەر ھەر قانچە كۆپىيىپ كەتسىمۇ، مەرتىۋىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلسىمۇ تۇغلىرى توققۇزدىن ئاشمايدۇ» دېگەن. بىرەر ئەل، ئۇلۇس ياكى خانلىقنىڭ دائىرىسىنى بەلگىلەشتە «توققۇز» غا تايىنىش يىراق قەدىمكى چاغلاردىلا باشلانغان. «گور ـ gor» (鬼) بىلەن «توققۇز» ئەڭ مۇقەددەم زامانلاردا بىرلىكتە قوللىنىلغانلىقى بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مەسىلەن، «تارىخي خاتىرىلەر. يىن بەگلىكى تەزكىرىسى» (殷本记 . 史记) دە: شىچاڭدا بەگ،

توقـقۇز بەگ، ئېـسبەگ (鄂侯) بولۇپ ئۈچ بەگ بار، دېگەن خاتـــرە بـار؛ «تـارىخـــي خـاتـــــرىلـــەر. لۇجوتڭلـيەن زويـاڭ (阳邹连仲鲁) تەزكىرىسـى» دىمـۇ «توقـقۇز بەگ» (九侯) تىلغا ئېلىنغان بولسا، «ئەدەپنامە. مـىڭـتـاڭـۋى» (位堂明 . 记礼) ۋە «جەنگو تەدبىرلىرى. جاۋ بەگلىكى تەدبىرلىرىدىن ئۈچ» (三策赵 . 策战国) قاتارلىقلاردا «گور بەگ» (侯鬼) دېگەن ناملار خاتـرىلەنگەن. «تارىخـــي خاتىرىلەر. يىن بەگلىكى تەزكىرىسى» نى ئىزاھلىغۇچى چۈگۈاڭ (卢徐) «‹گوربەگ› دېگەن گەپ بار، يېـشـەن(县邳) ناھىيىسىدە ‹توققۇز بەگ› شەھىرى بار» دەيدۇ. تاڭ دەۋرىدىكى لى تەي يازغان «ئىقلىـمنامە» (« 志地括 » : 泰李) دە شەرھلىنىپ «شاڭجۇ ئايمىقىنىڭ غۇ(滏) شەن(خېبـــي ئۆلكىسى تەۋەسىدە) ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 50 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە توققۇز بەگ شەھىرى(九侯城) بار بولۇپ، گوربەگ شەھىرى(鬼侯城) دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ يىن بەگلىكى دەۋرىدىكى توققۇز بەگ شەھىرىدۇر» دېيىلگەن.

بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «گور» لار يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «گۇيفاڭلار» دۇر. ئۇلار ئۆزى پائالىيەت قىلىدىغان جايلار (ياكى شەھەرلەر) نى كەڭ، كۆپ مەنىدە «توققۇز شەھەر» دەپ ئاتىغان. بۇ ئادەت دىلارنىڭ ئاق دى (狄白) قەبىلىسى خېبىي ئۆلكىسىنىڭ پىكىشەن ناھىيىسى تەۋەسىدە جوڭشەن بەگلىكى (国中山) نى قۇرغان چاغ (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 507 — 406 ۋە 381 — 296 ـ يىللار) دا پائالىيەت قىلىدىغان دائىرىسى قەدىمكى «توققۇز لى» (黎九) (قەدىمكى قوۋم نامى) دائىرىسىدە بولغانلىق ئەھۋالىدىمۇ[98] ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. تارىخشۇناس ئابدۇللا ئەھمىدى ئەپەندىنىڭ يېزىشىچە قۇمۇلدىكى قەدىمكى لاپچۇق شەھىرىنىڭ ئۆز زامانىسىدا توققۇز دەرۋازىسى بولغان،

هازىرغىچە لاپچۇق خەلقى توققۇز دەرۋازىنىڭ ئورنى «توققۇز قوۋۇق» دەپ ئاتايدىكەن[99]. بۇ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بەش چوڭ شەھەرنىڭ مۇجەسسەمى سۈپىتىدە بىر شەھەر قۇرۇپ، ئۇنى «بەشبالىق» (بەش شەھەر) دەپ ئاتىغانلىقى بىلەن مەزمۇنداش ئىكەنلىكىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ.

ئەجدادلار شىنجاڭدىكى ۋە ئۆزى ياشىغان تېررىتورىيىدىكى بىر مۇنچە يەر - ئورۇن ناملىرىنى توققۇز سانى بىلەن قوشۇپ ئاتىغان. مەسىلەن، توققۇز ئەرسەن — يەر ئىسمى («كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»دا).

توققۇزاق — قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ مەركىزى. بۇ ئاتالغۇنىڭ مەنىسى توغرىسىدا هازىرچە ئۇچ خىل يەشمە بار. توققۇز ئوق (توققۇز قەبىلە)[100]، توققۇز ساق(توققۇز ساك)[101] ۋە توققۇز ئاق (توققۇز بوزلۇق) دېگەنلەردىن ئىبارەت.

توققۇز ساراي —مارالبېشى ناھىيىسىدىكى قەدىمكى شەھەر خارابىسى.

توققۇز هۇجرا (ئۇچ بۇرھان) — قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى چاقماق دەرياسى بويىدىكى بۇددا مىڭئۆي خارابىسى؛ بەشكىرەم لەنگەرنىڭ شىمالىدىكى تاغ ئۆڭكۈرلىرى «توققۇز هۇجرا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ يەردە ئۇچ ئىشكىلىك ئىككىدىن ئالتە ئۆي (هۇجرا) بولسىمۇ، لېكىن، كىشىلەر توققۇز هۇجرا دەپ ئاتاپ ئادەتلىنىپ قالغان.

توققۇز قازناق — قەشقەر ئوپال هەزرىتى موللام مازىرىنىڭ شىمالىدىكى هەزرىتى موللام تېغىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدىكى مىڭئۆي ئىزىنى يەرلىك كىشىلەر مۇشۇ نام بىلەن ئاتايدۇ.

توققۇز بۇزرۇكۇارلىرىم — خوتەندىكى ئىمام جەپپەرى سادىق مازىرىدىن 70 كىلومېتىرچە كېلىدىغان يەردىكى بىر مازار. ئۇ يەنە «توققۇز قىزلىرىم» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

توققۇزخان شەھىرى — خوتەندىكى مەلىكە ئاۋات شەھىرىنى

كىشىلەر مۇشۇ نام بىلەنمۇ ئاتىغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ شەھەر 3000 يىللىق تارىخقا ئىگە ئىكەن[102].

ئىلى توققۇز شەھىرى — چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىلىدىكى ھەر قايسى جياڭجۈنلەرنى باشقۇرىدىغان ئورۇن[103].

توققۇز بۇلاق — ئاقسۇ ئۇچتۇرپان ناھىيە بازىرىدىكى كۆپ بۇلاقلار توپىنىڭ ئورتاق نامى.

توقسۇن — تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ناھىيە ئىسمى. بۇ توققۇز سۇ دېگەندىن كېلىپ چىققان دېگەن قاراشمۇ بار. شۇنداق بولغاندا ئۇلار: ئايغىربۇلاق، قوشتېرەك، كۆكئىنەك، زۇمۇتا، ئۇستۇنغول، ئالغۇي (ئاراغول)، ئېۋىرغول (ئۇيغۇرغول)، ياغاچ بېشى، بايتوقايلاردىن ئىبارەت توققۇز ئېقىنىنىڭ سۈيىدە كۆكسىرىدىكەن[104].

توققۇزتارا — ئىلى ۋىلايىتىگە قاراشلىق ناھىيە ئىسمى. توققۇز ئېقىن (سۇ) مەنسىدە.

بۇ خىل ئورۇن - جايلار نامىنىڭ قوللىنىلىشى مەسىلىسىگە كەلسەك يەرلىك خەلقلەر ئۆزى ياشاپ تۇرغان ئاشۇ رايونىنىڭ كەڭ، سۇلۇق يەر ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن توققۇز سانىنى قوللانغان دېيىشكە بولىدۇ.

«توققۇز بۇزرۇكۇارلىرىم» بولسا كۆپ قىزلارنىڭ سەرخىللىرىنىڭ ئورتاق نامى، «توققۇز بۇلاق» جىق بۇلاق مەنىسىدە، «توققۇز قازناق» نۇرغۇن ھۇجرا (مىڭئۆي) مەنىسىدە ئىستېمال قىلىنغان.

قەدىمكى ئۇيغۇرلار مۇسقا (مۇزىكا) ۋە ئويۇن (تىياتىر) لارنىمۇ توققۇز سانى بىلەن ئېنىقلىتىپ ئاتىغان. مەسىلەن، ئە. ئالىپتېگىننىڭ «ئۇيغۇر تۇركلىرى» (1978 - يىلى، ئىستانبول تۇركچە نەشرى، 114 - بەت) ناملىق كىتابىدا توققۇز ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادىيە VIII ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدە توققۇز مۇزىكىسى بولغان[105] دەپ يېزىلغان بولسا،

سىڭقۇ سېلىنىشى تەرجىمە ئەسىرى «شۇەنجۇاڭنىڭ تەرجىمھالى» دا: «توققۇز باغ ئويۇن ئەتىزدۇردى» (توققۇز قىسىم مۇسىقا ـ مۇزىكا چالدۇردى) دېيىلگەن؛ قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدا «توققۇز باغ ئويۇن» (توققۇز قىسىملىق مۇزىكا) دېگەن ئاتالغۇ بولغان[106].

تارىخىي يازما ھۆججەتلەر ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا رېئال مەسىلىلەر ۋە بەدىئىي تەسەۋۋۇر يولى بىلەن ئېيتىلغان جۈملىلەردە توققۇزنىڭ كۆپلۈك ئۇقۇمىدا ئىشلىتىلگەنلىكىنى توغرىسىدىكى بايانلار ناھايىتى كۆپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە تېپىك دەپ سانالغىنى مۇنداق.

«ئوغۇزنامە» دە:

«ئوغۇزخاننىڭ ئېتى مۇزتاغ ئىچىگە كىرىپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن ئوغۇزخان ئۇزۇنغىچە ئازاب چەكتى، توققۇز كۈندىن كېيىن ئوغۇزخاننىڭ ئايغىرىنى ھازىر قىلدى»[107].

«كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» دا:

كۆلتېگىن «توققۇز ئەرنى ئەگىپ يۇرۇپ چېپىپ تاشلىدى»، «كۆلتېگىن ئۆگسىز (دېگەن) ئاق ئېتىنى مىنىپ توققۇز ئەرگە نەيزە سانچىدى»، « 9 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ئۆلۈم رەسمىيىتىنى ئۆتىدۇق».

«مايتىرى سىمىت» دا:

«توققۇز ئەلچى ئەقىلدارى».

«قۇتادغۇبىلىك» دا:

«ياشىق ئۆرلەدى يەردە قوپتى تۇغى،
ياقا كەلدى ئاشنۇ توقۇز ئال تۇغى» (4893 ـ بېيىت)
(قۇياش ئۆرلىدى، قوپتى يەردىن توزان،
توققۇز رەڭدا ھال تۇغ يېقىنلاپ ھامان)[108].

«سەددى ئىسكەندەر» دە:

«يەنە كەشمىرنىڭ دۆلەت ئەركانلىرىدىن ئۈچ توققۇز

كىشىگە ساۋۇتلارنى تەقدىم قىلدى. . . » (142 ـ بەت) . «ئىسكەندەرنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن ھەددى ـ ھېسابسىز پىشكەشكەرنى تەييارلىدى. ئۇنىڭغا سوۋغات قىلىش ئۈچۈن ئېسىل ماتالاردىن توققۇز توققۇزنى تەييارلىدى. ھەرخىل ئېسىل ۋە ھەيۋەتلىك پىللاردىنمۇ توققۇزنى، يەنە بىر رىۋايەتتە ئوتتۇز توققۇزنى تەييارلىدى» (199 ـ بەت) . «ھەر بىرىنىڭ ئىچىدە توققۇزدىن ھىندى غولاملىرىنى جايلاشتۇرغانىدى. يەنە ھەر خىل ئېسىل ئاتلاردىن يەتتە توققۇزنى تەييارلىدى. بۇ ئاتلارنىڭ ھەر بىرى پىلدەك كۆرۈنەتتى. ئۇلارنىڭ ھەر بىر توققۇزى بىر خىل رەڭدە بولۇپ، ئاتلارنىڭ ھەر بىر توققۇزىغا بىر خىل رەڭدە قىممەتلىك ئۆزگىچە يوپۇقلارنى ياپتى. . . يەنە توققۇز توققۇز ئۇلاغدا نەپىس رەختلەرنى تەييارلىدى. . . يەنە قۇياشتەك شولا چېچىپ تۇرىدىغان ئالتۇن ئىدىش ۋە جاملاردىن توققۇز توققۇزنى تەييارلىدى . . . يەنە شېكەر تىللىق، شېرىن سۆزلۈك تۇتىلاردىن توققۇز توققۇزنى تەييارلىدى. . . يەنە چىرايلىق توزلاردىن توققۇز توققۇزنى تەييارلىدى(150 ـ 151 ـ بەتلەر) ؛ «توققۇزمىڭ ئات ئۈچىسى پۈتۈن پېتى پىشۇرۇپ ئېلىپ چىقىلدى» ، «يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تۆھپىلەر توققۇز توققۇزدىن ئېلىپ كېلىندى» (208 ـ 209 ـ بەتلەر) ؛ «توققۇزقات ئاسمانىنمۇ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا كىرگۈزۈشنى تەمە قىلاتتى . . . » (4 ـ بەت) ؛ «توققۇز پەلەكنىڭ ھەقىقەتلىرى ئاشكارا بولدى» (219 ـ بەت) ؛ « . . . ئۇ ئاھ ئوتلىرى بىلەن جاھاننى ياق، بەلكى توققۇز قات ئاسماننى كۆيدۈرمەكچى بولاتتى» (300 ـ بەت)[109] .

«مەھدۇم ئەزەم» (مۇھەممەد ئېۋەر قاراقاشى ئەسىرى، ھىجىرىيە 1241 ـ ، مىلادىيە 1819 ـ ، 1820 ـ يىللىرى كۆچۈرۈلگەن) دە بۇ كىتاب: « . . . توققۇز ئەخلاق. . . » تىن جەمئىي قىلىندى[110] .

«تارىخى ئەمىنىيە» دە:

«. . . بىر توققۇز خىتاي زەمبىرىكى، بىر توققۇز نازىنىن باكىرە قىز[111]، بىر توققۇز بەرنا ئوغۇل . . . توققۇز ـ توققۇز بېيجىڭ يامبۇسى، توققۇز توققۇز قالماق ئېتىسى» قاتارلىقلارنى سوۋغات قىلدى. «. . . توققۇز ئېسىل ئارغىماق ئات . . . توققۇز بوقچا. . . توققۇز مىلتىق . . .» قاتارلىق سوۋغاتلار تاپشۇرۇۋېلىندى[112].

«تارىخى ھەمدىي» دە:

«. . . پادىشاھلار، ئۇلۇغ شەۋكەت ۋە ئۇلۇغ مەرتىۋە ئىگىلىرى ئۆزئارا توققۇز توققۇزدىن سوۋغا ـ سالام قىلىشىدىغان ئەھۋال بولۇپ قالدى. لېكىن، ئۇلار بىر سەككىزنى ‹بىر توققۇز› دەپ ئاتايتتى. خان ۋە پادىشاھلار ھەتتا پۇقرالار ئاممىسى ياكى خوتۇنلار ئۆزئارا بېرىش ـ كېلىشلەرنى قىلىدىغان بولسا پەقەت سەككىز ناننى كۆتۈرۈپ بېرىپ، ئۇ توققۇز دەپ ھېسابلايتتى. بۇنداق ئادەت موغۇلستان (شىنجاڭ) يۇرتىدا تا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە»[113].

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا دائىر ئەسەرلەردە:

ئەپسانە ـ رىۋايەتلەردە:

«ئۆلگەن تەڭرى ئەپسانىسى» دا

«. . . ئۆلگەن تەڭرىنىڭ يەتتە ئوغلى، توققۇز قىزى بار. . . »[114].

«توققۇز ئەجدىھا دەرىخى» (شۇ ناملىق رىۋايەتتە)

«ئافرات خاقان ۋە توققۇز قىز» ئەپسانىسىدا:

«ئافرات خاقانىڭ توققۇز قىزى ۋە توققۇز ئوغلى بار ئىكەن»[115].

داستانلاردا:

«گور ئوغلى» داستانىدا:

«شەرتىمنى ئادا قىلمىسا، تۆلپار ئېتىمنى توققۇز يەردىن

ئىيىل تارتىپ توقۇپ بەرسە، دېدى» ؛ «گور ئوغلى پەرىزات ۋە ئادەمزاتتىن بولۇپ، ئارقا ـ ئارقىدىن توقۇز خوتۇن ئالدى» ؛ «توققۇز قات شاھ كىيىمى كىيدى» ؛ «توققۇز خىل تاماق تەييارلاپ ، ئالدىغا قويدى» ؛ «شۇڭقارىغا توققۇز ئۆردەك ئالدۇرۇپ ئەكېلىپ بەردى» ، «مىنگەن ئېتى توققۇز كۆكنى كۆزلەيدۇ» ، «ئوك يېنىدا توققۇز تۇمارى بار»[116].

«خەلق ماقال ـ تەمسىل» لىرىدە:

«توققۇزى تەل بولماق» .
«مەن قىلارمەن ئوتتۇز، خۇدايىم قىلار توققۇز» .
«ئۇرۇشنىك توققۇزى رەك، بىرى جەك» .
«ئادەمدە سۆلەت ئون، بۇنىك توققۇزى تون» .
«كېسەلنىك توققۇزى گالدىن، بىرى يەلدىن» .
«كېسەلنىك توققۇزى ژىندىن، بىرى جىندىن» .
«تۆت تەڭگە قىممەت، توققۇز تەڭگە ئەرزان» .
«بېرىشى توققۇز، ئېلىشى ئوتتۇز» .
«تويغان يەرگە توققۇز قېتىم تەزىم قىلماق» .
«توققۇز قىزنىك تولغىقى تەك تۇتماق» .
«شۇ كۆڭۈللەر خۇشلىقىدىن،
كۆك ئويۇننى باشلىدۇق.
غازنى ئوتتۇز، قوينى توققۇز،
ھەممىنى تەك راسلىدۇق»[117] .

«خەلق تېپىشماقلىرى» دا:

«پاكار ـ پاكار بويى بار،
توققۇز قەۋەت تونى بار» (پىياز)

«خەلق قوشاقلىرى» دا:

«ئەتىگەن قوپار بولغاي،

تۇننۇك ئاچار بولغاي.
توققۇز ئوغۇللۇق،
بىر قىزلىق بولغاي» .

«تېرىسى ئوتتۇز گەردىشىگە داپ بولدى،
مۇڭگۈزى توققۇز كەتمەنگە ساپ بولدى» .

«خەلق چۆچەكلىرى» دە:
«ئوردىغا توققۇز دەرۋازىدىن كىرمەك» .
«توققۇز خەزىنە؛ توققۇز سارای، توققۇز ۋەزىر» .
« . . . 90 ياشلىق كارۋانچى بوۋای توققۇز قىچىر يۈك ئارتىپ، توققۇز ياشلىق نەۋرىسىنى ئەگەشتۈرۈپ، توققۇز كېچە ـ كۈندۈز يول يۈرۈپ، توققۇز سارايغا چۈشۈپتۇ، توققۇز قەۋەت كۆرپىدە ئولتۇرۇپ، توققۇز تۈرلۈك غىزا بىلەن غىزالىنىپتۇ. . . » .
«ھۆر ـ پەرىلەر توققۇز قەۋەت ئاسماندا، توققۇز سارايدا، توققۇز ئىشىكلىك قاتمۇقات خانىلاردا، توققۇز كېچە ـ كۈندۈز ئۇخلارمىش، ئۇلار شۇنداق ئۇخلاپ ئۇيقۇغا قانغاندىن كېيىن توققۇز كېچە ـ كۈندۈز ئۇخلىماسمىش، يۈزلىرىگە تارتقان چۈمپەردىلىرىمۇ توققۇز قەۋەت بولارمىش»[118].

«خەلق ئۆرپ ـ ئادەتلىرى» دە:
«يىگىت تەرەپتىن قىزنى كۆچۈرۈپ كېلىش ئۇچۇن توققۇز قېتىم تەزىمگە بارىدۇ. . . قىزنىڭ مەھەللىسىدىكى يىگىتلەر قۇلايلىق جايدا ئارغامچا بىلەن گۈلخان يېقىپ، يولنى توسۇپ، قىزنىڭ كۆركىنى قىلىدۇ. يىگىت تەرەپ توققۇز غېرىچلىق قوي بەرگەندىلا ئاندى يول ئېچىلىدۇ. . . قىز كۆچۈرۈپ كېلىنگەندىن كېيىن، يىگىتلەر قىزنى ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ ئۇچ يەرگە يېقىلغان ئوت ئۈستىدىن توققۇز قېتىم چۆرگىلىتىدۇ. . .

توينىڭ توققۇزىنچى كۈنى يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە سالامغا بارىدۇ. . . »[119]. (قۇمۇل «يۇز ئاچقۇ بىيىتلىرى» نىڭ بايانىدا)

تۆتىنچى، «توققۇز» ئۆلچەم، مىزان، بەلگىلىمە، قائىدە سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن. يەنى، خانلار، پۇقرالارنىڭ سوۋغات ئۆلچىمى، ئىنئام، مۇكاپات مىزانى، جازا بەلگىلىمىسى، ئىش - ھەرىكەت قائىدىسى قىلىنغان. دىنىي پائالىيەت قائىدىسىنىڭ ئادىتى - ئۆلچىمى بولغان. بۇ توغرۇلۇق ھەر خىل ماتېرىياللار بار. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتقا كەلگەن (1414 - يىلى سەپەرگە چىققان) چېن چىڭ (陈诚)، «غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەر تەزكىرىسى» (西域番国志) ناملىق كىتابىدا مۇنداق يازغان: «غەربىي يۇرتتا ئىنئام بېرىلگەندە مال - دۇنيا تارتۇق قىلىنىدىكەن، ئاقچا، مەرۋايىت - قاشتېشى ۋە باشقا ئىلتىپاتلار چەكلەنمەيدىكەن، ئەمما توققۇز ئۆلچەم قىلىنىدىكەن، بىر توققۇزدىن تارتىپ، توققۇز توققۇزغىچە بولىدىكەن، بۇ بىر ئەدەپ - قائىدە ھېسابلانغان» [120]. مىرزا ھەيدەرنىڭ بايان قىلىنىشىچە، چىڭگىزخان دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى خۇدايدات (1356 - ؟) نىڭ بوۋىلىرىدىن ئورتۇبكە يەتتە خىل مەنسەپ بەرگەن. موغۇلىستان خانى تۇغلۇق تۆمۇر (1330 - 1363) نى قىپچاق دالىسىدىن تېپىپ كېلىپ خانلىق تەختكە ئولتۇرغۇزغان ئەمىر بۇلاجىغا ئىلتىپات كۆرسىتىش مەقسىتىدە ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ (ئۇ خۇدايداتنىڭ ئەۋلادى) يەتتە خىل ئىمتىيازىغا يەنە ئىككى خىل مەنسەپ قوشۇلۇپ، جەمئىي توققۇز خىل مەنسەپ بەرگەن. بۇ مەنسەپلەر ئىچىدە گۈناھكار ئاق توسۇن ئانتا مىنگۈزۈلۈپ، ئاتىنىڭ ئاستىغا توققۇز قەۋەت ئاق كىگىز سېلىنىپ، ھۆرمەت بىلدۈرۈش؛ مۇبادا ئۆلۈمگە لايىق گۈناھ سادىر قىلسا توققۇز گۈناھى تەكشۈرۈپ چىقىلىدۇ،

ئىككى ئەمىر ياندىپ كۆزىتىپ تۇرسا، باشقىلار ئۇنىڭ قان تومۇرىنى كېسىش، پۇتۇن بەدىنىدىكى قېنىنى چىقىرىپ ئۆلتۈرۈش[121]، موللا موسا سايرامى بولسا موغۇلىستان خانلىرىدىن خىزىر خوجا (؟ ـ 1399 ـ يىلى) ئۆزىنى ئاسراپ، خانلىق تەختكە چىقارغان ئەمىر خۇدايدادنى مۇنداق ئىمتىياز بەرگەنلىكى توغرۇلۇق توختالغان:

«خىزىر خوجاخان . . . (ئەمىر خۇدايدادنىڭ) خىزمىتى ئۈچۈن . . . جەمئىي توققۇز مەنسەپ» بەردى. «. . . توققۇز گۈناھ سادىر قىلمىغىچە گۈناھقا لايىق قىلماسلىق؛ توققۇز گۈناھ سادىر بولسا ۋە ئۇنى ئۆزى ئېتىراپ قىلغان تەقدىردە ئەمىر خۇدايدادنى قىزىل كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ، سورىقىنى قىلىش . . . توققۇز گۈناھ سادىر بولمىغىچە ئۆلۈم جازاسى بېرىلمەسلىك[122].

دېمەك، «توققۇز» مىزان قىلىنغان چاغدا ئۇ ھەم ئىنئام ھەم جازا ئۆلچىمى ياكى چېكى قىلىنغان.

خەلق ئارىسىدىكى ئادەتلەردىمۇ ئۇنىڭ ھەر تەرەپلىمە ئىنكاسىنى ئۇچرىتىمىز. مەسىلەن، ئەمەت جېلىل ئەپەندى بايان قىلغان ئەمەلىي تۇرمۇش ماتېرىياللىرى بىلەن ئا. ت. ئۆتكۈر ئەپەندى تەسۋىرلىگەن بەدىئىي ئەسەردىكى ئەھۋاللارنى بىرلەشتۇرگەندە قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مۇنداق ئادەتلەر ساقلانغان . توي ئادەتلىرىدە:

توققۇز قېتىم تەزمگە بارىدۇ، توققۇز غېرىچلىق قوي بەرگەندىلا يول ئېچىلىدۇ؛ قىزنى ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ ئۇچ يەرگە يېقىلغان ئوت ئۈستىدىن توققۇز قېتىم چۆرگىلىتىدۇ؛ توققۇز خىل مېۋە تەييارلىنىدۇ، قىز تەرەپكە توققۇز پارچە رەخت سېلىنىدۇ؛ توققۇز تۈياق قوي، توققۇز كۈرە بۇغداي، توققۇز شىك گۈرۈچ، توققۇز جىك ياغ، توققۇز شىرە مېۋە ـ چىۋە قاتارلىق نەرسە ـ كېرەكلەرنى قىز تەرەپكە

بېرىدۇ؛ تويى بولغان قىزغا قوينىڭ توققۇز تونلۇقى پىشۇرۇپ يېگۈزۈلىدۇ. تويدا چوڭلار قىزغا دۇئا قىلغاندا، توققۇز ئوغۇل، بىر قىزلىق بولغاي دەپ دۇئا قىلىنىدۇ.

توي مۇراسىمىدىن كېيىنكى دۇئادىكى بۇ خىل ئادەتلەرنى چەت ئەل ئالىملىرىمۇ بايان قىلغان. مەسىلەن، قازاقىستانلىق د. ئا. ئىسىيېف «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى» ئالما ـ ئاتا، 1983 ـ يىلى نەشرى، 44 ـ بەتتىكى مەلۇماتنى نەقىل ئېلىپ:

«توي مۇراسىمىدىن كېيىن قىز ئاتا ـ ئانىسىنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۇچ قېتىم تەزىم قىلىدۇ، بۇ چاغدا قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى كۆيئوغلىغا بەخت تىلەيدۇ ۋە مۇبارەكلەيدۇ:

«ئىنشائاللا (خۇدا بۇيرۇسا) توققۇز ئوغۇل، بىر قىزلىق بولغايسىز» دەپ يازسا، س. مالوفنىڭ موسكۋا ـ لېنىنگراد، «ئۇيغۇرچە» ، 1954 ـ يىلى نەشرى، 33 ـ بەتتىن سۆز ئېلىپ: «مورىنى (تۇرخۇننى) ئۆز ۋاقتىدا ئاچقايسىز، كۈندىن بۇرۇن تۇرغايسىز، توققۇز ئوغۇل، بىر قىزلىق بولغايسىز، كىشىلەر كۆزىدىن سەۋنچ تاپقايسىز! مال ـ چارۋاقلار يىلسېرى ئاۋۇغاي!» دېگەن ياخشى تىلەكنى تىلەيدۇ[123]. تويىنىڭ 9 ـ كۈنى يېگىت تەرەپ قىز تەرەپكە سالامغا بارىدۇ. قىزنى كۆچۈرگەن چاغدا ئاسمانغا توققۇز پاي ئوق ئېتىلىدۇ (تاغ رايونلىرىدا) يەنە شۇ 9 ـ كۈنى قۇدىلار بىر ـ بىرىنى چاقىرىپ، تونۇشۇش ئۈچۈن توققۇز داش قازان ئېسىپ، توققۇز باش ئەركەك قوي سويۇپ چاي بېرىشىدۇ.

هېيت ـ ئايەملەردە:

قىزىتىلغان ياغقا توققۇز ياكى يەتتە چىتقا قىلىپ چاچرانتۇ سېلىپ ئېتىلدۇرۇلىدۇ. توققۇز چەلپەك سېلىنىپ، توققۇز نان تىزىلىدۇ، توققۇز قۇر ساڭزا تەييارلىنىپ، توققۇز باش ئەركەك قوي قۇربانلىق قىلىنىدۇ.

ئۆلۈم مەرىكىسىدە:

ئۆلۈم ئۇزاتقان ئۆيگە توققۇز نان بىلەن بىر چىنە شەربەت ئىلىپ كىرىلىدۇ.

ئۆشرە ـ زاكات بەرگەندە:

توققۇز كۈرە ئاشلىق ئۆشرە ـ زاكات بېرىش.

سەپەر ئېيى كىرىشى بىلەن مەھەللىدىكىلەردە توققۇز ئورۇنغا ئوت يېقىپ، چوڭ ـ كىچىك، ئەر ـ ئاياللارنىڭ ھەممىسى ئوتنى ئاتلايدۇ. پېرىخۇن دۇرۇت ئوقۇغاندا توققۇز ئورۇنغا شام يېقىلىدۇ، توققۇز پىلىكلىك توققۇز قارا چىراغ يېقىلىدۇ[124]،[125]. (بۇ ئارقىلىق ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن توققۇز ئەۋلىيانىڭ روھىغا دۇئا قىلىنىدۇ، دېگەن قاراشمۇ بار.)

ئۆمۈر مەرىكىلىرىدە:

بوۋاقلارنىڭ بۆشۈك توي مۇراسىمىدا، بوۋاقنى بۆشۈككە بۆلەپ، ئۇستىنى ئەدىيال بىلەپ يېپىپ، ئالما قېقى قاتارلىقلار بىلەن ئىسرىق سېلىپ، دۇرۇت ئوقۇغاندا بۆشۈكنىڭ ئۈستىدىن توققۇز قېتىم ئايلاندۇرۇلىدۇ.

ھامىلىدار ژە تۇغۇتلۇق ئاياللار ئادىتىدە:

خەلق ئارىسىدا ئاياللار توققۇز ئاي، توققۇز كۈن، توققۇز سائەت، توققۇز دەقىقە (مىنۇت) قورساق كۆتۈرۈپ تۇغىدۇ، تۇغۇتلۇق ئاياللىنىڭ چېچىنى توققۇز تال ئۆرۈيدۇ، دەيدىغان ئادەت بار[126].

بەزى جايلاردا مەشرەپ، باغ سەيلىسى ژە مەرىكە پائالىيەتلىرىدە «توققۇز ئوغۇل، توققۇز قىز ھازىر بولدى» دەپ جاكارلاش ئارقىلىق سورۇنغا كۆپ ئادەم كەلگەنلىكىنى، سورۇندىكى پائالىيەتنىڭ كاتتا بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ[127].

ئادەم تېنىدە:

ئادەم بەدىنىدە «توققۇزكۆز» دېگەن بىر جاي بار. يەنە ئادەمنىڭ پۈتۈن بەدىنىدە توققۇز دانە تۆشۈك بار بولۇپ، بۇنىڭ

يەتتىسى باش قىسمىدا، قالغان ئىككىسى تۆۋەن بەدەندە.

قوي، كالا قاتارلىق هايۋانلاردا:

بۇ خىل هايۋانلارنىڭ توققۇز تاللىق (توققۇزتونلۇق) دېگەن ئەزاسى بار.

ئارخېئولوگىيىلىك ۋە تارىخىي ماتېرىياللاردا:

1979 ـ يىلى كۆنچى دەريا‌سى ساهىلىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنى قازغاندا، بەزى قەبرىلەردىن تېپىلغان كىگىز قالپاقلارغا . . . 9 تالغىچە هەر خىل رەڭدىكى قۇش پېيى قىستۇرۇلغان. بۇ قەبرىلەرنىڭ يىل دەۋرى بىرىنچى قېتىم 117±6412 يىل، ئىككىنچى قېتىم 3900 يىل بۇرۇنقى چاغقا توغرا كېلىدىغانلىقى ئېنىقلاپ بېكىتىلگەن[128].

سۇڭ دەۋرىدە ئۆتكەن مۇئەللىپ چېن يىڭ «نەغمىنامە» (« 乐书 » 宋陈旸) نىڭ 137 ـ جىلدىدا مۇنداق يازغان: قەدىمكى زاماندا غەرب تەرەپتە ياشايدىغان قوۋملار كومزەك چېلىشىپ كۆڭۈل ئېچىشاتتى. . . يېقىندىن بېرى خەلق ئارىسىدا توققۇز دانە تاۋاقتا (كومزەككە) سۇ قاچىلاپ چوكا بىلەن ئۇرۇپ چالىدىغان چالغۇ بولۇپ، ئۇ «ساپال چورا» دەپ ئاتىلىدىكەن. ئۇنى خىلمۇخىل ئاھاڭلارغا چالغىلى بولىدىكەن»[129].

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن «توققۇز» نىڭ توققۇز خىل ئالاهىدىلىكىدىن باشقا يەنە بولۇشى مۇمكىن. بۇ يەردە بۇلارنىڭ هەممىسىنى يەنە سۆزلەپ ئولتۇرمىدۇق. بۇلار خاس ئالاهىدىلىكلەر بولغاندىن باشقا ئۆزئارا كىرىشىپمۇ كېتىدۇ، ئۇلارنى ئىنچىكە پەرقلەندۈرمەك تەس. بۇ يەردە تۈپ خۇسۇسىيىتىنى يېتەكچى قىلىپ ئولتۇرۇپ پىكىر بايان قىلىندى. بۇلار «توققۇز» نىڭ خاراكتېرىنى ئېچىشتا يېتەرلىك ماتېرىيال بولىدۇ، دېيىشكە بولىدۇ.

ئۇنداق بولسا «توققۇز» سانى نېمە سەۋەبتىن مۇشۇ

دەرىجىدە سىرلىقلاشتۇرۇلىدۇ، ئۇنىڭ مەنبەسىنى نېمە؟ بۇ توغرۇلۇق قىسقىچە مۇلاھىزە قىلىپ كۆرەيلى:

1) توققۇز ئېقىن نامىدىن كەلگەن دېگەن قاراش.

بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئارىسىدا تارقالغان رىۋايەتلەردىكى قاراش بولۇپ، ئۇزۇن يىل ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقالغان. XIII ئەسىرگە كەلگەندە راشىددىننىڭ «جەمىئۇل - تەۋارىخ» ناملىق كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن. بۇ كىتابتىكى بايان بويىچە: «... ئۇيغۇرلار ۋىلايىتىدە ھەيۋەتلىك ئىككى چوڭ تاغ بار ئىكەن. ئىككى تاغنىڭ يېنىدا قۇتتاغ دېيىلىدىغان يەنە بىر تاغ بار ئىكەن، بۇ تاغلارنىڭ ئىچىدىكى بىر جايىدىن ئون ئېقىن، يەنە بىر جايىدىن توقۇز دەريا ئېقىنى ئاقىدىكەن. ئون دەريانى بويلاپ ئولتۇرغانلار توقۇز ئۇيغۇر دەپ ئاتىلىدىكەن»[130].

2) ساي نامىدىن كەلگەن دېگەن قاراش:

بۇ ئوبۇلغازىنىڭ بايانىدىن كەلگەن. ئۇنىڭ خاتىرىلىگىنى بويىچە: «قەدىمكى ئۇيغۇر ئىلى شۇشۇلار ئارىسىغا جايلاشقان. ئون ساينىڭ ياقىسىدا ئولتۇرغانلارنى ئون ئۇيغۇر، توقۇز ساينىڭ ياقىسىدا ئولتۇرغانلارنى توقۇز ئۇيغۇر دەر ئەردى»[131]. بۇ راشىددىنىڭ كىتابىدىكى بايانلار بىلەن مەنداش بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ قارىشى. دەريالار سايدا يېيىلىپ ئاقىدىغان بولغاچقا، بۇ يەردە (دەريا) بىلەن ساي ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن.

3) قەدىمكى تۈركىلەر (كۆكتۈركىلەر) نىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدىن كەلگەن دېگەن قاراش.

تارىخشۇناس سېن جوڭمىيەن(岑仲勉) مۇڭغۇللار ئارىسىدىكى «توققۇز» غا ئائىت تارىخىي ئەھۋالنى بايان قىلىپ كېلىپ، شەرقىي شىمالدىكى مىللەتلەر تۈركىلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىپ، مۇشۇنداق ئوخشاش ئادەتنى

شەكىللەندۇرگەن، دېگەن[132]. بۇنىڭدىن تۈركلەردە مۇشۇنداق قاراش بار ئىدى، دېگەن خۇلاسە چىقىدۇ.

4) موڭغۇللاردىن كەلگەن دېگەن قاراش.

شەرقىدىن ئەلى يەزدى «زەپەرنامە» دە ھەرقانداق نەرسىنى توققۇز قىلىش ئادىتى «موغۇلنىڭ توققۇزخانىدىن ئېلىنغان» دەپ يازغان. بۇ قاراش بويىچە موغۇللاردىن كەلگەن دېگەن قاراش كېلىپ چىقىدۇ. موللا مۇسا سايرامىمۇ مۇشۇ قاراشنى قۇۋۋەتلەپ:

«بىر توققۇز — قەدىمدە موغۇلخانىنىڭ ئەۋلادىدىن سەككىزخان ناھايىتى زور پادىشاھ بولۇپ جاھاندىن ئۆتۈپ، توقۇزىنچىسىغا كەلگەندە مەغلۇپ بولغان. شۇ چاغدا خانلارنى خاتىرلەپ ھەر سەككىز سوۋغا ـ سالامنى بىر توققۇز دەپ ھېسابلىشاتتى»[133] دەپ يازغان.

5) ئىسلام دىنى چۈشەنچىسىدىن كەلگەن دېگەن قاراش.

«قۇرئان» نىڭ نەمىل سۈرىسىنىڭ 12 ـ ئايىتىدە بۇ «مېنىڭ پىرئون ۋە ئۇنىڭ قوۋمىگە ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن بەرگەن توققۇز مۆجىزەمنىڭ ئىچىدىدۇر» دېگەن[134] جۈملىدە ئاللانىڭ ئەڭ ئۇلۇغ مۆجىزىسى «توققۇز مۆجىزە» دەپ ئاتالغان. ئوبۇلغازى باھادىرخان «شەجەرەئى تۈرك» تە بۇنىڭغا ئاھاڭداش قىلىپ، «خۇدايىتائالا ھەممە نەرسىنى مەرتىۋىسى بىلەن يارانقان، ھېچ نەرسىنىڭ مەرتىۋىسىنى توققۇزدىن يۇقىرى يارانقان ئەمەس»[135] دەيدۇ.

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن: ئاللانىڭ توقسان توققۇز يەنى بىرى كەم يۈز ئىسمى بار، ئۇلارنى يادا قىلغان ئادەم جەننەتكە كىرمەي قالمايدۇ؛ ئاللا رەھمىدىللىكنى يۈز ھەسسە قىلىپ توقسان توققۇزىنى ئۆزىگە ئېلىپ قېلىپ، بىرىنى زېمىنگە چۈشۈرگەن.

دېمەك، بۇ يەردە 99 نىڭ تەركىبىدە ئىككى دانە توققۇز

رەقىمى بار.

6) توققۇز ئوغۇز نامىدىن كەلگەن، دېگەن قاراش.

بەزىلەر توققۇز ئوغۇزلار ئۇيغۇرلار تارىخىدا زور رول ئويناپ، يۇقىرى ئورۇنغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن خەلقىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادى بولغان «توققۇز ئوغۇزلار» نى داۋاملىق ئەسلەپ تۇرۇشى ئۈچۈن «توققۇز» دېگەن سانىنى مۇقەددەس بىلىپ مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە سىڭدۈرگەن بولۇشى مۇمكىن [136]،[137] دەيدۇ.

7) هامىلىنىڭ توققۇز ئايدا تۇغۇلۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېگەن قاراش.

بەزىلەر: قەدىمدىن تارتىپ ئادەمنىڭ تۇغۇلۇشى هەققىدىكى ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇر توققۇزلۇق ساناق تەرتىپىنى مۇستەھكەملىگەن بولسا كېرەك. هامىلىنىڭ ئانا قورسىقىدا توققۇز ئايدا ۋايىغا يېتىشى ئاناتومىيە ۋە فىزىئولوگىيىلىك ئەھۋاللارنىڭ سىرلىرىنى بىلمەيدىغان ئىپتىدائىي ئادەم ئۈچۈن مۆجىزە بولۇپ تۇيۇلۇشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس[138].

8) بابىل ئاستىرونومىيىسىدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن، دېگەن قاراش.

بەزىلەرنىڭ يېزىپ قالدۇرۇشىچە، مىلادىيىدىن بۇرۇن VI ئەسىرگە مەنسۇپ بابىل ئاستىرونومىيە هۆججەتلىرىدە «ئاي تەڭرىسى ‹سىن› نىڭ قايتىش مۇددىتى 27 كۈن، شۇنىڭ بىلەن ۋاقىت هېسابى ئۆلچىنىلدى» دېيىلگەن. مۇشۇ قائىدە بويىچە، كېچىنى يورۇنتقۇچى (ئاي تەڭرىسىنىڭ ـ ئا) 27 كۈنلۈك قىسمىغا ئاجرىلىشىنى ئاڭلىغان قەدىمكى رىملىقلار، گېرمان ۋە كېلىت (Kelit) قەبىلىلىرى توققۇز كۈنلۈك هەپتە هېسابىنى ئىشلەتكەن... كېچىنى يورۇنتقۇچى تەڭرىنىڭ ئۇچ توققۇزدىن ئىبارەت قۇدرىتى توققۇز كۈنلۈك هەپتە ۋە توققۇزلۇق ساناق سىستېمىسى ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ رەقەمگە ئېتىقاد قىلىشىغا

سەۋەب بولغان بولسا كېرەك[139].

9) خەنزۇ مەدەنىيىتىدىن كەلگەن دېگەن قاراش.

لى شۇخۇي (李树辉) ئەپەندى «توققۇز» نىڭ تىل مەدەنىيىتىدە قوللىنىلىش ئەھۋالىدىن ئېيتقاندا خەنزۇ تىلىدىكى تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن، ھەر خىل مەدەنىيەتكە دائىر قوشۇمچە مەنە ئاممىلىرىنىڭ خەنزۇ تىلىدىكى ئوخشاشلىقىغا قارىغاندا، ئۇ خەنزۇ تىلىدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن... بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى تۈركىي تىلىدىكى مىللەتلەر بىلەن خەنزۇلار ئارىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتى ناھايىتى ئۇزۇن[140] دېگەن.

10) ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى ۋە خەن ـ زاڭ تىللىرى سىستېمىسى تېخى بىر ـ بىرىدىن ئايرىلمىغان، ئوتتۇرا تاش قوراللار دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن دېگەن قاراش.

لى يوڭ (李雍) ئەپەندى ئۆز قارىشىنى مۇنداق يەكۈنلەيدۇ: «توققۇز» رەقىمى مۇقەددەسلىككە ۋە بەختكە سىمۋول قىلىنغان بولغاچقا، بۇ ئىككى خىل ئېتنىدائىي ئېتنىقاد سىمانتىكا ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ئېستېتىك ماتېرىللىرى ھېسابلانغان. قەدىمكى دەۋرلەردە خەن ـ زاڭ تىللىرى بىلەن ئالتاي تىللىرى تېخى ئېنىق ئايرىلمىغان (ئوتتۇرا تاش قوراللار دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ)، ئايرىلغاندىن كېيىن بولسا ئوخشىمىغان تىل سىستېمىسىغا تەۋە مىللەتلەردە «توققۇز» ئېتنىقادچىلىقى بىردەك مىللىي ئەنئەنىۋى سىمانتىكا ۋە مۇتېپلارنىڭ ئەندىزىسى بولۇپ قالغان. «توققۇز» قاتارلىق رەقەملەر خەن ـ زاڭ تىللىرى ۋە ئالتاي تىللىرىغا تەۋە ئېتنىدائىي قەبىلىلەردە ئورتاق ئەكس ئەتكەن ئالەمنىڭ مەڭگۈلۈكلۈكى ۋە شۇ تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان سىمانتىكىلىق ئەھمىيەتكە ئىگە رەقەملەر بولۇپ، بۇ چۈشەنچىلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردە بارلىققا كەلگەنلىكى تەبىئىيدۇر[141].

11) توققۇزخان چۈشەنچىسىدىن كېلىپ چىققان، دېگەن قاراش.

بۇنى ئەمەت جېلىل ئەپەندى «توققۇز پىلىكلىك قارا چىراغ ئۇسۇلى» نامىك مەنبەسىنى سۈرۈشتە قىلغاندا قۇمۇل شەھىرى پالۋانتۇر يېزىسىدىكى 78 ياشلىق دېھقان ئىسھاق بوۋاي ئېيتىپ بەرگەن رىۋايەتتە: بۇرۇنقى زامانىدا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا توققۇز خانلىق ئۆتۈپتىكەن. بۇ خانلار ناھايىتى كۈچلۈك ئابرۇيغا ئىگە بولغانىكەن. ئۇيغۇر خەلقى بۇ خانلىقنى خاتىرىلەپ تۇرۇش ئۈچۈن توققۇز پىلىك ياقىدىكەن، بىر دانە پىلىك بىر خاقانلىك روھىغا ئاتاپ يېقىلغان بولۇپ، توققۇز خاقانلىك روھىغا ئاتاپ كۆيدۈرۈپ قارا چىراغ ئۇسۇلىنى ئويناپىدىكەن، دەپ بايان قىلىنغان [142]. (بۇ توققۇز ئوغۇز خانلىقىدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن - ئا).

12) شامان دىنىدىن كېلىپ چىققان دېگەن قاراش.

بەزىلەر «خاسىيەتلىك ‹توققۇز› سانى چۈشەنچىسى تۈركىي خەلقلەرگىلا خاس بىر خىل مىللىي ئەنئەنە قارىشى»[143] بولۇپ، «‹توققۇز› نامىك مۇقەددەس سان سۈپىتىدە ئۇلۇغلىنىشى قەدىمكى ئالتاي قوۋملىرىنىڭ ئىپتىدائىي دىنى — شامان ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.» بىزگە مەلۇمكى شامان ئېتىقادىدا كائىنات ئۈچكە (كۆك، پانىي ئالەم، باقىي ئالەم) بۆلۈنگەن. كۆك — ئىلاھلار ۋە پەرىشتىلەر ماكانى، پانىي ئالەم — بەندىلەر ماكانى، باقىي ئالەم (جەھەننەم) - يامان روھلار (جىن - شەيتانلار) ماكانى دەپ قارالغان. «ئىلاھلار ماكانى» دەپ تەۋسىيە قىلىنغان كۆك ئاسمان يەنە يەتتە سەييارە — يەتتە پەلەك ئېتىقادىغا كېڭىيىپ، كۆكنىڭ مەنسى يەتتە ئىلاھ (يەتتە سەييارە - يەتتە پەلەك) نامىك سۈپىتىگە ئالماشقان ياكى تەڭلەشكەن، شۇنىڭ بىلەن شامانىزم ئېتىقادىدىكى پانىي ئالەم، باقىي ئالەم ۋە كۆكنىڭ كونكرېت سۈپىتى بولغان يەتتە پەلەك

(يەتتە قات ئاسمان) قوشۇلۇپ، ئالەم ئەنە شۇ توققۇز هاياتلىق مەنبەسىدىن تەركىب تاپقان، دېگەن ئىپتىدائىي قاراش بارلىققا كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن ئالتاي شامانىستلىرىنىڭ ئالەم قارىشى «توققۇز» غا مۇجەسسەملەشكەن. نەتىجىدە «توققۇز» نىڭ مۇقەددەس بىلىش ئېتىقادى كېلىپ چىققان[144].

13) توققۇز باشلىق ئەجدىهاغا چوقۇنۇشتىن ئىبارەت ئىپتىدائىي تۇتۇم ئېتىقاددىن كەلگەن، دېگەن قاراش.

بۇ قاراشنى تۇيۇەنچى بىلەن تۇشىي ئونتۇرىغا قويغان. شۇلارنىڭ بايانچە، مەركىزي جۇڭگونىڭ قەدىمكى ئەپسانىلىرىدە ئەجدىها «توققۇز باشلىق ئەجدىها» نامىدىمۇ ئاتالغان. بۇنداق ئەجدىهاغا هازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ غەربىگە توغرا كېلىدىغان قەدىمكى لوياڭ (洛阳) ناهىيىسى تەۋەسىدىكى «توققۇز شەهىرى» يەنى «توققۇز گور شەهىرى» دە ئىلگىرى - كېيىن ياشىغان گور (鬼方) لار ۋە شيا قوۋمى (夏族) ئېتىقاد قىلغان. گورلارنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان هونلارنىڭ ئەجدىهاغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىنى هەممە كىشى بىلىدۇ. نېمە ئۈچۈن ئەجدىها «توققۇز باش» ئوبرازىدا تەسەۋۋۇر قىلىنغان. بۇنىڭدا يەنىلا «توققۇز» نىڭ ئۇلۇغ، مۇقەددەس ۋە كۈچ، نۇرغۇن مەنىلىرىنىڭ بولغانلىقىنى سەۋەب بولغان. ئۇلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، تۇتۇم ئىلاھ هەم سىرلىق، شۇڭا تۇتېم قىلغان نەرسىنى توققۇز باشلىق ئەجدىها دەپ هېسابلىغان، تەبىئىيكى بۇ سىرلىق، مۇقەددەس نەرسە بولغاچقا، «توققۇز» دىن ئىبارەت سىرلىق سانىنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبى بولۇپ قالغان[145].

14) دېچياڭلار (氐羌) دىن كەلگەن دېگەن قاراش.

يى شۇشيەن، تيەن داشىيەنلەر ئونتۇرا جۇڭگو خەنزۇ مەدەنىيىتى كاتېگورىيىسىدىكى «مۇقەددەس سان توققۇز» مەركىزي جۇڭگو رايونىنىڭ غەربىدىكى دېچياڭلاردىن،

دېچىاڭلارغا بولسا تېخىمۇ غەربتىن كەلگەن دەپ ھېسابلىغان. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، سىرلىق «توققۇز» سانى چۈشەنچىسى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىدىن شىنجاڭ ئارقىلىق گەنسۇ ـ چىڭخەي ئېگىزلىكىدە ياشىغان دېچىاڭلارغا، ئاندىن مەركىزىي جۇڭگو رايونىغا تەسىر قىلغان بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىدە دۇنيادا ئەڭ بۇرۇن بارلىققا كەلگەن مېتال تاۋلاش تېخنىكىسىنىڭ شەرققە يېتىپ بېرىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەن[146].

15) ئۇلۇغ ۋە كۆپ سان چۈشەنچىسىدىن كەلگەن دېگەن قاراش.

بۇنى ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندى ئوتتۇرىغا قويغان. قەدىمدە «توققۇز» دىن ئۇلۇغ ۋە كۆپ سان يوق ئىدى. دەرۋەقە، ساناق ئىلمىدە «ئون» دىن كېيىنكى سانمۇ يەنىلا شۇ توققۇز سان ئىچىدىكى سانلارنىڭ قايتىلىنىشى، دەپ ھېسابلايدۇ[147].

16) ئېپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ئاسترونومىيىلىك بىلىملەردىن ياكى ئېپتىدائىي دىنى ئېتىقادتىن كەلگەن دېگەن قاراش.

بۇنى مەن ئىلگىرى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتكەن. ئەمما، خاس «توققۇز» نىڭ كېلىشىدىكى كونكرېت قاراشنى دېمىگەن[148].

17) تۇغلا دەرياسىنىڭ نامىدىن كەلگەن دېگەن قاراش.

بۇنى ياڭ شىڭمىن ئەپەندى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ توققۇز ئۇغۇز نامىنى چۈشەندۈرگىنىدە، توققۇزنى «تۇغلا» دەرياسىنىڭ نامىغا باغلايدۇ. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، تۇغلا دەرياسىنىڭ قەدىمكى نامى «دۇلا» ياكى «توخۇلا» بولۇپ، بۇ تۈركىي تىلدىكى «توققۇز» نىڭ ئاھاڭ (تەلەپپۇزى ئىدى ـ ئا). يەنى، تۇغلا دەرياسى دېگەن سۆز دەل «توققۇز دەريا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. تېلىلار ئىچىدە توققۇزغا چوقۇنىدىغان ئادەت بار ئىدى[149]، دەپ ھېسابلىغان.

يۇقىرىقىلاردىن سىرت يەنە ئادەم بەدىنى توققۇز ئۇگىدىن تەركىب تاپقان دېگەندەك ۋە باشقا قاراشلارمۇ بولۇشى مۇمكىن. بۇ قاراشلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق ئاساسلىرى ۋە سەۋەبلىرى بار. شۇڭا، ئۇلارنى يۇقىرىقىدەك بىر - بىرلەپ كۆرۈپ ئۆتۈش ئارتۇقچە ئەمەس.

بۇ قاراشلارنى ئايرىم - ئايرىم مۇھاكىمە قىلىش ئۈچۈن مەخسۇس سەھىپە لازىم بولىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ ئۇلار توغرۇلۇق قىسقىچە تەقرىز ئېلىپ بېرىشتا مۇنداق بىر قانچە پىكىرنى ئېيتىپ ئۆتۈش لازىم، ئەلۋەتتە.

خەنزۇلاردىن كەلگەن، تۈركلەردىن كەلگەن، موڭغۇللار-دىن كەلگەن، ئۇيغۇرلارنىڭ توققۇزخانىدىن كەلگەن، بابىللىقلاردىن كەلگەن، ئىسلام دىنىدىن كەلگەن، توققۇز ئوغۇزلاردىن كەلگەن، توغلا — توققۇز دەريا نامىدىن كەلگەن، شامان دىنىدىن كەلگەن دېگەن قاراشلار بولۇپ، بۇلار ماھىيەتلىك پىكىر ئەمەس. توققۇز سان چۈشەنچىسى ھەر قايسى خەلقلەر ئارىسىدا پەيدا بولۇپ، بىر - بىرىگە تەسىر قىلغان. مۇشۇنداق ھەر خىل قاراشلارنىڭ بولۇشىنىڭ ئۆزىلا ئۆزئارا زىددىيەتلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

9 - خىل قاراشتىكى لى شۇخۇي ئەپەندىنىڭ دېگەنلىرىنى تولۇقلاپ، لى يوڭ ئەپەندى 10 - خىل قاراشتا «توققۇز» نىڭ مەدەنىيەت يىلتىزىنى ئوتتۇرا تاش قوراللار دەۋرىگە سۈرۈپ، ئۇنى خەن - زاڭ تىللىرىغا تەۋە ئالتاي تىللىرىغا تەۋە ئىپتىدائىي قەبىلىلەردە ئورتاق ئەكس ئەتكەن ئالەمنىڭ مەڭگۈلۈكى ۋە شۇ تۈپەيلى كېلىپ چىققان سىمانتىكىلىق ئەھمىيەتكە ئىگە رەقەملەر، دەپ جاۋاب بەرگەن بولسا، يى شۇشەنلەر غەربتىن كەلگەن، دەيدۇ. «توغلا» نىڭ توققۇز دەپ ئاتىلىشىغا ئاللىبۇرۇن كىشىلەر قوشۇلماسلىق پىكرىنى بەرگەن[150]. توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇر) بولسا مىلادىيىدىن كېيىن ئوتتۇرىغا

چىققان بولۇپ، بۇ نام تارىخىي ھۆججەتلەردە كۆرۈلۈشتىن بۇرۇن، «توققۇز» نامىغا قوشۇلغان قوۋملار بولغان. تۈركلەردىن موڭغۇللارغا، موڭغۇللاردىن تۈركلەرگە ئۆتكەن دېگەن قاراشقا كەلسەك، بۇ بىر زىددىيەتلىك قاراش. بابىللىقلاردىن كەلگەن دېگەن مەسىلىگە كەلسەك، بابىللىقلاردا بۇ خىل قاراش بار چاغدا شەرق خەلقلىرىدىمۇ بار ئىدى. شامان دىنىدىن كېلىپ چىققان دېگەن مەسىلىگە كەلسەك، ئىگىلىگەن ئەھۋاللارغا قارىغاندا، شامان دىنى ئومۇمىي تۈس ئېلىنىشتىن ئىلگىرىلا توققۇزنىڭ سىرلىقلىقى نامايان بولۇپ قالغان؛ يەنە بىرى خەنزۇلار ۋە بابىللىقلار ھەم غەرب مىللەتلىرى شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدۇ. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئايرىم قاراشلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا بەزىلىرىدىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ. يەنى بەزى مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ئىزدەنگەنلىرى بەلگىلىك ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

مەلۇمكى، ئىپتىدائىي خەلقلەردە مۇرەككەپ سانلار ئوقۇمى بولمىغان. دۇنيادىكى ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ قەدىمكى زامان تۇرمۇشىدا ئون ئىچىدىكى سان ئاساس قىلىنغان. يەنى ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئەڭ دەسلەپتە بارمىقى بىلەن ساناق سانايتتى[151]. يەنى ئىنسانلار ئىككى قولىنى بىرلەشتۈرسە ئون (10) بولىدىغانلىقىنى، ئوندىن تۆۋەن سانلارنىڭ ھەممىسى ئوندىن كېيىن كەلگەندە تەكرارلىنىدىغانلىقىنى، ئوندىن تۆۋەن سانلارنىڭ ئىچىدە توققۇز سانى ئەڭ چوڭ سان ئىكەنلىكىنى بايقىدى. بۇ خىل بايقاش جەريانىدا يەنە ھەر قايسى خەلقلەردە 1، 3، 5، 7، 9 دىن ئىبارەت تاق سانلارنى سىرلىق سان دەپ قارايدىغان قاراشلارمۇ شەكىللىنىپ بولغان. بۇ خىل تاق سانلارنىڭ سىرلىقلاشتۇرۇلۇشىدا بۆلۈنمەس سان ئىكەنلىكى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇلغان. يەنى بۇ سانلار تەڭ نىسبەتتە پۈتۈن

بۆلۈنمەيدۇ. دېمەك، «توققۇز» تەكرارلانماس سانلارنىڭ ئەڭ چوڭى بولغانلىقى، يەنە بىرى تەڭ نىسبەتتە بۆلۈنمەس سانلارنىڭ ئەڭ چوڭى بولغانلىقى ئۈچۈن ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ نەزىرىدە خاسىيەتلىك ساندىن ئىبارەت مەدەنىيەت ئامىلىغا ئىگە بولغان. بۇ خىل مەدەنىيەت ئامىلىغا چوڭ، ئۇلۇغ، كەڭ، مۇكەممەل، پۈتۈن، مۇقەددەس، ئۇتۇق، دېگەنگە ئوخشاش مەزمۇنلار، كېيىنچە، شانۇشەۋكەت، ئىنئام، ئۆلچەم ۋە مىزان دېگەنگە ئوخشاش مەزمۇنلارمۇ مۇجەسسەم قىلىنغان. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىلا بارلىققا كەلگەن «خاسىيەتلىك سان توققۇز» دىكى چوڭ ۋە پۈتۈن ئۇقۇمى ھەر قايسى دەۋرلەرنى بېسىپ ئۆتۈپ بارغانسېرى مەزمۇن جەھەتتىن تاكامۇللاشقان. كىشىلەرنىڭ ئون بارمىقىدا ساناش ئەقەللىي ساۋات، ئۇلار ئىپتىدائىي جەمئىيەت ۋە قەدىمكى زامانداۋۇشۇ ئۇسۇل ئارقىلىق ئون سانى ئىچىدىكى ئىپتىدائىي ماتىماتىكىلىق چۈشەنچىگە ئېرىشكەن ھەم ئۇنىڭ ئىچىدىكى سانلارنىڭ ئەمەلىي رولى ۋە قوشۇمچە سىمانتىكىلىق ئەھمىيەتكە ئىگە رەقەملەرنى ئايرىپ چىقىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىستېتىك چۈشەنچىلىرىنى مەركەزلىك ۋە گەۋدىلىك يۇسۇندا ئىپادىلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغان. مەدەنىيەت دەۋرىگە كەلگەندە، ھەر قايسى خەلقلەردە ئىجتىمائىي، مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، خاسىيەتلىك سانلاردىكى ئىلغار تەركىبلەر ئۆزئارا ئۆتۈشمە بولۇپ، بىر - بىرىنىڭ كەم يېرىنى تولۇقلاپ، سىستېمىلاشقان ھەم رايون خاراكتېرىگە ۋە مىللىي خاراكتېرگە ئىگە خاسىيەتلىك سان چۈشەنچىسى بارلىققا كەلگەن.

قىسقىسى، ئۇيغۇرلاردىكى «خاسىيەتلىك سان توققۇز» ئۇزاق تارىخىي مەنبەئە، چوڭقۇر ئىجتىمائىي ئاساس ۋە قويۇق مەدەنىيەت ئامىلىغا ئىگە.

3. «ئوغۇزنامه» دىكى مەزمۇنلاردىن ئۇيغۇرلارنىڭ شىمال ۋە غەربكە يۆتكىلىشىگە نەزەر

ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «ئەمگەكنىڭ ئۆزى ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا تېخنىمۇ خىلمۇخىل، تېخنىمۇ مۇكەممەل ۋە تېخنىمۇ ھەر تەرەپلىمە بولۇپ كەلدى. ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىقتىن باشقا يەنە دېھقانچىلىق بارلىققا كەلدى. دېھقانچىلىقتىن كېيىن يېپ ئىگىرىش، رەخت توقۇش، مەدەن ئېرىتىش، ساپال قاچا ياساش ۋە دېڭىز قاتنىشى كېلىپ چىقتى، سودا ۋە قول سانائەت بىلەن بىللە، ئاخىرىدا ھۈنەر ـ سەنئەت ۋە ئىلىم ـ پەن مەيدانغا كەلدى؛ قەبىلىلەر تەرەققىي قىلىپ مىللەت ۋە دۆلەتكە ئايلاندى. قانۇن ۋە سىياسىي تەرەققىي قىلدى. بۇنىڭ بىلەن بىللە ئادەمنىڭ مەۋجۇت بولۇشنىڭ ئادەملەر مېڭىسىدىكى خىيالىي ئىنكاسى — دىنمۇ تەرەققىي قىلدى[152].» ئېنگېلسنىڭ بۇ سۆزى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ قەدەم ـ باسقۇچلۇق ھالدا تەرەققىي قىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىش بىلەن بىللە، ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ئوبرازلىق ئەينەكىسى ھېسابلانغان ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭمۇ شۇ تەرەققىيات جەريانىنى بىلىشىمىزدە مۇئەييەن رولنىڭ بولىدىغانلىقىنىمۇ ئەسلىتىدۇ[153]. بولۇپمۇ ئېپتىدائىي ئەدەبىيات كۈچلۈك دەۋرچانلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىدى. ھومېرنىڭ «ئىلئادا» ۋە «ئودىسسا» ئېپوسلىرى قەدىمكى گىرېك جەمئىيىتىنى چۈشىنىشتە مۇھىم ماتېرىيال ئىكەنلىكى مەلۇم. بۇلاردىن مورگان ۋە ئېنگېلسلار قەدىمكى

جەمئىيەتنى تەنقىد قىلىشتا كەڭ پايدىلانغانىدى.

«ئوغۇزنامە» نىڭ مەيدانغا كەلگەن دەۋرىنى ئىزدەشتە ئىشلەپچىقىرىش قورالىلىرىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى ۋە ئىجتىمائىي ئىدىيىنىڭ تەرەققىيات جەريانىدىن ئىبارەت ئىككى مەسىلىگە مۇراجىئەت قىلىمىز.

ئېنگېلس «قورال بولسا ئادەمنىڭ ئۆزىگە خاس پائالىيىتىدىن، ئادەمنىڭ تەبىئەت دۇنياسىنى ئۆزگەرتىش يولىدىكى ئەكىس تەسىرىدىن، ئىشلەپچىقىرىشتىن دېرەك بېرىدۇ[154]»، دەپ كۆرسەتكەن. ماركسمۇ مۇنداق دېگەنىدى: «يوق بولۇپ كەتكەن ھايۋان تۈرلىرىنىڭ ساقلىنىپ قالغان سۆڭەكلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى شۇ ھايۋانلار گەۋدىسىنىڭ تۈزۈلۈشىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن قانچىلىك ئەھمىيەتلىك بولسا، ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ قالدۇقلىرىمۇ يوق بولۇپ كەتكەن ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي فورماتسىيىلەرنى ئۆگىنىش ئۈچۈن شۇنچىلىك ئەھمىيەتلىكتۇر. ئىقتىسادىي دەۋرلەر بىر ـ بىرىدىن نېمىلەر ئىشلەپچىقىرىلغىنى بىلەن ئەمەس، بەلكى قانداق ئىشلەپچىقىرىلغىنى بىلەن، قانداق ئەمگەك ۋاستىلىرى ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىلغىنى بىلەن پەرق قىلىدۇ.»[155]، «ئوغۇزنامە» دە ئوقيا، نەيزە، قىلىچ قاتارلىق قورالىلار تەسۋىرلەنگەن. ئوت ئالغۇچ قورالىلار ھەققىدە گەپ يوق. ئېنگېلس ئىپتىدائىي جەمئىيەت ھەققىدە توختالغان چاغدا، جاھالەت دەۋرىگە ئوقيانى، ياۋايىلىق دەۋرىگە قىلىچنى، مەدەنىيلىك دەۋرىگە ئوت ئالغۇچ قورالىلارنى ۋەكىل قىلىپ كۆرسەتكەنىدى[156].

ئىشلەپچىقىرىش قورالىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىچىدىكى مۇھىم ئامىل بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى تىزگىنلىشىدىكى مىزانى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ بەلگىسى، شۇنداقلا ھەر قايسى ئىقتىسادىي

دەۋرلەرنى ئايرىشنىڭ ئاساسىي بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«ئوغۇزنامە» نىڭ بېشىدا ئوغۇزنىڭ خام گۆش سورىغانلىقى تەسۋىرلەنگەن. ئىپتىدائىي ئىنسانلار يىراق جاھالەت دەۋرىنىڭ مەلۇم باسقۇچىدا، يەنى ئېنگېلسنىڭ ئېيتىشىچە جاھالەت دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىدا ئوت ئىختىرا قىلىنغان[157].

ئىنسانلار ئوتنى ئىختىرا قىلىشتىن بۇرۇن، گۆشنى خام يەيتتى. بۇ «ئوغۇزنامە» نىڭ بىخلىشىش دەۋرىنىڭ بۇرۇن ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. «ئوغۇزنامە» دە ئوغۇز يىلقىلارغا قارايدۇ، ئات مىنىدۇ، ئوۋ ئوۋلايدۇ. شۇنداقلا چوڭ ئورمانلىقتىكى ئېقىنلار، ياۋايى ھايۋانلار ۋە قۇشلارنىڭ ئۇچۇپ يۈرۈشى تەسۋىرلىنىدۇ. ئىپتىدائىي ئىنسانلار يىغىش ـ توپلاش مەشغۇلاتىدىن كېيىن ئوۋچىلىق ئەمگىكىنى باشلىغان ھەم ياۋايى ھايۋانلارنى كۆندۈرۈپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. يۇقىرىقى تەسۋىرلەر ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە ئوۋچىلىق پائالىيىتىنىڭ چارۋىچىلىق پائالىيىتى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەنلىكى كارتىنىسى يورۇتۇپ بېرىلگەن، بۇ ئوۋ ئاساس ئىگىلىكتىن چارۋىچىلىق ئاساس ئىگىلىككە ئۆتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىدىكى يېڭى يۇكسىلىشنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

«ئوغۇزنامە» دە تەسۋىرلىنىشىچە، قىئات دېگەن بىر ۋەھشىي ھايۋان خەلقە ئۇزۇن مۇددەت زىيانكەشلىك قىلىدۇ، دەسلەپتە ئۇنى ھېچكىم بويسۇندۇرالمايدۇ. مەلۇم مەزگىلدىن كېيىن باتۇر ئوغۇز نەيزە بىلەن قىئاتنىڭ بېشىغا ئۇرىدۇ، قىلىچ بىلەن بېشىنى كېسىدۇ. بۇ قىئاتنىڭ ئىچ ـ باغرىنى يەۋاتقان شۇڭقارنى ئوغۇز ئوقيا بىلەن ئۆلتۈرىدۇ، ئۇنىڭ بېشىنى كېسىدۇ، ئوغۇز: «قاراڭ . . . قىئات بۇغا يېدى، ئېيىق يېدى، ئۇ گەرچە تۆمۈردەك قاتتىق بولسىمۇ، نەيزەم ئاخىر ئۇنى ئۆلتۈردى، شۇڭقار قىئاتنى يېدى، ئۇ گەرچە شامالدەك تېز

ئۇچسىمۇ ئوقيايىم ئاخىر ئۇنىڭ ئۆلتۈردى.» دەپ تەنتەنە قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ناھايىتى ئۇزاققىچە ئىنسانلارنى ساراسىمگە سالغان ۋەھشىي ھايۋانلار ئۈستىدىن غالىب كېلىش دەۋرىگە يېتىپ كەلگەنلىكى ۋە بۇ خىل غەلىبىدىن پەخىرلىنىش ئىستىكىنىڭ تۇغۇلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئوغۇزخان مال ـ دۇنياسىنى توشۇش ئۈچۈن قانغا، يەنى ھارۋا ئىختىرا قىلغان كىشىگە قانغالۇق دەپ ئات قويىدۇ. ئامېرىكىلىق مەشھۇر يازغۇچى ئىساك ئاسىموپ مۇنۇلارنى يازغان: «ئات ـ ئۇلاقتىن قاتناش قورالى سۈپىتىدە پايدىلىنىش تەخمىنەن مىلادىيىدىن 2000 يىل بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيادا مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، 4000 يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بېرى ئات قۇرۇقلۇقتىكى ئاساسلىق قاتناش قورالى بولۇپ كەلگەن»[158]. ئوتتۇرا ئاسىيادا ھارۋىنىڭ ئىجاد قىلىنىشى ناھايىتى بۇرۇن بولۇشى مۇمكىن. ئالتۇنتاغدىكى 6000 ـ 8000 يىللار بۇرۇنقى قىياتاش سۈرەتلىرى ئىچىدە ھارۋىنىڭ چاقىنىڭ سۈرىتى بولغانلىقى پەرەز قىلىنماقتا[159]. تەكرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي قىسىملىرى يىراق ئۆتمۈشتىلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى دىڭلىڭلارنىڭ پائالىيەت قىلىدىغان مۇھىم رايونلىرى بولۇپ، بۇ جايلارغا ئويۇلغان قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدە ئۇلار ئىشلەتكەن ھارۋىلارنىڭ ئىزلىرى قالدۇرۇپ كېتىلگەن[160]. بايقال كۆلىدىن تارتىپ ئالتاي ۋە بالقاش كۆلى ئەتراپلىرى مىلادىيىدىن ناھايىتى بۇرۇنلا دىڭلىڭلارنىڭ پائالىيەت رايونى بولۇپ، يېنىسەي دەرياسى ۋە ئالتاي ئەتراپلىرىنى مەركەز قىلغان بۇيۇك قارا سۆك مەدەنىيىتى (Карасуκа я Культура) يارىتىلغان، مۇشۇ چاغلاردا دىڭلىڭلار ھارۋا ئىجاد قىلغان[161].

دىڭلىڭلار ھارۋا ئىجاد قىلىشتا باشلامچى بولۇپلا قالماستىن، ئۇنى ناھايىتى كەڭ دائىرىدە ئىشلەتكەن ھەم

تېخنىكىسىمۇ خېلىلا يۇقىرى بولغان.

تارىخچى سۇ بېيخەي مۇنۇلارنى يازىدۇ: «ئەزەلدىن ئالتاي، يېنسەي دەريا ساھىللىرىدىكى قاراسۆك دەۋرىدە، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2000 ـ يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى دېڭىلىكلار چارۋىچىلىق قىلغان، شۇ چاغلاردىكى دېڭىلىكلار ھارۋا ئىشلەتكەن، كېيىنچە، ساكىلار ئالتايغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، دېڭىلىكلارنىڭ ھارۋا ئۈسلۇبىغا ۋارىسلىق قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئۇنى ئۇزلۇكسىز ياخشىلىغان ۋە سۈپەتنى يۇقىرى كۆتۈرگەن . . . شۇنىڭ بىلەن بىرگە تارىخىي خاتىرىلەر كىشىلەرگە شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، دېڭىلىك (丁零) تېلى (铁勒) دېگەن نامنىڭ باشقىچە تەلەپپۇزى بولۇپ، تېلى يەنە ئېگىز ھارۋىلىق (高车) لار دەپمۇ ئاتىلىدۇ، چۈنكى «ھارۋىلىرىنىڭ چاقلىرى ناھايىتى ئېگىز، توشۇلىدىغان ماللىرى كۆپ» ئىدى. چارۋىچىلىق قىلغان چاغلاردا «ئېگىز چاقلىق ھارۋىلار بىلەن ئوت ـ چۆپ قوغلىشىپ يۈرەتتى» («ۋېينامە. ئېگىز قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە قارالسۇن) ، بۇلار دېڭىلىكلارنىڭ ھارۋىلىرىنىڭ چاقلىرى ئالاھىدە يوغان ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شىنجاڭنىڭ شىمالى ۋە موڭغۇل ياياقلىرىنىڭ ھەممىسى تېلى قوۋملىرىنىڭ پائالىيەت رايونلىرى بولۇپ، بۇ رايونلاردا دېڭىلىكلار ئۈسلۇبىدىكى ھارۋىلارنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن قىيا تاش سىزمىلىرىنىڭ تېپىلىشى مۇقەررەر. چاغانتوقاي ناھىيىسى باراداقۇل رايونىدىكى ھارۋا شەكلى ئويۇلغان قىياتاش سىزمىلىرى ئىچىدىكى ھارۋىلارنىڭ شادىسى ئون ئىككى، ئاراتۇرۇك ناھىيە بازىرىغا يېقىن يەردىكى قىياتاش سۈرەتلىرىدىكى ھارۋىلارنىڭ شادىسىمۇ ئون ئىككى، ئىچكى موڭغۇل يېڭشەن (چوغاي) تاغلىرىدىن تېپىلغان دېڭىلىكلار ئۈسلۇبىدىكى ھارۋىلارنىڭ شادىلىرى ئون بەشتىن كۆپرەك

ئىكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەردە توغرىلىقى ئىسپاتلانغاندى»[162]. ئامېرىكىلىق ئالىم مېيكگۇېننىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، ھونلاردا ھارۋا ئىشلىتىش ناھايىتى ئومۇملاشقان، دائىم چوڭ ھارۋىلار بىلەن قاتناپ يۈرگەن، بۇنداق ھارۋىلار ئۇلارنىڭ تۇرالغۇسى بولۇپ قالغان[163].

«ئوغۇزنامە» دە ھارۋىغا قانداق ھايۋان قوشۇلغانلىقى ئېيتىلمىغان. دۇنيادىكى ھەر قايسى خەلقلەر قەدىمكى دەۋرلەردە ئۆز ئالدىغا ھارۋا ئىجاد قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا قايسى ھايۋاننى قوشقانلىقىدا ئوخشىماسلىقلار بار. مېيكگۇېن مۇنداق دەيدۇ: «قەدىمكى دەۋرلەردە مېسوپوتامىيەلىكلەر چاقنى ئىجاد قىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە ھارۋىنىمۇ ئىجاد قىلغان، ئەينى چاغدا ئۇلار ئاتنى ناھايىتى ئاز بىلەتتى، كالا ۋە ئېشەكلەر بىلەن ھارۋىلارنى تارتقۇزاتتى. كالا ھارۋا تارتىشقا باب بولۇپ، مىنىشكە مۇۋاپىق كەلمەيتتى، ئېھتىمال، بۇ ھەر قايسى جايلاردا ھارۋا تارتىشنىڭ ھايۋانلارغا مىنىپ پايدىلىنىشتىن بۇرۇن بولغانلىقىنىڭ ھەقىقىي سەۋەبى بولۇشى مۇمكىن[164]. ئات — ئونتۇرا ئاسىيالىقلار جۇملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ياۋايى ئاتتىن ئەڭ بۇرۇن كۆندۇرگەن ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. «بايقال تاغلىرىدىكى بىر سىنتاشقا سىزىلغان رەسىمدە بىرقانچە ئاتلىق ئادەمنىڭ ئالدىدا تۇغ قادالغان بىر ياۋداق ئاتنىڭ سەپ ئالدىدا ماڭغانلىقى تەسۋىرلەنگەن (بۇنىڭدىن 6000 يىل ئاۋۋالقى رەسىم)[165].

ياپونىيەلىك چىەن داۋشىنشى ئونتۇرا ئاسىيادا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 10000 ـ يىللارنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئانقا مىنىش تېخنىكىسىنىڭ كەشپ قىلىنغانلىقىنى قەيت قىلىپ ئۆتىدۇ[166].

ئىنسانلارنىڭ رېئال تۇرمۇشى ھەر خىل يوللار بىلەن سەنئەتتە ئەكس ئەتتۇرۇلگەن، ئەجدادلار ئۆزلىرى كۆندۇرگەن

ئاتلارنىڭ سۈرەتلىرىنى قىيا تاشلارغا ئويۇپ قالدۇرۇپ قويغان. چەرچەن ناھىيىسىنىڭ ئالتۇنتاغ رايونى ئىچىدىكى مۆلچەر دەريا‌سى بويىدا قىياتاشلارغا ئويۇلغان زور تۈركۈمدىكى سۈرەتلەر تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى ، بۇنىڭدا ئاتنىڭ سۈرەتلىرىمۇ بار. «ئالتۇنتاغدىكى قەدىمكى قىياتاش سۈرەتلىرىنى ئۇسلۇبى، مەزمۇنى ۋە باشقا ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن، بۇنىڭدىن 6000 ـ 8000 يىللار ئىلگىرى مەيدانغا كەلگەن دېيىش مۇمكىن[167]». مېيكگۇېن ساكلارنىڭ ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىشقا ئادەتلەنگەنلىكىنى ئالاھىدە كۆرسەتكەن. ئاتلىق ئوقيا ئېتىش ساكلارنىڭ چوڭ بىر كەشپىياتى ئىدى. ھونلارمۇ ئاتلىق ئوقيا ئېتىش، ئاتلىق جەڭ قىلىش ماھىرلىقىغا تايىنىپ موڭغۇل دالىسىنىڭ شىمالىدا دەۋر سۈرگەن. موڭغۇل، سىبىر يايلاقلىرى دۇنياسىدىكى چوڭ يايلاقلار بولۇپ، بۇ يەردە مۇساپە ئۇزۇن، توشۇلىدىغان مال ـ يۇك كۆپ، ھارۋىلارغا ئاتتىن باشقا ھايۋانلارنى قوشسا ئېغىر ۋەزنىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالماسلىقى مۇمكىن. ئوغۇزنىڭ دائىم بىر چىپار ئايغىرغا مىنىپ يۇرىدىغانلىقىغا قارىغاندا ۋە يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن ئىساك ئاسىموپنىڭ ئات ـ ئۇلاقتىن قاتناش قورالى سۈپىتىدە پايدىلىنىش تەخمىنەن مىلادىيىدىن 2000 يىل بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيادا مەيدانغا كەلگەن دېگەن قارىشى بويىچە بولغاندا، «ئوغۇزنامە» دىكى ھارۋىغا ئات قوشۇلغان دېيىشكە بولىدۇ.

بىز ئىشلەپچىقىرىش قورالىلىرىنىڭ بارلىققا كېلىش ۋە ئۆزگىرىش جەريانى توغرىسىدىكى يۇقىرىدىكى مۇلاھىزىدىن، «ئوغۇزنامە»نىڭ مىلادىيىدىن ناھايىتى بۇرۇن مەيدانغا كەلگەنلىكىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

«ئوغۇزنامە»نىڭ دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشىنى ئىزدىگەن چېغىمىزدا، ئىككىنچى باسقۇچتا ئىنسانلارنىڭ ئىدىيە تەرەققىياتى تارىخىغا مۇراجىئەت قىلىمىز. ئېنگېلس

مۇنداق دەيدۇ: «. . . ھەربىر دەۋردىكى جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى رېئال ئاساسنى شەكىللەندۈرىدۇ، ھەربىر تارىخىي دەۋردە قانۇن مۇئەسسىسلىرى ۋە سىياسىي مۇئەسسىسلەردىن ھەمدە دىنىي، پەلسەپىۋى ھەم باشقا نۇقتىئىينەزەرلەردىن تۈزۈلگەن پۈتۈن ئۇستقۇرۇلمىنى ئاخىرقى ھېسابتا مۇشۇ ئاساس بىلەن چۈشەندۈرۈشى لازىم»[168]. ماركسىزم كلاسسىكلىرىنىڭ تەنقىدىي بىزگە مەنىۋى مەدەنىيەت ماددىي مەدەنىيەتنىڭ ئىنكاسى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى.

كىشىلەرنىڭ ئىپتىدائىي تەپەككۇرى (ياكى ئىدىيىسى) دىن بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان، شۇڭا ئېپوستىكى ئىجتىمائىي ئىدىيە تەرەققىيات تارىخىنى ئالدى بىلەن دىنىي ئېتىقاد مەسىلىلىرىدىن سۈرۈشتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي دىنى ئېتىقادى كۈچلۈك دەۋرچانلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغان. ئىنسانلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئوخشىمىغان تارىخىي باسقۇچلىرىدا مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتە پەرقلىق بولغان دىنىي ئېتىقاد چۈشەنچىسىگە ئىگە ئىدى. ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدە تۇتېمغا، قەبىلىچىلىك دەۋرىدە بوۋىلارغا، قەبىلىلەر ئىتتىپاقى دەۋرىدە كۆك تەڭرىسىگە چوقۇنغان، بۇلار بىر خۇدالىق دىنغا ئۆتۈشنىڭ ھارپىسى بولغانىدى.

«ئوغۇزنامە»دە ئۇيغۇرلارنىڭ تۇتېمغا، بوۋىلارغا، كۆك تەڭرىسىگە چوقۇنۇش چۈشەنچىسى ۋە شامان دىنى ئەقىدىسى خېلىلا كەڭ تۈردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئېپوستا ئۇيغۇرلار ئىشەنگەن بۇددا، مانى، زورو ئاستىر، نىستورىئان ۋە ئىسلام دىنىغا ئائىت ھېچقانداق تەسىر يوق. شىنجاڭغا بۇددىزم كىرگىنىگە 2000 يىلغا يېقىن بولدى. مانى دىنى مىلادىيە 763 ـ يىلىدىن باشلاپ موڭغۇلىيەدىكى ئۇيغۇرلار

ئارىسىغا تارقالغان. باشقا دىنلار ئومۇمەن مىلادىيەدىن كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تەسىر قىلغان. «ئوغۇزنامە» XIII ئەسىردە قەلەمگە ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا يۇقىرىقى سۇننىي دىنىنىڭ تەسىرى سىڭمىگەن. «ھەرقانداق مىللەت . . . ياكى ئازدۇر - كۆپتۇر سىرتتىن كىرگەن مەدەنىيەتنىڭ ۋە باشقا مىللەتنىڭ دىنىي ئېتىقادىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىدۇ». دېمەك، «ئوغۇزنامە»گە بۇ دىنلارنىڭ تەسىرى بولماي قېلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇ ھال قانداقتۇر ئۇنىڭ يىراق ئۆتمۈش نۇسخىلىرىمۇ بار ئىكەنلىكىدىن يىپ ئۈچى بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئەپسۇسكى، بۇ نۇسخا ھازىرچە بىزگە مەلۇم ئەمەس، مانا بۇلار ئېپوسنىڭ ھەقىقەتەن يىراق دەۋرنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. قەدىمكى دەۋر ئەدەبىياتى ھامان ئۆز دەۋرىدە ھۆكۈمران ئىدىئولوگىيە بولغان دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايتتى، كۆپ ھاللاردا دىنىي چۈشەنچىلەر ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بولسا، ئەدەبىيات ئۇنى ئىپادىلەيدىغان شەكىل بولۇپ قالغان.

«ئوغۇزنامە»نىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشىنى سۈرۈشتە قىلغان چېغىمىزدا، مۇنداق بىر مەسىلىنى ئالاھىدە سۆزلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئېپوستا ئوغۇزخانىنىڭ ئوك (شەرقى) تەرىپىدە ئالتۇن خانلىق، سول (غەرب) تەرىپىدە ئورۇم خانلىقى جايلاشقانلىقى تەسۋىرلەنگەن. ئالتۇن سېرىق بولۇپ، ئۇنى قىزغۇچ ياكى قىزىلغا مايىل دەپ ئېيتىشقىمۇ بولىدۇ، قەدىمكى ئىنسانلار ئالتۇننى قىزىل رەڭ كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈپ قارىغانلىقى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. ئورقۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا ئۇرۇڭ سۆزى ئۇرۇڭى، ئۇلۇغ ئۇرۇڭى دېگەندەك ئادەم ئىسمى سۈپىتىدە قوللىنىش بىلەن بىللە «قارا بۆدۈن» (قارا خەلق) سۆزىنىڭ قارشىسى سۈپىتىدە «ئۇرۇڭ بەگ» (ئاق بەگ) سۆزى

ئىشلىتىلگەن. تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرى «ئۇرۇك» دېگەن سۆزنى ئاق دەپ ئىزاھلىغان[169]. بۇ، «ئۇرۇك» دېگەن سۆز «ئوغۇزنامە» دىكى «ئۇرۇم» دېگەن سۆز بىلەن بىر دەپ پەرەز قىلىش مۇمكىن. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مۇنداق بىر ئادەت بار. ئائىلىدە بىراۋ (ئاساسەن ئۇششاق بالىلار) ئاغرىپ قالسا، ئانىسى كىچىك بالىلارنى يەتتە ئۆيلۈك قوشنىسىدىن يۇرۇك (جانلىق تىلىدا ژۇرۇك) تىلەپ كىرىشكە بۇيرۇيدۇ، بالىلار قول ـ بارماقلىرىنىڭ ئارىسىغا قوشنىلار بەرگەن يۇرۇك (ئاساسەن پاختا، ئاق رەخت پارچىلىرى) نى قىستۇرۇپ ئېلىپ كىرىدۇ. بۇنى ئانا قولىغا ئېلىپ، كېسەلنىڭ باش تەرىپىدىن ئەپسۇن ئوقۇغاچ ئايلاندۇرۇپ، ئۆرۈپ چىققاندىن كېيىن، ئوچاققا تاشلاپ كۆيدۈرۈۋېتىدۇ. بۇنىسى، ئۇيغۇرلار «ژۇرۇك تىلەش» دەپ ئاتايدۇ. «ۋېينامە» («魏书»)، «شىمالىي سۇلالىلار تارىخى» («北史») دېگەن كىتابلاردا، ئۇيغۇرلار قەدىمكى قىزىل دى (赤狄) لارنىڭ نەسلىدىن ئىدى، دەپ بىرەڭ قەيت قىلىنغان. قىزىل دىلارنىڭ كىملەر ئىكەنلىكى توغرىسىدا «ئوكيانۇس» («海辞»، «كىچىكلىتىلگەن نۇسخا»)، 1951 ـ يەتتىن مۇنۇلارنى ئۇچرىتىمىز: «قىزىل دى قەدىمكى قوۋم نامى، چۇنچيۇ دەۋرىدىكى دى (狄) لارنىڭ بىر قىسمى... ئېيتىشلارغا قارىغاندا قىزىل چاپان كىيىدىغان بولغاچقا مۇشۇنداق ئاتالغانكەن.» دى (狄) لار ھەققىدە يەنە شۇ كىتابنىڭ 819 ـ بېتىدە مۇنداق يېزىلغان. «دى، قەدىمكى قوۋم نامى... مىلادىيىدىن بۇرۇنقى ۷۱ ئەسىرلەردە قىزىل دى (赤狄)، ئاق دى (白狄)، ئېگىز دى (长狄) دېگەن قەبىلىلەرگە بۆلۈنگەن.» 1759 ـ بەتتە بولسا «ئاق دى» لارنى چۈشەندۈرۈپ، ئاق چاپان كىيىدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق دەپ ئاتالغان، دېيىلگەن. خەنزۇچە ھۆججەتلەردە ئۇزۇن دىلارنىڭ كېيىنكى ئەھۋالى ئانچە كۆپ

خاتىرىلەنمىگەن، ئەمما قىزىل دى ۋە ئاق دىلارغا ئائىت مەزمۇنلار خېلى كۆپ ۋە ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئىشەنچلىك مەلۇمات ساقلانغان. بىز «ئوغۇزنامە» دىكى ئۇرۇم خانلىقىنى «ئاق دى»لار، ئالتۇن خانلىقىنى «قىزىل دى» لار دەپ پەرەز قىلىمىز. كۆك تۇركلەر دەۋرى (552 ـ 744) دە «ئاق تۇرك» دېگەن قوۋمنىڭ بولغانلىقى بۇ قارىشىمىزنى دەلىللەشكە خېلىلا زور ياردەمى بار.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى نېمە ئۈچۈن قەدىمكى دەۋردە ئاق ۋە قىزىل رەختتىن پەرقلەندۈرۈپ چاپان كىيىدۇ؟ ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى كۆك تەڭرىسىگە چوقۇنغان. ئىپتىدائىي ئىنسانلار كۆككە چوقۇنغاندا ئۇنىڭدا ھامان بىر كونكرېت نەرسە مەۋجۇت دەپ قارىغان، بۇ ھەممىمىزگە مەلۇم بولغان كۈن ۋە ئاي ئىدى. چۈنكى، ئۇلار كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا دائىم تەسىر قىلىپ تۇراتتى. كۈن يېڭى چىققاندا قىزغۇچ ياكى قىزىل كۆرۈنگەچكە، كۈنگە چوقۇنىدىغان قەبىلىلەر قىزىل چاپان كىيىپ، ئۇنىڭغا بولغان ھۆرمىتىنى ئىپادىلىگەن. ئاي يېڭى كۆرۈنگەندە ئاقۇش ياكى ئاققا مايىل بولۇپ، ئايغا چوقۇنىدىغان قەبىلىلەر ئاق چاپان كىيىپ ئايغا بولغان ھۆرمىتىنى ئىپادىلىگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇ ئەسىردىكى تۇرمۇشىدىنمۇ بۇ ئىشلارنى ئۇچرىتىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، يېقىنقى كۈنلەرگىچە ئەرلەر قىپقىزىل چاپان ياكى تون كىيىشەتتى، ئايالالار، ئەرلەر ئاپئاق پەرەنجە، پەشمەتلەرنى كىيىۋالاتتى. بۈگۈنكى كۈندە ئارتىسلار سەھنىگە چىققاندا بەزىدە يەنىلا قىزىل تون، ئاق يەكتەك كىيىشىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ كۈن، ئايغا چوقۇنىدىغانلىقى ھەققىدە ئارخېئولوگىيىلىك مەنبەلەر، خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە ۋە باشقا چەت ئەل مەنبەلىرىدىن مەلۇماتلار تېپىشقا بولىدۇ.

بولۇپمۇ «ئوغۇزنامە» دىن بۇ مەسىلىنى ناھايىتى ئېنىق چۈشىنىۋالالايمىز. «ئوغۇزنامە» نىڭ ئاخىرىدا ئوغۇزخان تەنتەنىلىك مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، بىر مەيداننىڭ ئىككى تەرىپىگە 40 غۇلاچلىق ئىككى خادا بېكىتىپ، ئۇنىڭ شەرق تەرەپتىكىسىنىڭ ئۈچىغا ئالتۇن توخۇ، غەرب تەرەپتىكىسىنىڭ ئۈچىغا كۈمۈش توخۇ قوندۇرغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ. مانا بۇ كۇن ۋە ئايغا قىلىنغان ھۆرمەتنىڭ سىمۋوللۇق ئىپادىلىنىشى. ئالتۇن توخۇنى كۈننىڭ، كۈمۈش توخۇنى ئاينىڭ سىمۋولى دېيىش مۇمكىن. «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» دىكى «ئالدىمدا كۈنچىقىشتىكى خەلقلەر، ئارقامدا ئاي چىقىشتىكى خەلقلەر ماڭا (ئۆزلىرىنىڭ) كۈچلىرىنى بېرۈر» دېگەن جۈملىلەردىن قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ كۇن ۋە ئاينىڭ قايسى تەرەپتىن چىقىدۇ دەپ قاراش چۈشەنچىسىنى ۋە «ئوغۇزنامە» دىكى ئۇرۇم خانلىقىنىڭ غەربكە، ئالتۇن خانلىقىنىڭ شەرققە جايلىشىش ئەھۋالىنى چۈشىنىۋالالايمىز. بىز بىر قاتار تارىخىي پاكىتلار ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئاق دى، قىزىل دى دەپ بۆلۈنۈشى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى VIII ـ VII ئەسىرلەرنىڭ مەھسۇلى ئەمەس، ئۇنىڭدىن ناھايىتى بۇرۇنقى دەۋرگە تەئەللۇق ئىش ھېسابلىنىدۇ دەپ قارايمىز.

«ئوغۇزنامە» دىكى ئوغۇزنىڭ ھەربىي يۇرۇش مەسىلىسى ئۇزۇندىن بۇيان «ئوغۇزنامە» تەتقىقاتىدا ھالقىلىق مەسىلىلەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە قارىلىپ كەلدى. ئوغۇزنىڭ ئاساسىي يۇرۇشى (خۇاڭخې دەرياسى) نىڭ شىمالىدىكى قوۋمىلارنىڭ يېنىسەي دەرياسى، ئېتىل دەرياسى ساھىلىگە يۆتكىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن.

XX ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگلىرى جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلىرىدىن شۇنى ئىسپاتلاپ چىققانكىي، قەدىمكى

دەۋرلەردە ئەنقاره دەريا‌سى ساھىلىدىن تارتىپ يېنسەي دەريا‌سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغچە بولغان رايونلارنىڭ ھەممىسىدە دېڭىلىكلارنىڭ قەبىلىلىرى تارقىلىپ ياشىغان. ئۇلار جۇڭگونىڭ يىن شاڭ سۇلالىسى (تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى XVI ئەسىردىن، تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1066 ـ يىلىغچە) نىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە جۇڭگونىڭ شىمالىدىن كېڭىيىپ جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ مىس قوراللار دەۋرىدىكى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان «قاراسۇك» تېپىدىكى مەدەنىيەت شەكىللەنگەن، جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى ھەر قايسى مىللەتلەر زور دەرىجىدە بىرلىككە كەلگەن، بۇلار جۇڭگونىڭ يىلنامىلىرىدە «دېڭىلىك» دەپ ئاتالغان بولۇپ، جەنۇبىي سىبىرىيە مەدەنىيىتىنى يەنمۇ بىرقەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققىيات ئاساسىغا ئىگە قىلغان[170]. سوۋېت ئالىملىرى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىدىن، جۇڭگونىڭ تارىخىي ھۆججەتلىرىدە خاتىرىلەنگەن شەرقىي ۋە غەربىي ئىككى تارماق دېڭىلىكلارنى بىرلەشتۈرۈپ، قەدىمكى دېڭىلىكلار ئەسلىدە ئورال ـ ئالتاي تاغ تىزمىلىرىدىكى كەڭ رايونلاردا تارقىلىپ ياشىغان دېگەننى ئىسپاتلاپ چىقتى[171]. بۇ قەدىمكى دېڭىلىكلارنىڭ موڭغۇلىيە يايلاقلىرىغا تارقىلىپ ياشىغان، ئالتاي ۋە شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسىملىرىدا ياشىمىغان دېگەن مۇجىمەل قاراشنى ئويغا سېلىپ قويدى.

دېڭىلىكلار نېمە ئۈچۈن خۇاڭخې دەريا‌سى ساھىلىدىن يېنسەي، ئورال ئەتراپلىرىغا كۆچكەن، بۇنىڭ «ئوغۇزنامە» دە ئىپادىسى كۆرۈلگەنمۇ؟

خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەرگە قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى دېڭىلىكلار جۇڭگونىڭ شاڭ، جوۋ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ھۆججەتلەرگە گۇيفاڭ (鬼方) دېگەن ئىسىم بىلەن خاتىرىلەنگەن[172]. ئۇلار ئۆز ۋاقتىدا خېلىلا كۈچلۈك

هېسابلانغان. شاڭ، جوۋ خانلىقلىرى گۈيفاڭلار بىلەن كۆپ چاغلاردا قوشنىدارچىلىق، دوستلۇق مۇناسىۋىتىدە بولغان، ئۆزئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلەتكەن. ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «ئۇلار، ياۋايىلار، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش ئۇلارنىڭ نەزەرىدە ئىجادىي ئەمگەككە قارىغاندا ئوڭاي ۋە شەرەپلىك ئىش. ئۇلارنىڭ ئىلگىرىكى چاغلاردا ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنلەردىن ئۆچ ئېلىش ياكى ئۆزىگە يېتىشمەيۋاتقان زېمىننى كېڭەيتىش ئۈچۈنلا بولغان بولسا، ئەمدىلىكتە ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى پەقەت بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى بولۇپ، ئۇرۇش ئۇلارنىڭ دائىملىق كەسپىگە ئايلىنىپ قالغان»[173]. ماركسىزم كلاسسىكلىرىنىڭ بۇ مۇلاھىزىلىرى بىزگە قەدىمكى خەلقلەر ئارىسىدا دوستلۇقنىڭ بولۇشى بىلەن بىللە، ئۆچ ـ ئاداۋەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شاڭ، جوۋ قۇلدارلىق ئىمپېرىيىسى گۈيفاڭلارنىڭ بۇلاڭچىلىق ھەرىكەتلىرىنى توسۇش ئۈچۈن كۆپ قېتىم جازا يۈرۈشلىرىنى ئېلىپ بارغان، بۇنىڭ ئىچىدە كۆلىمى چوڭ-راق بولغىنى ئۈچ قېتىم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ[174]. «كېيىنكى خەتنامە. غەربىي چياڭلار تەزكىرىسى» دە «ۋۇدىڭ (شاڭ سۇلالىسىنىڭ گاۋزۇڭ خانى) غەربىي چياڭ گۈيفاڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، ئۈچ يىلدا ئاران مەغلۇپ قىلغان» دېيىلگەن. شاڭ، جوۋ دەۋرلىرىدە گۈيفاڭلارنىڭ بىر قىسمى ھەر خىل سەۋەبلەر، ئاساسەن باشقىلار بىلەن چېقىشالماسلىقلار تۈپەيلىدىن شىمالغا ۋە يېنىسەي ـ ئورال تەرەپلەرگە سۈرۈلگەن[175]. ئەمما، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىي ساھىللىرىدە ئۇلارنىڭ ئاساسلىق كۈچى يەنىلا ساقلىنىپ قېلىۋەرگەن. بۇلارنىڭ بىز جوۋ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت يازما ھۆججەتلەردىن دەلىللەيمىز. جوۋ سۇلالىسى دەۋرىدە خەنزۇچە ھۆججەتلەرگە

گۇيغاقلارنى «دى» (狄) دېگەن ئىسىم بىلەن خاتىرلىگەن. «بەگلىكلەر تەزكىرىسى — جېك بەگلىكى تارىخى» (郑语 . 国语) دا جۇۋ سۇلالىسى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1066 ـ يىلىدىن، 771 ـ يىلىغىچە) گە قوشنا بەگلىكلەر سۆزلەنگەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە «دى» (狄) قوۋمىنىڭ سەككىز تائىپى قۇرغان سەككىز بەگلىكنىڭ نامى تىلغا ئېلىنغان، بۇ بەگلىكلەر مۇنۇلاردىن ئىبارەت. «جەنۇب تەرىپىگە جىڭ، مەن، جىن، لۇ، يىڭ، دىڭ، جېن، سەي، تاڭ قاتارلىق بەگلىكلەر؛ شىمالى تەرىپىگە ۋېي، يەن، دى، شەنيۇ، لۇ، چۇەن، تۇ، پۇ قاتارلىق بەگلىكلەر؛ غەرب تەرىپىگە يۇ، گو، چىن، گۇي، خۇ، ياڭ، ۋېي، رۇي قاتارلىق بەگلىكلەر؛ شەرق تەرىپىگە چى، لۇ، ساۋ، سوڭ، تېڭ، شۇ، زۇ، جوۋ قاتارلىق بەگلىكلەر جايلاشقان.» ، «بۇلارنىڭ ئىچىدە دى قوۋملىرى قۇرغان بەگلىكلەردىن دى، شەنيۇ، لۇ، چۇەن، تۇ، پۇ، گۇي قاتارلىقلار ۋە باشقا دىلار بار»[176]. دىلار خۇاشيا قەبىلىلىرىنىڭ شىمالىدا ياشىغانلىقى ئۈچۈن «شىمالىي دى» (北狄) دەپمۇ ئاتالغان. «سىياسىي تۈزۈلمە جەھەتتىن قارىغاندا، چۇنچيۇ ـ جەنگو دەۋرلىرىدە (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 722 ـ 221 ـ يىللار) «شىمالىي دى» لار ئاللىبۇرۇن سىنىپسىز جەمئىيەتتىن سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈشنى ئورۇنلاپ بولغان» (لى سوڭ، ياڭيوڭ سۆزى) جەنگو دەۋرى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 475 ـ 221) دە جۇڭشەن بەگلىكىنى قۇرغان بولۇپ ، بۇ دىلار تارىخىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. جۇڭشەن بەگلىكى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 323 ـ يىللىرى بىر قىسىم بەگلىكلەر بىلەن خانلىق دەپ تەن ئېلىنىپ 30 يىل مەۋجۇت بولغان. بۇ خانلىقنىڭ ئورنى بۇگۇنكى خېبىي تەۋەسىدە بولۇپ، جىڭدىڭنى مەركەز قىلغان، چېگرىسى شەرقتە خېڭشۇيغىچە، جەنۇبتا بۇگۇنكى يۇڭپىڭغىچە، غەربتە بۇگۇنكى جىڭشىڭغىچە،

شمالدا بۇگۇنكى باۋدىڭخەچە بارغان[177]. دېمەك، ئالتۇن خانلىق بىلەن ئۇرۇم خانلىقىنىڭ خانلىق سۇپىتىدە «ئوغۇزنامە» دە تەسۋىرلىنىشىنىڭ يۇقىرىقىدەك رېئال ئاساسى بار.

ئوغۇزخان شەرقتىكى ئالتۇن خاقانلىققا خەت ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ ئۆزىگە ئىتائەت قىلىشىنى ئۆتۈنۈشى بىلەن، ئالتۇن خاقانلىق بويسۇنىدۇ. سول تەرەپتە ئۇرۇم خانلىق بولۇپ، ئۇ ئوغۇزنىڭ يارلىقىنى قوبۇل قىلمايدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئوغۇزخاقانىنىڭ غەزىپى كېلىپ، دەرھال ئەسكەر چىقىرىپ ئوغۇز قوۋملىرىنىڭ رەسمىي ھەربىي يۇرۇشى باشلىنىدۇ. ئوغۇز ئۇرۇم خاقانلىق بىلەن ئېتىل دەرياسى قىرغىقىدىكى قاراتاغ باغرىدا تۇنجى قېتىم قاتتىق ئۇرۇشىدۇ. مانا مۇشۇ يەردىكى «ئېتىل دەرياسى» يېنىسەي ئوراق تەرەپلىرىدىكى ئېتىل دەرياسىنى ئىختىيارسىز ئەسلىتىدۇ. دېمەك، بىز شۇلارنى پەرەز قىلىمىزكى، شاڭ، جوۋ دەۋرىدە شىمال، يېنىسەي - ئوراق تەرەپلىرىگە يۆتكەلگەن دىڭلىڭلارنىڭ باشلامچىلىرى ئۇرۇڭ (ئاق دى ياكى گۇيفاڭ — دىڭلىڭ) لار بولۇپ، ئوغۇز مانا مۇشۇلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن زور قوشۇن چىقىرىپ شەرقتىن شۇلار ياشاپ تۇرغان ئېتىل بويلىرىغا يۈرۈش قىلغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن.

يۇقىرىدا بىز ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى مىلادىيەدىن بۇرۇن ھەر خىل نامدا ئاتالغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتتۇق. دى، دىڭلىڭ، گۇيفاڭ، تېلى، ئېگىز ھارۋىلىقلار دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ نامىلىرى ئىدى. مەشھۇر ئالىم ۋاڭ گوۋېي (王国维) بۇ ئەھۋاللارغا ئىزاھات بېرىپ، ئۇلار «دەۋرگە ئەگىشىپ پەرقلىق ئاتالغان» دەيدۇ (ۋاڭ گوۋېي: «گۇيفاڭ، خۇنيى، شيەنيۈنلەر ھەققىدە تەتقىقات» قا قاراڭ).

«ئوغۇزنامە» دە دىۋە، پەرى، ھۆر - غىلمان، قۇيۇن،

جىن ـ ئالۇاستى قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ ئوبرازى كۆرۈلمەيدۇ. بۇلار ئاساسەن ئىران، ئەرەب ۋە شۇ ئەتراپتىكى خەلقلەر ئەدەبىياتىغا مۇناسىۋەتلىك نەرسىلەر بولۇپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا كېيىنكى دەۋرلەردە بىرقەدەر تەسىر كۆرسەتكەن، بۇلارمۇ «ئوغۇزنامە» نىڭ ھەقىقەتەن يىراق ئۆتمۈشكە تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى دەلىللەيدۇ.

«خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى ئەينى تارىخىي ھۆججەت بولمىغان بىلەن، ئۇ خەلقلەر تارىخىنى پوئېتىك جەھەتتىن ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئەمگەكچىلەرنىڭ جەبر ـ جاپالىرىنى تەسۋىرلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئەسەرلەرنى (ئەلۋەتتە بەدئىي ئىجادىيەتنىڭ خۇسۇسىيىتىنى نەزەردە تۇتقان ھالدا) تارىخىي ئېتنوگرافىيىلىك ماتېرىيال سۈپىتىدە پايدىلىنىش كېرەك»[178]. شۇڭا، م. گوركي «فولكلور ئەڭ قەدىمكى زامانداىن تارتىپ، تارىختىن بۇيان ھېچ ئارقىدا قالماي، ئەگىشىپ كەلمەكتە»[179]، دېسە، رۇس ئەدەبىي تەنقىدچىسى بىلىنسكىي «گرېكلارنىڭ ھاياتىنىڭ كۆپرەكىنى سەنئەتتە ئىپادىلەنگەن، ئۇلارنىڭ مىللىي تارىخىنى ئاساسەن سەنئەت تەرەققىياتىدۇر»، ئۇ يەنە سۆزىنى تولۇقلاپ — «بىز ئۇچۇن گرېك سەنئىتى ئۆرنەك، فورما ۋە يۇقىرى ئابرۇي بولۇشى كېرەك، چۇنكى جاھاندا ھېچبىر خەلقنىڭ سەنئىتى گرېك سەنئىتىگە ئوخشاش ئۆزىگە خاس ۋە نورمال رەۋىشتە ئۆسكەن ئەمەس. قەدىمكى گرېكلارنىڭ تەلتۆكۈسلۇكىنى كۆپرەك سەنئەتتە ئىپادىلەنگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن گرېك سەنئىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات ھۇجەيرىلىرى بىز ئۈچۈن لايىق (ياكى مۇناسىپ — نەقىلچىدىن) ئابرۇي كۇچىگە ئىگە بولۇشى كېرەك»[180].

بىرىنچى بۆلۈمدىكى ماقالىلەرنىڭ ئىزاھاتى ۋە مەنبە كۆرسەتكۈچى:

[1]، [3] ئېنگېلس «تۇرانلار» نى ئىنسان تۇركۈمى سۈپىتىدە تىلغا ئالغاندا مۇنداق بىر ئابزاس سۆزنى قىلغان. «ئەڭ ئالغا كەتكەن قەبىلىلەرنىڭ بەزىلىرىدە ئارى ـ (Ariyis) ـ ئارىيانلار، سىمىت (سام) لار ۋە ئېھتىمال تۇران (Turan) لاردىمۇ دەسلەپتە ئاساسلىق ئەمگەك — ھايۋانلارنى كۆندۈرۈپ بېقىشتىن ئىبارەت بولغان»؛ ئۇ جۈغراپىيىلىك نام سۈپىتىدە مۇنداق بايان قىلغان. «تۇران تۈزلەڭلىكىنىڭ ھاۋا شارائىتىدا، ئۆزاق ۋە قاتتىق سوغۇق بولىدىغان قىش پەسلىدە لازىم بولىدىغان يەم ـ خەشەك زاپىسىنى تەييارلىماي تۇرۇپ، كۆچمەن چارۋىچىلىق تۈرمۈشىنى كەچۈرۈش مۇمكىن ئەمەس». «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، تاشكەنت «شەرق ھەقىقىتى» نەشرىياتى، 1952 ـ يىلى نەشرى، 274 ـ، 276 ـ بەتلەر.

[2] ل. ھ. مورگان «تۇران» ئاتالغۇسىنى ناھايىتى كۆپ تىلغا ئالغان. بولۇپمۇ ئۇ ئۆزىنىڭ ئىنسانلارنىڭ ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنى تۇرلەرگە بۆلۈش، ئۇنىڭ خاراكتېرىنى بېكىتىش، ئىلمىي دەللىلەش ئىكەنلىكىي بولۇپمۇ، قەدىمكى جەمئىيەتتىكى ئىنسانلارنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى تارىخىنى ئۆگىنىشتە مالايانچە تۇغقانچىلىق تۈزۈمى، تۇرانچە تۇغقانچىلىق تۈزۈمى ۋە ئاريانچە تۇغقانچىلىق تۈزۈمى دېگەن ئۇچ خىل تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى تۇغرىسىدىكى بايانى غايەت زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە، مورگان تۇرانچە تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى «تۇران» دەپ ئاتالغان دائىرە بىلەن چەكلەپ قويماستىن، بەلكى ئۇنى «ئاسىيادا تۇرانىيانچە تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى» (شۇ كىتاب، 2 ـ قىسىم ئۇيغۇرچە نەشرى، 657 ـ بەت)، دەپ ئۇنىڭ تەسىر دائىرىسىنىڭ ناھايىتى كەڭلىكىنى، يەنى ئاسىيا دائىرىسىدىلا ئەمەس، بەلكى شىمالىي ـ جەنۇبىي ئامېرىكا، ئافرىقىنىڭ قىسمەن جايلىرىدا بارلىقىنى سۆزلەيدۇ. بۇ ھال («قەدىمكى جەمئىيەت»، 2 ـ قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى، 756 ـ، 757 ـ، 758 ـ بەتلەر)، ئامېرىكىدىكى ھىندىئانلار، ئاۋستىرالىيىلىكلەر، جۇڭگولۇقلار، ھىندىستاندىكى تامىللار، دارۋىد، گاۋرا تىلى ھىندىلىرى شۇنداقلا بىر قىسىم ئاريان ئىرقلىرىنىڭ تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋەتلىرىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇزۇن داۋاملاشقان، «بىرىنچى خىلى تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىدىن كېيىن بارلىققا كېلىپ، يەر شارىنىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرىغىچە تارقالغان»، «ئاسىيادا ھازىرغىچە ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان»، «بۇيۇك تۇرانچە تۇغقانچىلىق تۈزۈمى» (شۇ كىتاب 2 ـ قىسىم، 757 ـ، 758 ـ، 579 ـ

بەتلەر) سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرگەن تۇران تېررىتورىيىسىدىكى قەدىمكى تۇرانلارنىڭ تارىخىنى چوڭقۇر تەكشۈرۈشنىڭ لازىملىقى ئۈزۈ ـ ئۈزىدىن مەلۇمدۇر.
[4] «بۇيۇك لۇغەت ۋە ئېنسىكلوپېدىيە». تۇركچە نەشرى XI توم، 37 ـ بەت.
[5] «قۇتادغۇبىلىك»، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 5 ـ، 13 ـ بەتلەر.
[6] يۇقىرىقى كىتاب، 1986 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 2 ـ بەت ئىزاھات.
[7] لى يوڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە بىر نەزەر» «ئۇرۇمچى كەسپى ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (乌鲁木齐职业大学学报)، خەنزۇچە نەشرى، 1994 ـ يىلى 1 ـ، 2 ـ سان.
[8] لى يوڭ «ئۇيغۇر ئېپوسلىرىنىڭ ئىككى مەنبەلىك كېلىپ چىقىشى»، «مىراس» ژۇرنىلى، 1996 ـ يىلى، 4 ـ سان، 54 ـ بەت.
[9] چېن داۋشىنشى (ياپونىيە) «يېپەك يولىدىكى 99 سىر»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى نەشرى، 283 ـ، 284 ـ بەتلەر.
[10] «ئەمىر تېمۇر ئۈگۈتلىرى» (ب. ئەھمەدوف نەشرىگە تەييارلىغان) «نەۋرۇز» نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى نەشرى، ئۈزېبېكچە، 9 ـ بەت.
[12]،[11] ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىن «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى، 42 ـ بەت.
[13] ئەسەت سۇلايمان «تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى، 174 ـ بەت.
[14] نەۋائىي «تارىخىي مۇلكى ئەجەم» — نەۋائىي ئەسەرلىرى، 14 ـ تۇم، 191 ـ، 195 ـ بەت.
[15] سېن جوڭمىيەن «تۇرك تارىخى توپلىمى» (突厥集史)، 2 ـ قىسىم، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1958 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 663 ـ بەت.
[16] م. كاشغەرى «تۇركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، I ـ تۇم، 101 — 455 ـ بەتلەر.
[17] ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى «شاھنامە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى، 29 ـ بەت.
[18] «تارىخى ھەمدىي» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 56 ـ، 720 ـ بەت.
[20]،[19] مۇزايېۋ «ئوتتۇرا ئاسىيا»، موسكۋا ـ رۇسچە نەشرى، 1957 ـ يىلى [« ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەر تارىخىغا دائىر تەرجىمىلەر مەجمۇئەسى ‹ I ›»].
«ئوتتۇرا ئاسىيا تەنقىقات ماتېرىياللىرى»، ژۇرنىلىنىڭ قوشۇمچە سانى، خەنزۇچە، 1985 ـ يىلى، 78 ـ، 228 ـ، بەتلەر، (تۇران) ئاتالغۇسىغا ئىزاھ].

[21] ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىن «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، 1997 ـ يىل نەشرى.
[22] «چەت ئەل ئەدەبىياتى تەتقىقات مەجمۇئەسى» (外国文学研究集刊) ، 11 ـ توپلام، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 353 ـ بەت.
[23] ش. ئە. يەزدى «ئەمىر تۆمۈر گوراكان ھەققىدە قىسسە» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىل نەشرى، 4 ـ بەت.
[24] فلىب. ھىتتى (ئامېرىكا) «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى» ، شاڭخەي نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ توم، 241 ـ بەت.
[25] ۋ. گ. ئاۋدىيېۋ «قەدىمكى شەرق تارىخى» ، تاشكەنت، ئۆزبېكچە نەشرى، 620 — 621 ـ بەتلەر.
[26] ئە. سۇلايمان «تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى، 177 ـ بەت.
[27] ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىن «چىن ۋە ماچىن ئىبارىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم دائىرىسى» ، «شىنجاڭ ماارىپى گېزىتى» ، 1996 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىدىكى سانى.
[28] ئا. ستەين «غەربىي يۇرتنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خاتىرىسى» ، شاڭخەي، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 53 ـ بەت.
[29] «شاھنامە» خەلق نەشرىياتى، بېيجىڭ، خەنزۇچە نەشرى، 1991 ـ يىلى، 126 ـ بەت.
[30] يۇ تىيەنخېڭ (خاندا تورۇ) «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى، 3 ـ بەت.
[31] ئەنۋەر بايتور، خەيرىنسا سىدىق «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى، 49 — 50 ـ بەتلەر.
[32]،[33] دۇمن لىيەنچىن «شىمالىي دىلار ۋە جۇڭشەن بەگلىكى» ، خېبېي خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 3 ـ، 7 ـ بەتلەر.
[34] غ. ئوسمان «ئۇيغۇرلارنىڭ شۇڭقار ئېتىقادچىلىقى» ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1994 ـ يىلى، 4 ـ سان.
[35] ئەنۋەر بايتورنىڭ «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» غا يازغان 18 ـ ئىزاھات سۆزى، موللا ئىسمەتۇللا «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى، 77 ـ بەتلەر.
[36] ماچاڭشۇ «شىمالىي دىلار ۋە ھونلار» (北狄与匈奴) ناملىق كىتابىدا «دى» سۆزى «تۈرك» سۆزىنىڭ قىسقارتىلغان خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى، دېگەندى. شۇ كىتاب، 1 ـ بەت.

[37] غ. ئوسمان «تۇران ئاتالغۇسى ھەققىدە» ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1987 ـ يىلى، 2 ـ سان.

[38] لى جىڭ «ھىتىت مەدەنىيىتى ۋە سىرتقى ئەللەر مەدەنىيىتى» ، جياڭشى خەلق نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 47 ـ بەت.

[39] م. كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، I توم، 532 ـ بەت.

[40] ، [41] ، [42] «دۇنيا ئېپسانىلىرى قامۇسى» ، لياۋنىڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1988 ـ يىلى، 81 ـ ، 121 ـ ، 494 ـ بەتلەر.

[43] جاڭ لىيەن «ئۇيغۇرلارنىڭ يىلتىزى توغرىسىدا ئېنىقلىما» ، «غەربىي شىمال مىللەتلەر ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1982 ـ يىلى، خەنزۇچە، 3 ـ سان، 40 ـ بەت.

[44] خۇدابەردى سىلىم «توخارلار، ياۋچىلار ۋە كۇسەن ئىمپېرىيىسى» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، 1986 ـ يىلى، قوشۇمچە 5 ـ سان، 2 ـ بەت.

[45] م. كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، 455 ـ بەت.

[46] ، [49] «تارىخى ھەمدىي» ، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 56 ـ بەت.

[47] «جەمئۇل ـ تەۋارىخ» ، شاڭخەي نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ توم، 1 ـ قىسىم، 125 ـ بەت.

[48] «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى داستانى ـ ئوغۇزنامە» گېنىڭ شىمىن، تۈرسۇن ئايۇپ قاتارلىقلار نەشرگە تەييارلىغان. بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى.

[50] مۇشۇ سانالغان خەلقلەرنىڭ يېراق ئۆتمۈش تارىخى بايان قىلىنغان تارىخىي ھۆججەتلەرنى ئوقۇيدىغان بولساق، مەسىلىنىڭ تېگى ـ تەكتىنى چۈشۈنۈۋالالايمىز. مەسىلەن، داۋۇت، سۇلايمان، مۇسالار يەھۇدىلارنىڭ رىۋايەتلىرىدىكى شەخسلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ دىنىي ئەسەرلىرىدىكى ئورنى بەكمۇ سىرلىق، ئۇلار ئۆز نۆۋىتىدە يەنە يەھۇدىلار تارىخىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. . . ۋەھاكازالار. مەملىكىتىمىزدە بولسا خەنزۇلار تارىخىدا خۇاڭدى، يەندى، ياۋ، شۇن، يۈ قاتارلىقلار رىۋايەتلەردىكى ئەپسانىۋى شەخسلەر بولۇپ، ئالدى 8000 يىل ئىلگىرى ياشىغانلىقى، رىۋايەت قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن جۇڭگو تارىخىدىكى نۇرغۇن ھادىسىلەر ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرىدىن مۇستەسنا بولغان ھالدا تەكشۈرۈلمىگى بەك مۇشكۇل.

ھازىرقى زامان دۇنيا ئىجتىمائىي پېنى تارىخشۇناسلىق ساھەسىدە، بولۇپمۇ ئەپسانە ـ دىنىي كىتابلارنىڭ ئىجتىمائىي، تارىخىي قىممىتى ھەققىدە قايتا ئويلىنىپ كۆرمەكتە. مەسىلەن، سۇمېر ـ بابىلون ئەدەبىياتىدا سۆزلىنىدىغان «دۇنياۋى توپان بالاسى» ھەققىدىكى ئەپسانە، يەنى ئۇنىڭدىن تەرەققىي قىلىپ كەلگەن نۇھ ئەپسانىسى «تەۋرات» ، «ئىنجىل» ، «قۇرئان» قاتارلىق كىتابلاردا قەيت قىلىنىشى، ئۇنىڭ

ئىزنالىرىنىڭ ئىرانلىقلار، تۇرانلىقلار ئارىسىدا ساقلىنىشى؛ قەدىمكى ئىرانلىقلارنىڭ «ئاۋېستا» ناملىق كىتابىدىكى كۆپلىگەن ئاتالغۇلارنىڭ قەدىمكى ھىندىلارنىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3000 ـ يىللارنىڭ ئالدى ـ كەينىدە بىخلىنىشقا باشلاپ، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1500 ـ يىللارنىڭ ئالدى ـ كەينىدە شەكىللىنىشكە باشلىغان «رىگاۋېدا» ئىپوسىدىكى ئاتالغۇلار بىلەن ئوخشاش بولۇشى (مەسىلەن، ھىندىلار ئۆسۈملۈك ئەۋلىياسىنى «Soma» دېسە، ئىرانلىقلار «Haoma» دەپ ئاتىغان. «رىگاۋېدا» دا سوماغا دائىر مەدھىيە قوشقىدا تىلغا ئېلىنغان «Yama» سوما ھارىقىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ئىجادچىسى دەپ قارالسا، ئەمدى «ئاۋېستا» دا بۇ ئادەم «Yima» دېيىلگەن. سانسكرىت تىلىدا قۇياش ئىلاھى «Mithra» دېيىلگەن، ۋەھاكازالار...») ھەققىدە قىممەتلىك مۇنازىرىلەر داۋام قىلماقتا.

[51] جۇڭ شۇيۈەن، شۇ ۋېيجىيەن «ئەڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلى لۇغىتى» (上古汉语词典) خەينەن نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى، «چىغىناق ـ تارغاق پۈتۈك، مېتال پۈتۈك شەكلى جەدۋىلى» 26 ـ بەت.

[52] «گومورو ئەسەرلىرى، تارىخ قىسمى، I» خەنزۇچە نەشرى.

[53] رەمنامە چىغىناق ـ تارغاق پۈتۈك دەپ ئاتىلىدۇ. 1899 ـ يىلى خېنەن ئۆلكىسى ئەنياڭ ناھىيىسى شياۋتۇن كەنتىدىكى يىن خارابىسىدىن تېپىلغانىدى. ئالىملارنىڭ تەتقىق قىلىپ چىقىشىچە، بۇ پۈتۈك شۇ چاغلاردا رەببالار تۇرلۇك ئىشلار ئۈستىدە رەم باققاندا قالدۇرغان خاتىرىلەر ئىكەن. شۇڭا، چىغىناق ـ تارغاق پۈتۈكى رەمنامە دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

[54] مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا شۇئېتسىيىلىك گىئولوگ ئاندېرسون جۇڭگونىڭ رەڭلىك ساپال مەدەنىيىتى غەربتىن كەلگەن دېگەن نەزىرىيىنى ئوتتۇرىغا قويغان. لېكىن، بەزى جۇڭگو ئالىملىرى بۇنى رەت قىلىدۇ.

[55] تاڭ شەنچۇن، لىيۇجىڭخۇا «خۇاڭدى ـ 帝黄» نىڭ يەشمىسى»، بېيجىڭ، «ئەدەبىيات ـ تارىخ بىلىملىرى (文史) ژۇرنىلى، 1988 ـ يىلى، 9 ـ سان، 106 ـ بەت.

[56] چىلوڭ ـ 虫龙 ـ قەدىمكى يى (夷) قوۋمىنىڭ ئاقساقىلى.

[57] يەندى ـ 帝炎 ـ قەدىمكى چياڭلار (羌) نىڭ ئاقساقىلى.

[58] گومورو «جۇڭگو تارىخ تەزىلىرى»، خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1976 ـ يىلى، 1 ـ قىسىم، 120 ـ بەت.

[59] «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى ژۇرنىلى»، 1987 ـ يىلى، 2 ـ سان، 34 ـ بەت.

[60] لىيۇ يىجىڭ: «جۇڭگو مەدەنىيەت تارىخى»، 1 ـ قىسىم، جۇڭگو ئېنسىكلوپېدىيە نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1988 ـ يىلى، 5 ـ بەت.

[61] «شىنجاڭ سەنئىتى»، خەنزۇچە، 1992 ـ يىلى، 3 ـ سان، 21 ـ

بەت.

[62] «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى. مىللەتلەر» تومى، جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيە نەشرىياتى، بېيجىڭ ـ شاڭخەي. خەنزۇچە نەشرى، 1986 ـ يىل، 179 ـ بەت.

[63] ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندى دويۇ (杜佑 ، 735 — 818 ـ يىللىرى ياشىغان) نىڭ بايانىدىن نەقىل ئېلىپ دىلارنى «توققۇز دىلار» دەپمۇ ئاتايدىغانلىقىنى قەيت قىلغان. ئۇ بۇ ھەقتە توختىلىپ، دويۇ (杜佑) نىڭ پىكرىچە، بۇلار توققۇز دىلار بولۇپ لۇخۇندا ياشايتتى، بۇ يەر چىن بىلەن جەنىنىڭ ئارىلىقىدا ئىدى . . . ،چوڭ ۋەقەلەر خىرونىكاسى، دا ئېيتىلىشىچە، چۇەنروڭلار بىلەن شەنروڭلار ۋە لوخۇنلار ئۆز ئالدىغا بىردىن قەبىلە ئىدى، باشقا ـ باشقا جايلاردا ياشايتتى. مۇئەررىخ جانابلىرى (سىماچىيەن) ھەممە روڭلارنى بىر قىلىپ كۆرسەتكەن. بۇ — سەۋەبلىكتۇر» . «تارىمدىن تامچە» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى نەشرى، 524 ـ، 553 ـ بەتلەر.)

[64] «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى. مىللەتلەر» تومى(中国大百科全书.民族卷 »)، جۇڭگو ئېنسىكلوپېدىيە نەشرىياتى، بېيجىڭ ـ شاڭخەي، خەنزۇچە نەشرى، 1986 ـ يىلى، 92 ـ بەت.

[65] «ئوكيانوس» ، شاڭخەي قامۇس نەشرىياتى، خەنزۇچە يېغىنچاقلانغان نۇسخا، 1983 ـ يىلى نەشرى، بىر تومлۇق، 655 ـ بەت.

[66] فەن ۋېنلەن «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» ، 1 ـ قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 25 ـ بەت.

[67] «ئوكيانوس» خەنزۇچە نەشرى، بىر تومлۇق، 2069 ـ بەتتە، موزىنىڭ ئەسلىي ئىسمى دى دېيىلگەن.

[68] لۇ سىمىيەن «جۇڭگو مىللەتلەر تارىخى» (吕思勉 « 中国民族史 ») جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيە نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1987 ـ يىلى، 115 ـ بەت.

[69]،[70] دۇمن لىيەنچىن «دىڭلىڭلار، تېلىلار ۋە ئېگىز ھارۋىلىقلار» ، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى، 59 ـ بەت.

[71] ۋېن يىن «قەدىمكى زامانىدىكى شىنجاڭ مىللەتلىرىنىڭ ئەجدادلىرى» ، «شىنجاڭ مىللەتلەر تەتقىقات خەۋىرى» ژۇرنىلى، 1988 ـ يىلى، 1 ـ سان، 180 ـ، 181 ـ بەتلەر.

[72] ئى. مۇتئى «ئىبراھىم مۇتئى ئىلمىي ماقالىلىرى» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى نەشرى، 381 ـ بەت.

[73] ياڭ جىيەنشىن «روڭلار ھەققىدە» ، «غەربىي شىمال تارىخ جۇغراپىيىسى» (西北史地) ، لەنجۇ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى، 1 ـ سان،

25 ـ بەت.
[74] لىن گەن تۇزگەن «تۇركلەر بىلەن ئۇيغۇرلارغا دائىر تارىخىي ماقالىلەر تاللانمىلىرى» ، جۇڭخۇا نەشرىياتى (中华书局) ، 1987 ـ يىلى، 1 ـ بەت، لىن گەن «تۇرك تارىخى» ، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى، 180 ـ بەت.
[75] گېك شىمىن «قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرلىرىدىن تاللانما» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى، 5 ـ بەت.
[76] ق. ۋەلى «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز» ، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، 188 — 195 ـ بەتلەر.
[77] ش ئۇ ئا ر مىللىي ئىشلار كومىتېتى باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن «شىنجاڭ مىللەتلەر قامۇسى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 132 ـ بەت.
[78] «شىنجاڭ مىللەتلەر قامۇسى» ، 131 ـ بەت.
[79] پېيەنشەن جاڭشيۇڭ (片山章雄) نىڭ «Toguz Oguz» بىلەن ‹توققۇز قەبىلە، (九姓) گە مۇناسىۋەتلىك بەزى مەسىلىلەر» ناملىق ماقالىسىدىكى ئالاقىدار بايانلارغا قارالڭ. بۇ ماقالە «مىللەتلەرگە دائىر تەرجىمىلەر» (民族译丛) ژۇرنىلىنىڭ 1986 ـ يىللىق خەنزۇچە نەشرى، 5 ـ سانىدا بېسىلغان.
[80] ن. ئا. باسكاكوپ (روسىيە) « ‹ئوغۇز› ۋە ‹ئوغۇزخان› نىڭ ئېتنومولوگىيىسى» ، «مىللەتلەرگە ئائىت تەرجىمىلەر» ، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى، 3 ـ سان، 74 ـ بەت ۋە «تۈركىي تىللار» 56 ـ بەت.
[81] لىۋېيتاڭنىڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق كىتابى، تەيۋەن، 1975 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 23 ـ بېتىدىكى ۋ. تومسوننىڭ ماقالىسىدىن كەلتۈرۈلگەن نەقىلگە قارالڭ.
[82] «شىنجاڭ مىللەتلەر قامۇسى» ، 58 ـ بەت.
[83] بۇ توغرۇلۇق شياڭدا ئېپەندىنىڭ «تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۈرت مەدەنىيىتى» ، سەنلىيەن (三联) نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1987 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 22 ـ، 23 ـ بەتلەرگە قارالڭ.
[84] لىن مېيسۇن «غەربىي يۈرت مەدەنىيىتى» (« 西域文明 » 林梅村) ، شەرق نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1995 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 8 ـ، 135 ـ بەتلەر.
[85] لى يوڭ «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكا سەنئىتىنىڭ يىراق ئوتمۇش ئىقتىسادى ـ مەدەنىيەت ۋە ئېتنىك ئاساسى» ، «مىراس» ژۇرنىلى، ئۈرۈمچى، 1994 ـ يىلى، 3 ـ سان.
[86] خي شىڭلياڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئېتنىقادى» ، «مىللەتلەر تەتقىقاتى» (民族研究) ژۇرنىلى، بېيجىڭ، 1995 ـ يىلى، 6 ـ سان.

[87] فەن يى، سىما بياۋ «كېيىنكى خەنئامە. غەربىي چىياڭلار تەزكىرىسى» گە «قوموش كىتاب يىلنامىسى» (竹书纪年) دىن ئېلىنغان ئەقىل (دۇمن لىيەنچىن «شىمالىي دىلار ۋە جۇڭشەن بەگلىكى» ، 2 ـ ، 17 ـ بەتلەر ، خىبىي خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى) .

[88] م. كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك) ، II توم، «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى» ، 1984 ـ يىلى، 175 ـ ، 176 ـ بەتلەر.

[89] «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ژۇرنىلى» ، ئۈرۈمچى، 1985 ـ يىلى، 1 ـ سان، 145 ـ بەت.

[94] ،[90] چىەن بوچۇەننىڭ تۆۋەندىكى ماقالىسىگە قارالسۇن.

[91] تارىخشۇناس چىەن بوچۇەن (钱伯泉) «سۇڭنامە» دىكى «داشى ئىلى» (大石国) قاراخانىيلار سۇلالىسىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ ئېنىقلاپ چىقتى. بۇ ھەقتە ئۇنىڭ «سوۋېت دەۋرىنىڭ باشلىرىدىكي غەربىي يۇرتتىكى داشى ئىلى ۋە ئۇنىڭدىكى ئاساسىي مىللەت ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ماقالىسىگە قارالسۇن. «قەشقەر پىداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، خەنزۇچە، 1997 ـ يىلى، 2 ـ سان.

[92] م. كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك) II توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى نەشرى، 175 ـ ، 176 ـ بەتلەر.

[93] ئى. يۈسۈپ، ئا. خوجا، د. قەمبىرى تەييارلىغان«ماتىرى ـ سىمت» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى، 19 ـ بەت.

[95] قازاقىستانلىق ئۇيغۇرشۇناس د. ئا. ئىسىيېۋ (D. A. Isiyev) «قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى سېھرىي كۈچلەر» ناملىق ماقالىسىدە «ئۇيغۇرلارنىڭ سانغۇن، بۆيرۇق ـ تۇتۇقلىرىدىن توقۇز كىشى يېگى خاقانىنى ئاق كىگىز ئۈستىگە ئېلىپ كۆتۈرۈپ، سارايىنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ چىقىپ ئاندىن تەختكە ئولتۇرغۇزىدۇ» دەپ يازغان(بۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىن كېيىنكى ئىشلار بولسا كېرەك) . ئىسىيېۋنىڭ بۇ ماقالىسى رۇسچە نۇسخىدىن تەرجىمە قىلىنىپ «مىراس» ژۇرنىلى، ئۈرۈمچى، 1995 ـ يىللىق 1 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.

[96] دوسان «موڭغۇل تارىخى» ، جۇڭخۇا نەشرىياتى، فېڭ چېڭخۇن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان، 1962 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، I قىسىم، 152 ـ ، 192 ـ بەتلەر.

[97] موللا مۇسا سايرامى «تارىخى ھەمىدي» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1986 ـ يىلى، 68 ـ بەت.

[98] تۇيۇەنچى، تۇشى «ئەپسانىلاردىكى توقۇزنىڭ ئېتىبداۋىي مەنىسىگە نەزەر» ، «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مۇنبىرى» ژۇرنىلى (民间文学论坛) ، بېيجىڭ، 1983 ـ يىلى، 3 ـ سان.

[99] «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، ئۈرۈمچى، 1985 ـ

يىلى، 1 ـ سان، 2 ـ بەت.
[100] ئا. تۇردىنبەك «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1993 ـ يىلى، 1 ـ سانىدىكى ماقالىسىگە قارالسۇن.
[101] ئا. خوجىنىياز يۇقىرىقى ژۇرنالنىڭ 1987 ـ يىللىق 3 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان ماقالىسىگە قارالسۇن.
[102] ئا، ناسىرى «ئۇيغۇرلار ۋە خاسىيەتلىك سان توققۇز»، «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى، ئۈرۈمچى، 1987 ـ يىلى، 11 ـ سان، 48 ـ بەت.
[103] «شىنجاڭ تارىخ تەتقىقاتى»، خەنزۇچە نەشرى، 1985 ـ يىلى، 2 ـ سان، 82 ـ بەت.
[104] ن. كېرىم «تۇرپاندىكى بەزى يەر نامىلىرى توغرىسىدا مۇلاھىزە»، «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى»، 1988 ـ يىلى، 6 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىدىكى سانى.
[105]، [106] ھ. كېرىمنىڭ «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1988 ـ يىللىق 5 ـ سان ۋە «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» نىڭ 1998 ـ يىللىق توپلام سانىدا ئېلان قىلغان ماقالىلىرىگە قارالسۇن.
[107] «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە»، (گىنگ شىمىن، ت. ئايۇپ تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى، 54 ـ بەت.
[108] يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى، 1008 ـ، 1009 ـ بەتلەر.
[109] موللا سىدىق يەركەندى «سەددى ئىسكەندەرىي» (بۇ ئەسلىي نەۋائىينىڭ داستانى بولۇپ، XVIII — XIX ئەسىرلەردە ياشىغان موللا سىدىق نەسرى شەكىلگە كەلتۈرگەن)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى.
[110] غ. ئوسمان «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى قىسقىچە تارىخى»، 1996 ـ يىلى، II قىسىم، 514 ـ بەت.
[111] باكىرە قىز — ياش قىز بالا، تۇرمۇشقا چىقمىغان قىز.
[112] موللا مۇسا سايرامى «تارىخى ئەمىنىيە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى، 180 ـ 181 ـ بەتلەر.
[113] موللا مۇسا سايرامى «تارىخى ھەمىدي»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى.
[114] ئا. ئىنان (تۈركىيە) «قەدىمكى تۈرك دىنى تارىخى»، ئىستانبول، 1976 ـ يىلى، 20 ـ، 22 ـ بەتلەر.
[115] «ئافرات خاقان ۋە توققۇز قىز»، «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى («民间文学»)، بېيجىڭ، 1985 ـ يىلى، 9 ـ سان.
[116] «ئەمىر گور ئوغلى»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 1986 ـ يىلى.

[117]«قۇمۇل نەزمىلىرى» (ئى. ئىسمائىل تەييارلىغان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 1991 ـ يىلى.
[118]،[119] «شىنجاڭ ياشلىرى»، 1995 ـ يىلى، 4 ـ سان.
[120] ياڭ جيەنشىن تۈزگەن: «قەدىمدە غەربكە سەپەر خاتىرىسى» (古西行记) نىڭ تاللانمىلىرىغا ئىزاھ»، نىڭشىيا خەلق نەشرىياتى، يىنچۈەن، 1987 ـ يىلى، 288 ـ بەت.
[121] مىرزا ھەيدەر «تارىخى رەشىدي»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1885 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ قىسىم، 228 ـ، 229 ـ بەتلەر.
[122] «تارىخى ھەمىدي»، 102 ـ، 103 ـ بەتلەر.
[123] د. ئا. ئىسىيېۋ «قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى سېھرىي كۈچلەر»، «مىراس» ژۇرنىلى، 1995 ـ يىلى، 1 ـ سان، 69 ـ بەت.
[124] ئەمەت جىلىل «توققۇز» نىڭ سىرى ۋە قارا چىراغ ئۇسۇلى»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1989 ـ يىلى، 4 ـ سان، 97 ـ، 98 ـ بەتلەر.
[125] ئا. ت. ئۆتكۈر «ئىز» (رومان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، 312 ـ، 313 ـ بەتلەر.
[126] م. زەيدى «سىرلىق سان توققۇز توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى، 1885 ـ يىلى، 4 ـ سان، 53 ـ بەت.
[127] ئە. تۇرسۇن «خاسىيەتلىك سان توققۇز»، «شىنجاڭ گېزىتى»، 1998 ـ يىلى، 3 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنىدىكى سانى.
[128] ئا. خوجا «غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى، 47 ـ، 48 ـ بەتلەر.
[129] جۇۋ چىڭباۋ «يېپەك يولى مۇزىكا مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى، 430 ـ بەت.
[130] «جەمئۇل ـ تەۋارىخ» (Jamiultawarih)، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، كۆكخوت، 1883 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، I تۇم، 2 ـ كىتاب.
[131] «مىراس» ژۇرنىلى، ئۈرۈمچى، 1999 ـ يىلى، 1 ـ سان، 43 ـ بەت.
[132] سېن جوڭمىيەن «سۇي، تاڭ سۇلالىسى تارىخى» (隋唐史)، جۇڭخۇا نەشرىياتى (中华书局)، بېيجىڭ، 1982 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ قىسىم، 23 ـ بەت.
[133] «تارىخى ھەمىدي»، 180 ـ بەت.
[134] «قۇرئان كەرىم»، (م. سالىھ تەرجىمە قىلغان) مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1987 ـ يىلى.
[135] «مىراس» ژۇرنىلى، ئۈرۈمچى، 1999 ـ يىلى، 1 ـ سان، 131 ـ بەت.

[136]هاۋاخان خوجىنىڭ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى ژۇرنىلى» ، 1986 ـ يىلى، 1 ـ سانىدىكى ماقالىسىگە قارالڭ.

[137] ئا. ناسىرىنىڭ «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى، 1987 ـ يىلى، 11 ـ سانىدىكى ماقالىسىگە قارالڭ.

[138]،[139]م. زەيدىنىڭ «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى، 1995 ـ يىلى، 4 ـ سانىدىكى ماقالىسىگە قارالڭ.

[140] لى شۇخۇي «تۇركي تىلىدىكى toguz سانىنىڭ مەدەنىيەتكە خاس مەنىسى ئۈستىدە ئىزدىنىش» «تىل ۋە تەرجىمە» (语言与翻译) ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1998 ـ يىلى، 4 ـ سان.

[141] لى يوڭ «ئۇيغۇر مىللىي قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ ئىككى مەنبەلىك كېلىپ چىقىشى» ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، خەنزۇچە، 1989 ـ يىلى، 4 ـ سان، 64 ـ بەت ۋە «مىراس» ژۇرنىلى، 1996 ـ يىلى، 4 ـ سان، 63 ـ بەت.

[142] ئە. جېلىلنىڭ «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1989 ـ يىلى، 4 ـ سانىدىكى ماقالىسىگە قارالڭ.

[143] ئا. راخمان «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە ئومۇمىي بايان» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى، 559 ـ بەت.

[144] ئا. راخمان «تۇركىي خەلقلەر فولكلورىدا مۇقەددەس سانلار چۈشەنچىسى» ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1997 ـ يىلى، 2 ـ سان، 41 ـ بەت.

[145] تۇ يۈەنچى، تۇشىلارنىڭ «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مۇنبىرى» (民间文学论坛) ژۇرنىلى، بېيجىڭ، 1983 ـ يىلى، 3 ـ سانىدىكى ماقالىسىگە قارالڭ.

[146] يې شۇشيەن، تيەن داشيەن «جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى سىرلىق سانلار» (« 中国古代神秘数字 » 叶舒宪,田大宪) ئىجتىمائىي پەن، ھۆججەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1998 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 223 ـ ، 224 ـ بەتلەر.

[147] ئىمىن تۇرسۇن «تارىمدىن تامچە» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1990 ـ يىلى، كىرىش سۆز، 3 ـ بەت.

[148] غ. ئوسمان «ئۇيغۇر ئەل ئەدەبىياتىدىكى . . . بىر قىسىم ئۆلچەملىك سانلار توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، ئۈرۈمچى، 1986 ـ يىلى، 2 ـ سان.

[149] ياڭ شىڭمىن «ئۇيغۇر تارىخى» (回纥史) ، جىلىن مائارىپ نەشرىياتى، چاڭچۈن، 1991 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 32 ـ بەت. شىنجاڭ خەلق

نەشرىياتى «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» نامىدا 1998 ـ يىلى نۆۋەتتىكى، 48 ـ بەت.
[150] ق. نىياز «‹توققۇز ئوغۇز› ۋە ‹ئون ئۇيغۇر› ھەققىدە مۇھاكىمە»، «قەشقەر پىداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1995 ـ يىلى، 1 ـ سان، 103 ـ بەتتىكى پاركىرنىڭ بايانىغا قارالسۇن. E. Parker «تاتارلارنىڭ مىلاد يىللىق تارىخى» ناملىق كىتابىدا باشقىچە پىكىرنى دېگەن.
[151] لېۋى. بريۈل (Леви-Брюль) «ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇر» شاڭخەي نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1955 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 198 ـ بەت.
[152]، [153]، [154] «ف. ئېنگېلس «تەبىئەت دىئالېكتىكىسى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 301 ـ، 302 ـ بەت.
[155] ماركس «كاپىتال»، ئۇيغۇرچە نەشرى، I تۇم، 1 ـ كىتاب، 291 ـ بەت.
[156]، [157] «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، 32 ـ، 34 ـ بەت.
[158] ئىساك ئاسىموپ «قاتناش ئىنقىلابى»، «بىلىم ـ كۆچ» ژۇرنىلى، ئۇيغۇرچە، 1983 ـ يىلى، 5 ـ سان.
[159] ئابدۇقېيۇم خوجا «ئالتۇنتاغدىكى قىيا تاش سۈرەتلىرى»، «شىنجاڭ گېزىتى»، 1985 ـ يىلى، 12 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىكى سانىغا قارالسۇن.
[160]، [161]، [162] سۇ بېيخەي: «شىنجاڭ تەكشۈرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي يايلاق رايونلىرىغا ئويۇلغان قىياتاش رەسىملىرىدىكى ھارۋىلار»، «شىنجاڭ سەنئىتى ژۇرنىلى»، خەنزۇچە نەشرى، 1985 ـ يىلى، 6 ـ سان.
[163]، [164] مى گوۋىن «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1958 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى.
[165] ئى. مۇتتى «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ئېپسانىلەر توغرىسىدا»، «مىراس»، 1985 ـ يىلى، 3 ـ سان، 14 ـ بەت.
[166] چېەن داۋشىنشى: «يىپەك يولىدىكى 99 سىر»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1986 ـ يىلى، 26 ـ بەت.
[167] ئا. خوجا «ئالتۇنتاغدىكى قىياتاش سۈرەتلىرى»، «شىنجاڭ گېزىتى»، 1985 ـ يىلى، 12 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىكى سانى.
[168] ف. ئېنگېلس «دىيورىڭغا قارشى» 44 ـ، 45 ـ بەتلەر.
[169] «تۈركىي تىللار دىۋانى» I تۇم، 181 ـ بەت.
[170] س. كېسلىۋ «سوۋېت تارىخىي ئىلمى ۋە تارىخ ئوقۇتۇشى»، بېيجىڭ دەۋر نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1953 ـ يىلى، 80 ـ، 81 ـ بەتلەر. چېڭ سۇلۇ «ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭدا ياشىغانلىقى توغرىسىدا تەتقىقات»، «غەربىي رايون تارىخ مەجمۇئەسى»، 1 ـ قىسىم، 5 ـ بەتكە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

[171] چېكى سۆلۈ «ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭدا ياشىغانلىقى توغرىسىدا تەتقىقات» ، «غەربىي رايون تارىخ مەجمۇئەسى» ، بىرىنچى قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1985 ـ يىلى، 5 ـ ، 6 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

[172] دۇمن لىيەنچىن «خەن، ۋېي دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار بىلەن شاڭ، جۇ دەۋرىدىكى گۈيفاڭلارنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا» ، «غەربىي شىمالىنىڭ تارىخ ـ جۇغرافىيەسى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1985 ـ يىلى، 3 ـ سان.

[173] «ئائىلە خۇسۇسىي مۇلۇك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ، ئۇيغۇرچە نەشرى، 283 ـ بەت.

[174] دۇمن لىيەنچىن «شىمالىي دىلار ۋە جۇڭشەن بەگلىكى» ، خېبىي خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى، 6 ـ بەت.

[175] دۇمن لىيەنچىن مەملىكىتىمىزدىكى دىڭلىڭلار ۋە ئۇلارنىڭ شىمالغا يۆتكىلىشى» ، «غەربىي شىمال ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1979 ـ يىلى، 4 ـ سان، 84 ـ بەت.

[176] لى سۆڭ، ياڭ ياڭ «ھونلارنىڭ كېلىپ چىقىش جايى ئوردۇس يايلىقى توغرىسىدا مۇھاكىمە» ، «ئىچكى موڭغۇل پىداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، خەنزۇچە، 1984 ـ يىلى، 3 ـ سانىغا قارالسۇن.

[177] «ئوكيانوس» ، (辞海) «مىللەتلەر قىسمى» ، خەنزۇچە نەشرى، 1978 ـ يىلى، 86 ـ بەت.

[178] ماركس « ‹سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى› گە رەددىيە» .

[179] م. گوركىي «ئەدەبىيات نەزەرىيىسى» ، تاشكەنت «شەرق ھەقىقىتى» نەشرى، I توم، 456 ـ ، 457 ـ بەتلەر.

[180] «بىلىنىسكى ئەسەرلىرىدىن تالانما» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى، 183 ـ بەت.

ئىككىنچى بۆلۈم

ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگودىكى پائالىيەتلىرى

1. ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ سەددىچىن سېپىلىنى ياساش ئەمگىكىگە قاتناشقانلىقى ھەققىدە

سەددىچىن سېپىلى جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ گۈل تاجىسى، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ سىمۋولى. ئۇ ئىنتايىن چوڭ، ھەيۋەتلىك ۋە مۇستەھكەم ياسالغان.

سەددىچىن سېپىلىنىڭ ياسىلىشى جەنگو دەۋرى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 475 — 221 ـ يىللار) دە باشلانغان. شۇ چاغلاردا جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىدا جەددىي ۋەئىچىنىشلىق مىللىي جەڭگى ـ جېدەللەر توختىماستىن داۋاملىقىلىۋاتاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئونتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھەر قايسى بەگلىكلەر بىر ـ بىرىگە زومىگەرلىك قىلىپ، لەشكەر توپلاپ، قالايمىقان يېغىلىق قىلىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن ھەر قايسى بەگلىكلەر سىرتقا قارىتا كۈچلۈك دۈشمەندىن مۇداپىئەلىنىش، ئىچكى جەھەتتە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ھە دەپ سېپىل سوقۇشقا باشلىغان. يەن، جاۋ، چى بەگلىكلىرى ياسىغان سېپىللارنىڭ خارابىلىرى تاكى ھازىرغا قەدەر ساقلانغان.

دېمەك، سەددىچىن سېپىلى مۇشۇ بەگلىكلەر سوققان سېپىللار ئاساسىدا ھەر قايسى سۇلالىلەر تەرىپىدىن تەدرىجىي بۇگۈنكى ھالەتكە كەلتۈرۈلگەن. ئۇنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشكە خەنزۇلارنى ئاساس قىلغان جۇڭگودىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ،

جۇملىدىن ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ ئەمگىكى سىڭگەن. ئۇنداقتا بىز تارىخىي ماتېرىياللارغا مۇراجىئەت قىلىپ باقايلى.

1986 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى. مىللەتلەر» تومىنىڭ 179 ـ بېتىدە «ئۇيغۇر جۇڭگونىڭ شىمالىي ۋە غەربىي شىمالىدىكى قەدىمكى مىللەتنىڭ نامى» ، «ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنى دىڭلىڭلار (خەن، ۋېي سۇلالىلىرى دەۋرىدە) ياكى دىلار (چۇنچىيۇ دەۋرىدىن ئىلگىرى) دىن سۇرۇشتە قىلىشقا بولىدۇ» دېيىلگەن. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان دىلار جۇڭگودىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ شىمالىدا ياشىغان. يۇقىرىقى كىتابنىڭ 92 ـ بېتىدە مۇنداق دېيىلگەن: «دىلار جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى قەدىمكى قەۋم. . . ئۇلار چۇنچىيۇ دەۋرىدە ئېگىز ـ ئۇزۇن دى، قىزىل دى ۋە ئاق دى دېگەن ئوچ تائىپىغا بۆلۈنگەن.

ئاق دىلار چۇنچىيۇ دەۋرىدىن ئىلگىرى ئاساسەن گويۇڭ ئوبلاستى (هازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالى تەرەپلىرى) نىڭ شىمالىي تەرىپىگە تارقالغان. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا. . . شەرققە يۆتكىلىپ، هازىرقى خېبېي ئۆلكىسى شىجىياجۇاڭ ئەتراپلىرىغا كەلگەن. شەرققە يۆتكەلگەندىن كېيىنكى ئاق دىلا شىيەنيۇ ئۇرۇقى، فېي ئۇرۇقى، گۇ ئۇرۇقى، چوۋيۇ ئۇرۇقى دېگەن تۆت ئۇرۇقداشتىن تەشكىل تاپقان. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 507 ـ يىلى شىيەنيۇ ئۇرۇقى جۇڭشەن بەگلىكىنى قۇرغان. بۇ ئالدىنقى مەزگىللىك جۇڭشەن بەگلىكى بولۇپ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 406 ـ يىلى ۋېي بەگلىكىنىڭ بېگى ۋېنخوۋ تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 381 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ‹جۇڭشەن بەگلىكى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.› بۇ كېيىنكى جۇڭشەن بەگلىكى بولۇپ . . . مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 296 ـ يىلى. . . مۇنقەرز بولغان.»

ئۇلۇغ تارىخچى سىماچيەن يازغان «تارىخي خاتىرىلەر. جاۋ بەگلىكى تەزكىرىسى» دە جاۋ بەگلىكىنىڭ چىڭخۇ 6 ـ يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 369 ـ يىلى) «جۇڭشەن بەگلىكى سەددىچىن سېپىلىنى ياسىغان» دېيىلگەن. ئىلمىي خادىملار كۆپ ئىزدىنىشلەر ئارقىلىق جۇڭشەن بەگلىكى قايتا رونۇق تاپقان يىللاردا ھەقىقەتەن ئۆز دائىرىسىدە سەددىچىن سېپىلىنى ياساش ئەمگىكىگە قاتناشقانلىقىنى ئىسپاتلاپ چىقتى[1]. بۇ قۇرۇلۇش سۆزسىزكى، كېيىنكى چاغلاردا مۇكەممەللەشكەن ئۇلۇغ سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئاساسلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

جۇڭشەن بەگلىكىنىڭ سەددىچىن سېپىلىنى ياساش ئەمگىكىگە كۈچ چىقارغانلىقى جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى جۇڭگودىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق يارانقانلىقىدەك تارىخي پاكىتنى يەنمۇ ئىلگىرىلگەن ھالدا دەلىللەيدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ بۇ شانلىق تۆھپىسىنى تىلغا ئېلىپ ئالاھىدە ئەسلەش رېئال تارىخي ئەھمىيەتكە ئىگە.

2. جۇڭشەن بەگلىكى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى XVI ئەسىردە گۈيفاڭ چۈنچيۇ ۋە جەنگو دەۋرلىرىدە «دى» دەپ ئاتالغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى شيەنيۇ قەبىلىسى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 507 - يىلى جۇڭشەن (中山国) بەگلىكىنى قۇرغان.

جۇڭشەن بەگلىكى جۇڭگو تارىخىدا خېلى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. سىماچيەن يازغان «تارىخي خاتىرىلەر. جاۋ بەگلىكى تەزكىرىسى» دە جۇڭشەن بەگلىكىنى دىلارنىڭ ئاق دى قەبىلىسىدىكى شيەنيۇ ئۇرۇقىنىڭ باشلامچى بولۇپ قۇرغانلىقى ئېيتىلغان. شۇڭا، «نەسەبنامە» (« 世本 ») دېگەن كىتابتا «جۇڭشەن دىلارنىڭ بەگلىكىدۇر» دېيىلگەن. «تارىخي خاتىرىلەر. جاۋ بەگلىكى تەزكىرىسى» دە «جۇڭشەن بەگلىكىنى تۇنجى قېتىم ژۇگۇڭ قۇرغان» دېيىلگەن، ئەمما جۇڭشەن بەگلىكىنىڭ بەگلەر قەبرىسىدىن قېزىۋېلىنغان «چاسا چۆگۈندىكى ئويما خەت» تىكى بەگلەرنىڭ شەجەرىسىگە ئاساسلانغاندا، ژۇگۇڭدىن بۇرۇن ژېن گوڭ دېگەن كىشىنىڭ ئىسمى يېزىلغان. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 406 - يىلى ژېي بېگى ژېن خاۋ تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 381 - يىلى ئەتراپىدا «جۇڭشەن بەگلىكى قايتىدىن قەد كۆتۈرگەن» بولۇپ، بۇ كېيىنكى شيەنيۇ جۇڭشەن بەگلىكى دېيىلگەن ۋە باشقا بەگلىكلەر بىلەن بىللە خانلىق دەپ ئاتالغان، پايتەختى لىڭشوۋ (هازىرقى خېبېي ئۆلكىسى پىڭشەن ناھىيىسى تەۋەسىدە) بولغان.

جۇڭشەن بەگلىكى بۇگۈنكى خېبېي ئۆلكىسى تەۋەسىدە

بولۇپ، چېگرا سى شەرقته خېتشۇي دەريا سىغىچە، جەنۇبى بۇگۇنكى يۇتپىتىغىچە، شىمالى بۇگۇنكى باۋدىتىغىچە دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان[2].

1974 - يىلى 11 - ئايدىن 1978 - يىلى 6 - ئايغىچە خېبېي ئۆلكىسى پېتشەن ناھىيىسىنىڭ سەنجى گۇتشېسىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشته چۇنچيۇ، جەنگو دەۋرىگە ئائىت چوڭ - كىچىك 30 قەبرە قېزىلدى. قەبرىستانلىق ئىككى ئورۇندا بولۇپ، دەسلەپكى قەدەمده جۇتشەن بەگلىكى پايتەختىنىڭ ئورنى ۋە شەھەر ئىچىدىكى خارابە ئىزلىرى تەكشۈرۈلدى[3]. تەكشۈرۈش داۋامىدا 10 مىڭدىن ئارتۇق قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقى قېزىۋېلىنغان[4]. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئۇچ دانه مىس جابدۇققا ئويۇلغان خەتلەر جۇتشەن بەگلىكىگە ئائىت يازما خاتىرىلەرنىي تولۇقلاشتا قىممەتلىك ماتېريال بولۇپ قالغۇسى.

جۇتشەن بەگلىكىنىڭ قۇرۇلۇشى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى دىلارنىڭ سىنىپىي جەمئىيەتكە كىرگەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى. بۇ بەگلىكىنىڭ ئەسكەرلىرى ئۇرۇشتا تۆمۇر قوراللارنى ئىشلەتكەن.

ئۇلار ئاساسەن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا تېپىلغان مىس ئەسۋابلاردىن قارىغاندا جۇتشەن بەگلىكىدە «بەگلىك گىرىۋى» بولغانلىقىنى بىلۋېلىشقا بولىدۇ. «تارىخي خاتىرىلەر. جاۋ بەگلىكىنى تەزكىرىسى» دە، جاۋ بەگلىكىنىڭ جىڭفۇ 6 - يىلى «جۇتشەن بەگلىكى سەددىچىن سېپىلىنى ياساشقا قاتناشقان» دېيىلگەن. بۇ بەگلىكلەر خەنزۇ يېزىقىنى قوللانغان.

جۇتشەن بەگلىكىنىڭ قەبرىستانلىقىنى قېزىش جەريانىدا شۇ نەرسە ئايان بولدىكى، يەنىلا مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئۆز ئىپادىسىنى تاپماي قويمىغان. مەسىلەن،

قەبرىلەردىن تاغ (⊔) خېتى شەكلىدە ياسالغان مىس ئەسۋابلار تېپىلغان. قۇرۇلۇشلارنىڭ ئۆگزىسىنىڭ چوققىسىدا تاغ شەكلىدىكى ئۈمۈرتقا كاھىشى بار. ئىككى چوڭ قەبرىدىن چېدىر جازىسى ۋە چېدىر ئىچىدە ئىشلىتىلىدىغان لاۋازىمەتلىك بۇيۇملار چىققان. ئېلىپ يۇرۇشكە ئەپلىك بۇ لاۋازىمەتلىكلەر جۈڭگونىڭ شىمالىدىكى مىللەتلەرنىڭ چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى ئەسلىتىدۇ. بۇنىڭدىن جۈڭگونىڭ ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ جۈڭگوسىنى ئىكەنلىكىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا چۈشىنىۋالالايمىز.

3. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى

1) قىسقىچە چۈشەنچە

موڭغۇل قەبىلىلىرى ئەسلىي چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى.

مىلادىيە XII ئەسىرلەردە سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالى، بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبى، شەرقىي تەرەپتە چوڭ ھېسىنگان (شىڭئەنلىڭ)، غەرب تەرەپتە ئالتاي تاغلىرىغىچە بولغان كەڭ كەتكەن يەرلەرگە نۇرغۇن موڭغۇل قەبىلىلىرى جايلاشقان. XII ئەسىرنىڭ ئاخىرى XIII ئەسىرنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا بىرلىككە كېلىش موڭغۇل قەبىلىلىرى ئۈچۈن ئىنتايىن جىددىي مەسىلە بولۇپ قالغان.

بىرلىككە كەلگەن موڭغۇل دۆلىتىنى قۇرۇشتا چىڭگىزخان (1162 — 1227) مۇھىم رول ئوينىغان. 1206 - يىلى موڭغۇللار چىڭگىزخان تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، موڭغۇل دۆلىتىنى قۇرغان ۋە چىڭگىزخان بۇ دۆلەتكە ئۇلۇغ خاقان بولغان. چىڭگىزخان موڭغۇل دۆلىتىنى قۇرۇش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى كېيىنچە ئاسىيادىكى كۆپلىگەن رايونلارنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالغان ھەم ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا بۇ رايونلارنى تۆت ئوغلىغا بۆلۈپ بەرگەن.

چىڭگىزخاننىڭ كىچىك ئوغلى تولۇي (؟ — 1233) گە ئەسلىدىكى موڭغۇل زېمىنلىرى سويۇرغال قىلىنغان، ئۇنىڭ

ئەۋلادلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىنى بىرلەككە كەلتۈرگەن، تولۇينىڭ ئوغلى قۇبلاي (1260 — 1294) خانلىق تەختگە چىقىپ، 1271 - يىلى دۆلەت نامىنى «يۈەن، (元) گە ئۆزگەرتىپ، پايتەختنى خان بالىق (بۈگۈنكى بېيجىڭ) قا كۆچۈرۈپ كەلگەن. 1279 - يىلى موڭغۇللار جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى (1127 — 1279) نى يوقاتقان. موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى يەنە چاۋشيەن، ياپونىيەگە يۈرۈش قىلىپ، جەنۇبتا بېرما، ھىندۇنزىيە، گاۋاي قاتارلىق جايلارنى ئىگىلىگەن. يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە، دۇنيا تارىخىدا مىسلى كۆرۈلۈپ باقمىغان چوڭ ئىمپېرىيە بولۇپ شەكىللەنگەن[5]،[6]،[7].

2) ئۇيغۇرلارنىڭ يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسى ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

ئۇيغۇرلار موڭغۇل — يۈەن سۇلالىسىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئۇلۇغ، ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان خەلقلەرنىڭ بىرى.

ئۇيغۇرلار بىلەن موڭغۇللارنىڭ مۇناسىۋىتى قەدىمكى دەۋرلەردىلا باشلانغان.

موڭغۇللار توغرىسىدىكى ئەڭ دەسلەپكى يازما مەلۇمات «تاڭنامە» («唐书») دە يېزىلغان بولۇپ، شۇ ۋاقىتلاردا ئۇلار «موغۇل شىرۋى» (蒙兀室韦) دەپ ئاتالغان. ئۇلار شىرۋى قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ ئەزاسى بولۇش سۈپىتى بىلەن جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىي رايونىدىكى ئېرگۈنا دەرياسى ۋادىسىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. مىلادىيە 647 - يىلى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ باشلىقى تۇمەت شىمالدىكى كۆچمەن قەبىلەر رايونىدا تۈتۈق - ئايماق قاتارلىق ئاپپاراتلارنى تەسىس قىلغاندا، شىرۋىي قەبىلىسىدە راۋلې تۈتۈق مەھكىمىسى (饶乐都督府) تەسىس قىلىنغان.

ئۇيغۇرلار ئۇرقۇن دەرياسى ۋادىسىدا خانلىق قۇرغاندا شېرۇئىلار ئۇيغۇر خانلىقىغا بېقىنغان[8]. مانا مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپلا ئۇيغۇرلار بىلەن موڭغۇللار خىلمۇخىل ئالاقىدە بولغان. «ئىككى مىللەت خەلقى دائىم سودا ئالاقىسى قىلىپ تۇرغان، موڭغۇللار ناھايىتى بۇرۇنلا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىغا قىزىققان»[9].

شىنجاڭ رايونى موڭغۇل ئاق سۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتۈشتىن (1209 ـ يىلىدىن) بۇرۇنلا غەربىي لياۋ (قىتانلار) ئاق سۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى (1211 — 1225) دا ئىدى. ئۇيغۇرلار رايونى غەربىي لياۋ دۆلىتىنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىدا بولغان[10]، ئەمما ئۇلار باج ـ سېلىق ئېلىش بىلەنلا قانائەتلىنەتتى. نايمان قەبىلىسىمۇ غەربىي لياۋغا قارام ئىدى. مەيلى غەربىي لياۋ (قىتان) لار بولسۇن، مەيلى نايمانلار بولسۇن بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىشلىتەتتى. ئۇيغۇر زىيالىسى «قارا يىغاچ بۇيرۇق» غەربىي قىتان خاقانىنىڭ ئوغلىنىڭ ئۇستازلىقىغا تەكلىپ قىلىنغان. موڭغۇل ئىستېلاسىدىن كېيىن، يەنە شاھزادىلەرگە ئۇستاز بولغان، ئۇيغۇر ھەرپلىرى بىلەن موڭغۇل تىلىنى خاتىرىلىگەن»[11]. «نايمان قەبىلىسى ئالتاي تاغ تىزمىلىرى بىلەن خانگاي تېغى ئوتتۇرىسىدا ياشايتتى. ئۇلار ئۆز ئەتراپىدىكى رايونلارنىڭ، بولۇپمۇ شۇ ۋاقىتتا مەدەنىيىتى تەرەققىي تاپقان ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، موڭغۇل يايلىقىدىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر ئىچىدە ھەممىدىن بۇرۇن يېزىق ئىشلەتكەنىدى. ئۇلار ئىشلەتكەن يېزىق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئىدى[12]، نايمان خانى بارگاھىدا بىر قىسىم ئۇيغۇر زىيالىيلىرى خىزمەت قىلاتتى. مەسىلەن، تايان خان (كۈنخان) ئۇيغۇر دانىشمىنى تاتاتۇڭانى دۆلەت ئۇستازى قىلىپ، ئۇنىڭغا ئوردىنىڭ چوڭ تامغىسىنى تۇنقۇزۇپ، ئەلنى باشقۇرۇش خىزمىتىگە يارەملىشىشكە تەيىنلىگەن.

تاتاتۇڭا چىڭگىزخاننىڭ ئوردىسىغىمۇ تەكلىپ قىلىنىپ، شاھزادە ـ بەگزادىلەرنى ئوقۇتقان. ئەينىـــى چاغدا، تاتاتۇڭا موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى جۈملىدىن شاھزادە، بەگزادىلەردىن قارا يىغاچ بۇيرۇق (鲁北赤亦哈赤哈刺) ، يۈرۈڭ تۆمۈر (岳磷帖穆尔) سەككىز (思吉撒) ، سىبان (昔班) ، مىڭسەرس (思速孟) قاتارلىقلارمۇ بەگ ـ تۆرىلەرنى ئوقۇتۇش خىزمىتىنى ئۈستىگە ئالغان[13].

چىڭگىزخان باش كۆتۈرۈپ چىققاندىن كېيىـــن يېزىق جەھەتتىلا ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمىگە موھتاج بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش، قانۇن ـ قائىدە (ياساق) لىرىدىنمۇ پايدىلانغان. مەسىلەن، ئۇيغۇرلاردىن قارا يىغاچ بۇيرۇق دارۇغاچىلىققا (断事官)[14] بەلگىـــلەنگەن. موڭغۇللارنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە ئۇيغۇر ھەربىي ئالىمى يۈرۈڭ تۆمۈر[15] ، سىياسىئونى بۇرۇل قايا[16] لار مۇھىم رول ئوينىغان. «يۈرۈڭ تۆمۈر، سىبان، مىڭسەرس ۋە بۇرۇل قايالار تېمۇگې ـ ئوتچىگىـــن (1168 — 1246) ، ئۆگداي (1186 — 1241) ، تولۇي (؟ — 1233) لەرگە بۆلۈنۈپ خىزمەت قىلغان، ئۇلار بەزىدە بەگزادىلەرنى تەربىيىلىگەن، بەزىدە شەھەرلەرنىڭ باج ئىشلىرىنى باشقۇرغان. بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار خاقان ۋە شاھزادىلەرنىڭ ئەڭ يېقىن كىشىسى بولۇپ قالغان. ھەربىي، سىياسىي، مالىيە، ئەدلىيە قاتارلىق ھەر قايســـى ساھەلەرنـــىڭ يېزىق ـ كاتتـــبات خىزمەتلىرىنى دائىم ئۇلار ئۈستىگە ئېلىپ ئىشلىگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە بەزىلەر مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئوردىدا مۇھىم خىـــزمەتلەرگە قويۇلغان، بەزى ئۇيغۇرلار موڭغۇل، خەنزۇ، تىبەت، سانسكرىت تىللىرى پىششىق بىلىدىغان تەرجىمانلاردىن ئىدى. «بارلىق كىتاب ـ ھۆججەتلەرنى تەرجىمە قىلىپ، بېسىپ چىقىرىدىغان» موڭغۇللارنىڭ دارىلئۇلۇم (汉林院) نى باشقۇراتتى،

ئۇلار ئاساسلىقى داربلئۇلۇمنىڭ ئاكادېمىك ـ ئەللامەلىك قاتارلىق خىزمەتلىرىنى ئۈستىگە ئالغان. ئۇنىڭ ئىچىدە ‹جېنگۈەن يىللىرىدىكى مۇھىم ھۆججەتلەر› (贞观政要)، ‹ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر› (资治通鉴) قاتارلىق خەنزۇچە كىتابلارنى موڭغۇلچىگە تەرجىمە قىلغان، بەزى موڭغۇلچە ‹ياساق› (قانۇن) لارنى خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلغان. ئۇيغۇر راھىبلىرى سانسكرىت، تۇبۇت، خەنزۇ تىللىرىدىكى نوم ـ سۇتىرالارنى خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلغان. ‹لياۋ تارىخى› (‹辽史›)، ‹جىن دۆلىتى تارىخى› (‹金史›)، يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئوردا تارىخى قاتارلىقلارنى تۈزۈش، تەھرىرلىك قىلىش خىزمەتلىرىنىڭ ھەممىسىگە ئۇيغۇرلار قاتناشقان»[17].

موڭغۇل شاھزادە ـ بەگزادىلىرىنى ئوقۇتقان مۇئەللىملەر، موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ دۆلەتنى باشقۇرۇش، خەلقنى تەرتىپكە سېلىشىغا يارەملەشكەن ئەمەلدارلار كېيىنچە يۇەن دەۋرىگە كەلگەندە ئۆز رولىنى ياخشى جارى قىلدۇرغان، ئۇلار ۋە ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرى ئارىسىدىن سىياسىي، مەدەنىيەت، ئىلىم ـ پەن، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ساھەلىرىدە نام چىقارغانلار ناھايىتى كۆپ بولغان. ھەقىقەتەن ئۇيغۇرلاردىن «مۆتىۋەرلەر ۋە بىلىملىكلەر بەك كۆپ ئىدى»[18] دېمەك، ئەينى چاغدىكى كىتابلارغا پۈتۈلگىنىدەك: «ئۇلار (يۇەن دەۋرىدىكى موڭغۇل، ئۇيغۇر ۋە باشقا مۇسۇلمان مىللەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ — نەقىل كەلتۇرگۈچىدىن) يۇيۇنۇپ، پاكىز بولۇپ ھۇزۇرلىنىشاتتى، مەنپەئەتتىن بەھرىمەن بولۇشاتتى، دۆلەت ئىچىدە ئەمەلدار بولمىغانلىرى يوق ئىدى» دېگەن ئەھۋالنى ئۇيغۇرلارغىمۇ تەتبىقلاشقا بولىدۇ.

موڭغۇللارنىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇلار بىلەن بىرگە ئۇيغۇرلاردىن بىر تۈركۈم ئەمەلدارلار، ئولىما ـ زىيالىلارلا ئۇ يەرلەرگە بېرىپ،

ئەمەل تۇتۇپ، ئىلمىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇرلاردىن «ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى قاتارلىق سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن زور بىر تۇركۈم كىشىلەر گەنسۇ، شەنشى قاتارلىق يەرلەرگە كۆچۈپ بارغان. نەنياك، شياڭگاڭ، ۋۇمىڭ قاتارلىق يەرلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى ۋە دېھقانلار تۇرغان ياكى ئېكىنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان، ئۇيغۇرلارنىڭ كېۋەز، تاۋۇز، بېدە تېرىش، ئۇزۇم ئۆستۈرۈش ۋە ھاراق ئېچىتىش تەجرىبىسى يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقالغان ھەم بۇ دەۋردە بىرقەدەر ئومۇملاشقان.

3) سىياسىي، مەدەنىيەت ۋە ھەربىي ئىشلار جەھەتتە

ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇللارغا مەدەنىيەت ـ يېزىق جەھەتتىمۇ يارىدىمى ئاز بولمىغان. بۇ جەھەتتە سۆز بولغاندا ئەڭ دەسلەپتە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى، پىداگوگ ۋە يېزىقشۇناس تاتاتۇڭانى تىلغا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

تاتاتۇڭا 塔塔统啊 قوچو ئۇيغۇرلىرىدىن بولۇپ[19]، دادىسى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي ئەجدادى تۇڭا ئالىپ ئەرنىڭ نامىنى يادلاپ تۇرۇش ئۈچۈن بالىسىغا قاپلانغا ئوخشاش كۈچلۈك، باتۇر ئادەم» دېگەن «تۇڭا» دېگەن ئىسىمنى قويغان[20]. ئۇ يۈكسەك قابىلىيەتلىك بولۇپ، چىڭگىزخان شەرقنى ئىستىلا قىلىپ غەربكە يۈرۈش قىلىۋاتقان ۋە موڭغۇللارنىڭ ھەر قايسى قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈۋاتقان دەۋردە ياشىغان. شۇ چاغدا ئەمدىلا باش كۆتۈرۈۋاتقان موڭغۇللارنىڭ تېخى ئۆز يېزىقى يوق ئىدى. بەزى موڭغۇل قەبىلىلىرى ئۆزلىرىگە قوشنا بولغان غەربىي رايوندىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنى تەكلىپ قىلىپ قەلەم خىزمىتىگە قويغان[21]. تاتاتۇڭا ئاددىي خەلق ئىچىدىن چىققان «ئەقىللىق، سۆزمەن»[22] كىشى

ئىدى، ئۇ ئۇيغۇر تىلىنى پىششىق بىلگەندىن تاشقىرى موڭغۇل تىلىنىمۇ بىلەتتى. شۇڭا، نايمان قەبىلىسى ئۇنى مۇھىم خىزمەتكە تەكلىپ قىلغان. چىڭگىزخان ئەسكەر تارتىپ نايمان قەبىلىسىنى بويسۇندۇرغاندا، تاتاتۇڭا چىڭگىزخانغا تەۋە بولغان.

چىڭگىزخان دەسلەپتە، تاتاتۇڭا باشقۇرۇۋاتقان خەزىنە تامغىسىنىڭ نېمىگە ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى چۈشەنمىگەندە، تاتاتۇڭا بۇنى ئىزاھلاپ «پۇل سەرپ قىلىپ، ئاشلىق سېتىۋېلىش، ئىقتىساسلىق كىشىلەرنى ئىشقا قويۇش يولىنى تۇتقاندا، ھەممە ئىشنى ئاقتۇرغىلى بولىدۇ، (بۇ ئىشەنچلىك بولىدۇ) باشقىلارنىڭ ئىشەنچىسىگىمۇ ئېرىشكىلى بولىدۇ» دېگەن[23]. چىڭگىزخان بۇ ئىشنى ئورۇنلۇق دەپ بىلگەن ۋە شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، يارلىق چىقىرىشتا تامغا ئىشلىتىدىغان بولغان، تاتاتۇڭانى يەنىلا تامغا تۇتقۇچى ئەمەلدارى قىلىپ بەلگىلىگەن[24].

بىر كۈنى چىڭگىزخان تاتاتۇڭادىن، ئۇيغۇر يېزىقىنى پىششىق بىلەمسىز، دەپ سورىغاندا، تاتاتۇڭا كەمتەرلىك قىلىپ تۇرمايلا، ئەينەن جاۋاب بەرگەن. چىڭگىزخان ئۇنى موڭغۇل تىلىنى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىشقا بۇيرۇغان. بۇ سۆز، ئېيتماققا ئاسان بولغان بىلەن، ئەمەلىيەتتە، تاتاتۇڭادىن موڭغۇل يېزىقىنى ئىجاد قىلىشنى تەلەپ قىلغانلىق ئىدى، بۇ ھەقىقەتەنمۇ ئاددىي ئىش ئەمەس ئىدى. لېكىن، تاتاتۇڭا بۇ ۋەزىپىنى قوبۇل قىلغان. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر يېزىقى ھەققىدىكى چوڭقۇر مەلۇماتى بىلەن موڭغۇل تىلى ھەققىدىكى مول بىلىمىگە، ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە بېرىلىپ ئۆگىنىش روھىغا تايىنىپ، ئاخىر ئۇيغۇرچە ھەرپ ئاساسىدىكى موڭغۇل ئېلىپبەلىك يېزىقنى ئىجاد قىلغان. يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قوشۇپ يېزىلىدىغان، قۇرلىرى سولدىن ئوڭغا قاراپ باشلىنىدىغان بۇ يېزىق موڭغۇل مىللىتى ئارىسىدا ناھايىتى تېزلا ئومۇملاشقان.

«شۇنىڭدىن باشلاپ موڭغۇللار. . . يېزىق قوللىنىپ، ‹يېزىق يوق› دېگەن قالپاقنى چۆرۈپ تاشلىغان»[25].

موڭغۇللارنىڭ ئۆز مىللىي يېزىقى دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن، چىڭگىزخان تاتاتۇڭاغا تېخىمۇ ئىشەنگەن ھەم ئاقسۆڭەكلەر پەرزەنتلىرىگە، جۇملىدىن ئۆز ئوغلىغا تاتاتۇڭادىن مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگىنىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. ئۇلار «ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۆگىنىۋالغان»[26]. شۇنى ئېيتىشقا بولىدۇكى، تاتاتۇڭا موڭغۇل مىللىتى ئۈچۈن تۇنجى تۇركۇمدىكى زىيالىلارنى يېتىشتۇرگەن[27].

تاتاتۇڭا ئىجاد قىلغان موڭغۇل يېزىقى موڭغۇللارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي ئىشلىرى تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلاشتى. چىڭگىزخان شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، يارلىقلارنى يازما شەكىلدە چىقىرىدىغان بولدى. «يارلىقلارنىڭ ھەممىسىگە تاتاتۇڭا تامغىسىنى باساتتى[28]»، موڭغۇل ئەمەلدارلىرى نوپۇس تىزىملاش، ئەنزىلەرنى خاتىرىلەش، پەرمانلارنى يېزىش ئىشلىرىدا يېزىق قوللىنىدىغان بولدى؛ موڭغۇل قوشۇنلىرى ئىچىدە «پۇتۇكچى» يەنى كاتىپ قويۇلدى. موڭغۇللار ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن بىراقلا مەدەنىيەتلىك جەمئىيەتكە قەدەم قويدى. موڭغۇل مىللىتىنىڭ تارىخى، ئەدەبىي جەھەتتىكى بۇيۇك ئۆلمەس ئەسىرى «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» تاتاتۇڭا موڭغۇل يېزىقىنى ئىجاد قىلىپ 30 يىلدىن كېيىن، يازما شەكىلدە مەيدانغا كەلدى.

كېيىن، «خان ئۇستازى» باسبا يۇەن سۇلالىسىنىڭ خاقانى قۇبلايىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، موڭغۇل يېڭى يېزىقىنى (كېيىنكىلەر «باسبا يېزىقى» دەپ ئاتىغان) ئىجاد قىلدى، ئەمما بۇ «باسبا يېزىقى» يۇەن سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى ئارىسىدا بىر مەزگىل ئىشلىتىلىپلا، ئۇن - تىنسىز يوقالدى، ۋاھالەنكى، تاتاتۇڭا ئىجاد قىلغان موڭغۇل يېزىقى

كېيىنكىلەرنىڭ ئىسلاھاتىنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، تېخىمۇ مۇكەممەللەشتى. شۇڭا، ئۇ موڭغۇللار تەرىپىدىن تا ھازىرغىچە ئىشلىتىلىپ كېلىنمەكتە.

دېمەك، تاتاتۇڭا موڭغۇللار ئۇچۇن ئەبەدىي ئۆچمەس، ئۇلۇغ ئىشلارنى قىلىپ بەرگەن. چىڭگىزخان موڭغۇللارنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، دۆلەت قۇرۇش جەھەتتە قانداق ئۇلۇغ ئادەم بولسا، تاتاتۇڭامۇ ئۇلار ئۇچۇن يېزىق يارىتىپ، بىر مىللەتنى مەدەنىيەتلىك — يېزىقلا ئىگە مىللەتكە ئايلاندۇرۇشتىكى تۆھپىسى بىلەن خۇددى شۇنداق ئۇلۇغ ئەربابتۇر[29].

لىەن شىشىەن (廉希宪) نىڭ بوۋىسى ۋە دادىسى قوچو ئىدىقوت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ۋەزىر ـ ۋۇزرالىرىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن ئىدى. ئۇنىڭ دادىسى بۇرۇلقايا (بولادقايا ـ دەپ تىرانسكرىپسىيە بەرگەن ماتېرىياللارمۇ بار) بارچۇق ئارتتېگىنگە ئەگىشىپ، چىڭگىزخانغا بەيئەت قىلغان ھەم چىڭگىزخانىنىڭ مۇھاپىزەتچىسى بولغان. يۇەن تەيزۇڭ (Okudei) دەۋرىدە يەنجىڭ (ھازىرقى بېيجىڭ) جېنىدىكى ئەمەلدار بولغان. لىەن شىشىەن تۇغۇلغان چاغدا دادىسى «لىەن» (廉) يەنى پاك، دىيانەتلىك دېگەن ئۇنۋانى بار باشلىق ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن ئوغلىغا ئۆز ئەمەل نامى «لىەن» نى فامىلە قىلىپ قويغان.

لىەن شىشىەن 19 يېشىدىن باشلاپلا سىياسىي سەھنىگە چىققان. ئۇ قۇبلاي بىلەن بىرگە ئىشلىگەن. 1259 ـ يىلى موڭكى خان جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇرۇشۇۋاتقاندا قازا تاپقان. بىرگە خىزمەت قىلىپ يۇرگەن قۇبلاينىڭ تالانتلىق ئادەم ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەن لىەن شىشىەن دەرھال ئۇنى خاقانلىق تەختىگە چىقىشقا دالالەت قىلغان. لىەن شىشىەن قاتارلىقلارنىڭ مەسلىھەت بېرىشى ۋە زور كۈچ بىلەن قوللىشى

ئارقىسىدا قوبلاي خاقانلىق تەختىگە ئولتۇرغان. بۇ يۈەن سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇلغانلىقى ئىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ليەن شىشيەن ليۇتەيپىڭ، قۇرغۇلقاي، قۇندۇقاي، ئارانداز قاتارلىقلارنىڭ توپلىڭىنى بېسىقتۇرۇپ، قوبلاينىڭ ئورنىنى مۇستەھكەملەشكە يارەملەشكەن. بۇ خىزمەتلىرى ئۈچۈن دۆۋان ئوك قول ۋەزىرى، قوشۇمچە مەمۇرىي ئىشلار ۋازىرى بولغان. 1262 ـ يىلى ئوردا مىرزا دۆۋان مۇئەككىلى قىلىپ ئۆستۇرۇلگەن. 1271 ـ يىلى قوبلاي خان بىلەن پىكىر ئىختىلاپى تۇغۇلغانلىقى ئۈچۈن ئۆزلۈكىدىن خىزمىتىدىن ئايرىلغان. 1274 ـ يىلى قوبلاي خان قايتا ليەن شىشيەننى بېيجىڭ مەمۇرىي مىرزادۆۋان مۇئەككىلى قىلىپ تەيىنلىگەن. 1275 ـ يىلى قوبلاي قوشۇنلىرى جياڭنەننى ئىگىلىگەن چاغدا يېڭى رايوننى تەرتىپكە سېلىش ئۈچۈن قوبلاي يەنە ليەن شىشيەننى جياڭنەن مەمۇرىي مىرزادۆۋان مۇئەككىللىكىگە بەلگىلىگەن. 1277 ـ يىلى كېسەل بولۇپ قېلىپ پايتەختكە قايتقان، 1279 ـ يىلى يازدا يۈەن سۇلالىسىنىڭ باش ۋەزىرلىكىگە ئۆستۇرۇلگەن. بىراق، كېسەللىك سەۋەبىدىن خىزمەتنى داۋاملاشتۇرالماي 1280 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

ليەن شىشيەننىڭ تارىخىي تۆھپىسى ئالدى بىلەن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ خاقانلىق ئورنىنى كىمگە ئىگىلىتىش مەسىلىسىدە ئىپادىلىنىدۇ. موڭكې خان (1209 ـ 1259) ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئىككى ئىنىسى — ئارىخ بۆكە (؟ ـ 1266) بىلەن قوبلاي ئارىسىدا خاقانلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىش مەسىلىسىدە جىددىي تالاش ـ تارتىش يۈز بەرگەن. بۇ ئورۇنغا كىم ۋارىسلىق قىلىش، بۇ ئۇلارنىڭ شەخسى ئىشى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بۇ ئىمپېرىيىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتىگە، شۇنداقلا تارىخنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشىگە ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسىتىدىغان زور ھالقىلىق

مەسىلە ئىدى. سەۋەب، ئارىخ بۆكە چارۋىچىلىق ئەنئەنىسىدە چىڭ تۇرۇپ، يايلاق ئىقتىسادىنى ئاساس قىلغان ئىمپېراتورلۇقنى قۇرغانىدى. قۇبلاي بولسا ئۇزۇن مۇددەت جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىدا خىزمەت قىلغاچقا، بۇ رايونلارنىڭ ئىقتىساد، سىياسەت ۋە مەدەنىيىتىنى ئوبدان بىلگەنلىكى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشەنگەنلىكى ئۈچۈن زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرغان. ئارىخ بۆكە مۇتەئەسسىپ كۈچلەرگە ۋەكىللىك قىلسا، قۇبلاي ئىلغار، تەرەققىيپەرۋەر كۈچلەرگە ۋەكىللىك قىلاتتى. مانا مۇشۇنداق ئەھۋاللارنى ئالدىن سېزىپ، تارىخىي تەرەققىياتنىڭ يۈزلىنىشىنى كۆزەتكەن ئۇيغۇر سىياسىئونى لىيەن شىشىيەن باشتىلا ناھايىتى ئېنىق ھالدا قۇبلاينىڭ ژارىسلىق ئورنىنى ئېتىراپ قىلدى ۋە قەتئىي ھالدا ئۇ تەرەپتە[30] تۇرۇپ ھەم تەختكە ئولتۇرۇشنىڭ بىر قاتار چارە ـ تەدبىرلىرىنى كۆرسىتىپ، ئەقىل ئۆگەتكەنىدى. دېمەك، قۇبلاي باش بولۇپ قۇرغان يۈەن سۇلالىسى (1279 ـ 1368) نىڭ جۇڭگودىكى بىر ئورتودوكسال — (正统) يەنى ژارىسلىق ئىمپېرىيە دەپ ھەقىقىي يوسۇندا ئېتىراپ قىلىنىشىدا، لىيەن شىشىيەننىڭ بىر كىشىلىك ھەسسىسى بار ئىدى، ئەلۋەتتە.

لىيەن شىشىيەن ھەقىقەت ئالدىدا خاقانلار ۋە پۇقرالارغا ئوخشاش مۇئامىلىلىك ئىدى. ئۇ ھۆكۈمرانلارنىڭ خاتالىقىنىمۇ دادىل تەنقىد قىلاتتى. ھەتتا قۇبلاي خان بىلەنمۇ بىرقانچە قېتىم پىكىرده بىرلىككە كېلەلمىسىمۇ قورقۇپ قالمىغان. كېيىنكى كۈنلەردە لىيەن شىشىيەننىڭ بىرقاتار ئورۇنلۇق پىكىرلىرى يۈەن ئوردىسىدا تەكشۈرۈش تۈزۈمى بولۇپ قالغان. ئۇ كۆپ قېتىم ئۆزىنىڭ توغرا تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغاچقا، بۇلار يۈەن سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە ھۆكۈمرانلىق قىلىش سىياسىتىنى تۈزۈشتىكى مۇھىم تۆھپىسى بولۇپ قالغان[31]،[32].

ئىلقايا (阿里海呀) يۇەن سۇلالىسى ئۇچۇن ئىجۇدىن تارتىپ خەينەنداۋغىچە تەر تۆككەن، يۇەن سۇلالىسىنى قۇرۇشتا تۆھپە قوشقانلارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ[33].

ئارغۇن سالى (1307 ـ 1244، 阿鲁浑萨里) نىڭ بىلىمىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ۋە تەرجىمە ساھەسىدىكى قابىلىيىتىنىڭ يۇقىرىلىقى يۇەن دەۋرىدىكى كۆپلىگەن كىشىلەرنى قايىل قىلغانىدى.

ئارغۇن سالىنىڭ بوۋىسى ئاتا سالى شىنجاڭدىن ئىچكىرىگە سەيلە ـ ساياھەتكە بېرىپ تۇرۇپ قالغان. ئۇ بۇددىزمغا ئائىت بىلىملەر بىلەن پىششىق تونۇشقان. ئارغۇن سالىنىڭ دادىسى قۇت سالى (乞台萨里) دادىسىنىڭ ئوقۇش مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلغان. قۇت سالى جۈيۇەننىڭ 12 ـ يىلى (1275) يۇەن سۇلالىسىنىڭ «بۇددا دىنى ئىشلىرى مەھكىمىسىنىڭ باش كاھىنى» (统释教都总) خىزمىتىگە تەيىنلىنىپ، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ بۇددا دىنى ئىشلىرىنى باشقۇرغان[34]. ئارغۇن سالى مانا مۇشۇنداق ئائىلىدە تۇغۇلۇپ (1244 ـ يىلى) چوڭ بولغاچقا، كىچىكىدىن باشلاپ ھەر خىل بىلىملەر بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرغان. ئۇ ئۇيغۇر، موڭغۇل، خەنزۇ، تۇبۇت تىللىرىنى پۇختا ئۆگەنگەن[35]. ئۇ «نوم ـ دەستۇرلار (بۇددىزم)، تارىخشۇناسلىق، ھۇنكىر ـ مۇنكىر (ئەركەك ـ چىشلىق) ئىلمى[36]، مۇنەججىملىك، سېھىرگەرلىك[37] ۋە يەتتەنامە[38] (شۇناسلىق)، دورىگەرلىك ۋە كۇتۇنۇش ئىلمى قاتارلىقلارنى پىششىق ئىگىلىگەن»[39].

قۇبلاي دەۋرىدە يۇەن سۇلالىسى مەدەنىيەت جەھەتتە بىرقاتار مۇھىم تەدبىرلەرنى ئەمەلگە ئاشۇردى. دانىشمەنلەر يۇرتى قۇرۇلدى، خانلىق مەدرىسى (国子学) تەسىس قىلىندى. مانا بۇلار ئاشۇ تەدبىرلەرنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، بۇلارنىڭ تەشەببۇسچىسى دەل ئارغۇن سالى ئىدى.

يۇەن سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدىكى، ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلەر ئەتىۋارلىنىپ، ئەمەلگە قويۇلۇپ، ئۆلىما - زىيالىلارنىڭ ئورنى ئانچە يۇقىرى بولمىغان، جەنۇبىي سوڭ يوقىتىلىپ، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ بىرلىككە كېلىشىگە ئەگىشىپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇش تەدرىجىي قانۇنىي تۈزۈمنى ئاساس قىلغان باسقۇچقا كىردى. دۆلەت خىلمۇخىل ئىقتىدارغا ئىگە، زىيالىلارغا موھتاج بولۇپ قالغانىدى. 1284 - يىلى، ئارغۇن سالى ئوردا تۆرىسى ۋە سولقول مۇراسىمبەگ مەنسەپكە تەينىلەنگەنىدى. بۇ قۇبلاي بىلەن تېخىمۇ كۆپ ئۇچرىشىپ تۇرۇشنىڭ ئوبدان پۈرسىتى ئىدى. ئۇ قۇبلايغا دانىشمەنلەر مەھكىمىسى (集贤院) تەسىس قىلىپ، ھەرقايسى جايلاردىكى زىيالىلارنى يىغىپ تەربىيىلەپ، خىزمەتلەرگە قويۇش ھەققىدە تەكلىپ بېرىدۇ. شۇ يىلى 9 - ئايدا قۇبلاي بۇ تەكلىپنى تەستىقلىغان، ئارغۇن سالى دانىشمەنلەر مەھكىمىسىنىڭ ئەلچىبېگى قوشۇمچە سەرمۇنشىلەر دىۋانخانىسىنىڭ تۆرىلىكىگە تەينىلىنىدۇ. كېيىن دانىشمەنلەر مەھكىمىسى دانىشمەنلەر قەسىرىگە ئۆزگەرتىلىپ، يۇەن سۇلالىسى مەركىزىنىڭ دائىملىق ئورگىنى بولۇپ قالىدۇ. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ئۆلىما - زىيالىلارنى يىغىپ، ئوقۇش تۈزۈملىرىنى تەكشۈپ ۋە كېڭەيتىپ پۈتۈن مەملىكەتنىڭ مائارىپ تارماقلىرىنى باشقۇرالايدىغان قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى.

خانلىق مەدرىس تەسىس قىلىش ھەققىدىكى تەكلىپ، ئارغۇن سالىنىڭ دانىشمەنلەر مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئوتتۇرىغا قويغان يەنە بىر تەكلىپى ئىدى. ئۇ بۇ تەكلىپنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشەندۈرۈپ، دۆلەتكە ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى يېتىشتۈرۈپ چىقىش ئۈچۈن خانلىق مەدرىس قۇرۇپ، بىلگە - ئاقىللارنى ئۇنىڭغا خىزمەتكە قويۇپ، ئالىم - موپتىلارنى داۋاملىق كۆپەيتىشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى ئېيتقان. خانلىق مەدرىس

قۇرۇشتىن مەقسەت خىلمۇخىل ئىقتىدارغا ئىگە ئىختىساسلىقلارنى تېخىمۇ كۆپلەپ يېتىشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ تەكلىپمۇ ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان.

خانلىق مەدرىسنى تاماملىغان تالىپلار بىرەك ئەمەلدار بولاتتى. بۇ يۇەن دەۋرىدە ئەمەلدارلارنى ئىشقا قويۇشنىڭ مۇھىم يولى بولۇپ قالغان. يۇەن دەۋرىدە ئەمەلدار تاللاشنىڭ يەنە بىر يولى ئىمتىھان تۇزۇمى بولۇپ، بۇ ئىمتىھان ئېلىش ئارقىلىق ئەمەلدار تاللاشنى مەقسەت قىلاتتى.

خانلىق مەدرىسى «موڭغۇل خانلىق مەدرىسى» (蒙古国子学) «مۇسۇلمان خانلىق مەدرىسى» ياكى «ئۇيغۇر خانلىق مەدرىسى» (回回国子学) غا بۆلۈنگەن. بۇلارنىڭ ۋەزىپىسى ھەر خىل تىللىق تەرجىمانلارنى يېتىشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى.

قىلچىمۇ گۇمانلىنىشقا بولمايدۇكى، خانلىق مەدرىسى يۇەن سۇلالىسى ئۈچۈن ھەر دەرىجىلىك ھەربىي ـ مەمۇرىي خادىملارنى يۆتكەش ۋە يېتىشتۇرۇش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى بىلىم تارقىتىش، مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنى قويۇقلاشتۇرۇش رولىنىمۇ ئويناغان.

ئارغۇن سالنىڭ مەدەنىيەت ساھەسىدىكى پائالىيەتلىرى ئۇنىڭ شەخسىي ئىجادىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن كۆرە، سىياسىي ئورنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ كۆپلىگەن پايدىلىق چارە ـ تەدبىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشى بىلەن ئۆلچىنىدۇ. ئۇنىڭ بۇ تەدبىرلىرى دۆلىتىمىز ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىي ئالاقىسىنى كۈچەيتىش، دۆلىتىمىزنىڭ مەدەنىيىتىنى ئۇزلۇكسىز تۇرده راۋاجلاندۇرۇشتا ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. دۆلىتىمىزنىڭ XIII ئەسىردىكى مەدەنىيەت تارىخىدا ئارغۇن سالنىڭ ئورنى دەل ئۇنىڭ ئاشۇ تۆھپىسى بىلەن ئۆلچىنىدۇ[40].

چوس كىخودزىر (Chosgyihodzer ، 朔思吉韩节儿) ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇللارغا يېزىق يارىتىپ بەرگەنلىكى ھەققىدە گەپ بولغاندا ئاتاقلىق گرامماتىكا ئالىمى چوس كىخودزىرنى سۆزلەپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك. « XIV ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە (يەنى1307 ـ يىلى) ئۇيغۇرلاردىن دۆلەت ئۇستازى چوس كىخودزىر ‹شىنجا 新噶› (گرامماتىكا) دېگەن بىر كىتابنى يازغان بولۇپ، ئۇنىڭدا موڭغۇل تىلىنىڭ گرامماتىكىسى بايان قىلىنغان، موڭغۇلچە ئىملا قائىدىسى ۋە تەلەپپۇزنى توغرىلاش قائىدىسىگە ئاساس سېلىنغان. بۇ موڭغۇل يېزىقى تارىخىدىكى بىر بۆسۈش[41] ئىدى. »

چوس كىخودزىر ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا تۈزۈلگەن «كونا موڭغۇل يېزىقى» نى بىرقەدەر سىستېمىلىق ئىسلاھ قىلىپ چىققان بولۇپ، بۇ تارىختا «يېڭى موڭغۇل يېزىقى» دەپ ئاتالغان. ئۇ موڭغۇل تىلى ئەدەبىياتىنى قېلىپلاشتۇرۇشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان.

چوس كىخودزىر ئىسلاھ قىلىپ ئىشلەپ چىققان «يېڭى موڭغۇل يېزىقى» تىك، سولدىن ئوڭغا يېزىلىدىغان ھەرپلىك يېزىق بولۇپ، ئۇنىڭدا يەتتە سوزۇق تاۋۇش، 24 ئۈزۈك تاۋۇش بار ئىدى. ئۇنى ئادەتتە مەملىكىتىمىزدىكى موڭغۇللارنىڭ ھەممىسى چۈشىنىدۇ (شىنجاڭدىكى موڭغۇللار بۇنىڭ سىرتىدا) ، موڭغۇللارنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىدا مۇھىم ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئوينىغان. بولۇپمۇ بۇ خىل يېزىق بىلەن مول مەدەنىيەت مىراسلىرى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن.

چوس كىخودزىر موڭغۇل، ئۇيغۇر ۋە تۇبوت تىللىرىنى پىششىق بىلەتتى[42] ، ئۇ ئۆز كىتابىدا موڭغۇل گرامماتىكىسىنى بىرقەدەر تەپسىلىي بايان قىلغان، كېيىنكىلەر ئۆز ئەسەرلىرىدە بۇ كىتابتىن پايدىلانغان. ئەپسۇسكى، مەزكۇر

كىتاب ھازىر ئېلىم دۇنياسىغا مەلۇم ئەمەس ئەمما، XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۆتكەن لابۇجىنبا. دەنجىنداگىبا (拉布金巴.丹金达格巴) نىڭ «موڭغۇل ئېلىپبەسىگە شەرھى (蒙文启蒙诠释) ۋە گېشى . بىلگىندالا (蒙文启蒙) (毕力根达赖 . 格西) نىڭ «موڭغۇل ئېلىپبەسى» دېگەن ئەسەرلىرىدە چوس كىخودزىرنىڭ ئەسىرىدىكى مەزمۇنلاردىن پايدىلانغان[43]لىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

ئېلقايا(阿里海牙) نىڭ يۈەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە سۇلالىنى قۇرۇش، مۇستەھكەملەشتە كۆرسەتكەن خىزمىتى ناھايىتى مۇھىم بولغانىدى. ئېلقايا (1227 — 1286) دەسلەپتە قۇبلايىنىڭ مۇھاپىزەتچىسى بولغان. جۇڭتۇڭنىڭ 3 ـ يىلى (1262) ئوردا مىرزا دىۋان ئوڭ ـ سول جۇجۇق جەسەكچىبېگى بولغان. جۈيۈەننىڭ بىرىنچى يىلى (1264) مۇشاۋۇر ئوردا مىرزا دىۋان نايىبى بولغان، 5 ـ يىلى ئاشۇ، لىيۇجىڭ قاتارلىقلار بىلەن بىرگە سوڭ سۇلالىسىنىڭ شىيائ، فەن(襄 ، 樊)شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان. 11 ـ يىلى بايان(1236 — 1275) ، ئاشۇ (1234 — 1287)لار بىلەن بىرگە قوشۇننى باشلاپ، سوڭ سۇلالىسىگە قارىتا كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم قوزغىغان. دەريادىن ئۆتكەندىن كېيىن (چاڭجىياڭ دەرياسى) ئېشەن، خەن قاتارلىق جايلاردا بىر مەزگىل تۇرۇپ، قوشۇنلارنى بۆلۈپ داۋاملىق جەنۇبقا ئىلگىرىلىگەن، ئىلگىرى ـ كېيىن جىڭنەن، جۇنشى، جياڭشى، گۇاڭشى، خەينەن قاتارلىق 15 ئايماق ـ ئوبلاستلارنى ئىگىلىگەن. 20 ـ يىلى جياڭ خۇ مۇشاۋۇر ئوردا مىرزا دىۋانى نايىبى بولغان. جۈيۈەننىڭ 2 ـ يىلى (1265) دانىشمەن تۆرە دېگەن ئۇنۇڭانغا سازاۋەر بولغان. نەنجىڭ، خېنەن، دامغان، شۇندى قاتارلىق رايونلارنىڭ مەمۇرىي مىرزا دىۋانى بولغان.

1266 ـ يىلى ئەمىلىي پەۋقۇلئاددە ۋالىيغا ئۆزگەرتىلگەن.
1267 ـ يىلى ئوتتۇرانچى مۇشاۋۇر دېگەن ئۇنۋانغا ئېرىشكەن، خۇگۇاڭ ئۆلكىسى مەمۇرىي مەرزادىۋان سولقول ۋەزىرى بولغان. ئاشۇ، لىيۇجىڭلار بىلەن بىرگە جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى مەغلۇپ قىلغان ئۇچ چوڭ ھەربىي قوماندانلىڭ بىرى دەپ تەرىپلەنگەن[44]. كېيىنچە، ئۇ چۇ كىنەزلىكىنىڭ كىنەزى، جياڭلىڭ (江陵) نىڭ تۆرىسى دېگەن ئۇنۋانغا سازاۋەر بولغان[45].

كۇبلاينىڭ ئۆلگۈنى، كۇبلاي (گۇەن جىگى) سىياسىي، ھەربىي ۋە ئىلمىي جەھەتلەردە ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيىلىك ئەربابلاردىن ئىدى. ئۇ دادىسىنىڭ تەرجىمھالىنى چۈشىنىشلىك ۋە بىرقەدەر تەپسىلىي يېزىپ چىقىپ، كېيىنكى كىشىلەرنىڭ يۇەن سۇلالىسىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشى ئۈچۈن ياخشى ماتېرىيال مەنبەسى بىلەن تەمىنلىگەن[46]. يۇەن دەۋرىدىكى مەشھۇر ئالىم ياۋسۇي(姚燧)ماتېرىيالىغا ئاساسەن «خۇگۇاڭ ئۆلكىسى مەمۇرىي مىرزا دىۋان سولقول باش ۋەزىرى يادنامىسى» (湖广左承相神道碑)نى ئىشلەپ چىققان. كېيىنكىلەر يۇەن دەۋرىدىكى ماقالىلەردىن تاللانمىلارنى ئېلىپ ئىشلەتمەكچى بولسا، بۇ يادنامىدىن چەتلەپ ئۆتەلمىگەنىدى.

كۇبلاي بىر قاتار سىياسىي مەمۇرىي خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. 1298 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە خۇگۇاڭ ئۆلكە مەمۇرىي مىرزا دىۋان مۇئەككىلى ئورۇنباساری، خۇەينەننىڭ غەربى ۋە شەرقىدىكى قوشۇنلارنى نازارەت قىلغۇچى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ۋۇيەنشى (吴延燮) «يۇەن دەۋرىدىكى مەمۇرىي مەرزا دىۋان باش ۋەزىرى، مۇئەككىللىرى جەدۋىلى» (元行省丞相平章政事年表) دە

كۇنجەكنىڭ ئەمەل ناملىرى مۇنداق ئىدى. 1306 ـ يىلىدىن 1315 ـ يىلىغىچە خۇگۇڭ ئۆلكىسى مەمۇرىي مىرزا دۇان مۇئەككىلى بولغان. 1315 ـ يىلىدىن 1324 ـ يىلىغىچە جياڭشى ئۆلكىسى مەمۇرىي مىرزا دۇان مۇئەككىلى بولغان.

يۇەن سۇلالىسىنىڭ تەي دىڭ پادىشاھىنىڭ تەيدىڭ بىرىنچى يىلى قىشتا جياڭشى ئۆلكىسى جياڭجې ئۆلكىسىگە ئۆزگەرتىلگەندە، يەنە ئاۋۇالقىدەكلا بۇ ئۆلكىنىڭ مەمۇرىي مىرزا دۇان مۇئەككىلى بولغان. كېيىن كۇنجەك يەنە خېنەن ئۆلكىسى مەمۇرىي مىرزا دۇان مۇئەككىلى بولغان. ئۆلۇپ كەتكەندىن كېيىن، چۇ كىنەزلىكىنىڭ كىنەزى، ساداقەتمەن تۆرە دېگەن ئۇنۇانغا سازاۋەر بولغان[47].

دېمەك، كۇنجەكنىڭ ئۇزۇن يىللار مەمۇرىي خىزمەتلەرنى ئىشلىشى، يۇەن سۇلالىسى جەمئىيىتىنىڭ تىنچ بولۇشىغا ياردىمى بولغانىدى.

قوچقارتېگىن يۇەن سۇلالىسىدە دەۋرىدە قوچو ئۇيغۇر خانلىقىدا ئىچكى جەھەتتە مۇختارىيات يۇرگۇزۇلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ بۇ سۇلالە بىلەن چاغاتاي ئۇلۇسى ئارىسىدا سقىلىشقا ئۇچراپ تۇردى.

قۇبلاي يۇەن سۇلالىسىنى قۇرۇپ، بىر قاتار ئىلغار كۆز قاراشلارنى سىڭدۇرۇپ، ھەر مىللەت زىيالىلىرىنى يېنىغا تارتىپ، ئۇلارنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنى پائال ئۆگىنىپ، دېھقانچىلىقنى تىرىشىپ راۋاجلاندۇرغان، كېيىن ناھايىتى زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۇردى.

قۇبلاينىڭ ئىلغار تەدبىرلىرى خەلقنىڭ ھمايىسىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئاز ساندىكى موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغانىدى. ئېمىل (ھازىرقى دۆربىلجىن) دە تۇرغان قايدۇ ئاشۇ مۇتەئەسسىپلەرنىڭ كاتتۇبشى ئىدى.

1269 ـ يىلى قايدۇ غەربىي شىمال موڭغۇل خان جەمەتلىرى قۇرۇلتىيىنى چاقىرىپ «ئەلنى چارۋىچىلىق بىلەن ئىدارە قىلىش» سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، دۇۋانى چاغاتاي خانى قىلىپ قۇبلايغا قارشى بۆلگۈنچىلىك يولىنى تۇتتى.

ئەينى ۋاقىتتىكى قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىدىقۇتى قوچقارتېگىن[48] قۇبلاينىڭ ئىسلاھاتىنى قەتئىي ھىمايە قىلىپ، قايدۇ ۋە دۇۋا(تۇۋا) لارنىڭ بۆلگۈنچىلىك، ئاسىيلىق قىلمىشلىرىغا قارشى تۇردى.

1275 ـ يىلى دۇۋا 120 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ، قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى قوچو شەھىرى (ھازىرقى تۇرپان ناھىيىسى قوچو كونا شەھىرى) نى مۇھاسىرىگە ئالدى. قوچقارتېگىن پۇقرالارنىڭ شەھەرنى قوغدىشىغا يېتەكچىلىك قىلدى. دۇۋا «تەسلىم بولۇڭلار» دەپ جار سالغاندا قوچقارتېگىن «خان ھەزرىتىنىڭ ۋەسىيىتىگە خىلاپلىق قىلىپ ئاسىيلىق قىلدىڭ، دۆلەت بىلەن دۇشمەنلەشتىڭ، ياخشى ئاقىۋەت كۆرمەيسەن، مەن ھاياتلا بولىدىكەنمەن، بۇ شەھەرنى قوغدايمەن، ساڭا ھەرگىز تىز پۈكمەيمەن» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. غەزەپكە كەلگەن دۇۋا ئەسكەرلىرىگە شەھەرگە بولغان ھۇجۇمنى كېچە ـ كۈندۈز بوشاشتۇرماسلىق توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ ھەمدە ئۆزى ھۇجۇمغا قوماندانلىق قىلىدۇ. قوچقارتېگىن يېغىۋالغان ئوقيالارغا پىسەنت قىلماي، جاسارەت بىلەن دۇشمەننى قىرىدۇ. شەھەردىكى ئەر ـ ئايال، ياش ـ قېرىلار بىردەك جەڭگە ئاتلىنىپ شەھەرنى ئالتە ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت قوغدايدۇ. بىر كۈنى، دۇۋا بىر پارچە مەكتۇپنى ئوقيا ئارقىلىق شەھەر ئىچىگە ئاتىدۇ. مەكتۇپتە «ئاتا، بوۋاڭلار بىزنىڭ موڭغۇل خانقىزىمىز بىلەن توي قىلغان، مەنمۇ سىلەرنىڭ ئۇيغۇر خانقىزىڭلارنى ئالماقچىمەن، خانقىزىڭلارنى بەرسەڭلار، ئەسكەرلىرىمنى چېكىندۈرىمەن، ئۇنداق قىلمايدىغان بولساڭلار

شەھىرىڭلارغا بېسىپ كىرىپ، ھەممىڭلارنى قىرىپ تاشلايمەن» دېيىلگەنىدى. بۇنىڭدىن خەۋەردار بولغان پۇقرالار قوچقارتېگىنگە «دۇڭا بىزگە قىلىۋاتقان ھۇجۇمىنى توختاتمىغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاشلىقىمىز بەكلا ئۆكسۈپ قالغان بولسىمۇ، بىز سىز بىلەن ئۆلۈشكە رازىكى، خانقىزىمىزنى دۇڭاغا ھەرگىز بەرمەيمىز» دېيىشىدۇ. قوچقارتېگىن كۆزىگە ياش ئېلىپ تۇرۇپ، «قىزىمنى دەپ پۇقرالارنى زىيانغا ئۇچراتسام بولمايدۇ» دەيدۇ ۋە ئەسكەرلەرگە قىزىنى شەھەر سىرتىغا چۇشۇرۇپ قويۇش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىدۇ ھەم بىر پارچە مەكتۇپنى ئوقيا ئارقىلىق دۇڭاغا ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن ۋەدىسىگە ئەمەل قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. دۇڭا خانقىزىنى ئالغاندىن كېيىن، ئەسكەرلىرىنى چېكىنىدۇرۇپ كېتىدۇ. قوچقارتېگىن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، كۆپچىلىكىنى باشلاپ، ئىچكىرىگە يۆتكىلىشكە باشلايدۇ. دۇڭا ئۇنىڭ قۇبلايغا تايانماقچى بولغانلىقىنى بىلىپ قېلىپ، كەينىدىن قوغلاپ يېتىشىۋالىدۇ. قوچقارتېگىن قۇمۇلدىكى جەڭدە قەھرىمانلارچە قۇربان بولىدۇ.

ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، قايدۇ ۋە دۇڭا قۇبلاي قوشۇنى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولىدۇ. قالغان توپلاڭچىلار يۇەن سۇلالىسى خانىغا تەسلىم بولىدۇ.

دېمەك، قوچقارتېگىن ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش يولىدا ئۆمۇر بويى كۈرەش قىلدى. ئۇنىڭ «دۆلەت ئۈچۈن قۇربان بولۇش روھى مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ»

چاغان تۆمۇر ئۇيغۇرلار يۇەن سۇلالىسىنى قۇرۇش ۋە مۇستەھكەملەشتە، يۇەن دەۋرىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدىلا كۈچ چىقىرىپ قالماستىن، بەلكى ئاخىرىغىچە ئىشلەپ كەلدى. بۇ جەھەتتە يۇەن دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن ئۇيغۇر گېنېرالى چاغان تۆمۇر (؟ ـ 1362) (Cagan — temur) نى ئالاھىدە

تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ. «چاغان تۆمۈر يۈەن سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئاخىرىدىكى گېنېرال، ئىسمى يۈەن دۈەن بولۇپ، ئۇيغۇر ئىدى»[49]، ئۇنىڭ «بوۋىسى ئۇيغۇر بولۇپ، بەشبالىقلىق ئىدى»[50].

يۈەن سۇلالىسى قۇبلايدىن كېيىن كۈنسايىن زەئىپلەشتى. خانىنىڭ بالىلىرى پادىشاھلىقنى تالىشىش يولىدا پات - پاتلا سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ تۇردى. 1307 - يىلىدىن 1333 - يىلىغىچە سەككىز پادىشاھ يەڭگۈشلەندى، ھۆكۈمرانلار سىنىپى ئىچىدىكى زىددىيەت ئىنتايىن ئۆتكۈرلىشىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە بەگ - خوجىلار، ئەمەلدارلار، مۇشتۇمزورلارنىڭ زورلۇق - زومبۇلۇقلىرى، سىياسىي جەھەتتە چىرىكلىشىشى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان قۇرغاقچىلىق - قەھەتچىلىكى ئاپەتلىرى بەك ئېغىرلىشىپ كەتتى. خەلق ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن دۆلەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ئارقا - ئارقىدىن قالايمىقانچىلىق چىقتى. بۇلارنى ئۆز ۋاقتىدا توسمىسا دۆلەتنىڭ تەقدىرى خەۋپكە دۇچار بولاتتى.

1351 - يىلىدىن باشلاپ، لىيۇفۇتۇڭ (? - 1363)، شۇ شۇخەي(? - 1360 - يىللار)، گوزىشىڭ (? - 1355) ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قوزغىلاڭ كۆتۈردى. چىن يۈلياڭ (1320 - 1363)، جاڭ شىچىڭ (1321 - 1367) قاتارلىقلار ئۇلارغا ئەگىشىپ قوزغىلاڭ كۆتۈردى. خۇاڭخې، خۇەيخې، چاڭجياڭ دەريا ۋادىلىرىدىن ئىبارەت كەڭ رايونلار پۈتۈنلەي ئۇرۇش رايونلىرىغا ئايلاندى.

1352 - يىلى چاغان تۆمۈر لى سىچى بىلەن بىرلىكتە ناھايىتى كۆپ قوشۇنغا يېتەكچىلىك قىلىپ، لوشەن (ھازىرقى خېبېيگە تەۋە يەر) نى تىنچىتتى. يۈەن ئوردىسى ئۇنى رونىڭ مەھكىمىسىنىڭ دادۇغاچىلىقىغا[51] بەلگىلەپ، ئون مىڭ ئەسكەر بىلەن چېنچيۇ(沅丘) دا تۇرۇشقا بەلگىلىدى. 1355 - يىلى

ئەسكەرلەرنى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىغا يۆتكەپ، قالايمىقانچىلىقنى تىنچىتتى ۋە جىنايى ئىشلار دېۋانى ئوتتۇرانچى ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئالدى. 1356 ـ يىلى ھەربىي ئىشلار دېۋانى باش مەرزىلىقىغا ئۆستۇرۇلدى. ئەسكەرلەرنى باشلاپ، سەنجۇ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ سەنمىن سەنشى) غا بېرىپ لى ۋۇ، سۇي دې قاتارلىقلارغا قاقشاتقۇچ زەربە بەردى. شەنشى ئۆلكىسى مەمۇرىي مەرزا دېۋان ۋەزىرى، كېيىنچە مەمۇرىي مەرزا دېۋان مۇئەككىلى بولۇپ، بۇ تەرەپلەردىكى قالايمىقانچىلىقلارنى ئوڭشاشتا ناھايىتى كۆپ كۈچ چىقاردى. ئۇ يەنە خېنەن ئۆلكىسى مەمۇرىي مەرزا دېۋان مۇئەككىلى، قوشۇمچە خېنەن ئۆلكىسى مەمۇرىي زورغالىق مەھكىمە نايىبى؛ شەندۇڭ ئۆلكىسى مەمۇرىي دېۋان مۇئەككىلى، خېنەن، شەندۇڭ مەمۇرىي زورغالىق مەھكىمە نايىبى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى بېجىرگەن.

دېمەك، «چاغان تۆمۈرنىڭ قىزىل ياغلىقلار قوشۇنىنى باستۇرۇش جەريانىدىكى ئەمەلىي كۈچى ئەڭ كۈچلۈك بولغان يۈەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ گېنېرالى ئىدى».

كۆك تۆمۈر ئۇنىڭ خىزمىتىگە ۋاپاسىلىق قىلىپ، داۋاملىق قىزىل ياغلىقلار قوشۇنىنى باستۇردى[52].

ئەلئېبتەمىش (赤黑迷失) يۈەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپى — قۇبلايخان دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ھەربىي قوماندانى ۋە دېڭىز قاتناش مۇتەخەسسىسى بولۇپ، كۆپ خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن.

ئەلئېبتەمىش مەملىكەتىمىز تارىخىدا تۇنجى قېتىم يىراق ئوكيانغا سەپەر قىلغان دېڭىزچى ئىدى. ئۇ ئىلگىرى ـ كېيىن تۆت قېتىم يىراق ئوكيانغا سەپەر قىلىپ — ئەڭ يىراق سىرى لانكىغىچە بېرىپ (1284 ـ يىلى) مەملىكەتىمىز بىلەن چەت

ئەللەرنىڭ دوستلۇق ئالاقىسىنى ئورنىتىشتا ۋە دېڭىز قاتناش تارىخىدا شانلىق سەھىپە قالدۇردى. ئۇ، ئۆز ۋاقتىدا قۇبلايخان ئەلئېتمىشنىڭ دېڭىز قاتناش ئىشلىرىدىكى تۆھپىسىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا خەزىنە بېگى دېگەن ئۇنۋاننى بەرگەن، جىياڭ ـ خۇەي ئۆلكىسى مەمۇرىي مىرزا دىۋان سولقول ۋەزىرى ۋە خىڭچۇەن يامۇلى تۆرىسى خىزمىتىگە تەيىنلەنگەن.

1292 ـ يىلى قۇبلايخان ئۇنى يەنە ئوردىغا چاقىرىتقاندا ئەلئېتمىش ئۆزىدىكى بارلىق قىممەت باھالىق بۇيۇملارنى پادىشاھقا سوۋغا قىلىۋەتكەن. ئۇزاق ئۆتمەي شىبى، گاۋشىڭلار بىلەن بىللە دىۋان مۇئەككىللىكىگە تەيىنلەنگەن. يۇەن قوشۇنلىرى ژاپىتنامنىڭ جەنۇبىدىكى جەنچىڭ شەھىرىگە يۈرۈش قىلغاندا، ئەلئېتمىش تۇخۇەنگە ياندىشىپ، دېڭىز ئارمىيىسىگە قوماندانلىق قىلغان. 1292 ـ يىلى قۇبلاي 20 مىڭ كىشىلىك دېڭىز ئارمىيىسى ۋە مىڭغا يېقىن ئۇرۇش كېمىسى ئەۋەتىپ ياۋا ئارىلى (ھازىرقى ھىندونېزىيە) گە يۈرۈش قىلىشنى قارار قىلدى، بۇ يەر يۇەن قوشۇنلىرىنىڭ قوزغىلىش ئورنى چۇەنجۇ پورتىدىن 2000 دېڭىز مىلى يىراقلىقتا ئىدى. قۇبلاي قايتا ـ قايتا ئويلىنىشلاردىن كېيىن بۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈشتىكى «دېڭىز ئىشلىرىنى ئەلئېتمىشقا تاپشۇردى»[53]، يەنى ئەلئېتمىشنى دېڭىز ئارمىيىسى كېمە ئەترىتىگە مەسئۇل قىلدى. ئىككى قېتىملىق دېڭىز ئۇرۇشىدا يۇەن قوشۇنلىرى بەزىدە غەلىبە قىلىپ، بەزىدە مەغلۇپ بولغانىدى. بىراق، مەغلۇپ بولغان ئەھۋالدىمۇ پۈتۈن قوشۇن ئامان ـ ئېسەن قايتىپ كېلەلىگەنىدى.

ئەلئېتمىش يۇقىرىقىدەك بىرتالاي خىزمەتلىرى ئۈچۈن دانىش بەگ، دىۋان ۋازارەت مۇئەككىلى قاتارلىق ئۇنۋانغا مۇيەسسەر بولغان، دانىشمەنلەر قەسىرى بېگى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى بېجىرگەن[54]. يۇەن سۇلالىسىنىڭ رېنزۇڭ (ئايۇربارۋادا) خانى «ئۇنىڭ يىراق جايلارغا كۆپ قېتىم

ئەلچىلىككە بېرىپ رىيازەت چەككەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇنىڭغا ۋۇ كىنەزلىكىنىڭ كىنەزى دېگەن ئۇنۋانىنى بەرگەن». بۇ ئەلئېتمىشنىڭ ئەينى چاغدا يۇقىرى ئابرۇي ۋە ئورۇنغا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ[55].

ئەلئېتمىش گەرچە يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ كېچەيمىچىلىك ئىشلىرىغا قاتناشقان بولسىمۇ، لېكىن بۇلار ئۇنىڭ ھاياتىدىكى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىمەيدىغان بىر تەرىپى بولۇپ، ئۇنىڭ تۆھپىسى ھامان كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ تۆت قېتىم كېمە ئەتىتىنى باشلاپ، چەت ئەلگە تىنچلىق ئەلچىسى بولۇپ چىقىپ، يۈەن سۇلالىسى بىلەن تىنچ ئوكيان، ھىندى ئوكيان ئەللىرى ئارىسىدا مۇناسىۋەت ئورناتتى. جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا، مال ئالماشتۇرۇش ۋە ھۆكۈمەت خادىملىرىنىڭ بېرىش ـ كېلىش ئالاقىسىنى ئىلگىرى سۈردى. مىڭ سۇلالىسى (1368 — 1644) دەۋرىدىكى كۆلىمى تېخىمۇ زور، مۇساپىسى تېخىمۇ يىراق بولغان جېڭخې كېمە ئەتىتىنىڭ دېڭىز پائالىيىتى ئۈچۈن قىممەتلىك تەجرىبىلەرنى توپلاپ بەرگەن.

ئەلئېتمىش ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى تۇنجى دېڭىزچى[56]. جۇملىدىن جۇڭخۇا مىللەتلىرى بۇيۇك ئائىلىسىدىكى مەشھۇر تارىخىي ئەرباب[57].

4) ئىقتىساد، يېزا ئىگىلىك، مالىيە قاتارلىق جەھەتلەردە

XII ئەسىرنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە خۇابېي رايونى (جۇڭگونىڭ شىمالىي رايونلىرى) دا تېخىچە كېڭەز تېرىلىپ باقمىغانىدى. يۈەن دەۋرىدە كېڭەز ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىغا ئومۇملاشقان. ئۇ ئەڭ بۇرۇن شەنشى، گەنسۇ رايونلىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە تارقالغان بولۇپ، بۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ تۆھپىسى

بار ئىدى[58].

مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە ئۆتكەن يې زىچى (叶子奇) نىڭ ئېيتىشىچە، ئۇزۇم هارىقى ۋە ئاق هاراق يۇەن دەۋرىدىن باشلاپ ئىشلەنگەنىكەن... ئۇزۇم (تېلى) ئۆستۈرۈپ، ئۇزۇم هارىقى ياساش ئەسلى ئۇيغۇر قاتارلىق غەربىي شىمالدىكى هەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تېخنىكىسى بولۇپ، ئۇزۇم ۋە ئۇزۇم هارىقى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە بۇرۇنلا بولسىمۇ، ئەمما چاغاتاي سىستېمىسىدىكى خانلار غەربىي شىمال بىلەن تەييۇەندىن ئىبارەت ئىككى رايوننى كونترول قىلىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن ئۇلار غەربىي شىمالدىن شەنشىگە ئۇزۇم تاللىرىنى يۆتكەپ كېلىپ تىككەن، هاراق ئىشلەش تېخنىكىسى تارقالغان، شۇنداقلا هەربىي خىزمەت ئۆتەيدىغان «ئۇزۇمچى ئائىلىلەر» بېكىتىلگەن، تەييۇەن، پىڭ ياڭلار كىشىش ئۇزۇم، ئۇزۇم هارىقى ۋە ئاق هاراقنىڭ مەشهۇر ماكانىغا ئايلانغان.

لياۋ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار تاۋۇز تېرىشنى هەر قايسى جايلارغا ئومۇملاشتۇرغان بولۇپ، باشقا رايونلاردا بۇرۇن يوق ئىدى. يې زىچىنىڭ ئېيتىشىچە، «قۇبلاي غەربىي رايوننى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن جۇڭگودا تېرىلىشقا باشلىغان». ئومۇمەن يۇەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن تاۋۇز تەدرىجىي هالدا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ۋە جەنۇب تەرەپلەردە تېرىلىشقا باشلىغان[59].

دۇڭا قاتارلىقلار قوچو خانىغا پاراكەندىچىلىك سالغاندىن كېيىن ئۇيغۇر ئىدىقۇتى ئىچكىرىگە كۆچۈپ يوڭچاڭ (永昌) دا ئولتۇراقلاشقان. يەنە زور بىر تۈركۈم ئۇيغۇر ئائىلىلىرى گەنسۇ، سەنشى قاتارلىق جايلارغا كۆچۈرۈلگەن. ئۇلار خەنزۇلار بىلەن بىرگە هەر قايسى جايلاردا بوز يەر ئېچىشقا قاتناشقان. 1280 ـ يىلى يۇەن سۇلالىسى خېشىدا ئولتۇرۇشلۇق ئۇيغۇرلارغا بوزيەر ئاچقۇزغان. نەنياڭ ۋە شاڭياڭ قاتارلىق

يەرلەرمۇ ئۇيغۇرلار مەركەزلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون ئىدى. ئۇيغۇرلار بۇ يەرگە يالغۇز قوچو رايونىدىنلا كېلىپ قالماستىن، بەلكى «خوتەن، كاشغەرلەردىن 1050 ئائىلىلىك ئۇستا ـ ھۇنەرۋەنلەر گەنسۇ ـ سەنشى قاتارلىق جايلارغا بېرىپ بوز يەر ئاچقان»[60]. 1031 ـ يىلى، يۇەن سۇلالىسى نەنياك مەھكىمىسىدە بوز يەر ئېچىۋاتقان ئۇيغۇرلارغا ئۇرۇقلۇق تارقىتىپ بەرگەن. تەيدىك خانى (تۆمۇر 1324 — 1328) دەۋرىدە ئىدىقۇت تۆمۇر بۇقا گەنسۇدىن شياڭيانگغا يۆتكەلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ يەردىكى ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى ۋە پۇقرالار تېخىمۇ مەركەزلەشكەن ھالدا ئولتۇراقلاشقان. قۇبلاي دەۋرىدە قارلۇق ئەسكەرلىرىدىن 10 مىڭ ئۆيلۈك ئائىلە شياڭيانگدا تۇرغان. 1292 ـ يىلى يۇەن ھۆكۈمىتى شياڭيانگدىكى كۈچالىقلار ۋە قارلۇقلاردىن بىر قانچە يۈز ئائىلىلىككە دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە ئۇرۇقلۇق تارقىتىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ دېھقانچىلىق تۇرمۇشىغا ياردەم بەرگەن. 1297 ـ يىلى مەمۇرىيلار شياڭيانگدىكى قارلۇق ئەسكەرلىرىگە ئۇرۇقلۇق، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، كالا قاتارلىقلارنى تارقىتىپ بەرگەن. قۇبلاي دەۋرىدە ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى يۇنناندە تۇرغۇزۇلغان. يۇەنرىنزۇڭ خان (1312 — 1320) دەۋرىدە يۇننەن ئۇلكىسى خەنزۇ ۋە ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىدىن 5000 ئادەمنى ۋۇمېڭ شوۋشۇ (乌蒙守戍) گە يۆتكەپ بوز يەر ئېچىشقا ئورۇنلاشتۇرۇپ، يىزۇلار رايونىنى گۇللەندۇرگەن.

ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى تۈپەيلىدىن، زور بىر تۈركۈم ئۇيغۇر ھۇنەرۋەنلىرى ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان. يۇەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇلارنى يىغىپ خانبالىق (بېيجىڭ) تا بەشبالىق رەڭدار كۆزلۈك كاسىپلار كارخانىسى تەسىس قىلىپ، مەخسۇس خانلارغا خاس داھىي ناسىس قاتارلىقلارنى توقۇتقان. ناسىس (پارسچە سۆز) بىر ھەل بېرىلگەن يىپەكتىن توقۇلغان

كىمخاپ (金锦) بولۇپ، ئادەتتە يۇەن سۇلالىسى پادىشاھلىرى زىياپەتلەرگە قاتناشقاندا كىيىدىغان سۇپەتلىك كىيىم ئىدى. يۇەن ھۆكۈمىتى يەنە بەشبالىق ۋە خوتەن مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، بۇ يەردىكى توقۇمچىلارغا مەمۇرىيلار ئۈچۈن ئالىي دەرىجىلىك توقۇلما بۇيۇملارنى ئىشلەپ چىقارغۇزغان. كاشغەردىنمۇ ئىچكىرىگە ئۇستىلار بارغان. ئۇلار ئالاھىدە ھۇنىرىنى ئىچكىرىگە تارقاتقان[61].

بىر قىسىم سىياسىي ۋە ھەربىي ئەمەلدارلار يۇەن سۇلالىسى قۇرۇش ۋە مۇستەھكەملەشتە كۈچ چىقىرىش بىلەن بىرگە، ئەھمەد ۋە ساڭگا قاتارلىق ئۇيغۇر ئىقتىسادشۇناسلىرى ئىقتىسادىي ئىشلارنى تەرتىپكە سېلىش ۋە ئالغا سىلجىتىشتا مۇناسىپ ئىشلارنى ئىشلىگەن.

يۇەن شىزۇ قۇبلاي دەۋرىدە مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا قىيىنچىلىق ناھايىتى ئېغىر ئىدى. بۇنداق ئەھۋالدا مالىيە ئىشلىرىنى پىششىق بىلىدىغان ئىختىساسلىقلار ئىشقا قويۇلۇپ، مالىيىدىكى قىيىن ۋەزىيەتنى ئوڭشاش زۆرۈر بولۇپ قالغان، دەل مۇشۇنداق بىر پەيتتە ئۇيغۇرلاردىن ئەھمەد قۇبلاينىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولۇپ، 1262 ـ يىلىدىن باشلاپ، مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا كىرىشكەن. ئۇ تالانتلىق بىر مالىيە مۇتەخەسسىسى ئىدى. ئەھمەد ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتىپ، بەزى چارە ـ تەدبىرلەرنى قوللانغان. مەسىلەن، باجنى كۆپەيتكەن، نوپۇسنى تەكشۈرۈپ باج ئوغرىلاش، باج قالدۇرۇش ئەھۋالىنىڭ ئالدىنى ئالغان. مەخسۇس سېتىۋېلىش تۈزۈمى (تۇز، چاي، تۆمۇر، كۈمۈش، دورا ـ دەرمەك قاتارلىق تاۋارلارنىڭ دۆلەت تەرىپىدىن مەخسۇس يولغا قويۇلغان سېتىۋېلىش) نى يولغا قويغان. دۆلەتنىڭ كارخانىلارغا نىسبەتەن ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقىنى يۇرگۈزگەن ۋە باشقا ئىشلارنى ئېلىپ بارغان. شۇنىڭ بىلەن مالىيە كىرىمى

كۆپەيگەن. لېكىن، ئەھمەدنىڭ ئىشلىرى كىشىلەرنىڭ ئۆچمەنلىكى ۋە ھەسەتخورلۇقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ھەتتا يېشىل كۆزلۈكلەرمۇ ھەسەت قىلدى. ئەھمەد سىياسەتنى قاتتىق يولغا قويغانلىقى ئۈچۈن تەسىرى كۈچلۈك بولغان باي دېھقانلار، باي سودىگەرلەر، بيۇروكراتلارنىڭ نەپسى قاندۇرۇلمايتتى. شۇڭا، ئۇلار ئەھمەدگە ئارقا ـ ئارقىدىن قارشى چىقتى، شۇنىڭ بىلەن ھەر كىم ئۆزى بىلگىنىچە ئىشلەش ھادىسىلىرى كۆرۈلدى.

ئەھمەد زېھرىك ۋە قابىلىيەتلىك ئادەم ئىدى، ئۇ قۇبلاينىڭ ناھايىتى زور ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن. ئۇنىڭ سۈيىقەستىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى، ئەگەر ئۆچ كۆرۈپ قالغان كىشىلەرنى ئۆلتۈرۈۋېتىشنى ئويلىغان بولسا دەرھال خاقاننىڭ ئالدىدا گەپ يورغىلىتىپ، قاتىللىق جىنايىتىگە چېتىلدۇراتتى. خاقان ئۇنىڭ گېپىگە ئىشىنەتتى. شۇنداق قىلىپ نۇرغۇن گۇناھسىز كىشىلەرنىڭ جازاغا تارتىلىشىغا سەۋەبچى بولغان. شۇڭا، ئەھمەد 1282 ـ يىلى مەخپىي قەتل قىلىنغان.

كېيىن ئۇيغۇرلاردىن ساڭگا (Senge) مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرغان. ساڭگا 1287 ـ يىلىدىن باشلاپ، مالىيە ۋازارىتىنىڭ ئومۇمىي ھوقۇقىنى ئىگىلىگەن. ئۇ يېڭى پۇل تارقىتىپ، پۇلنىڭ پاخالىشىشىنى كونترول قىلغان، يەنە ساتىدىغان تاۋارلارنىڭ باھاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، باجنى كۆپەيتىش قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللانغان. بۇلار بەزىلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان. شۇڭا، ساڭگا قارشى گۇرۇھلارنى خىزمەتتىن قالدۇرۇپ، ئۆز گۇرۇھىدىكى كىشىلەرنى مۇھىم خىزمەتلەرگە تەينىلىگەن. قارشى گۇرۇھلارنىڭ بېسىمىنىڭ بارغانسېرى كۈچىيىشى تۈپەيلىدىن، ساڭگا ئاخىر 1291 ـ يىلى خىزمىتىدىن ئىستېپا بەرگەن[62].

دېمەك، ئەھمەد بىلەن ساڭگا[63]لارنىڭ يۇەن سۇلالىسىنىڭ

ئىقتىساد ۋە مالىيىسىنى بىر ئىزغا سېلىش، تەرتىپكە چۈشۈرۈش، راۋاجلاندۇرۇش ئىشلىرىدا كۆرسەتكەن تۆھپىلىرى تارىختىن ئەبەدىي ئۆچمەيدۇ.

موڭغۇللار ئەسلىي كۆچمەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان، يايلاقنى بازا قىلىپ، كىگىز ئۆيلەردە، چېدىر ـ بارگاھلاردا تۇرمۇش كەچۈرىدىغان خەلقلەردىن بولغاچقا، مەركەزلەشكەن يېزا، بازار ۋە شەھەرلەردە تىرىكچىلىك قىلىش ئادىتى يوق ئىدى. ئۇلار دۆلەت قۇرغان ۋە كېڭەيمىچىلىك ئىشلىرىنى يۈرگۈزگەن دەسلەپكى دەۋرلەردە ئولتۇراق ۋە شەھەر تۇرمۇشىغا زادىلا كۆنەلمىگەن، ھەتتا ئايرىم موڭغۇل ئەمەلدارلىرى يايلاقتا، كىگىز ئۆيى، چېدىرلاردا تۇرۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلغان. يۈەن سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن شەرقتە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە يۇقىرىقىدەك ئەھۋال ئاساسەن ئۆزگەردى. موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى شەھەرلەرنى مەركەز قىلىپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىشنىڭ مۇھىملىقىنى تونۇپ يەتتى. شۇنىڭ بىلەن قۇبلاي خانلىق تەختكە چىقىپ، مەركەزنى خانبالىق (جوڭدۇ — بېيجىڭ) قا كۆچۈرۈپ كەلگەن. دەل مانا مۇشۇ بېيجىڭنىڭ قۇرۇلۇشى، بىناكارلىق ئىشلىرىدا، يۈەن سۇلالىسىنى ئەمەلدارلىرىنى ئاساس قىلىپ، ئوردىنى تەمىنلەشتە ئۇيغۇرلارنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر بىناكارى ئەختەردىنىنىڭ تۆھپىسى جۇڭگو تارىخىغا ئالتۇن ھەل بىلەن يېزىلغان.

« XIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، شىمالدا باش كۆتۈرۈپ چىققان موڭغۇل مىللىتى (جۇڭدۇ — بېيجىڭنى) ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، ئۇنى پايتەخت قىلىشنى قارار قىلدى. بۇ پايتەخت بۈرۈن جىڭ خانلىقى قەسىر سالدۇرۇشقا تەييارلاپ بولغان بىر مەركەزدىن پايدىلىنىپ، بىنا قىلىنىپ تەيدۇ — ئۇلۇغ پايتەخت دەپ ئاتالدى. شۇنىڭدىن كېيىن پۈتۈن جۇڭگو بىرلىككە كەلتۈرۈلدى.

مانا بۇ تارىخىتكى يۈەن سۇلالىسىدۇر[64].

«ئەختەردىن جوڭتۇڭنىڭ 4 - يىلى (1263 - يىل) چىنخۇاڭداۋ[65] ئارىلىنى بىنا قىلىش توغرۇلۇق يارلىق چۈشۈرۈلۈشنى تەلەپ قىلدى. جۈيۈەننىڭ 2 - يىلى (1265 - يىل) بۇ ئارال بىنا قىلىنىدى[66].

«يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە چىنخۇاڭداۋ ئارىلىنى ئۇدا ئۇچ قېتىم كېڭەيتىپ قۇرۇش ئارقىلىق تەيدۇ شەھىرى بىنا قىلىنغان»[67].

ئەختەردىن (赤黑迭尔丁) غەربىي دىيارلىق كىشى ئىدى . . . قۇبلايخان ئۇنىڭ يۇرتىغا بارغاندا ئۇ خانغا پايانداز سېلىپ ئات تەقدىم قىلغان. ئۇ خانغا ياراپ قالغان. قۇبلايخان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوردىنىڭ چېدىر مەھكىمىسى — 局儿茶迭 (بىناكارلىق ئىدارىسى) غا باشلىق قىلغان. ئۇ غەربىي يۇرتلۇق ئۇستىلارغا باش بولۇپ، ئوردا قۇرۇلۇشىنى پۈتتۈرگەن. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ جەمەتلىرى ئۇنىڭغا مەڭگۈ تاش ئورنىتقان. ئەختەردىن قۇبلايخانىنىڭ چۈشىگە كىرگەن. خان ئۇنىڭ جەمەتلىرىنى چاقىرتىپ كېلىپ تىللا بېرىپ بېشىنى سىلىغان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مەھمۇد شاھنى بىناكارلىق مەھكىمىسىگە مەنسەپكە قويغان، بۇ مەنسەپ ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى مىرئەلىي شاھ، مۇبارەك شاھ، قۇتلۇق شاھ، ئارغۇن شاھلارغىچە مىراس بولۇپ قالغان»[68].

«غەربىي شىمالدىكى باشقا مىللەت خانلىرىنىڭ ئەلچىلىرى، موڭغۇللارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى خەنزۇلارغا ئوخشىمايتتى. نېمە ئۈچۈن ئوردا ئۆيلىرى خەنزۇ ئۆيلىرىگە ئوخشىتىپ سېلىنغان، دەپ سورىغاندا ئۇلارغا، موڭغۇللار بۇ جايىنى ئات ئۇستىدە تۇرۇپ قورال كۆچى بىلەن ئالدى. لېكىن، يەنىلا ئات ئۇستىدە تۇرۇپ ئىدارە قىلغىلى بولمايدۇ.

خەنزۇلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى بويىچە ئىش كۆرۈپ ئىداره قىلىش كېرەك، بۇنى ئەختەردىن ناھايىتى ئوبدان چۈشىنەتتى، دەپ جاۋاب بېرىلدى»[69].

يۇقىرىدىكى تارىخىي خاتىرىلەر ۋە يەكۈنلەردىن مەلۇمكى، بېيجىڭ شەھىرىنىڭ پايتەخت بولۇپ بىنا قىلىنىشى يۈەن دەۋرىدە ئىشقا ئاشقان. ئۇنى لايىھىلەپ بىنا قىلدۇرغان كىشى ئەختەردىن ئىدى[70]،[71].

ئۇيغۇرلار موڭغۇللارنىڭ يۈەن سۇلالىسىنى قۇرۇش، ئۇنى مۇستەھكەملەش، شۇنىڭ بىلەن بىرگە سىياسىي، ئىقتىسادىي، مالىيە ئىشلىرىنى ئوڭۇشلۇقسىز تەسىر كۆرسەتتى. ئۇلار بۇنىڭ بىلەنلا قالماي، دېھقانچىلىق ئىشلىرىغىمۇ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، يۈەن سۇلالىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلىرىنى يۈكسەلدۈرۈشىگە ھەسسە قوشتى. «يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى سىنىپىنىڭ يادروسى — موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى بولۇپ، كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن كېلىپ چىققان، يۈەن شىەنزۇڭخان موڭكېدىن بۇرۇن، بۇ سۇلالە ئىزچىل ھالدا كۆچمەن چارۋىچىلىق رايونلىرى ۋە ئورمانلىقلاردا ھۆكۈمرانلىق مەركىزىنى ئورناتقان. ئەينى چاغدىكى موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئاساسلىق دىققىتىنى سىرتقا قارىتا ئىستېلاھ قىلىش ئىشلىرىغا قاراتقان بولۇپ، يېزا ئىگىلىكىنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇشنى تونۇپ يەتمىگەنىدى»[72]. قۇبلاي دەۋرىگە كەلگەندە ھۆكۈمرانلىق مەركىزى بېيجىڭغا يۆتكىلىپ، يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ مۇھىملىقى ھەقىقىي يۈسۈندا بىلىنگەنىدى. شۇڭا، قۇبلاي دەۋرىدە يۈەن ھۆكۈمىتى يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا دائىر كۆپلىگەن چارە ـ تەدبىرلەرنى قوللاندى. يۈەن ھۆكۈمىتىنىڭ زور كۈچ بىلەن رىغبەتلەندۈرۈشى ئارقىسىدا، يېزا ئىگىلىكىدە يىلدىن يىلغا ئىلگىرىلەش بولدى. قۇبلاينىڭ يېزا ئىگىلىك ۋازارىتىگە قىلغان

بۇيرۇقنغا ئاساسەن خەنزۇچە قەدىمكى كىتابلاردىن يېزا ئىگىلىكىگە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى تاللاپ، تۈرلەرگە بۆلۈپ، «تېرىقچىلىق - پىلىچىلىك قامۇسى»(农桑辑贾) دېگەن كىتاب تۈزۈپ چىقىلىپ، پۈتۈن مەملىكەتكە تارقىتىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە شەخسىلەرنىڭ يېزا ئىگىلىكىگە ئائىت ئەسەرلىرىمۇ ئارقا - ئارقىدىن بارلىققا كەلگەن. بەزىلەرنىڭ ستاتىستىكىسىغا قارىغاندا، ئەينى چاغدا يېزا ئىگىلىك تەجرىبىلىرى خاتىرىلەنگەن كىتابلاردىن ئون نەچچە خىلى مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئاساسلىقى ئىككى خىل ئىدى، بۇلار ۋاڭ جېننىڭ «دېھقانچىلىق قوللانمىسى»، 农书) بىلەن لۇ مىڭشەننىڭ «تېرىقچىلىق - پىلىچىلىك ئاساسلىرى» دېگەن كىتابىدىن ئىبارەت.

لۇ مىڭشەن (鲁明善) XIV - XIII ئەسىرلەردە ياشىغان. ئۇنىڭ ئاتىسى كاروناداس يۇەن دەۋرىدىكى مەشھۇر تەرجىمان ۋە شائىر ئىدى.

لۇ مىڭشەن كىچىكىدىن باشلاپ ناھايىتى ياخشى تەربىيە ئالغان ۋە چوڭقۇر مەلۇماتلىق كىشى بولۇپ يېتىلگەن. ئۇ «تېرىقچىلىق - پىلىچىلىك ئاساسلىرى»(要提农桑衣食) دېگەن ئەسەرنى يېزىشتا، ئېلىمىزنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىلمىغا دائىر مىراسلىرى ۋە يېزا ئىگىلىك كىتابى تۈزۈشتىن ئىبارەت ئېسىل ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپلا قالماستىن، بەلكى دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىگىمۇ ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. شۇڭا، «تېرىقچىلىق - پىلىچىلىك ئاساسلىرى» دېگەن كىتابىغا ئەزەلدىن بۇيان ناھايىتى يۇقىرى باھا بېرىلىپ كەلمەكتە. «دەستۇر، تارىخ، دانىشمەنلەر ۋە كىتاب توپلاملىرى ھەققىدىكى تۆت يۇرۇش كىتابلارنىڭ ئومۇمىي تىزىمى»(四库全书总目提要) دېگەن كىتابتىكى «لۇ مىڭشەننىڭ بۇ كىتابى قەمەرىيە كالېندارىدىكى مەۋسۇملار بويىچە

سىستېمىلىق، ئېنىق، ئاممىباب يېزىلغان، ئۇنىڭدىكى تېرىقچىلىق ۋە يېغىش ـ ساقلاشقا دائىر بايانلار كىشىنى ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ. مەزمۇنى يېزا ئىگىلىكىگە ئائىت كىتابلارنىڭ ھەر قانداقىدىن مول، ھەقىقەتەن قىممەتلىك كىتابتۇر» دەپ قەيت قىلىنغان. ۋاڭ يۇنخۇ «تېرىقچىلىق ـ پىلىچىلىك ئاساسلىرى» نامىڭ يېڭى نەشرىگە يازغان كىرىش سۆزىدىمۇ: «لۇ مىڭشەننىڭ بۇ كىتابى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن يېزا ئىگىلىك مەزمۇنىدىكى ئەسەرلەر ئىچىدە «تېرىقچىلىق ـ پىلىچىلىك قامۇسى» قەمەرىيە كالېندارىدىكى مەۋسۇملار بويىچە چۈشەندۈرۈلگەن مۇھىم كلاسسىك كىتابتۇر» دەپ تىلغا ئالغان. بۇ پىكىرلەر ناھايىتى توغرا.

ئېلىمىز يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تارىخى ئەڭ ئۇزۇن، بۇ ھەقتىكى مىراسلارمۇ ناھايىتى كۆپ، لۇ مىڭشەننىڭ «تېرىقچىلىق ـ پىلىچىلىك ئاساسلىرى» دېگەن كىتابى بۇنىڭ بىر مىسالى. بۇ كىتابنىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن مول، ئۇ، ھاۋارايى، سۇ ئىنشائاتى، چارۋىچىلىق، تېرىقچىلىق، باغۋەنچىلىك، پىلىچىلىككە دائىر يېزا ئىگىلىك پائالىيەتلىرىنى، ھەتتا گۆش، ئۆي قۇشلىرى تۇخۇمىنى ھازىرلاش، كۆكتاتلارنى چىلاش قاتارلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ كىتابتا كىشىلەرنىڭ ھەربىر مەۋسۇمدا شۇغۇللىنىشقا تېگىشلىك يېزا ئىگىلىك پائالىيەتلىرى يېزىلغان ھەم ھەربىر پائالىيەتكە ئىخچام ئىزاھات بېرىلگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇ پائالىيەتنى قانداق ئېلىپ بېرىش توغرىسىدىمۇ چۈشەنچە بېرىلگەن. بۇنى ئوبدانراق چۈشىنىش ئۈچۈن، 1 ـ ئاي (قەمەرىيە كالېنداری كۆزده تۇتۇلىدۇ. تۆۋەندىكى مىسالمۇ شۇنداق) دا ئېلىپ بېرىلىدىغان پائالىيەتكە بېرىلگەن ئىزاھاتقا قاراپ باقايلى: «كالا — دېھقانچىلىقنىڭ ئاساسى، ئائىلە باشلىقى ئۇنى كۆكۈل قويۇپ بېقىشى، ھەر كۈنى ۋاقتى ـ

ۋاقتىدا ئوت ـ سۇ بېرىشى كېرەك. سۇ كالىسى يازدا سۇغا كىرىۋالىدۇ، ئۇنى يىقىتىپ قويماسلىق ئۈچۈن، قىشتا ئىسسىق جايدا ئوبدان بېقىش كېرەك. بىر كالىدا يەتتە ئادەمنىڭ كۈچى بار، كالا هايۋان بولغىنى بىلەن مىجەز ـ خۇلقى ئادەمنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ، شۇڭا ئۇنى ئوبدان ئاسىرىماي بولمايدۇ». لۇ مىڭشەن كەندىر تېرىش هەققىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەن: «كونىلاردا يەرنى 10 قېتىم هەيدەپ تۇرۇپ تېرىغۇلۇق، توققۇز قېتىم هەيدەپ كەندىر تېرىغۇلۇق دېگەن گەپ بار». لۇ مىڭشەن يەنە ئارپا، بۇغداي تېرىقچىلىقى تاتارلىقلار ئۇستىدىمۇ كۆپ توختالغان.

ئەجدادلار بىلەن دېهقانلارنىڭ، بولۇپمۇ پېشقەدەم دېهقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىگە ئەهمىيەت بېرىشى ناهايىتى مۇهىم. لۇمىڭشەن بۇ نۇقتىغا ناهايىتى دىققەت قىلغان. لۇ مىڭشەن ئۇيغۇر يېزا ئىگىلىك ئالىمى ئىكەن، ئۇنىڭ شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا دائىر تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلىشى تۇرغان گەپ. «تېرىقچىلىق ـ پىلىچىلىك ئاساسلىرى» دا ئۇزۇم ئۆستۈرۈش، قېتىق ئۇيۇتۇش ۋە تۆل ئېلىشقا ئوخشاش ئىشلارمۇ تونۇشتۇرۇلغان. كىتابتا مۇنداق دېيىلگەن: «12 ـ ئاي (قەمەرىيە كالىندارى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) 1 ـ ئايدا ئېلىنغان تۆللەر ياخشى ئەي بولىدۇ. چارۋا ـ ماللارنى ئەتىياز، يازدا بالدۇرراق ئوتلىتىپ، بالدۇرراق ياندۇرۇپ ئەكەلگەن ياخشى. چۈنكى، هاۋا ئىسسىق بولغاچقا، چارۋا ـ ماللار ئاسانلا تەرلەپ كېتىدۇ. ماللار چۈشتە قوتانغا ياندۇرۇپ كېلىنسە، ئۇستۈېشىغا چاڭ ـ توزان قونۇپ، يارا بولۇپ كېتىدۇ. ماللارنى كۆز كۆنلىرىدە كېيىنرەك باققىلى ئېلىپ چىقىش لازىم. چۈنكى، سەهەردە شەبنەم چۈشىدۇ، ماللار شەبنەم تارقىمىغان ئوتنى يەۋەرسە، ئاغزىغا يارا چىقىدۇ، بۇرنى يىرىڭداپ كېتىدۇ.

مالالارنىڭ ئايىغى قۇرۇقدالىماي چىلە بولۇپ كەتسە، ئاقسىل كېسىلگە گىرىپتار بولىدۇ. قويلار تۇز يالىسا، گۆشى تاتلىق بولىدۇ. شۇڭا، ئۇلارغا پات - پات تۇز بېرىپ تۇرۇش كېرەك. كېسەل بولغان قويلارنى ساق قويلاردىن ئايرىپ بېقىش لازىم». بۇ كىتابتا بايان قىلىنغان قوي بېقىشقا دائىر تەجرىبىلەر بۇگۈنكى چارۋىچىلىق ئەمەلىيىتىگە بەكمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ[73].

5) تېبابەتچىلىك جەھەتتە

ئۇيغۇرلار يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە تېبابەتچىلىك ساھەلىرىگىمۇ ئالاھىدە دىققىتىنى بۆلۈپ، خەلقنى كېسەل ئازابىدىن قۇتۇلدۇرۇش، ئۆمرىنى ئۇزارتىش، ئاممىغا بەخت كەلتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن.

نەنجىڭ كۇتۇپخانىسىدىكى بىر كىتابتىن بايقىلىشچە، يۇەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۇيغۇر ئەمچى (تېۋىپ) لىرىنى ئىشلەتكەن، يۇەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ گېنېرالى سىچۇەندە جەڭ قىلغاندا، ياردارلارنى ئۇيغۇر ئەمچى - ئوتاچى يۇچۇرىچ قايا(牙海赤连举月) داۋالىغان. «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» 88 - جىلدتىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، يۇەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەيدۇ (بېيجىڭ) ۋە شاڭدۇ (دولۇن) دا ئۇيغۇر ئەمچىلىك شىپاخانىسى تەسىس قىلىپ، «ئۇيغۇر دورىگەرلىك ئىشلىرى» نى باشقۇرغان[74]. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە كۆپلىگەن ئۇيغۇر ئەمچىلىرى ئۆتكەن.

ئۇيغۇر ئەمچىسى سادىمىش (萨德弥实) «رۇيجۇ مەھكىمىسى شىپاخانىسىنىڭ رېتسېپلىرى» (瑞竹堂经验方) دېگەن ئەسىرىنى يېزىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ مېدىتسىنا ئىلمىگە تۆھپە قوشقان[75].

ئاتاقلىق تاشقى كېسەللەر ئوتاچى دوختۇرى جەررا

نېزەر (聂只耳) «مېھمېر ـ شەپقەت شىپاخانىسى» (广惠司 — داۋالاش ئورنى) نىڭ ئوتاچى بېگى بولغان. ئۇيغۇرلاردىن چاقاي(赤海牙) لار داڭلىق ئەمچىلەردىن ئىدى.

قوسقۇي (忽思慧) يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى داڭلىق ئۇيغۇر ئوزۇقشۇناس. ئۇ يەنپۇ يىللىرى (1314 ـ 1320) دا يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىدا تائام تەييارلاش ئەمەلدارى بولغان، جۇملىدىن خان جەمەتىنىڭ تائاملىرىنى تەييارلاش، تائام تۇرلىرىنى تەكشەشكە مەسئۇل بولغان. ئۇ يەنە يېمەك ـ ئىچمەكنىڭ ئوزۇقلۇق قىممىتى، تازىلىقى ئۇستىدە مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئەينى زاماندا تائامشۇناسلىقتا نام قازانغان.

تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، 1330 ـ يىلى، ئۇ ئۆزىنىڭ توپلىغان ئەمەلىي ماتېرىياللىرى، مول تەجرىبىلىرىنى باشقىلارنىڭ تەجرىبىلىرى ئاساسىدا بىرلەشتۇرۇپ «تائام تەييارلاش دەستۇرى» (饮膳正要) دېگەن كىتابنى يېزىپ چىققان.

«تائام تەييارلاش دەستۇرى» ئۈچ جىلد بولۇپ، 1 ـ جىلدتا تۇرلۇك يېمەكلىكلەر، 2 ـ جىلدتا يېمەك ـ ئىچمەكلەرنىڭ خۇرۇچلىرى، 3 ـ جىلدتا ئاشلىق، كۆكتات، تۇرلۇك گۆش مېۋە ـ چېۋە قاتارلىقلار ھەققىدە سۆزلەنگەن. جۇڭگودا بارلىققا كەلگەن «قەدىمكى زاماندىكى يېمەك ـ ئىچمەك تازىلىقى ۋە تائامشۇناسلىققا دائىر تۇنجى ۋە مەخسۇس ئەسەر» ، « ‹تائام تەييارلاش دەستۇرى› ئېلىمىزنىڭ سەھىيە ۋە ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇئەييەن تۆھپە قوشقان»[76].

غەرب دۇنياسى XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئوزۇقلۇق يېتىشمەسلىك كېسەللىكى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان بولسا، ئېلىمىزدە مىلادىيەدىن 2000 يىل بۇرۇن ئوزۇقلۇق يېتىشمەسلىكنى ئېنىق بىلگەنلىكىگە دائىر يازما خاتىرىلەر بارلىققا كېلىشكە باشلىغان.

«جۇڭگونىڭ دۇنيا بويىچە تۇنجى 100 چوڭ كەشپىياتى» دېگەن داڭلىق كىتابنىڭ ئاپتورى، ئەنگلىيىلىك ئالىم روبېرت تاپمول مۇشۇ كىتابنىڭ «ئوزۇقلۇق يېتىشمەسلىك كېسەللىكى» قىسمىنىڭ 15 ـ ماددىسىدا قوسۇلۇنىڭ تۆھپىسىنى باھالاپ مۇنداق دەيدۇ: «قوسقوي ئوزۇقلۇق يېتىشمەسلىك كېسەللىكى مەسىلىسى بويىچە ئاتاقلىق ئاپتور ئىدى. ئۇ 1314 ـ يىلىدىن 1330 ـ يىلىغىچە بۇ ساھەدە تېۋىپ بولۇپ ئىشلىگەن چاغلىرىدا «تائام تەييارلاش دەستۇرى» دېگەن كىتابنى يېزىپ چىققان. بۇ كىتاب جۇڭگونىڭ يېمەكلىك توغرىسىدىكى كلاسسىك ئەسىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ كىتابتا قوسقوي ئوزۇقلۇق يېتىشمەسلىكتىن بولىدىغان پۈت تەمرەتكىسىنىڭ ئىككى تۈرى (ھازىرقى بىز ئاتاپ كېلىۋاتقان ھۆل تەمرەتكە ۋە قۇرغاق تەمرەتكە) نى تەپسىلىي بايان قىلغان. ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان داۋالاش ئۇسۇلى — ئاساسلىقى تەركىبىدە ۋىتامىن B_1 ھەم باشقا ۋىتامىنلار كۆپ بولغان يېمەكلىكلەرنى ئىستېمال قىلىشتىن ئىبارەت».

6) دىپلوماتىيە جەھەتتە

ئۇيغۇر دېڭىزچى ئۇقمىش ئوكيانلارغا سەپەر قىلىپ، دېڭىز بويلىرىدىكى ئەللەر بىلەن يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئالاقىسىنى شەرق تەرەپ بىلەن ئورنىتىشقا تۆھپە قوشقان بولسا خرىستىئان مۇرىدىدىن بولغان رابىبان سائۇما (Rabban — Sauma، 1294 — 1245) «ئەڭ بۇرۇن ياۋروپادىكى دۆلەتلەرنى زىيارەت قىلغان»[77] «ئۇيغۇرلاردىن ئىدى»[78]. يەنە ماركوس دېگەن ئۇيغۇرمۇ بار ئىدى. رابىبان (Rabban) سۇرىيە تىلىدا «ئۇستاز» دېگەن مەنىدە بولۇپ، نىستۇرىئان مەزھىپىدىكى دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ نامى؛ سائۇما (Sauma) ئۇنىڭ ئىسمى ئىدى. ئۇ بېيجىڭدا خرىستىئان دىنىنىڭ نىستۇرىئان مەزھىپىدىكى

ئۇيغۇر ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. سائۇمانىڭ دادىسى شايبان (昔班) چىڭگىزخان دەۋرىدە شاھزادىلەرنىڭ ئۇستازلىقىغا تەكلىپ قىلىنغان ئۇيغۇر زىيالىلىرىدىن بولۇپ، كېيىن بېيجىڭدا جياۋخۇي (教会 دىنى ئىشلار جەمئىيىتى) نىڭ مۇپەتتىشى بولغان. سائۇما كىچىكىدىن باشلاپ دىنىي تەلىم ئالغان، 20 يېشىدا ئائىلىسىدىن ئايرىلىپ، دۇئا ـ تىلاۋەت بىلەن شۇغۇللانغان. خانبالىق (ھازىرقى بېيجىڭ) غا يېقىن شەنجوڭ دېگەن يەرگە بېرىپ ماكانلاشقان، كېيىن ئۇ مەشھۇر دىن تارقاتقۇچى بولۇپ قالغان. نەستۇرىئان دىنىنىڭ بېيجىڭغا تەيىنلىگەن باش ۋەكىلى ئارېخبىشوپ مارگايۋارگۇئىس (Arehbishop Mar Guivarguis) نىڭ سۇ سېپىشى (خرىستىئان دىنىگە كىرىشتە چېركاۋدا ئوقۇپ سۇ سېپىش ياكى يۇيۇش مۇراسىمىدىن ئۆتۈپ) — خرىستىئان بولغان. ماركوس[79] (Marcus) ئۇنىڭدىن تەلىم ئالغان ئىدى. بۇ ئىككى ئۇيغۇر 1275 (1278 ـ يىلى دېگۈچىلەرمۇ بار) ـ يىلى بېيجىڭدىن مۇقەددەس جاي — ئىبرۇسالېمغا قاراپ سودا كارۋانلىرىغا ئەگىشىپ يولغا چىقىدۇ، ئۇلار يولدا تاتۇغىتلار ئىلىدىن ئۆتۈپ دوڭشېڭ (东胜) ، نىڭشا (ھازىرقى يىنچۈەن) ، خوتەن، كاشغەر، تالاس، تۇس، ئەزەربەيجان قاتارلىق جايلار ئارقىلىق باغدانقا يېتىپ بارىدۇ، يولدا ئۇلار نىستۇرىئان دىنىنىڭ باش كاھىنى ماردېنخا(Patriarch Mar Denha) غا ئۇچرىشىدۇ. كېيىن ئۇلار پېرىسىيىنىڭ شىمالى قىسمى، ئەرمەنىستان، گورچ (ھازىرقى گروزىيە) قاتارلىق جايلارنى ئايلىنىدۇ، خرىستىئان دىنىغا مەنسۇپ تاۋاپخانىلارنى زىيارەت قىلىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا سۇرىيىنىڭ شىمالىدا ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى يۈز بەرگەنلىكى ئۈچۈن، ئىبرۇسالېمغا بېرىش پىلانى ئەمەلگە ئاشمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار مۇشىر (ھازىرقى ئىراقنىڭ مۇسۇل) دېگەن جايىدىكى (بەزى ماتېرىياللاردا ئاربېلا

(تارىل› Taint Mamicael ›شەھرى يېنىدىكى ›Arbela
ناملىق چېركاۋغا ئورۇنلىشىدۇ. 1280 ـ يىلى ماردىنخا ئۇلارنى
باغدانقا چاقىرتىپ، ماركوس خانبالىق (ھازىرقى بېيجىڭ) ۋە
ئوڭغۇتلارغا ئارىخ بېشوپ (كاھىن — خرىستىئان دىنىنىڭ باش
ۋەكىلى) قىلىپ تەينىلەيدۇ ۋە ئۇنىڭغا يابالاخا (Yabalaha)
دېگەن نامنى بېرىدۇ. ماركوس شۇ يىلى 35 ياشتا ئىدى. راببان
سائۇما نى چارلاپ يۇرگۈچى باش تەپتىش — (ۋىزىتور گېنېرال
Visite General) قىلىپ تەينىلەيدۇ[80]. ئۇ شەرققە قايتىپ
كەلمەكچى بولغاندا ئېلخانىلار بىلەن چاغاتاي خانلىقى ئامۇ
دەريا سى ساھىلىدا ئۇرۇش قىلىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، يول ئېتىلىپ
قېلىپ، قايتا ئۆز جايىدا تۇرۇپ قالىدۇ. 1281 ـ يىلى 2 ـ
ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ماردىنخا باغداتتا ژاپات بولىدۇ. ئۇنىڭ
ئورنىغا كاھىن سايلاشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ چاغدا ماركوس
تېخى ئاربېلادىن يولغا چىقمىغانىدى. نەتىجىدە سايلامدا ئۇ
كاھىن — دىنىي داھىي پاترىئارخ بولۇپ تەينىلىنىدۇ.
1281 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئۇنۇڭان بېرىش مۇراسىمى ئېچىلىدۇ.
ئېلخانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ خاقانى ئاباغا (Abaka) خان ئۇنى
تەبرىكلەپ، ئۇنىڭغا يابالاخا III (Yahbah — Allaha III) دەپ نام
بېرىدۇ[81]. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ ياش ئۇيغۇر ماناخ
ھاياتىنىڭ ئاخىرىغىچە 36 يىل دىنىي داھىي (كاھىن) بولۇپ
تۇرىدۇ. ئاباغا ئۆلۈپ، 1284 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ئۇنىڭ
چوڭ ئوغلى ئارغۇن ئېلخانىلار خاقانى بولىدۇ. 1287 ـ يىلى
ئارغۇن خاقان خرىستىئان دىنىدىكى دۆلەتلەرنى بىرلەشتۈرۈش
ئۈچۈن ئاساسەن پەلەستىن (ئېرۇسالېم) بىلەن سۈرىيىنى
بېسىۋېلىش كويىدا ئالدى بىلەن ياۋروپادىكى خرىستىئان
پادىشاھلىرىنىڭ مايىللىقىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولىدۇ ۋە
ياۋروپالىقلارنىڭ تىلىنى ئىگىلىگەن راببان سائۇما نى 1287 ـ
يىلى پۈتۈن ياۋروپاغا باش ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. سائۇما

كونستانتىنوپولغا بېرىپ، پادىشاھ ئاندرونىكوس Ⅱ (Andironicos) نىڭ ئەتىۋارلىق مېھمىنى بولىدۇ. ئۇ يەردىن رىمغا بېرىپ كاردىنال يېرومى (Jerome) بىلەن دىنىي مۇنازىرە يۈرگۈزىدۇ. پاپا خونۇرىئوس Ⅱ (Honorisun Ⅱ) شۇ يىلى 4 ـ ئايدا ئۆلۈپ كەتكەنىكەن. يېرومى 1288 ـ يىلى ئۇنىڭ ئورنىغا پاپا بولۇپ سايلىنىدۇ. سائۇما ئۇ يەردىن پارىژ شەھىرىگە بېرىپ فرانسىيە پادىشاھى فىلىپ فائىر Ⅵ (Philippele Bel — Philippe the Fair) قىزغىن ۋە داغدۇغىلىق قارشى ئېلىشقا مۇيەسسەر بولىدۇ. ئارغۇن خاقانىنىڭ خېتىنى ۋە سوۋغىلىرىنى تاپشۇرىدۇ. پارىژدا يېرىم ئايغا يېقىن تۇرۇپ، فرانسىيىنىڭ جەنۇبىدىكى بور (بەزى ماتېرىياللاردا گاسكونى ـ Gascory دەپىلگەن) شەھىرىگە بېرىپ ئەنگلىيە پادىشاھى ئېدۋارد Ⅰ (Edwardl) بىلەن كۆرۈشىدۇ. فرانسىيە، ئەنگلىيە پادىشاھلىرى ئېلىخانلارنىڭ دۆلەتلەرنى بىرلەشتۇرۇش (سۇرىيە، پەلەستىن، ئېلىخانلارنى) تەلىپىگە قوشۇلىدۇ. 1288 ـ يىلى سائۇما دۆلىتىگە قايتىش سەپىرىدە يېڭى پاپا نىكولاس Ⅳ (Nicholas Ⅳ) نىڭ ۋەزىپىگە ئولتۇرغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، قايتا رىمغا بېرىپ، دۆلەت خېتى تاپشۇرىدۇ. پاپا ئارغۇننىڭ خرىستىئان دىنىغا ئەھمىيەت بەرگەنلىكىگە تەشەككۇر ئېيتىدۇ ھەم سوۋغا ـ سالاملار يوللايدۇ. سائۇما ئەلچىلىك ۋەزىپىسىنى تولۇق، قانائەتلىنەرلىك ئورۇنلاپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن ئارغۇن خان ئالاھىدە مۇكاپاتلايدۇ، پايتەخت تياۋلى ئىبادەتخانىسى (ھازىرقى ئەزەربەيجاندىكى تەبرىزدە) غا يانداشتۇرۇپ بىر چېركاۋ سېلىپ، ئۇنىڭ باشقۇرۇشىنى تاپىلايدۇ. كېيىن مارغا (茂剌哈) غا كۆچۈپ كېلىپ يەنە بىر ھەيۋەتلىك چېركاۋ سالىدۇ. 1293 ـ يىلى، ماركوس (يابالاخا Ⅲ) نىڭ قېشىغا نايىبلىققا بېرىپ دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇپ،

بۇنى ۋاپات بولغۇچە (1294 ـ يىلى، 1 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى) بېجىرىدۇ. ماركوس بولسا 1317 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى مارغا شەھىرىدە 72 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ. «سائۇمانىڭ ئەلچىلىككە چىقىشى رىم پاپاسىنىڭ يۇەن سۇلالىسى خاقانىنىڭ ۋە ھەر قايسى خانلىقتىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ خرىستىئان دىنىغا ئىشىنىدىغانلىقىغا ئىشەنچ تۇرغۇزدى. شۇنىڭ بىلەن مىسسىيونىر گ. مونتېكور ۋىنو (Giovanida. Montecorvino، 1247 ـ 1328) قاتارلىقلار شەرققە كېلىپ شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالاقىسىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇئەييەن رول ئوينىدى»[82]. سائۇمانىڭ پارسچە يازغان ساياھەت خاتىرىسى بولۇپ، ئەسلىي نۇسخىسى يوقىلىپ كەتكەن. 1887 ـ يىلى سۈرىيىچە «كاھىن يابالاخا ۋە چارلاپ يۇرگۈچى باش تەپتىش رابىان سائۇما خاتىرىسى» (ئاپتورى ئېنىق ئەمەس) تېپىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا رابىان سائۇمانىڭ ساياھەت جەريانى تونۇشتۇرۇلغان. بۇدگې دېگەن ئادەم 1928 ـ يىلى نيۇيورکتا (Budge «The Monks of Kubilai Khan») دېگەن كىتابىدا بۇ ھەقتە مەلۇمات بەرگەن، ئۇنىڭدىن باشقا 1958 ـ يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا «ماريابالاخا Ⅲ ۋە رابىان سائۇما تارىخى История (Н. В Пигупевская ئاپتورى) «МаряЬалахиираЬЬан Саумы Ⅲ دېگەن كىتاب نەشر قىلىنغان.

«ئۇگداي دەۋرده ئۇيغۇرلاردىن مەسئۇد (麻速忽) داۋاملىق ھالدا ئۇيغۇرلار رايونىدىن تارتىپ، ماۋەرا ئۇننەھر رايونلىرىنىڭ باجلىرىنى باشقۇرىدىغان باش ئەمەلدارلىق ۋەزىپىسىنى ئىشلىگەن. موڭكېخان ناخۇي (讷怀)، تالاقاي (塔拉海) لار بىلەن بىرگە مەسئۇدنى بەشبالىق قاتارلىق جايلارنىڭ مەمۇرىي مىرزا دېۋان نايىبى[83] لىق ۋەزىپىسىگە تەينىلىگەن.

7) يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدىبلىرى ھەققىدە

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە خەنزۇچە ئەسەر يازغان ئاپتورلار ناھايىتى كۆپ. ئەدىبلەردىن گۇەن يۇنشى، سەيدۇللا، ما زۇچاڭ، شۆ ئاڭفۇ، لىەن شىشىەن، گاۋ كېكوك، جاۋ شىيەن، ما شىدى، شىن ۋېنفاڭ، شې ۋېنجى قايا، لىەن پۇكۇي، چى نەن قايا، شې يۇلى، شې جىدۇ، نەي شەن، سەن باۋجۇ، بىەن لۇ، تېگىن ساڭيا، لىەن خىك، كەيلىباش، مارۇن، شىك شىمىك، دادۇلۇ، بايان بۇقاتېگىن، بى لىشا، شا شۇەنۇك، لىەن دۇن، جىن ساڭيا، ۋاڭ باۋجۇ، شېي بەيلىياۋلاردىن ئىبارەت.

بۇ ئىسىملىكتىنلا روشەنكى، يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە خەنزۇ تىل ـ يېزىقىدا ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ئۆز دەۋرىدە تونۇلغان 28 ئەدىبنىڭ كۆپچىلىكى شىنجاڭلىق ئىدى. بەزىلەرنىڭ دېيىشچە، يۇەن دەۋرىدە خەنزۇچىنى پىششىق بىلىدىغان ئۇيغۇرلاردىن 30 ئالىم بولغان.

ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدىبلىرىنىڭ ئەسەرلىرى روشەن مىللىي ئالاھىدىلىككە، بىرقەدەر يۇقىرى بەدىئىيلىككە ئىگە. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى يۇەن سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلاشقان، شۇڭا يۇقىرى تەبىقە ئەمەلدارلىرىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىدۇ، يەنە بەزىلىرى، جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدا ياشىغان بولغاچقا، پۇقرالارنىڭ تۇرمۇشىنى ئوبدان بىلىدۇ. ئۇلار تەسىراتى ۋە ھېسسىياتىنى ئىزھار قىلىش ئۇچۇن، شېئىر، نەزمىلەرنى يازغان. بۇ ئەدىبلەرنىڭ ئۇسلۇبى ئوخشاپراق كېتىدۇ. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي ئەل ئەدىبلىرى جۇملىدىن ئۇيغۇر ئەدىبلىرى شېئىر، بېيىت، نەزمە (بۇ يەردە خەنزۇچە شېئىر شەكىللىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) شەكىللىرىدە نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يېزىپ، يۇەن دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي

تۇرمۇشنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىنى كەڭ ۋە چوڭقۇر ئەكس ئەتتۇرگەن. تۇرلۇك ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى پاش قىلغان. بىرمۇنچە ئۇيغۇر ئەدىبلىرى ئۆز ئەسەرلىرىدە خەلقنىڭ ئالقۇاڭ - ياساق، ھاشار ۋە خىلمۇخىل تەبىئىي ئاپەت بىلەن ئۆتۈۋاتقان ئېچىنىشلىق تۇرمۇشىنى ئەينەن تەسۋىرلىگەن. جەمئىيەتنىڭ زۇلمى، ئەمەلدارلارنىڭ چېرىكلىكى، خىيانەتچى - ئەمەلدارلارنىڭ شەرمەندىلىكىنى پاش قىلغان. شۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ نام - مەنپەئەتكە بېرىلمەيدىغان، دۇنيادىن پاك ئۆتۈپ كېتىشنى خالايدىغان ئالىيجاناب پەزىلەتلىرىنى، خەلقنىڭ ئېچىنىشلىق تەقدىرىگە بولغان چوڭقۇر ھېسداشلىقىنى ئىزھار قىلغان. تەبىئەت گۈزەللىكىگە مەپتۇن بولۇپ، گۈزەل تاغ - دەريالارنى كۈيلەپ نۇرغۇن لىرىك شېئىرلارنى يازغان.

گۈەن يۈنشى (1286 — 1324) يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ داڭلىق نەسرىي غەزەل (曲散) يازغۇچىسى، ئاتاقلىق خەتتات، مۇزىكانت ۋە رەسسام، غەزەلچى، دراماتورگ، جۇملىدىن جۇڭگو ئەدەبىيات تارىخىدىكى داڭلىق ئەدىبلەرنىڭ بىرى. گۈەن يۈنشى خەنزۇچە ھۆججەتلەرگە گۈەن يۈنشى(贯云石)، گۈەن يۈنشى قايا(贯云石海牙) دەپ ئىككى خىل يېزىلغان بولۇپ، تەتقىقاتچىلار بۇ سۆز ئۇيغۇرچە «كۈن سەۋنچ» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى دەپ قارايدۇ. سۈەنجەي 酸斋 — (تاڭسىق، ئاچچىق - چۈچۈك) دېگەن سۆزنىڭ تەخەللۇس قىلغان.

گۈەن يۈنشىنىڭ ئاتا يۇرتى شىمالىي شىنجاڭدىكى قەدىمى ئۇيغۇر شەھىرى جىمىسار ئىدى.

گۈەن يۈنشى 39 يىل ئۆمۈر كۆردى. ئۇ بۇ قىسقىغىنە ھاياتىدا كۆپ تەرەپلىمە ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرغانىدى. ئۇ قەلەمگىمۇ، ئەلەمگىمۇ ماھىر ئىدى. ئۇ يەنە تېبابەتچىلىك

بىلەنمۇ شۇغۇللانغاندى. شۇنداقلا بۇددا پەلسەپەچىسى ئىدى، ئۇ شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ ناخشا ـ مۇزىكىلىرىنى ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى خەلقلەرگە تونۇشتۇرۇپ، مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى ۋە بىرلىكتە ئالغا بېسىشىغا تۆھپە قوشقان.

گۇەن يۈنشىنىڭ تالانتى كۆپ تەرەپلىمە بولسىمۇ، لېكىن ئاساسىي تالانتى ئەدەبىي ئىجادىيەت ساھەسىدە كۆرۈلىدۇ.

گۇەن يۈنشى ئەدەبىي ئىجادىيەتتە كۆپ خىل ئىقتىدارغا ئىگە ئىدى. ئۇ شېئىر（诗）، دراما（曲）، بېيت（词）، ماقالە（文）قاتارلىقلاردا ناھايىتى يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە بولغان. بولۇپمۇ ئۇ نەسرى غەزەل（散曲）يېزىشتا مەشھۇر ئىدى.

گۇەن يۈنشىنىڭ ئەسەرلىرى ئەينى چاغدىلا زور تەسىرگە ئىگە بولغان. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ياڭ جياۋىيىڭ تەھرىرلىگەن «باھار قارلىرى»（阳春白雪）ۋە «تىنچ مۇزىكا مەھكىمىسى»（太平乐府）قاتارلىق كىتابلارغا ئەسىرى ئەڭ كۆپ كىرگۈزۈلگەن يازغۇچىلاردىن بىرى ئىدى. مەسىلەن، «باھار قارلىرى» غا كىچىك نەزمىلەردىن 36 پارچە، پۈتۈن يۇرۇشلۇق كۇيلەردىن بىر پارچە كىرگۈزۈلگەن. «تىنچ مۇزىكا مەھكىمىسى» گە كىچىك كۇيلەردىن 30 پارچە، پۈتۈن يۇرۇشلۇق كۇيلەردىن ئالتە پارچە كىرگۈزۈلگەن. گۇەن يۈنشى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ياڭ جياۋىيىڭ ئۇنىڭ يېقىن دوستى شۇزەيسىنىڭ ئەسەرلىرىنى بىر توپلام قىلىپ، «سۇەنتىيەن مۇزىكا مەھكىمىسى»（«酸甜乐府»）دېگەن نام بىلەن تارقاتقان. «يۇەن سۇلالىسى نەزمىلىرىدىن تاللانما»（«元诗选»）غا گۇەن يۈنشىنىڭ 27 كۇپلىت شېئىرى كىرگۈزۈلگەن. گۇەن يۈنشىنىڭ زادى قانچىلىك ئەسەر يازغانلىقى مەلۇم ئەمەس.

گۇەن يۈنشى ئەسەرلىرىنىڭ تېمىسى ئاكتىۋال（ئىلغار）

ئىدى.

زاماندىن زارلىنىش ۋە تەركىدۇنيالىق خاھىشىنى ئىپادىلەش گۇەن يۇنشى ئەسەرلىرىدىكى گەۋدىلىك بىر تېما. ئۇ ھۆكۈمرانلار سورۇنىدىن بىزار بولۇپ، نام ـ ئەمەلنى باشقىلارغا ئۆتۈنۈپ، پاسىقلىق قاپلاپ كەتكەن مۇھىتتىن ئۆزىنى تارتىپ، تىنچ، خاتىرجەم جايغا يۇزلىنىشىنى نىيەت قىلىدۇ ۋە بۇنداق ئىدىيىنى ئەمەلىيەتتە كۆرسىتىش بىلەن بىللە، ئەدەبىي ئىجادىيىتىدىمۇ ئىپادىلەيدۇ.

گۇەن يۇنشىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى يارقىن بىر تېما ۋەتەننىڭ تاغ ـ دەريالىرىنى زوق ـ شوخ بىلەن كۇيلەش ۋە تەبىئىي مۇھىتنى پۇخادىن چىققۇچە تەسۋىرلەش. چۇنكى، ئۇ خەتەرلىك سىياسىي ماجىرادىن تىنچ، گۇزەل مۇھىتقا يۇزلىنىپ ئالاھىدە خۇشاللىنىدۇ.

گۇەن يۇنشىنىڭ ئەسەرلىرى ئىچىدە قىز ـ يىگىتلەرنىڭ مۇھەببىتى ۋە ھەسرەتلىك ھېسسىياتى تەسۋىرلەنگەن قىسمىمۇ خېلى كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

دېمەك، گۇەن يۇنشى ئەسەرلىرى جۇڭگو ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنىنى خېلىلا بېيىتقان.

سەيدۇللا 萨都喇 — (1305 — 1355) يۇەن دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر ئەدىب.

يۇەن دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۆتكەن مەشھۇر ئەدىب تاۋ زوڭيى (陶宗仪) ئۆزىنىڭ «كىتابلار جەۋھىرى» (« 书史会要 ») دېگەن ئەسىرىنىڭ 7 ـ جىلدىدا، تۇنجى قېتىم سەيدۇللانىڭ ھاياتى ھەقىقىدە توختىلىپ ناھايىتى ئېنىق ھالدا «سەيدۇللانىڭ يەنە بىر ئىسمى تىيەنشى 天锡 بولۇپ، ئۇيغۇر 人纥回 » دەپ كۆرسەتكەن. سەيدۇللانىڭ ئاتا يۇرتى شىنجاڭ، ئاتا ـ بوۋىلىرى

ئىچكىرىگە كۆچۈپ بېرىپ، ئولتۇراقلىشىپ قالغان.

سەيدۇللا داڭلىق شائىر ئىدى. ئۇنىڭ شېئىرلىرى مەيلى سان، مەيلى سۈپەت جەھەتتە بولسۇن، يۈەن دەۋرىدىكى شېئىرىيەت مۇنبىرىدە گەۋدىلىك ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ پۈتۈن جۇڭگو كلاسسىك ئەدەبىيات خەزىنىسىدە سەل قاراشقا بولمايدىغان مۇھىم تەركىبىي قىسىم. بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى چىن يۈەن ئەپەندى «جۇڭگو ئەدەبىيات تارىخىدا يۈەن دەۋرىنى سۆزلەيدىكەنمىز سەيدۇللانى تىلغا ئالماي بولمايدۇ» دەپ يازغان.

يولداش ماۋزېدۇڭ، ئۆزىنىڭ 4 ـ توم ئەسىرىدىكى «پارە ـ پارە بولۇۋاتقان ئەكسىيەتچىلەر نېمە ئۈچۈن يەنە ئومۇميۈزلۈك تىنچلىق دەپ قۇرۇق جار سالىدۇ» دېگەن ماقالىسىدە سەيدۇللانىڭ «شىتۇچىڭغا چىققاندا» ناملىق شېئىرىدىن نەقىللەر ئېلىپ، ئۆز كۆز قارىشىنىڭ دەلىللىكىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇشتا پايدىلانغان.

سەيدۇللانىڭ «يەنمىن توپلىمى» (« 雁门集 ») دېگەن ئەسىرى بار، بۇ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شېئىرلار ئىچىدە ئەڭ داڭلىق ئەسەرلەرنىڭ بىرى.

شائىر ئۇزۇن مۇددەت ئىچكىرى ئۆلكىلەردە ياشىغاچقا، خەلقنىڭ ماكانسىزلىق، ئاچ ـ يالىڭاچلىق، جاپا ـ مۇشەققەتلىك تۇرمۇشىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن، قەلبىدە چوڭقۇر ھېسداشلىق تۇيغۇسى ئۇزلۇكسىز قوزغىلىپ، نۇرغۇن مەشھۇر شېئىرلارنى يېزىش ئارقىلىق ئۇرۇشنىڭ پاجىئەلىرىنى ۋە ئەمەلدارلارنىڭ ۋەھشىيلىكىنى پاش قىلىپ، خەلقنىڭ ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىگە چىن قەلبىدىن ھېسداشلىق بىلدۈرگەن. ئەنە شۇ شېئىرلار ئىچىدە «تىلەمچى قىز» (女谣饕)، «تاغ گۈەن ئۆتكىلىدىن ئۆتۈش» (« 过居庸关 »)، «تاغ سەھەردە خۇاڭخې دەرياسى بويىدا كۆرگەنلىرىم» (« 早发黄河即事 ») قاتارلىق

شېئىرلىرى خەلقنىڭ مەدھىيىلىشىگە ئېرىشكەن ۋە ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەن.

سەيدۇللانىڭ نامى چەت ئەللەرگىمۇ تونۇش، ياپونىيىلىك داۋتيەن خەن (岛田翰) «ئابىدە قىلىپ ئويۇلۇپ، ئۆزىنىڭ بولۇپ كەتكەن سا تيەنشى — ، سەيدۇللا ، شېئىرلىرى» « 刻永和本萨天锡逸诗 » دېگەن كىتابنى ئېلان قىلىپ، ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى چەت ئەللەرگە تارقاتتى. مىسرلىق ئالىم رۇۋاڭدى «مۇسۇلمانلار جۇڭگودا» ناملىق كىتابىدا «ئەرەبلەرنىڭ شېئىرىيەت ھەۋەسكارلىرى سەيدۇللانىڭ ئىسمىغا نىسبەتەن يات تونۇشتا ئەمەس» دەپ يازىدۇ.

دېمەك، سەيدۇللا ۋە شېئىرىي دىۋانى «يەن مىن توپلىمى» ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك مەنىۋى بايلىقى، شۇنداقلا جۇڭگو ئەدەبىيات تارىخىدىكى كۆزنى چاقنىتىدىغان گۆھەر.

شۆ ئاڭفۇ (薛昂夫) يۈەن دەۋرىدە ئۆتكەن داڭلىق ئۇيغۇر شائىرى.

تاۋزوڭيى « كىتابلار جەۋھىرىگە تولۇقلىما » (« 书史会要补遗 ») دېگەن ئەسىردە ئۇنى «ئۇيغۇر — 人回纥» دەپ ئىزاھلىغان.

شۆ ئاڭفۇنىڭ يۈەن دەۋرىدىكى شېئىرىيەت ساھەسىدە داڭقى بار ئىدى. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىن ھازىر بىر كۆپلەت ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما نەسرىي غەزەللىرى بىرقەدەر كۆپ. «يۈەن سۇلالىسى نەسرىي غەزەللىرى» (« 全元散曲 ») دە كىچىك كۆيلەردىن 65 كۆپلەت، پۈتۈن يۈرۈشلۇكتىن ئۇچ كۆيى بار.

شۆ ئاڭفۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تېما دائىرىسى كەڭ. ئۇ نەسرى غەزەلدىن ئىبارەت ھەجمى كىچىك، جانلىق بولۇپ، تەسىرلىك ژانىردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، يۈرىكىدىكى

چەكسىز ھېسسىياتى ۋە تۇرمۇش قارىشىنى ئىپادىلىگەن.

شۇ ئاڭقۇنىڭ كۆپ ئەسەرلىرى تارىخنى كۆيلەش، قەدىمكىنى ئەسلەش مەزمۇنىدىكى ئەسەرلەر ياكى ئۆزى كەزگەن تاغ ـ دەريالارنىڭ مەنزىرىلىرىنى تەسۋىرلىگەن ئەسەرلەر، قەدىمگاھلارنى، مەشھۇر ئورۇنلارنى كۆرگەندە، تەسىرلىنىپ يازغان ئەسەرلەر ئىدى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تىلى تولىمۇ جانلىق ۋە جەزبىدار بولۇپ، تىل ئىشلىتىشى كۆچلۈك ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب شەكىللەندۇرگەن.

ئومۇمەن، شۆئاڭقۇنىڭ ئەسەرلىرىدە مەردانىلىك، زوق ـ شوخلۇق كەيپىياتى ئۇرغۇپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، «جۇڭلۇ. تاغ باغرىدىكى قويلار» (« 中吕.山坡羊 ») «غەربىي كۆلدىكى ئارىلاش مەدھىيىلەر. باھار» (« 西湖杂咏 . 春 »)، «قەسىر ئالدىدىكى خۇشاللىق» (« 殿前欢 ») قاتارلىق ئەسەرلەر مۇشۇنداق خاراكتېرگە ئىگە ئەسەرلەردۇر.

ما زۇچاڭ (马祖常) (1278 — 1339) ئۇيغۇرلارنىڭ توقسۇندا ئولتۇرۇشلۇق قەبىلىلىرىنىڭ ئەۋلادىدىن بېتىشىپ چىققان ئاتاقلىق ئەدىب ئىدى.

ما زۇچاڭ كۆپلىگەن ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يازغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاساسلىقى «لې خوۋجىن ئەينىكى» (« 列后金鉴 »)، «يىللار خاتىرىسى» (« 千秋纪略 »)، «قارىغايلىق ساراي خاتىرىسى» (« 松厅事稿 »)، «شىتىيەن توپلىمى» (« 石田集 ») بار. ئۇ يەنە «يىگزۇڭنىڭ ئەملي خاتىرلىرى» (« 英宗实录 ») نى تۈزۈشكە قاتناشقان. «پادىشاھ رەسمىيىتىنىڭ بۇيۇك نۇسخىسى» (« 皇图大训 »)، «چىڭخۇانىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى» (« 承华事略 ») نى تەرجىمە قىلىشقا قاتناشقان.

ما زۇچاڭ ئالدى بىلەن بىر خەلق شائىرى ئىدى. ئۇ،

خەلقنىڭ ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىگە نسبەتەن مەلۇم چۈشەنچىنى تۇرغۇزغان. شۇڭا، شېئىرلىرىدا ئېزىلگۈچىلەرگە بولغان ھېسداشلىقىنى ئىپادىلىگەن، سىنىپىي زىددىيەتنى پاش قىلغان، ھۆكۈمرانلار سورۇنىنىڭ زۇلمەتلىكىگە ۋە ئۇنىڭدىكى نۇقسانلارغا نارازلىقىنى بىلدۈرگەن. ئوردىدىكى ئەيش ـ ئىشرەت، كەيپ ـ ساپالىق تۇرمۇشقا غەزەپ ـ نەپرىتىنى ياغدۇرغان. ئەمەلدار ۋە بايلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە ھەم بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ ئەمگەكچى خەلقنە كەلتۈرگەن ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىنى قاتتىق پاش قىلغان.

ما زۇچاڭنىڭ «شتىيەن توپلىمى» داڭلىق ئەدەبىي ئەسەر. بۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇنى مول، تېمىسى كەڭ، ئىدىيىۋى مەزمۇنى ساغلام ۋە ئىلغار.

ما زۇچاڭنىڭ ئەسەرلىرىدىكى مۇھىم بىر ئالاھىدىلىك — ئەسەرلىرىنىڭ ھەجمىي چوڭ. مەسىلەن، «پايتەخت دەرۋازىسىدىكى يۈز قاپىيە» (« 都门 — 百韵 ») دېگەن شېئىرى مىڭ خەتلىك، «ئىرادىنى كۆزلىگەن سەكسەن قاپىيە» — (« 壮游八十韵 ») دېگەن شېئىرى 800 خەتلىك بولۇپ، ئاتاقلىق شائىر دۇفۇنىڭ «شىمالغا سەپەر» (« 北征 ») دېگەن شېئىرىغا سېلىشتۇرۇشقا بولىدۇ.

8) رەسساملىق ۋە خەتتاتلىق

يۇەن دەۋرىدە ئۇيغۇرلاردىن ئاتاقلىق رەسسامىلار ۋە خەتتاتلار ئۆتكەن.

ئۇيغۇر رەسسامىي بېيەنلۇ (边鲁) ۋە ئۇنىڭ «بامبۇكزارلىقتىكى قىرغاۋۇل» (善田墨戏花鸟) دېگەن رەسىمنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك. بېيەنلۇ كۆپلىگەن ئېسىل ئەسەرلەرنى سىزىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى رەسسامىلىقىنى بېيىتقان[84].

ئۇيغۇر شائىرلىرىدىن گۈەن يۈنشى، نەيشەن، گاۋ كىكوك ۋە بويان بۇقاتېگىن (بۇ ئادەم ھەم خەتتات) قاتارلىقلارنىڭ نامى جۇڭگو رەسسامليق تارىخىدا بىر كىشىلىك ئورۇنغا ئىگە.

كۈسەنلىك ئالىم چىڭشىمىڭ ۋە ليەن شىگۈك، لۇلۇ (闾闾) سارابان، شىشەن، ۋىنيىناشىل قاتارلىقلار ئاتاقلىق خەتتاتلاردىن ئىدى. ليەن شىگۈك قاتارلىقلارنىڭ گۈزەل سەنئەت ئەسەرلىرى مەملىكىتىمىزنىڭ قىممەتلىك سەنئەت مىراسىدۇر[85].

چىڭ شىمىڭ (盛熙明) «خەتتاتلىق ھەققىدە مۇھاكىمە» (书法考) دېگەن ئەسىرىنىڭ كىرىش سۆزىدە ئۆزىنىڭ كۈسەنلىك ئىكەنلىكىنى بايان قىلغان. ياشلىق دەۋرىنى كۈسەندە ئىلىم ـ مەرىپەت ئۆگىنىش بىلەن ئۆتكۈزگەن، كېيىن موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تەكلىپى بىلەن يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىغا بېرىپ ۋەزىپە ئۆتىگەن. ئۇ بۇ مەزگىلدە «خەتتاتلىق ھەققىدە مۇھاكىمە»، «رەسسامليق ھەققىدە تەنقىقات»، «ئالتۇن خەتلىك بۇددا كىتابى»، «كۈيجاڭ راۋنقى[86] ھەققىدە يېزىلغان كىتابقا رەددىيە» ناملىق كىتابلارنى يازغان ۋە «كلاسسىك قامۇسنامە» ناملىق زور ھەجمىدىكى سىياسىي كىتابنى يېزىش ـ تەھرىرلەشكە مەسئۇل بولغان. ئۇ ئۆزىنىڭ «خەتتاتلىق ھەققىدە مۇھاكىمە»، «رەسسامليق ھەققىدە تەنقىقات» ناملىق كىتابلىرى بىلەن ئۆز دەۋرىدە داڭق چىقارغان.

9) تەرجىمانلار

يۈەن سۇلالىسى دەۋرى — جۇڭگونىڭ زېمىنى كەڭ بىرلىككە كەلگەن دۆلەت ئىدى. ئۇنىڭ ئاھالىسى، جۈملىدىن مىللەتلەر خېلىلا كۆپ. چەت ئەللەر بىلەن بولغان ئالاقىسىمۇ بۇرۇنقى دەۋرلەرگە قارىغاندا كېڭەيگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە

هۆكۈمران مىللەت بىلەن مۇتلەق كۆپ قىسىم هۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى خەلقنىڭ تىللىرىدا پەرق بار. مانا مۇشۇنداق ئەھۋالدا يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تەرجىمە ئىشلىرى دۆلەتنىڭ سىياسىتىگە بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك هالقىلىق مەسىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغان.

يۇەن سۇلالىسى دەۋرى — موڭغۇل، ئۇيغۇر ۋە غەربىي شىمالدىكى مۇسۇلمان، غەيرىي مۇسۇلمان مىللەتلىرى تەرجىمە ئىشلىرىغا ئالاهىدە كۆڭۈل بۆلگەن. بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تەرجىمە ساهەسىدىكى خىزمەتلىرى ۋە تۆھپىسى بەكمۇ چوڭ بولغان. «تىل يېزىقىنى پىششىق بىلمىدىغان ئۇيغۇر تەرجىمە مۇتەخەسسىسلىرى يۇەن دەۋرىدە هۆكۈمران موڭغۇللارنىڭ باشقا مىللەتلەر بىلەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا باش تارتىپ بولمايدىغان مۇهىم ۋاستىچى بولۇپ قالغان»[87].

(1) ئاراساڭ (安藏) يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى چوڭ تەرجىمانلارنىڭ بىرى.

ئاراساڭ(? — 1293)نىڭ ئەسلىي ئىسمى گوباۋ(宝国) بولۇپ، ئۇ بەشبالىق (هازىرقى جىمىسار تەۋەسىدە) تا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن. ئۇلار ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە بەشبالىقتا ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلاردىن ئىدى. ئۇ بالىلىق چېغىدىلا ناهايىتى ئەقىللىق بولۇپ، ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىنى ۋە خەنزۇ تىل يېزىقىنى پىششىق بىلگەن. بۇددا نوم سوتىرلىرىنى ببرىلىپ ئۆگەنگەن. كۆڭزىچىلىق ئەقىدىلىرىدىن خەۋەردار بولغان. شۇڭا، بىلىملىك ئۆلىمالار ئارىسىدا ياش تۇرۇپلا نام چىقارغان. مۆڭكېخان ئاراساڭنىڭ داڭقىنى ئاڭلاپ ئوردىغا چاقىرتقان، ئۇ ئوردىدا خىزمەت قىلغان. قۇبلاي دەۋرىدە 10 تومۇق بۇددا كىتابى — «ئاغىلىق نوملار هەققىدە ئېيتىلغان پەندى ـ نەسىهەتلەر توپلىمى» (« 宝藏论元演集 »)نى قۇبلايغا هەدىيە

قىلىپ، ئۇنىڭ ماختىشىغا ئېرىشكەن. ئۇ «قەدىمكى ۋە بۈگۈنكى ئېگىز ـ پەس ئىشلارنى ئوڭشاپ، شۇنىڭغا دائىر تارىخنى ئىگىلەپ، جاھاننىڭ كىمگە باقىدىغانلىقىنى ئىپادىلەش» مەقسىتىدە «نەسرنامە» (« 尚书 ») دېكى، «پاراغەتكە ئېرىلمەسلىك» قىسمى(« 书尚 . 逸无 »)، «جېنگۈەن [88] يىللىرىدىكى مۇھىم ھۆججەتلەر» (« 要贞观政 »)، «ئۆرنەك (« 鉴申 ») قاتارلىق كىتابلارنى خەنزۇچىدىن ئۇيغۇر يېزىقى ئارقىلىق موڭغۇلچىگە تەرجىمە قىلىپ، قۇبلايغا ھەدىيە قىلغان. كېيىن يەنە «نەسرنامە» (尚书)، «ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۆرنەكلىرى» (« 鉴治通资 »، «نەن جىڭ» (رىيازەت خاتىرىلىرى « 难经 »)، «دورىلىق ئۆسۈملۈكلەر» (草本) قاتارلىق مەشھۇر كىتابلارنى خەنزۇچىدىن موڭغۇلچىگە تەرجىمە قىلغان[89]. بۇنىڭ ئىچىدە «دورىلىق ئۆسۈملۈكلەر» دېگەن كىتابتىن باشقىلىرى سوڭ، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىن ئىلگىرىكى ھۆكۈمران سىنىپنىڭ خەلقنى ۋە دۆلەتنى باشقۇرۇشىغا دائىر «ئەمەلىي خاتىرە ياكى ئوردا دەستۇرى» ۋە «تەجرىبىلەر توپلىمى» بولۇپ ھېسابلىناتتى.

«نەسرنامە» (尚书) خەنزۇ تىلىدا يېزىلغان تارىخنامىلەرنىڭ جەۋھىرى بولۇپ، ئۇ تارىختا ئۆتكەن فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ ئوقۇش دەستۇرى ئىدى. ئاراسىڭ بۇ كىتابلارنى تەرجىمە قىلىپ، ھۆكۈمرانلارغا تارىختا ئۆتكەن ئۆزگىرىشلەرگە كۆز يۈگۈرتۈپ، نىيەت ئىقبالىنى رۇسلاپ، ئەلنى توغرا يولغا باشلاپ، يۈەن سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنى يەنمۇ مۇستەھكەملەش مەسلىھىتىنى بېرىشنى مەقسەت قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ كىتابلار ئوبىيېكتىپ جەھەتتە مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىت ئالماشتۇرۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئوينىغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئېسىل مەدەنىيەت مىراسلىرى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق بايلىقىغا ئايلانغان.

ئاراساڭ 1293 ـ يىلى ۋاپات بولغان. قۇبلاي ئۇنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇستاز بەگ قاتارلىق ئۇنۇڭلارنى بەرگەن[90].

(2) پراجناشرى (必兰纳识里) (؟ — 1332) بەشبالىق لىقتىكى گامرو بەگلىكىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپ ئۇيغۇر ۋە سانسكرىت تىللىرىنى پىششىق ئۆگەنگەن، كېيىنچە تۇبۇتچە ۋە موڭغۇلچىنى ئۆگەنگەن. ئەينى چاغدا ھەر مىللەتتىن يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىغا كەلگەن مېھمانلار ۋە چەت ئەل ئەلچىلىرى ئېلىپ كەلگەن خەت ـ چەكلەرنى ھېچكىم ئوقۇيالمىغان. پەقەت پراجناشرى ئوقۇپ تەرجىمە قىلىپ بەرگەن. يۈەن سۇلالىسى تارىخىي خاتىرىلىرىگە قارىغاندا، پراجناشرى خەت ـ چەك، ھۆججەتلەرنىڭ مەزمۇنىنى ۋە ئەلچىلەرنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسىنى، ئېلىپ كېلىنگەن سوۋغاتلارنىڭ سانىنى ئاغزاكى تەرجىمە قىلىدىكەن. بۇلارنى ئۇنىڭ يېنىدىكىلەر يېزىپ چىقىدىكەن، ئاندىن خەت ـ چەك ۋە ھۆججەتلەر يۇقىرىغا سۇنۇلىدىكەن. مەسئۇل بولغۇچىلار شۇ تەرجىمە بويىچە سوۋغاتلارنى تەكشۈرۈپ كۆرگەندە پەقەت خاتالىق كۆرۈلمىگەن. پراجناشرىنىڭ بىلىمىنىڭ موللىقىغا قايىل بولمىغان بىرمۇ كىشى بولمىغان. پراجناشرىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن، كىشىلەرنىڭ تىل ئالاقىسىدا نۇرغۇن قىيىنچىلىقلار ھەل بولغان، مىللەتلەر ۋە دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىق ۋە ھەمكارلىق كۈچەيگەن. شۇ سەۋەبتىن پراجناشرى كۆپ قېتىم مۇكاپاتلانغان ۋە مەنسەپكە قويۇلۇپ، بىرمۇنچە دۆلەتكە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىلگەن.

پراجناشرىنىڭ ئاساسلىق مۇۋەپپەقىيىتى يەنىلا بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلغانلىقى ۋە تەتقىق قىلغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. بۇددا مەدەنىيىتى دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم

تەركىبىي قىسمى، شۇنداقلا جۇڭگو بىلەن ھىندىستان ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالاقىسىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى. بۇددىزم مەدەنىيىتى دىن بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، بەلكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ساھەلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن بۇددىزمنىڭ تارقىلىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئۈچۈن تۈرتكىلىك رول ئويناپ غان. شۇڭا، ئۇ مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. يۈەن سۇلالىسى دادىنىڭ 6 ـ يىلى (1302) پراجناشرى خانىنىڭ ئورنىدا راھىپلىققا چىقىپ، بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلىشقا كىرىشكەن. ئۇ «سورۇنگاما سامادخى نومى» «ماھايانا سوترالانكاراتىكا»، «پىراجنا پارامىتا نومى»، «چوڭ نىرۋان نومى»، «ماخايانا مەزھىپىنىڭ ئەخلاق ـ پەزىلەتلىرىگە مەدھىيە» دېگەنگە ئوخشاش ئالتە خىل بۇددا نومىنى خەنزۇ، سانسكرىت ۋە تۇبۇت تىللىرىدىن موڭغۇلچىگە تەرجىمە قىلغان. بۇ تەرجىمە نۇسخىلار بۇددىزمنى تەنقىد قىلىشتا ئەھمىيىتى زور بولغان[91].

(3) يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تەرجىمانلار ئىچىدە كارۇناداس [92] («迦鲁纳答思») (? — 1312) نىڭ ئىقتىدارى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى، ئۇ شىنجاڭلىق ئۇيغۇر بولۇپ، سانسكرىت قاتارلىق بىر قانچە تىلنى پىششىق ئىگىلىگەن. بىر قانچە يىل تىرىشىپ ئۆگەنگەندىن كېيىن قۇبلايىنىڭ تەرجىمانى بولغان.

يۈەن سۇلالىسىغا 20 نەچچە دۆلەتتىن ئەلچىلەر كەلگەندە بۇلارنىڭ ھەممىسىگە كارۇناداس تەرجىمان بولغان. ئۇنىڭ ئاجايىپ راۋان تەرجىمىلىرىدىن ئەلچىلەر ھەيران بولۇشقان. «بۇ كارۇناداسنىڭ چەت ئەل تىللىرى سەۋىيىسىنىڭ ناھايىتى يۇقىرىلىقىنى بىلدۈرىدۇ»[93]. ئۇ 1312 ـ يىلى ۋاپات بولغان،

تۇغۇلغان يىلى ئېنىق ئەمەس.

دېمەك، يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇر تەرجىمانلىرىنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ بولغان ئىدى. قىسقىسى، «سىرتتىن، چەت ئەللەردىن ئوردىغا ئەلچىلەر كەلگەندە كۆتۈۋالىدىغان ۋە تەرجىمانلىق خىزمىتىنى بېجىرىدىغان ۋەزىپىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۇيغۇرلار ئۈستىگە ئالغانىدى»[94].

10) تارىخشۇناسلار

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە تارىخشۇناسلىق ساھەسىدە چوڭ ئىشلار قىلىنىدى.

116 جىلدلىق «لياۋ سۇلالىسى تارىخى»، 135 جىلدلىق «جىن دۆلىتى تارىخى»، 496 جىلدلىق «سوڭ سۇلالىسى تارىخى» قاتارلىقلار مۇشۇ دەۋردە تۈزۈلگەن. تۈزۈشكە ئۇيغۇرلار قاتناشقان.

(1) لىيەن خۇيشەن قايا (廉惠山海牙) يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەمەلدارى بۇرۇلقايانىڭ نەۋرىسى، ئەنخۇي گۇاڭ ۋۇدى مەھكىمىسىنىڭ دارۇغاچى (باش مۇپەتتىشى) ئارغۇن قايانىڭ ئوغلى، لىيەن شىشيەننىڭ جىيەنى بولۇپ، 1274 — 1345 ـ يىللىرى ياشىغان. ئۇ جىن، لياۋ، سوڭ سۇلالىسى تارىخلىرىنى تۈزۈش، تەھرىرلەشكە قاتناشقان. «لىيەن شىشيەن قايا لياۋ سۇلالىسى تارىخى» نى تۈزگۈچى، تەھرىرلىگۈچى ئەمەلدارلار ئىچىدە بىرىنچى شەخس ئىدى»[95]، ئۇ يەنە «يىڭزوڭ خاتىرىلىرى» (« 英宗实录 »)، «شىيەنزوڭ خاتىرىلىرى» (« 显宗实录 ») نى تۈزۈشكە قاتناشقان[96].

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىن ئىلگىرى «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» بىر قېتىم تۈزۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يوقىلىپ كەتكەن. 1343 ـ يىلى يۇەن ئوردىسى لىيەن

خۇيشەن قايا قاتارلىق تۆت نەپەر كىشىنى لياۋ سۇلالىسى تارىخىنى تۈزۈپ چىقىشقا ئاجرانقان بولۇپ، ئۇلار تۈزگەن «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. بۇ يىلنامە 1343 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن 1344 ـ يىلى 3 ـ ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا تۈزۈلۈپ بولغان بولۇپ، جەمئىي 106 جىلد، بۇ چاغدا لیەن خۇيشەن قايا يەتمىش ياشتىن ئېشىپ قالغانىدى. «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» بۈگۈنگىچە ساقلىنىپ كەلگەن بىرقەدەر تولۇق، سىستېمىلىق ھالدا تۈزۈلگەن لياۋ دەۋرىنىڭ رەسمىي تارىخى، ئۇ لياۋ (قىتانلار) دەۋرىنى تەتقىق قىلىشتىكى مول ۋە قىممەتلىك ماتېرىيال.

(2) سارابان (沙拉班) نىڭ ئەسلىي ئىسمى جىڭ جېڭ (敬正) بولۇپ، يۇەن سۇلالىسى دارىلئۇلۇمىنىڭ مىرزا بېگى ئارۇن تۆمۇرنىڭ ئوغلى ئىدى.

سارابان يۇەن سۇلالىسىنىڭ شۇندى خانى توقۇن تۆمۇر (1333 — 1370) خانىنىڭ ئۇستازى بولغان، شۇندى خان تەختكە چىققاندىن كېيىن ئۇ جياڭشى خۇدۇڭ ئايمىقىنىڭ تۆرە نايىبى، دارىلئۇلۇمىنىڭ مىرزا بېگى قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. كېيىن ئوردا مىرزا دىۋان مۇئەككىلى، تۈتۈن دىۋانى مىرزىسى، جارچى مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ بېگى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى بېجىرگەن. 1343 ـ يىلى سارابان «جىن دۆلىتى تارىخى» نى تۈزۈش توغرۇلۇق يارلىق تاپشۇرۇۋالغان، شۇ يىلى 11 ـ ئايدا 135 جىلدلىق بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىققان. دېمەك، «سارابان ‹جىن دۆلىتى تارىخى› نى تۈزۈپ تەھرىرلىگۈچى ئەمەلدارنىڭ بىرىنچىسى ئىدى»[97].

1260 — 1262 ـ يىللىرى «جىن دۆلىتى تارىخى» ۋە جىن سۇلالىسىغا دائىر تارىخىي كىتابلار تۈزۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇرۇنلا يوقىلىپ كەتكەن. يۇەن سۇلالىسى دەۋردە

تۇزۇلگەن «جىن دۆلىتى تارىخى» بولسا دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن بىردىنبىر بىرقەدەر مول، سىستېمىلىق بولغان جىن خانلىقىنىڭ رەسمىي تارىخى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ يىلنامىدىكى «تەزكىرە» تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن، جىن دەۋرىدىكى ھەر دەرىجىلىك تۇزۇملەرنى ۋە مەملىكىتىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى رايونلارنىڭ بۇرۇنقى مەمۇرىي بۆلۈنۈشى، تەبىئىي شارائىتى، ماددىي بايلىقى، تاغ ـ دەريالار، مىللەتلەر قاتارلىق بىر قاتار مەسىلىلەرنى تەنقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىگەن. دېمەك، «جىن دۆلىتى تارىخى» نى تۇزۇپ تەھرىرلىگۈچى ئەمەلدار سارابان ۋەتىنىمىزنىڭ تارىخ مەدەنىيىتىگە تۆھپە قوشقان[98].

ئۇيغۇر تارىخچىلىرىدىن يۆجۇ (岳珠) (ئارغۇن سالىنىڭ چوڭ ئوغلى) ۋە چولپان سالى (全普俺撒里) قاتارلىقلار «سوڭ سۇلالىسى تارىخى» (« 宋史 ») نى تۇزۇش، تەھرىرلەش خىزمىتىگە قاتناشقان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە ئۇيغۇرلاردىن قۇتلۇق دۇرمىش (忽都鲁儿迷失) ۋە ئارۇن تۆمۇر (阿领帖米儿) قاتارلىقلار موڭغۇل ئوردىسىنىڭ خاتىرىسى «توبوچيان» نى يېزىشقا قاتناشقان[99]،[100].

4. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئۇيغۇر دىپلوماتلىرى كورىيىدە

ئوتتۇرا ئەسىردە ئۇيغۇرلاردىن بىرقانچە مەشھۇر دىپلوماتلار يېتىشىپ چىقىپ، شەرق - غەرب مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىغا كۆرۈنەرلىك ھەسسە قوشقان. بۇنىڭ ئىچىدە كورىيە بىلەن جۇڭگونىڭ مەدەنىيەت ئالاقىسىغا ھەسسە قوشقانلاردىن شې سۈن(偰逊)، شې چاڭشوۋ(偰长寿)، شېسى(偰斯) قاتارلىقلارنىڭ خىزمەتلىرى ئالاھىدە بولۇپ، ئەسلەشكە تېگىشلىك.

بۇ ئۇچ زات تۇنيۇقۇق ئەۋلادلىرىدىن بولۇپ، بۇ يەردە ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ نەسەپ تارىخى توغرۇلۇق توختىلىمىز.

تۇنيۇقۇق تۇرك خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن داڭلىق ھەربىي سەركەردە، سىياسىئون بولۇپ، ئاشىد قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان. ئاشىد قەبىلىسى تۇرك خانلىقى دەۋرىدە خان جەمەتى قەبىلىسىدىن ھېسابلانغان ئاشىنا قەبىلىسىدىن كېيىنلا تۇرىدىغان ئىككى يېتەكچى قەبىلىنىڭ بىرى ئىدى، شۇنداقلا بۇ قەبىلە قەدىمكى دېڭىلىڭلار بىلەن بىۋاستە قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولغان قەبىلە ئىدى. ئۇ ئاشىنا قەبىلىسى بىلەن قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋىتىتە بولغان.

تۇنيۇقۇق كىچىكىدىن زېرەك، ئەقىللىق، جەسۇر يىگىت بولۇپ ئۆسكەن، شۇنداقلا ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ مۇھىم بىر ئەزاسى بولۇپ، بىلگە تۇنيۇقۇق دەپ ئاتالغان. ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدا ئۆز زامانىسىنىڭ دىپلوماتىيە قائىدىسىگە ئاساسەن تاڭ

سۇلالىسى ئوردىسىدا تۇرۇپ، تەربىيىلەنگەن ھەم ئاشىنا يۇەنجېن (阿史那元珍) دېگەن خەنزۇچە ئىسىمنى قوللانغان. (لېكىن، بەزىلەر تۇنيۇقۇق بىلەن ئاشىنا يۇەنجېننى ئايرىم - ئايرىم ئىككى ئادەم دەپمۇ قارايدۇ.) تۈرك خانلىقى ئوردىسىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن دەسلەپتە ئاپاتارقان كېيىن بويلا باغاتارقان. . . دېگەن مەنسەپكە مۇشەررەپ بولغان. تۇنيۇقۇق يىراقنى كۆرەر ئەرباب بولۇپ، ياش چاغلىرىدا ھەربىي ۋە سىياسىي ئىشلارغا قىزغىن ئىشتىراك قىلغان. «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» نىڭ 6 - قۇرىدا بۇ توغرۇلۇق مۇنداق مەلۇمات قالدۇرۇلغان: «مەن ئۇنى (قۇتلۇقنى) خاقان بولۇشقا دەۋەت قىلدىم. مەنكى بىلگە بويلاباغا تارقان . . . ئېلتېرىش خاقان بىلەن بىرلىكتە جەنۇبتا تابغاچلاردىن، شەرقتە قىتانلاردىن، شىمالدا ئوغۇزلاردىن كۆپ ئۆلتۈردۇق، (شۇ چاغدىمۇ) لەشكەرلەر باشلىقى، ئەقىلدارى مەنلا ئىدىم» ، 51 - 52 - قۇردا بولسا «قاپاغان قاغان 27 ياش ۋاقتىدا مەن قاپاغان خاقانغا يارەملىشىپ، ئۇنى تەختتە ئولتۇرغۇزدۇم. تۇنلىرى خاتىرجەم ئۇخلىيالمىدىم، كۈندۈزى خاتىرجەم ئولتۇرالمىدىم، قىزىل قانلىرىمنى تۆكتۈم، قارا تەرلىرىمنى ئاقتۇردۇم، مەن دۆلەت ئىشلىرى ئۈچۈن كۆچۈمنى قوشتۇم.» تۇنيۇقۇق غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ خاقانى ئېلتېرىشى (691 - ؟) قاغانىنىڭ قەبىلىلەرنى بىرلەشتۇرۇپ، تۈرك خانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىگە ھەمدەمدە بولغان ۋە ئۇنىڭ سەلتەنەت دەۋرى (683 - 691 - يىللار) دىن تارتىپ قاپاغان قاغان (716 - ؟) نىڭ سەلتەنەت دەۋرى(691 - 716) ، بىلگە قاغان (684 - 734) نىڭ سەلتەنەت دەۋرى (716 - 734) گىچە بولغان تۈركلەرنىڭ ئۈچ خاقانىغا باش ۋەزىر بولغان.

تۈرك خانلىقى مىلادىيە 552 - يىلى تۇمەن خاقانىنىڭ

سەلتەنەت تەختىگە چىققانلىقىنى بەلگە قىلغان ھالدا بىر مەزگىللىك بۆلۈنۈشنى ھېسابقا ئالمىغاندا 744 ـ يىلىغىچە مەۋجۇت بولغان. مىلادىيە 741 ـ 742 ـ يىللىرى مەزگىلىگە كەلگەندە، ئۇيغۇرلار باسمىل ۋە قارلۇقلار بىلەن بىرلىشىپ، ئۆزلىرىنى ئوك ـ سول يابغۇ دەپ ئاتاپ، كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ قاغانى ئۆزمىش قاغاننى ئۆلتۈرۈپ، باسمىللارنىڭ ئاقساقلىنى «ئېلتەبىرىش قاغان» قىلىپ تىكلىگەن، بۇنىڭ بىلەن مىلادىيە 744 ـ يىلى 8 ـ ئايغا كەلگەندە، «بايانچور قاغان مەڭگۈ تېشى» بىلەن «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» دا كۆرسىتىلگەندەك كۆل بويلا ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئەلئېتمىش (بايانچور) قاغانلارنىڭ تىرىشىشى ئارقىسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن ئۇچىنچى ئۇيغۇر ئېلى ـ ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى ۋۇجۇدقا كەلگەن.

ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇيغۇرلار تۈركىلەرنىڭ ئاساسلىق قەبىلىلىرىنى ئۆزلىرىگە قوشۇۋالغان. بۇنىڭ ئىچىدە، تونيۇقۇق جەمەتى مەنسۇپ بولغان ئاشىد قەبىلىسىدىكىلەر ۋەزىرلىك ئىمتىيازىغا ئىگە قەبىلە بولۇپ، ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ياغلاقار قەبىلىسىدىن چىققان خانلار ئەنئەنىۋى تۈركىي مەدەنىيەتنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، ئاشىد قەبىلىسىنىڭ ۋەزىرلىك مەنسىپىگە ئولتۇرغۇزۇشنى قارارلاشتۇرغان. بۇ خىل مۇھىم قائىدە ئۇلۇغ سەركەردە ۋە قابىل ۋەزىر تونيۇقۇقنىڭ بىر ئەسىرگە يېقىن تىللاردا داستان بولغۇدەك قەھرىمانلىقلارنى كۆرسىتىپ، تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ يۈكسەك ھۆرمىتىگە ئېرىشكەنلىكى بىلەن تېخىمۇ مۇستەھكەملەنگەن. ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىكى تونيۇقۇقنىڭ ئۆلگەن ياكى ھايات ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئېنىق مالىمات يوق. خەنزۇچە تارىخنامىلەرنىڭ بىرىدە 80 ياشلارغا كىرىپ ئۆلگەن دېيىلسە، يەنە بىرىدە 120 ياشلارغا كىرىپ

ئالەمدىن ئۆتكەن دېيىلگەن. لېكىن، ئۇنىڭ ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى بىرقانچە ئون يىل ئىچىدە ھايات ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان ماتېرىياللارمۇ بار. ئاشۇلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندا، تۇنيۇقۇق تۇركلەرنىڭ پىتىراپ كەتكەن بەزى قەبىلىلىرى بىلەن شەرق ۋە غەرب تەرەپكە كەتمەي، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئارىسىدا قالغان، شۇنداقلا خانلىقنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش، قەبىلىلىرىنى تىنچلاندۇرۇش ئۈچۈن ئۇيغۇر خاقانى يولغا قويغان سىياسەتكە ئاساسەن تۇنيۇقۇق خانلىق ئوردىسىدا مۇھىم خىزمەتكە تەيىنلەنگەن. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مۇئەللىپ ئۇۋياڭشۇەن يازغان «قوچولۇق شې جەمەتىدىكىلەرنىڭ تەرجىمىھالى» (高昌偰氏家传) ناملىق كىتابتا شۇنىڭدىن باشلاپ «تۇنيۇقۇقنىڭ ئوغۇل نەۋرىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەزىرلىرى بولغان» دېيىلگەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەيزۇڭ يىللىرىدا (742 — 756 ـ يىللار) مەركىزىي جۇڭگو رايونىدا «ئەنلۇشەن — شىسىمىڭ (ئۆتكۈلۈك ـ سۆيگۈن) توپىلىڭى» يۈز بېرىپ، پايتەخت لوياڭ توپىلاڭچى قوشۇنىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن. ئۇيغۇر خانلىقى تەكلىپكە بىنائەن ئاتلىق قوشۇننى يارەمگە ئەۋەتكەن، قوشۇننىڭ قوماندانى تۇنيۇقۇق بىلەن ئۇيغۇر خانىنىڭ شاھزادىسى بولغان. توپىلاڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن تۇنيۇقۇققا «ئۇستاد ۋە ئەلەمگە سادىق بەگ» (ۋاڭ) (王武忠师) دېگەن شەرەپلىك نام بېرىلىپ، «ئەمىر مىمار» (司空) دېگەن پەخرى ئەمەل بېرىلگەن. بۇ ئىشلار 756 ـ يىللىرى بولغان. تۇنيۇقۇقنىڭ 120 ياشقا كىرىپ ئالەمدىن ئۆتكەن دېگەن بايانى ئۇۋياڭشۇەننىڭ كىتابىدا ئۇچرايدۇ. بىر قاتار ئەھۋاللارغا ئاساسەن تۇنيۇقۇقنىڭ ياشىغان يىللىرىنى مىلادىيە 688 — 780 ـ يىللىرى دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

مىلادىيە IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە ئۇيغۇر خانلىقى مۇنقەرز بولۇپ، قالدۇق قەبىلىلەر 3 ـ 4 ـ تارماققا بۆلۈنۈپ شەرق، جەنۇب ۋە غەربكە كۆچكەن. ئەينى زاماندا ئۇيغۇرلارغا قېتىلىپ كەتكەن تۇنيۇقۇق ئەۋلادلىرى باشقا ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىكتە بىر تارماققا ئەگىشىپ، قوچو رايونىغا كەلگەن، بۇلار كېيىنچە قوچو ئۇيغۇرلىرى ياكى غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتالغان. XIII ئەسىردە قوچو ئۇيغۇرلىرى غەربىي قىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئۆتكەن، شۇنداقلا تۇنيۇقۇق ئەۋلادى بولغان كېجىپۇر (克直普尔) بەلگىلىمىگە ئاساسەن خانلىق ۋەزىرى بولغان. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىگە قەدەر، بۇ خىل خىزمەتنى ئىزچىل يۈسۈندا تۇنيۇقۇق جەمەتىنىڭ ئەزالىرى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ كەلگەن.

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە تۇنيۇقۇق جەمەتى خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئۆزلىرىگە خەنزۇ تىلىغا خاس فامىلە قوللانغان. ئەمما، بۇ خىل فامىلە يەنىلا تۇنيۇقۇق جەمەتىنىڭ ئىجتىمائىي تارىخىي ۋە مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى ئاساسىدا ئىشلىتىلگەن.

تۇنيۇقۇق سەلتەنەت سۇرگەن يىللاردا تۇركلەرنىڭ ئاساسلىق قەبىلىلىرى ئۆتۈكەن تېغىنىي ئاستانە، ئورقۇن، سېلىنگا دەريا ۋادىلىرىنى مەركىزىي ئۆلكە قىلغان. تۇركلەرنىڭ نەزەردە ئورقۇن ۋە سېلىنگا دەريالىرى ئۆتۈكەن تېغىغا ئوخشاشلا ئۇلۇغ ھەم مۇقەددەس ھېسابلانغان. خەنزۇ تىلىدا سېلىنگا دەرياسىنى «شېلىەنجېخې ـ 俟斤河» دەپ ئاتىغان بولۇپ، يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۇنيۇقۇق ئەۋلادلىرى ئۇلۇغ بوۋىسى تۇنيۇقۇقنىڭ كىندىك قېنى تۆكۈلگەن ۋە ھايات پەيزىنى سۇرگەن ئورۇن سېلىنگا دەرياسى ساھىلىغا بولغان چوڭقۇر مېھىر ـ مۇھەببىتىنى، يەنى ئەجدادىنىڭ يۇرتىغا بولغان چەكسىز سېغىنىشىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، خەنزۇچە دەريا

نامىنىڭ بىرىنچى سۆزى « شې ـ 偰 » نى ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي فامىلىسى قىلىپ تاللىغان ھەم تۇنيۇقۇق ئەۋلادلىرى شۇنىڭدىن باشلاپ «شې جەمەتى ـ 氏 偰 » ياكى «سېلىنگالىقلار» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان.

چىڭگىزخان باش كۆتۈرۈپ چىققان زامانلاردا قوچو ئۇيغۇر ئىدىقۇتى بارچۇق ئارتتېگىن چىڭگىزخانغا بەيئەت قىلغان. چىڭگىزخان ئۇنىڭ بۇ خىل يىراقنى كۆرەر جاسارىتىدىن چەكسىز سۆيۈنۈپ، ئۆزىنىڭ بەشىنچى ئوغلى دەپ تونۇغان ھەم قىزى ئەلئالتۇننى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلىشنى ئورۇنلاشتۇرغان. چىڭگىزخان غەربكە يۈرۈش قىلىش ئۇچۇن تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىن ئۆتكەندە، بارچۇق ئارتتېگىن 10 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ موڭغۇل قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە غەربكە يۈرۈش قىلىپ، ئىران ئېگىزلىكىگىچە قەدەم باستى. چىڭگىزخان زەپەر قوچۇپ ئۆز ئۇلۇسىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئوغۇللىرىغا ئۆزى پەتھ قىلغان زېمىنلارنى بۆلۈپ بەرگەن. چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى قۇبلايخان مەركىزىي جۇڭگو رايونىدا يۈەن سۇلالىسىنى قۇرۇپ، خانبالىق (ھازىرقى بېيجىڭ) نى پايتەخت قىلىپ بېكىتكەن.

چىڭگىزخانغا ئەگەشكەن ئۇيغۇر قوشۇنلىرى ۋە باشقا مەمۇرىي ئەمەلدارلار ئىچىدە تۇنيۇقۇق ئەۋلادلىرىمۇ خېلى كۆپ بولغان. چىڭگىزخان موڭغۇل ئوردىسىدا مۇھىم خىزمەتلەرنى بېجىرىۋاتقان ئۇيغۇرلارنى شاھزادىلىرىنىڭ ئوردىلىرىغا تەقسىملەپ ئۇلارنىڭ ئىشلىرىغا يارەملەشتۇرگەن. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قاتار ئاقسۆڭەك جەمەتىدىكىلەرگە ئوخشاش، تۇنيۇقۇق جەمەتى سېلىنگالىقلارنىڭ نوپۇزى يۇقىرى، تۆھپىلىرى كۆرۈنەرلىك، جەمەت قۇرۇلمىسى مۇستەھكەم بولغان. ئوۋياڭشۇەن ئۇلارنىڭ كارامەت نەتىجىلىرى ۋە ئىناۋەت قۇچقان تۆھپىلىرىدىن سۆيۈنۈپ، ئۇزۇن يىل

ماتېريال توپلاش ئارقىلىق «قوچودىكى شې جەمەتىدىكىلەرنىڭ تەرجىمىھالى» ناملىق كىتابنى يېزىپ چىقتىم، تۇنيۇقۇق ئەۋلادلىرىنىڭ 500 يىللىق جەمئەت تارىخىنى خاتىرىلىگەن.

تۇنيۇقۇق ئاشسا قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان، بۇ قەبىلە ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاستە ئەجدادى بولغان دېگىلىكلار بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولسىمۇ، لېكىن تۇرك خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە تۇركىلەرنىڭ ھۆكۈمران قەبىلىلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە ياشاپ كەلگەن، ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندا تۇنيۇقۇق رېئاللىقنى ئاساس قىلىپ، يېراقلاردا سەرسان ـ سەرگەردان بولۇپ يۈرگەندىن كۆرە، زور بىر تۈركۈم تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، ئۇيغۇرلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئۆزىنىڭ دانىشمەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم نامايان قىلغان. شۇنىڭدىن باشلاپ، تۇنيۇقۇق جەمەتى ۋە ئۇيغۇرلارغا ئەل بولغان بىر قاتار تۈركىي قەبىلىلەر تەدرىجىي يۇسۇندا «ئۇيغۇر» مىللىتىنىڭ بىر ئەزاسى بولۇش مۇساپىسىنى مۇڭەپپەقىيەتلىك يۇسۇندا باسقان. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىگىچە بولغان 500 يىللىق تارىخ ئىچىدە، سېپى ئۆزىدىن ئۇيغۇر بولۇپ كەتكەن. يۇەن دەۋردە ئۆتكەن مۇئەللىپ خۇاڭ جىن «ۋېي ئايمىقىلىق خانىم ئۇيغۇر جەمەتىدىكىلەرنىڭ قەبىرە تېشى（« 魏郡夫人伟吾氏墓志铭 » 黄缙）دا «شې جەمەتى ئەسلىي تۈركىلەرنىڭ ئاقسۆڭەكلىرىدىن بولۇپ، تاڭ سۇلالىسىدىن تارتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ باش ۋەزىرى بولۇپ كەلگەن، ئۇلارنىڭ ئەجدادى تۇنيۇقۇقتۇر» دەپ يازغان بولسا، ئۇۋياڭشۇەن «قوچودىكى شې جەمەتىدىكىلەرنىڭ تەرجىمىھالى» دا «شې جەمەتى ئۇيغۇرلاردىندۇر، ئۇلارنىڭ ئەجدادى تۇنيۇقۇق دەپ ئاتىلىدۇ» دەپ يازغان.

يۇەن سۇلالىسى دەۋرى شې جەمەتى (سېلىنگالىقلار) دېكىلەرنىڭ تازا روناق تاپقان دەۋرى بولغان. بۇ جەمەتتىن

كۆزنى قاماشتۇرىدىغان نۇرغۇن ئەربابلار يېتىشىپ چىققان. موڭغۇللار (ياكى يۈەن سۇلالىسى) ھۆكۈمرانلىق قىلغان ھەم مۇنەۋەرز بولغۇچە بولغان جەريانىدا شې جەمەتىنىڭ بىر تارمىقى شەرقتىكى گاۋلى (كورىيە) پادىشاھلىقىغا بېرىپ، قوچو بېگى مەنسىپىنى قوبۇل قىلغان؛ يەنە بىر تارمىقى مېڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىقىغا ئۆستۇرۇلۇپ، مېڭ سۇلالىسىنىڭ تەيزۇخانى جۇيۈەنجاڭىنىڭ دۇئان بەگلىرىدىن بولغان. 500 ـ 600 يىل ئىچىدە، شەرقتىن ـ غەربكە، يەنە غەربتىن سۇرۇلۇپ، مەركىزىي جۇڭگو رايونىغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان، بىر قىسمى كورىيە (گاۋلى) پۇقراسى بولۇپ قالغان.

قوچولۇق شې جەمەتىدىن موڭغۇل (يۈەن سۇلالىسى) لارغا قوشۇلغان بىرىنچى ئەۋلاد بولسا يۇرۇڭ تۆمۇردۇر. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» (元史) نىڭ تەرجىمھالىلار بابىنىڭ 124 ـ قىسمىدا «قوچودىكى شې جەمەتىدىكىلەرنىڭ تەرجىمھالى» دىن ئۇزۇپ ئېلىنغان پارچە بار. ئۇنىڭ مۇقەددىمىسىدە «يۇرۇڭ تۆمۇر ئۇيغۇردۇر، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ۋەزىرى تۇنيۇقۇقنىڭ پۇشتى» دېيىلگەن. يۇرۇڭ تۆمۇرنىڭ ئاكىسى 16 يېشىدا خانلىقنىڭ ۋەزىرلىك خىزمىتىگە ۋارىسلىق قىلغان ۋە «تارقان» لىق ۋەزىپىسىگە تەينىلەنگەن. ئۇ ئۇيغۇر خانىغا تەدبىر كۆرسىتىپ، غەربىي قىتانلارنىڭ «مۇپەتتىش نازارەتچىسى» نى ئۆلتۈرۈپ، موڭغۇللارغا بەيئەت قىلىشقا يول ئاچقان. «ئۇيغۇر خەتتاتلىقىنىڭ ئۇستىسى» يۇرۇڭ تۆمۇر 15 يېشىدىلا چىڭگىزخانغا ئەگىشىپ جەڭ قىلغان، ئۇرۇشتا تۆھپە قوشقانسېرى تارتۇقلىنىشقا سازاۋەر بولغان. يۇرۇڭ تۆمۇر (1196 ـ 1262) نىڭ 10 ئوغلى بولغان. سەككىزىنچى ئوغلى قارابۇقا ئىلىم ساھەسىدە داڭقى چىققان. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 193 ـ جىلدىدا ئۇنىڭغا مەخسۇس تەرجىمھال تۇرغۇزۇلغان. قارا بۇقا زامانىسىدىن باشلاپ، شې جەمەتى

خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ كۆڭزىچىلىق دەستۇرلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان.

قارا بۇقىنىڭ شې ژىنچى، يۇلۇنچى دېگەن ئىككى ئوغلى بولغان. شې ژىنچىدىن باشلاپ يۇرۇڭ تۆمۇرنىڭ ئەۋلادلىرى «شې» دېگەن خېتىنى ئۆز جەمەتىنىڭ فامىلىسى قىلغان. شې ژىنچىنىڭ شې يۇلى، شې جىجيەن، شې جىدۇ، شې جاۋژۇ، شې لىچى دېگەن بەش ئوغلى بولغان. «ھەممىسى تەشرىپدار (进士) بولغان» ، «ئەدەبىيات، سىياسىي ئىشلاردا نامى چىققان» («يۈەن سۇلالىسى تارىخى» ، 193 ـ جىلد) . شې ژىنچىنىڭ بۇ بەش ئوغلىدىن باشقا، يۇلۇنچىنىڭ ئوغلى شې شەنجۇ، شې شەنجۇنىڭ ئوغلى جېڭ زوڭ، ئارسلان؛ شې جىدۇنىڭ ئوغلى شې سۇن ئىلگىرى ـ كېيىن تەشرىپدار بولغان، «بىر ئىشكىتىن چىققان ئىككى ئەۋلادتىن جەمئىي توققۇز تەشرىپدار چىققان، ئۆز زامانىسىدا شەرەپ قۇچقان» (چېن يۈەن «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتلۇقلارنىڭ خەنزۇلىشىشى ھەققىدە تەتقىقات» ، 2 ـ جىلد) ، «بىر ئىشكىتە نەسەپ تارتىپ ئىلىم ـ پەن گۈللەنگەن. ئەينى چاغدا بۇنداق ئىش ئاز كۆرۈلگەن» (يۈەن سۇلالىسى تارىخى» ، 193 ـ جىلد) .

شې يۇلى بىلەن شې جىدۇ يۈەن سۇلالىسىنىڭ شېئىرىيەت تارىخىدا نامى بار غەربىي يۇرتلۇق شائىرلاردىن، شې جىدۇنىڭ ئوغلى شې سۇننىڭ تارىخى تولىمۇ قىزىقارلىق.

شې سۇننىڭ ئەسلىي ئىسمى شې بەيلياۋسۇن (ياكى بەي لياۋسۇن) بولۇپ، شې بەيلياۋ دەپمۇ ئاتىلىدۇ، تەخەللۇسى گۇڭيۈەن. ئۇ 1318 — 1360 ـ يىللىرى ياشىغان. شې سۇن ئانا تەرەپتىنمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتەۋەر ۋە ئوقۇمۇشلۇق جەمەتى بىلەن چېتىشلىقى بار بولۇپ، ئۇ بالىلىق چاغلىرىدىن باشلاپلا ئاتا جەمەت ۋە ئانا جەمەتىنىڭ قويۇق تەسىرىگە ئۇچرىغان. 1335 ـ يىلى شې سۇن 17 ياشقا كىرگەن يىلى

دادىسىدىن ئايرىلىپ، گۇاڭدۇڭدىن لياڭ ناھىيىسى (جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ لياڭ ناھىيىسى) گە بېرىپ ئولتۇراقلاشقان، ئۇنىڭ ياشلىق مەزگىلىمۇ شۇ يەردە ئۆتكەن، شې سۇن لياڭنى مەركەز قىلىپ، جىنلىڭ، چاڭجۇ، جياڭياڭ، جياڭنىڭ قاتارلىق چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىي رايونىدىكى نۇرغۇن ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەر بىلەن ئۇچرىشىپ، مۇشائىرىلەر ئوقۇشۇپ، بەس ـ مۇنازىرىلەر قىلىشىپ، پۈتۈن زېھنى بىلەن ئىلىم ـ مۇتالىئە قىلغان.

مىلادىيە 1345 ـ يىلى شې سۇن 27 ياشقا كىرگەندە، خانبالىقتا بېرىپ تەشرىپدارلىق ئىمتىھانىغا قاتنىشىپ، ئىككىنچى دەرىجىدىن ئۆتكەن. دارىلئۇلۇمىنىڭ پۈتۈكچىسى بولغان. چىڭ شىلاڭ دورغان مەھكىمىسىنىڭ يارلىقىغا ئاساسەن دۆلەت تارىخ مەھكىمىسىنىڭ مۇئەررىخى بولغان. 1349 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، پەرمان مەھكىمىسىنىڭ زالىم ھەكەملىكىگە تەيىنلەنگەن. كېيىن يەنە دۇەن بىنتاڭ مەھكىمىسىنىڭ خەت تۈزەتكۈچى ئەمەلدارى بولۇپ، مەخسۇس شاھزادىلەرگە نوم دەستۇرلىرىدىن تەلىم بەرگەن، بۇ چاغدا گاۋلى (كورىيە) دىن كەلگەن گوڭ مىنۇاڭ بىلەن دوستلۇق ئورناتقان. كېيىنچە ۋەزىر خاما نىزا پەيدا قىلغانلىقى ئۈچۈن، چياڭجۇۋدا تۇنقۇن قىلىنغان. بىر مەزگىلدىن كېيىن بەشبالىقتا قايتىپ كەلگەن. 1358 ـ يىلى شې سۇن 40 ياشقا كىرگەن، بۇ چاغدا ئۇلۇغ بوۋىسى ئالەمدىن ئۆتكەچكە كۇببىيكودىن ئۆتۈپ، يېڭچىڭ شەھىرى ئارقىلىق دانىڭ (بۇگۇنكى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ پېڭچۇەن ناھىيىسى) غا كەتكەن. شۇ يىلى 12 ـ ئايدا قىزىل ياغلىقلار توپىلىڭى دانىڭنى قاپلاپ كەتكەن. ئۇ پەرزەنتلىرىنى ئېلىپ يالۇجياڭ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، كورىيىگە بارغان ھەم سۇڭجىڭ شەھىرىدە تۇرغان. دۇەن بىنتاڭ مەھكىمىسىدىكى چېغىدا گوڭ مىنۇاڭ بىلەن قەدىناس

بۇرادەرلەردىن بولۇپ قالغاچقا، ئۇنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا سازاۋەر بولغان. 1360 ـ يىلى 8 ـ ئايدا قوچو بېگى دېگەن نام تارتۇق قىلىنغان. ئۇزۇن ئۆتمەي فۇيۇەن بېگى نامى بېرىلگەن ھەم ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش ئىمتىيازىغا ئېرىشكەن. شۇ يىلى 11 ـ ئايدا سوڭ جىڭ (松京) شەھىرىدىكى دىيەنمۇدوڭ ئىبادەتخانىسىدا 42 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئايالىنىڭ ئىسمى جاۋشى بولۇپ، ئۇلاردىن چاڭ شوۋ، يەن شوۋ، فوشوۋ، چىڭ شوۋ، جىئەن شوۋ دېگەن 5 ئوغۇل، 3 قىزى قالغان.

شې سۈن ئىستېدادلىق مۇئەللىپ ئىدى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى چاڭ شوۋ (شې چاڭشوۋ)، لى سىلارنىڭ «چىڭ جوۋلۇق شې جەمەتىدىكى دانىشمەنلەرنىڭ خاتىرىسى» (« 记氏诸贤实州契床 ») دىن ئېلىپ رەتلىگەن. شې سۈن جۇڭگودىكى چېغىدىلا يازغان شېئىرلىرىنى 13 جىلد، يەتتە دەپتەر (توپلام) قىلىپ تەييارلاپ قويغان. بۇ شېئىرلار توپلىمى 1358 ـ يىلى دانىڭدا تۇنقۇنلۇقتا تۇرغان ۋاقتىدا، قىزىل ياغلىقلارنىڭ مالىمانچىلىقى بىلەن يوقىلىپ كەتكەن. كورىيىنىڭ سوڭجىڭ شەھىرىگە بارغاندىن كېيىن ساقلىنىپ قالغان ئەسەرلىرى ئاساسىدا يېڭىۋاشتىن بىر پارچە ئەسەرلەر توپلىمىنى ئىشلەپ چىققان ھەم ئۇنىڭغا «يېڭى زىكىرنامە خاتىرىلىرى» (« 稿逸斋思近 ») دەپ ئىسىم قويغان. بۇ ئىككى جىلد ئىككى قىسىم بولۇپ، 700 پارچىدىن ئارتۇق شېئىر كىرگۈزۈلگەن.

شې چاڭشوۋنىڭ كىرىش سۆزىدە ئېيتىلىشىچە «يېڭى زىكىرنامە خاتىرىلىرى» نىڭ ئىككى قىسمىنى شې سۈننىڭ ساقلىنىپ قالغان ئەسەرلىرى ئاساسىدا رەتلەپ چىققان. ئەمما، شېئىرىي ئەسەرلەرنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈلگەن شېئىرلار 700 پارچىدىن ئاشقان. بۇنىڭدىن شې سۈننىڭ ئۆزىنىڭلا ئەمگىكىگە تايىنىپ مۇنداق بىر توپلامنى تۈزۈپ بولغىلى بولمايدىغانلىقىنى

تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ. لى سىنىڭ خاتىرىسىدىكى ئۇسلۇبقا ئاساسەن ئالىملار شې سۈن چوقۇم شې سى، شې گوڭسۇ قاتارلىق ئىنىلىرىنىڭ مۇئەييەن ياردىمىگە ئېرىشكەن، دەپ ھېسابلىغان.

كورىيە ئالىمى پۇ شەنگۈي «ئۇيغۇر شې سۈننىڭ ‹يېڭى زىكىرنامە خاتىرىلىرى›، نىڭ بايقىلىشى، تەھلىلى» ناملىق ماقالىسىدە شې سۈننىڭ تارىخي ئورنى توغرۇلۇق توختىلىپ مۇنداق يازغان:

شې سۈننىڭ «يېڭى زىكىرنامە خاتىرىلىرى» ئۇنىڭ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە يازغان شېئىرلىرى ئاساسىدا تۈزۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭغا يەنە گاۋلى (كورىيە) نى ئوبېيېكت قىلغان ئەسەرلىرى ۋە يالۇجياڭ دەرياسىدىن ئۆتكەندىن كېيىنكى ئەسەرلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان. شۇنداقلا بۇ ئەسەرلەر توپلىمى پۈتۈنلەي چاۋشيەن يېرىم ئارىلىدا تۈزۈلۈپ ئاندىن تارقالغان. مۇبادا بىز شې سۈن گاۋلى شېئىرىيەت مۇنبىرىنىڭ بىر ئەزاسى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ئەمەلىي ئەھۋال بويىچە ئويلىنىپ سۆزلىسەك، «يېڭى زىكىرنامە خاتىرىلىرى» نى گاۋلى ھۆججەتلىرى كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ قىلساق مەنتىقىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان ھېچ يېرى يوق. «گاۋلى تارىخى» (高丽史) نىڭ 120 ـ جىلدىغا «شې سۈننىڭ تەرجىمھالى» تاللاپ كىرگۈزۈلگەن، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە گاۋللىق، چاۋشيەنلىك ئالىملار ئۇنىڭ ئەسەرلىرى توغرىسىدا ئىزدىنىپ، تەقرىزلەر يېزىشقان. «شەرق ئەسەرلىرىدىن تاللانما» (东文选)، «چىڭ چيۇ مەنزىرلىرى نەزمىسى» (青丘风雅)، «جى نەزمىلىرى» (箕雅) قاتارلىق كىتابلارغا شې سۈننىڭ ئەسەرلىرى كىرگۈزۈلگەن. شائىر جۇيىزۇن «مىڭ سۇلالىسى شېئىرلىرى» (明诗综) نى تۈزگەن چاغدا، 95 ـ جىلددىكى «گاۋلى» ماۋزۇسى ئاستىدا شې سۈننى جىڭ مىڭجۇڭ، لى سى

قاتارلىق گاۋلىلىق ئەدىبلەر بىلەن بىرلىكتە تۇزگەن ئەسەرلىرىنى تاللاپ كىرگۈزگەن[101].

شې سۇن چەت ئەلدە مۇساپىر بولۇپ تۇرغان يىللاردا ۋەتىنىنى چەكسىز سېغىنغان ھەم ھېكمەت ـ پاساھەتكە تولغان بىر قاتار نەزمىلىرىدە ئۆزىنىڭ چوڭقۇر سېغىنىش ھېسسىياتىنى ئىپادىلىگەن. شې سۇن كورىيە ئەدەبىياتىدىلا بىر كىشىلىك ئورۇنغا ئىگە بولۇپ قالماستىن، بەلكى جۇڭگو ئەدەبىياتىدىمۇ تېگىشلىك ئورنى بولغان[102]. ئۇيغۇر مىللىتىدىن يېتىشىپ چىققان بۇ مەدەنىيەت ۋە دوستلۇق ئەلچىسىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا مۇناسىپ ئورۇندا تۇرۇشى ئەجدادلىرىنىڭ ھەققانىي ئارزۇسىنىڭ رېئاللىققا ئايلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شې چاڭشوۋ (1341 — 1399) شې سۇننىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، تەخەللۇسى تېەن مىڭ. 1358 ـ يىلى دادىسىغا ئەگىشىپ، گاۋلىغا بېرىپ، چىڭ شۇن مەھكىمىسىدە تىلماچ بولۇپ ئىشلىگەن. ئىككى يىلدىن كېيىن دادىسى قازا قىلغاندا غەم ـ قايغۇ ئىچىدە قالغان. گاۋلى پادىشاھى ئالاھىدە يارلىق چۈشۈرۈپ، روھى ئازابتىن خالاس قىلىش ئۈچۈن گاۋلىي ئىمتىھانىغا قاتناشتۇرغان. ئىمتىھاندىن ئۆتكەندىن كېيىن جەن ياڭ ئايمىقىنىڭ قاراۋۇل ۋەزىرى بولغان، دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىمۇ باشقۇرغۇچى ئەمەلدار بولغان. گاۋلى پادىشاھى شىن يۇ تەختتە ئولتۇرغان مەزگىل (1375 — 1388) دە جەمئىغا كۆچۈپ بېرىپ تىرىكچىلىك قىلغان ھەم ئۆيدىن ئايرىلىپ، جىڭتاڭ سارىيىغا بېرىپ ئەدەبىيات ئۆگەنگەن ۋە ۋەزىر بولغان. 1388 ـ يىلى گاۋلى گېنېرالى لى چىڭگۈي ھەربىي ئۆزگىرىش قوزغىغاندا پادىشاھ شىن يۇ ئورنىنى ئوغلى شىنچاڭغا ئۆتۈنۈپ بېرىشكە مەجبۇر قىلغان؛ ئۇزۇن ئۆتمەي،

شىنچاڭ بىكار قىلىنىپ، ۋاڭ ياۋ تەختكە چىققان، شې چاڭشوۋ ۋەزىر بولۇش سالاھىيىتى بىلەن، بۇ قېتىمقى ئىشتا كېلىشتۇرگۈچى بولغان، شۇنىڭ بىلەن مەشھۇر «جوڭشىڭنىڭ توققۇز تۆھپىكار ۋەزىرى» نىڭ بىرى بولۇپ قالغان. گوڭراڭ پادىشاھنىڭ تەختكە ئولتۇرغانلىقىنى تەبرىكلەپ يېزىلغان مەكتۇپتە ئېيتىلغاندەك «ئۇنىڭ تۆھپىسى دۆلەت ئاتىسى (گاۋزۇ دۆلىتىنى قۇرغۇچى ۋاڭ جېن كۆزدە تۇتۇلغان ـ نەقىلچىدىن) نىڭ دۆلەت قۇرۇش ئۈچۈن قوشقان تۆھپىسىدىن قېلىشمايدۇ» دەپ باھالانغان. پادىشاھ گوڭراڭ «توققۇز تۆھپىكار ۋەزىر»نى قايتا ـ قايتا تارتۇقلىغان. شې چاڭشوۋ دەسلەپتە «ساداقەتمەن تۆرە» دېگەن نامغا، ئاندىن «غەلياننى بېسىقتۇرغۇچى تۆھپىكار ۋەزىر» لىككە مۇشەررەپ بولغان. 1390 ـ يىلى چاڭشۇ تۇتۇنلەرنى تەڭشىگۈچى بەگ (ۋەزىر) لىككە ئۆستۈرۈلگەن؛ تۆت يىلدىن كېيىن جازا پىرقىسىنىڭ ئۈچىنچى دەرىجىلىك زالىم ھەكەم (ۋەزىر) لىككە ئۆستۈرۈلگەن. ئۇزۇن ئۆتمەي گاۋلى پادىشاھلىقىنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدا نىزا چىقىپ، ئەمەلدارلار ئارازلىشىپ قالغان، بۇ چاغدا چاڭشۇ خىزمىتىنى تاشلاپ كېتىپ قالغان. لى چىڭگۈي ۋاڭ جەمەتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ لى جەمەتى پادىشاھلىقىنى تىكلىگەندىن كېيىن، چاڭشۇۋ يېڭىۋاشتىن ئىشقا قويۇلغان. 1394 ـ يىلى ئۇ تىلماچلار مەھكىمىسىنىڭ تۆرىسى بولۇپ تەينىلەنگەن، كېيىن جازا پىرقىسىنىڭ ئۈچىنچى دەرىجىلىك زالىم ھەكەمى بولغان. ئەمەلدارلىقتىن چۈشۈپ ئىشك تۆۋىدە شىغاۋۇلمۇ بولغان، يەنە يەنشەن مەھكىمىسىنىڭ تۆرىلىكىگە تەينىلەنگەن. 1399 ـ يىلى 10 ـ ئايدا 59 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، شې چاڭشۇۋ گاۋلىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن لى سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى كورىيە تارىخىدىكى مۇھىم بىر سىياسىي پائالىيەتچى. ئۇنىڭ شەخسىي ئارقا

كۆرۈنۈشى ۋە ئالاهىده سەرگۈزەشتىسى ئەهمىيەت بېرىشكە تېگىشلىك، ئالاهىده تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە[103].

شې چاڭشۇڭ سىياسىئون، ئىجتىمائىي پائالىيەتچى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شائىر ۋە دېپلومات.

شې چاڭشۇڭ شېئىرلىرى ئىجادىيەتكە پىششىق ئىدى. كورىيەده خەنزۇ تىلىدا يېزىلغان قەدىمكى شېئىرلار توپلىمى «چى نەزمىلىرى» (雅箕)، «چىڭچيۇ مەنزىرلىرى نەزمىسى» (雅风丘青) قاتارلىق شېئىرلار توپلىمىدا ئۇنىڭ 10 كۆپلېتقا يېقىن شېئىرى كىرگۈزۈلگەن. شائىر «سۆگەت تاللىرى»، «باهار تەسىراتلىرى» قاتارلىق شېئىرلىرىدا ئۆز ۋەتىنىگە بولغان سېغىنىشنى ئىپادىلىگەن. «هادىسىلەر»، «بېلىقچى بوۋاي»، «باهار تەشۋىشلىرى» قاتارلىق شېئىرلىرىدا يوشۇرۇن هېسسىياتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ ئەلۋەتتە، ئۇنىڭ لى سۇلالىسىنىڭ گۈللىنىش جەريانىدىكى ئەهۋالى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

شې چاڭشۇڭنىڭ دېپلوماتىيە ساهەسىده ئىشلىگەن ئىشلىرى زور بولغان. كورىيىنىڭ تارىخي ماتېرىيالىرىغا ئاساسلانغاندا، شې چاڭشۇڭ «ئۆزىنى دۆلەتكە بېغىشلىغان، ئاستانە (دۆلەت) دىن ئايرىلىپ سەككىز قېتىم سەپەر قىلغان» (ۋۇخەن تۇزگەن «لى سۇلالىسىنىڭ خاتىرىلىرىدىكى جۇڭگو تارىخي ماتېرىيالىرى»، بىرىنچى توپلامنىڭ بىرىنچى قىسىم «تەيزۇڭ پادىشاه گوڭدىڭ خاتىرىلىرى»)، شې چاڭشۇڭ سەككىز قېتىم بارغان ئەلچىلىكىنىڭ يەتته قېتىمقىسى توغرىسىدا جوڭگو ـ كورىيە تارىخي ماتېرىيالىرىدا كونكرېت خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. ئۇنىڭ ئەلچىلىك خىزمىتىنىڭ هەممىسى كورىيە دۆلىتىگە ۋاكالىتەن جۇڭگونىڭ مېڭ سۇلالىسىگە كېلىپ دېپلوماتىيە ئىشلىرىنى بېجىرىشكە قارىتىلغان. شې چاڭشۇڭ 1370 ـ، 1387 ـ، 1388 ـ، 1391 ـ، 1396 ـ،

1398 ـ يىللىرى جۇڭگوغا ئەلچى بولۇپ كەلگەن.

كورىيە تەرەپتىن كۆپ قېتىم چاڭ شوۋنى ئەلچى قىلىپ، مىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەۋەتىشكە تاللىغانلىقى، تەبئىي يۇسۇندا ئۇنىڭ ئائىلە كىلىپ چىقىشى، شەخسىي سالاھىيىتى ھەم مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەربىيىلىنىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. چاڭ شوۋ گاۋلى ۋە لى خاندانلىقىنىڭ سىياسىي سەھنىسىدىكى مۇھىم دىپلوماتىيە پائالىيەتچىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى، كورىيىدە ئولتۇراقلاشقاپ قالغان جۇڭگولۇق ئۇيغۇر مۇللىتىنىڭ مەشھۇر ئەربابى. ئۇ قوچولۇق شې (سىلىنگالىق) جەمەتىدىن كىلىپ چىققان جۇڭگو مەدەنىيىتىدىن بەلەن تەربىيىلەنگەن زات. گاۋلى تەشرىپدارلىق ئىمتىھانىدىن ئۆتۈپلا قالماستىن، بەلكى لى خاندانلىقىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا كورىيىنىڭ خەنزۇ ۋە موڭغۇل تىللىرى بويىچە تەربىيىلەيدىغان تىلماچلار مەكتىپىنىڭ تۆرىسى بولغان. بۇنىڭدىن، ئۇنىڭ مىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى بولۇپ كىلىشكە تېگىشلىك ئەڭ مۇڭاپىق نامزات ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ جۇڭگو ـ كورىيە مۇناسىۋىتى تارىخىدا ئەھمىيەتلىك سەھىپە قالدۇرغان. 1397 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، جۇيۇەنجاڭ مىڭ سۇلالىسى ئوردىسىدا شې چاڭشوۋ بىلەن كۆرۈشكەندە، پادىشاھ لى چىڭگۇينىڭ مىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا نىسبەتەن سەمىمىيىتى يېتەرسىز ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالغان، چاڭشوۋ چۈشەنچە بېرىپ: «ۋەزىر ئەزەم (ئۆزىنى دېمەكچى ـ نەقىلچىدىن) نىڭ گاۋلىغا بارغىنىغا بۇ يىل 40 يىل بولدى، پادىشاھ گوڭ مىن بۇ ئىشنى تىلغىمۇ ئېلىپ قويمىغان. ئوتتۇرىدا ئىككى، ئۈچ پادىشاھ ئۆتتى، ۋەزىرلىرى ساداقەتمەنلىكىنى ساقلىماسلىققا پىتىنالمايمەن، بۇگۈنكى كۈندە پادىشاھنىڭ قەلبىدە ھۆرمەتلىنىپ تۇرۇپتىمەن. بىھۆرمەتلىك قىلىشقا ھەددىم يوق» دەپ بۇ قېتىمقى سۆھبەت ئارقىلىق، مىڭ سۇلالىسى

ھۆكۈمرانلىرىنىڭ گۈمانى قاراشلىرىنى تۈگىتىپ، ئىككىنچى دۆلەتنىڭ نورمال مۇناسىۋىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا پايدىلىق ئىمكانىيەت يارىتىلغان.

يەنە بىر تەرەپتىن، شې چاڭشوۋنىڭ مېڭ سۇلالىسىغا ئەلچىلىككە كېلىشى، ئوبېيېكتىپ جەھەتتە جۇڭگو بىلەن كورىيەنىڭ ماددىي مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. چاڭشوۋ ئەلچىلىككە چىقىقان چاغدا، ئۇلپان نامى بىلەن ئۆز دۆلىتىنىڭ مالالىرىنى ئېلىپ كېلىپ، مېڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا تاپشۇرغان. بۇلار ئالتۇن، كۈمۈش، قاچا ـ قۇچا ۋە گەزماللار بولۇپ، مېڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى گاۋلى ئەلچىلىرىگە «يىپەك ـ شايىلەر، كىيىم ـ كېچەك ھەم پۇل » بەرگەن. بۇ خىل «ئولپان» ۋە «شەپقەت كۆرسىتىش» ئىككى دۆلەتنىڭ ئىززەت ـ ئىكراملىق باردى ـ كەلدىسىنى بىلدۈرسىمۇ، سودا خاراكتېرىدىكى مال ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتى ئەمەس، بەلكى ئەينى چاغدىكى دىپلوماتىيىدىكى بىر خىل ئەدەپ ـ قائىدە ئىدى، بۇ خىل پائالىيەت جۇڭگو ـ كورىيە دۆلەتلىرىنىڭ دوستلۇق ۋە باردى ـ كەلدىسىنى چوڭقۇرلاشتۇرغان.

شې سى(偰 斯) تەخەللۇسى گوڭۇېن، مېڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ياشىغان مۇھىم تارىخىي شەخس. ئۇ قوچولۇق شې جەمەتىنىڭ ئىچىدە يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى مالمانچىلىق يىللىرىدا جياڭنەندە ئاۋۋالقىدەكلا ئولتۇراقلىشىپ قالغان قوۋملار ئىچىدىكى ئەڭ پائالىيەتچان كىشى، خەنزۇ تىلىدا يۇقىرى سەۋىيىلىك شېئىر يازالايدىغان بىر شائىر.

شې سى ئۆز ۋاقتىدىكى رېئال ۋەزىيەتنى نەزەرگە ئېلىپ ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن تارتىپ ئەتىۋارلىنىپ، خىزمەت قىلغان يۇەن سۇلالىسىنىڭ زاۋاللىققا يۈزلەنگەنلىكىنى تونۇپ يەتكەندىن

كېيىن، ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن مىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلغان. ئۇ بىلىمىنىڭ چوڭقۇرلۇقى بىلەن مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەتىۋارلىشىغا سازاۋەر بولغان. ئۇ دەرىجىمۇدەرىجە يۇقىرى ئۆرلەپ، مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە نىسبەتەن ئەڭ ئىشەنچلىك رەڭدار كۆزلۈكلەردىن بولۇپ قالغان.

شې سى ئىشلىگەن ئىجتىمائىي، مەمۇرىي ۋە سىياسىي ئىشلار ئىچىدە 1368 ـ ۋە 1369 ـ يىلى ئىككى قېتىم مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ۋاكالىتەن گاۋلىغا ئەلچى بولۇپ بارغانلىقى ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك ۋەقە بولغان.

جۇيۈەنجاڭ يۈەن سۇلالىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرغاندىن كېيىن، دېگەندەك خاتىرجەم بولالمىغان. بۇنىڭدىكى سەۋەب، بىرىنچىدىن ئۆزىنىڭ گەدەنكەش ئەمەلدارلىرىنىڭ بېسىمى ئېغىر؛ ئىككىنچىدىن شىمالغا قېچىپ كەتكەن يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاساسىي كۈچىنىڭ تەھدىتى؛ ئۈچىنچىدىن گاۋلى بىلەن ياپونىيىنىڭ مەۋجۇتلۇقى. بۇ ئەمدىلا پۈت دەسسەپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن مۇقىملىق ئامىللىرى ئاساسىي ئورۇنغا ئۆتمىگەن ئەھۋالدا ئارقا ـ ئارقىدىن گاۋلىغا ئەلچى ئەۋەتىشى، شۇنداقلا ئەلچىلىككە چىقارغىنىنىڭ ھەممىسى يۈەن سۇلالىسى بىلەن ئالاھىدە سەۋەب ـ نەتىجىلىك مۇناسىۋىتى بولغان رەڭدار كۆزلۈك ۋەزىر ـ ۋۇزرالاردىن تاللىغانلىقىنىڭ ئەھمىيىتى تولىمۇ يۇقىرى، بۇ شې سىنىڭ كىشىلەرگە قالدۇرغان چوڭقۇر تەسىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئومۇمەن، شې سى مىڭ سۇلالىسىنىڭ گاۋلىغا ئەڭ دەسلەپتە ئەۋەتكەن ئەلچىسى. ئۇ ھەر قېتىم گاۋلىغا بارغىنىدا بۇيۇك مىڭ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ مەكتۇبىنى گاۋلى پادىشاھىغا تاپشۇرغان ھەم پادىشاھ يوللىغان سوۋغاتلارنى بىللە ئېلىپ بارغان. شې سى گاۋلىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن گاۋلى

ھۆكۈمىتىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن. ئۇ گاۋلىدىن قايتىشىدا گاۋلى پادىشاھى ۋەزىرلەرگە مەسئۇلىيەتنى يازدۇرۇپ ھەدىيە قىلغان. شې سىنىڭ تۇنجى قېتىم گاۋلىغا ئەلچىلىككە بېرىشىدىكى مەقسىتى، ھەقىقىي مەنىسى جەھەتتىن، گاۋلىغا جۇيۇەنجاڭنىڭ يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئورنىغا چىققانلىقىنى ئۇقتۇرۇش ئىدى. ئەمەلىيەتتە بۇ مىڭ سۇلالىسى بىلەن گاۋلىنىڭ دىپلوماتىك مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىش رولىنى ئويناغان. شې سىنىڭ ئەلچىلىككە چىقىشىدىكى مۇددىئاسى كۆزلىگەن نىشانغا يەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن مىڭ سۇلالىسى بىلەن گاۋلى خانىدانلىقىنىڭ دىپلوماتىك مۇناسىۋىتى رەسمىي تىكلەنگەن.

ئۇيغۇر مىللىتىدىن چىققان شې سۇن، شې چاڭشوۋ ۋە شې سىدىن ئىبارەت بۇ مەدەنىيەت ۋە دىپلوماتىيە ئەربابلىرىنىڭ جۈڭگو ـ كورىيە خەلقلىرىنىڭ ئالاقە تارىخىنى كۈچەيتىشتە ئويناغان كارامەت رولى تارىخ بېتىدە جۇلالىنىپ كەلمەكتە. ئۇلارنى ياد ئېتىش، ئىش ـ ئىزلىرىنى ئەسلەش، خاتىرىلەش پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزۈش تارىخىي ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇيغۇر خەلقى ئۆز تارىخىدا مۇشۇنداق ئالىيجاناب روھقا ۋە پىداكار خىسلەتكە ئىگە دوستلۇق ئەلچىلىرىنىڭ بولغانلىقىدىن چەكسىز ئىپتىخارلىنىدۇ، ئۇلارنى مەڭگۈ ئەسلەپ تۇرىدۇ.

ئىككىنچى بۆلۈمدىكى ماقالىلەرنىڭ ئىزاھاتى ۋە مەنبە كۆرسەتكۈچى:

[1] دۇمن لىيەنچىن «شىمالىي دىلار ۋە جۇڭشەن بەگلىكى» (北狄与中山国) خېبېي خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1982 ـ يىلى، 126 ـ بەت.

[2] «ئوكيانوس. مىللەتلەر» (« 分册 . 民族 . 辞海 ») تومى، شاڭخەي قامۇس نەشرىياتى 1978 ـ يىلى، 86 ـ بەت.

[3] «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» خەنزۇچە نەشرى، بېيجىڭ، (文物) 1979 ـ يىلى 1 ـ سان.

[4] «نۇر گېزىتى» (光明日报) ، خەنزۇچە 1978 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنىدىكى سانى.

[5] «قىسقىچە دۇنيا تارىخى ‹ قەدىمكى زامان قىسمى› » ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 478 ـ بەت.

[6] بارتولد: « يەتتەسۇ تارىخىنىڭ ئوچېركىلىرى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى.

[8]،[7] لىيۇجىڭشاۋ: «چىڭگىزخان ۋە موڭغۇل ئىمپېرىيىسى» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1986 ـ يىلى، 2 ـ سان، 90 ـ بەت.

[9] «موغۇل تارىخي خاتىرىلىرى» (蒙兀儿史记) 45 ـ جىلد، «تاتاتۇڭا قاتارلىقلار تەزكىرىسى» ، چىڭ سولونىڭ «يۈەن دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ ئەدەبىيات ـ تارىخ ساھەلىرىگە قوشقان تۆھپىسى» دېگەن ماقالىسىدە پايدىلىنىلغان مەنبەگە قارىڭ. «تارىخ ئوقۇتۇشى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1964 ـ يىلى، 3 ـ سان.

[10] ئابلەت نۇردۇن: «كىدان (قىتان) لارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە ئۇلار قۇرغان خانلىقلار توغرىسىدا» قاتارلىق ماقالىلەرگە قارىڭ. «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1985 ـ يىلى، 3 ـ سان.

[11] «جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى. يۈەن سۇلالىسى تارىخى» ، 110 ـ بەتكە قارالسۇن (中国大百科全书. 中国历史. 元史) . جۇڭگو ئېنسىكلوپېدىيە نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.

[12] لىيۇجۈشاۋ: «چىڭگىزخان ۋە موڭغۇل ئىمپېرىيىسى» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى. 1986 ـ يىلى، 2 ـ سان، 95 ـ بەتكە قارالسۇن.

[13] «غەربىي شىمالنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيىسى» (西北史地) ، لەنجۇ،

خەنزۇچە نەشرى، 1984 ـ يىلى، 2 ـ سان، 64 ـ بەت.
[14]سۇك لىەن «يۇەن سۇلالىسى تارىخى. ‹قارا يىغاچ بۇيرۇق تەزكىرىسى›» ، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1976 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 124 ـ جىلد، 3046 ـ بەتكە قارالسۇن.
[15] سۇك لىەن «يۇەن سۇلالىسى تارىخى. ‹يۇرۇك تۇمۇر تەزكىرىسى›» ، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1976 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 124 ـ جىلد، 3049 ـ بەتكە قارالسۇن.
[16] سۇك لىەن «يۇەن سۇلالىسى تارىخى. ‹بۇرۇل قايا تەزكىرىسى›» ، 155 ـ جىلدگە قارالسۇن.
[17] «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى. يۇەن سۇلالىسى تارىخى» (« 中国大百科全书. 中国历史. 元史 ») جۇڭگو بۇيۇك قامۇس نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى، 110 ـ بەتكە قارالسۇن.
[18] يۇجى 虞集 — (1272 — 1348) : «داۋيۇەن يادنامىلىرى» « 道园学古录 » گە قارالسۇن.
[19] «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى. يۇەن تارىخى» ، «ئۇيغۇرلار قىسمى» « 中国大百科全书. 中国历史. 畏兀儿条 » 111 ـ بەتكە قارالسۇن.
中国大百科全书出版社，北京. 上海. 1985.
«شىنجاڭ گېزىتى» خەنزۇچە، 1982 ـ يىلى، 12 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدىكى سانىغا قارالسۇن.
[20] مەھمۇد كاشغەرى مۇنداق دەيدۇ: «تۈركا — قاپلان جىنسىدىن بىر ھايۋان. ئۇ پىلنىڭ كۆشەندىسى. بۇ سۆزنىڭ ئاساسى مەنىسى مۇشۇ. لېكىن، بۇ سۆز تۈرك (ئۇيغۇر) لاردا ئەسلىي مەنىسىنى يوقاتقان بولسىمۇ ئىسىم ھالىتىدە ساقلانماقتا. بۇ سۆز كۆپىنچە ئادەملەرگە لەقەم بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، «تۈركاخان، تۈركا تېگىن» قاتارلىقلار. تۈرك (ئۇيغۇر) لارنىڭ ئۇلۇغ خاقانى ئافراسياپ «تۈركا ئالىپ ئەر» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ قاپلانغا ئوخشاش كۈچلۈك، باتۇر ئادەم، دېمەكتۇر» «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1984 ـ يىلى، 3 ـ توم، 502 — 503 ـ بەتلەر.
[21] ژاڭ شياۋجيەن: «موڭغۇل يېزىقىنى ئىجاد قىلغان ئۇيغۇر ئالىمى — تاتاتۇڭا» «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1987 ـ يىلى، 1 ـ سان، 103 ـ بەت.
[22] سۇك لىەن «يۇەن سۇلالىسى تارىخى. تاتاتۇڭانىڭ تەرجىمھالى» ، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1976 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 10 ـ جىلد، 3048 ـ بەتكە قارالسۇن.
[23] سۇك لىەن «يۇەن سۇلالىسى تارىخى. تاتاتۇڭانىڭ تەرجىمھالى» ، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1976 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 10 ـ جىلد، 3048 ـ بەتكە قارالسۇن.
[24] لىيۇجۈشاۋنىڭ «ئۇيغۇر تارىخى» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى،

خەنزۇچە نەشرى، 255 ـ بەتكە قارالسۇن.

[25] فەن باۋلىيالسۇن (樊保良) «چىڭگىزخان ۋە تاتاتۇڭا» ، «غەربىي شىمالنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيەسى» (西北史地) ژۇرنىلى، خەنزۇچە نەشرى، 1984 ـ يىلى، 2 ـ سانىغا قارالسۇن.

[26] «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» ، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1957 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 183 ـ بەت.

[27] «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى» ژۇرنىلى، 1986 ـ يىلى، 2 ـ سان.

[28] «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» ، 7 ـ باب، 196 ـ پاراگراف.

[29] غ. ئوسمان: «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر مەدەنىيەت گەربابى تاتاتۇڭا» ، «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى، 1984 ـ يىلى، 12 ـ سان.

[30] كۇڭ يۈچې (匡裕彻) : «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر سىياسىئون لىيەن شىشەن» ، «يۈەن سۇلالىسى تارىخي مەجمۇئەسى» (元史论丛) ، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 2 ـ قىسىم، 241 ـ بەتكە قارالسۇن.

[31] غ. ئوسمان: «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر باش ۋەزىر لىيەن شىشەن» ، «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى، 1987 ـ يىلى، 2 ـ سان، 36 ـ بەتكە قارالسۇن.

[32] لىيۇ جۈشاۋنىڭ «ئۇيغۇرلار تارىخى» خەنزۇچە نەشرى، 1985 ـ يىلى، 265 ـ بەتكە قارالسۇن.

[33] لىيۇ جۈشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى» ، 1985 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، مىللەتلەر نەشرىياتى، 260 — 261 ـ بەتلەر.

[34] لىيۇجۈشاۋ: «ئۇيغۇر تارىخى» ، 1985 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 275 ـ بەت.

[35] فېڭ جياشېڭ قاتارلىقلار تۈزگەن: «ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللارنىڭ قىسقىچە توپلىمى» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 119 ـ بەت.

[36] هونكىر ـ مونكىر ئىلمى 阴阳 — خەنزۇچە، جۇڭگو پەلسەپەسىدىكى بىر خىل كاتېگورىيە بولۇپ، دۇنيادىكى بارلىق شەيئىلەر قارىمۇ قارشىلىقنىڭ بىرلىكىدىن مەيدانغا كېلىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. مەسىلەن، گەركەك پرىنسىپ(阳) بىلەن، چىشى پرىنسىپ (阴) ئارىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىق دۇنيادىكى پۈتۈن ۋەقەلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ، دەپ قاراش (阳 — ياڭ، 阴 — ين) .

[37] سىمېرگەرلىك (图纬) — ئىككى خەن دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن ئىلاھىيەت خۇراپاتلىقىنى تەرغىب قىلىدىغان ئېقىم.

[38] يەتتەنامە — قەدىمكى يەتتە كىتاب — «نەزمىنامە» (诗) ، «گەدەپنامە»

（礼）، «مۇزىكا»（乐）، «سالنامە»（易）، «يىللىنامە»（春秋）، «ۋاپانامە»（孝）، «مۇقەددەسنامە»（经）قاتارلىقلار.

[39] سۇئال لىيەن «يۇەن سۇلالىسى تارىخى»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1976 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 130 ـ جىلد، 3174 ـ بەت.

[40]① لىيۇجۈ شاۇ: «ئۇيغۇرلار تارىخى»، 1985 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 277 ـ بەتكە قارالسۇن. ئارغۇن سالى ھەققىدە يەنە تۆۋەندىكىلەرگە قارالسۇن.

② «ئارغۇن سالى — ئۇيغۇرلارنىڭ مەشھۇر ئالىمى»، شې خۇخۇالسۇ قاتارلىقلار تۈزگەن: «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تارىخىي شەخسلىرى تەزكىرىسى»، 1983 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ قىسىم، 59 ـ بەت.

③ لىيۇ يىنشىڭ: «يۇەن دەۋرىدىكى غەربىي شىمال رايونىنىڭ بۇددا دىنى؛ «يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر بۇددا مۇرىتلىرى ئىچىدىكى مەشھۇر شەخسلەر»، «يۇەن سۇلالىسى تارىخى ۋە شىمالدىكى مىللەتلەر تارىخىي تەتقىقات مەجمۇئەسى» ژۇرنىلى، 1982 ـ يىلى، نەنجىڭ، ئومۇمىي 6 ـ سان، 74 ـ بەتلەر، خەنزۇچە.

④ غ. ئوسمان: «مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى ئارغۇن سالى»، «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى، 1985 ـ يىلى، 6 ـ سان، 15 ـ بەت.

⑤ تېمەن ۋېيجاڭ: «يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر سىياسىئونى ئارغۇن سالى»، «شىنجاڭدىكى تارىخىي شەخسلەر تەزكىرىسى»، 2 ـ قىسىم، خەنزۇچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى نەشرى.

[41] تاڭ شاۇفاڭ «يۇەن سۇلالىسى مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ئورنى ھەققىدە»، «يېڭى جۇڭگو ماقالىلىرىدىن تاللانما»（新华文摘）ژۇرنىلى، 1985 ـ يىلى، 12 ـ سان، 60 ـ بېتىگە قارالسۇن. چوس كىخودزېر（儿节翰吉思朔）ھەققىدە يەنە «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى. يۇەن سۇلالىسى تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ 110 ـ بېتىدىكى «ئۇيغۇرلار» قىسمىغا قارالسۇن.

[42] «چوس كىخودزېر — موڭغۇل تىل ـ ئەدەبىياتشۇناسى». شې خۇخۇالسۇ قاتارلىقلار تۈزگەن، «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تارىخىي شەخسلىرى تەزكىرىسى»، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ قىسىم، 83 ـ بەت.

[43]① بۇ ھەقتە «ئوكيانوس»（海辞）«يېغىنچاقلانغان نۇسخا» ، شاڭخەي قامۇس نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 709 ـ بەتكە قارالسۇن.

② چوس كىخودزېر ھەققىدە يەنە سەي مىياۋ قاتارلىقلار تۈزگەن «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى، 7 ـ قىسىم، 353 ـ بەتكە قارالسۇن.

[44] يىڭ لىيەن（杨镰）: «گۇەن يۈنشىنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى»، （«贯云石评传»）، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 19 ـ، 14 ـ بەتكە قارالسۇن.

[45] «جۇڭگو تارىخى چوڭ لۇغىتى. لياۋ، شيا، جىن، يۇەن سۇلالىسى

تارىخى» ، «ئاتىخ قايا قىسمى»غا قارالسۇن. (« 中国历史大辞典.辽,夏,金元史 »)
شائخەي قامۇس نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1986 ـ يىل، 261 ـ بەت.
[46] يالغۇ ليەن «گۈەن يۇنشىنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى» ، خەنزۇچە نەشرى، 30 ـ بەت.
[47] يۇقىرىقى كىتاب، 30 — 31 ـ بەتلەر.
[48] چيەن بۇچۈەن «قوچو ئۇيغۇر خانى قوچقارتېگىن» «شىنجاڭ گېزىتى» ، خەنزۇچە 1985 ـ يىلى، 7 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى؛ ئۇيغۇرچە 1985 ـ يىلى، 8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى.
[49] «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى. يۈەن سۇلالىسى تارىخى» خەنزۇچە نەشرى، 12 ـ بەتكە قارالسۇن.
[50] «جۇڭگو تارىخى چوڭ لۇغىتى لياۋ، شىيا، جىن، يۈەن سۇلالىسى تارىخى» ، خەنزۇچە نەشرى، 514 ـ بەت.
[51] دارۇغاچ — موڭغۇل ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەمەل نامى بولۇپ، يەرلىك، ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئورگانلاردىكى ئالى چوڭ مۇپەتتىش (نازارەتچى).
[52] «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى. يۈەن سۇلالىسى تارىخى» ، خەنزۇچە نەشرى، 13 ـ بەت.
[53] «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» ، 11 ـ جىلد، 3198 ـ بەت.
[54] شى خۇخۇاڭ قاتارلىقلار تۈزگەن: «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تارىخى شەخسىلىرىنىڭ تەزكىرىسى» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 76 ـ بەت. («ئەلئېتمىش — ئۇيغۇر دېڭىزچىسى» دېگەن ماقالە.)
[55] لى جىنفۇ: «ئۇيغۇر دېڭىزچىسى — ئەلئېتمىش» ، «شىنجاڭ گېزىتى» ، ئۇيغۇرچە، 1986 ـ يىلى، 2 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدىكى سانىغا قارالسۇن.
[56] لىيۇ جۈشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى» ، 1985 ـ يىلى، مىللەتلەر نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 273 ـ بەت.
[57] ۋاڭ شياۋجيەن: «ئۇيغۇر دېڭىزچىسى ئەلئېتمىش» ، «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1986 ـ يىلى 9 ـ سان. «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1957 ـ يىلى 1 ـ سان.
[58]،[59] سەي مېيبياۋ قاتارلىقلار تۈزگەن: «جۇڭگونىڭ ئومۇمىي تارىخى» ، خەنزۇچە نەشرى، 1983 ـ يىلى، 7 ـ قىسىم، 355 ـ بەت.
[60] سۇما لياۋ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. 15 ـ جىلد، شىزۇ (قۇبلاي) تەزكىرىسى» جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1976 ـ يىلى نەشرى، 307 ـ بەت.
[61]① «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى، يۈەن سۇلالىسى تارىخى. ئۇيغۇرلار» ، قىسمى 110 ـ بەتكە قارالسۇن(中国大百科全书.中国历史.元史.畏兀儿条).
② سەي مېيبياۋ قاتارلىقلار تۈزگەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» ، خەلق

نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 7 ـ توم، 346 — 356 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.
(蔡美彪等著:《中国通史》,人民出版社,1983年,第346—356页.)

[62] ئەممەد ۋە ساڭگالار ھەققىدىكى ئەملىي ۋە تەپسىلىي ئەھۋاللارنى يېپونىيىدە نەشر قىلىنغان «دۇنيا تارىخى — سۇئ سۇلالىسى ۋە يۈەن سۇلالىسى» دېگەن كىتابتىن كۆرۈڭ. كىتابتىن تاللانمىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى «يۈەن سۇلالىسىنىڭ رەڭدار كۆزلۈكلەرنى ئىشلىتىشى» ، «مىللەتلەرگە دائىر تەرجىمىلەر» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1983 ـ يىلى، 2 ـ سان، 78 ـ بەتكە قارالسۇن. ساڭگا ھەققىدە يەنە «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى، يۈەن سۇلالىسى تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ 4 ـ بېتىگە قارالسۇن.

[63] ساڭگا Senge — ، خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەردە ئۇنىڭ مىللەت تەۋەلىكى ئېيتىلمىغان، ئەمما راشىددىن «جەمىئۇل ـ تەۋارىخ» دېگەن ئەسىردە ناھايىتى ئېنىق ھالدا ئۇنى ئۇيغۇر ئىدى، دەپ كۆرسەتكەن؛ سەي مېيبياۋ(蔡美彪) قاتارلىقلار تۆزگەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» 7 ـ قىسىم، 130 ـ بەتتىمۇ «ئۇيغۇر ساڭگا» دېيىلگەن. مۇشۇ كىتابنىڭ 115 ـ بېتىدىن 132 ـ بېتىگىچە ئەممەد ۋە ساڭگالار ھەققىدە ئېنىق مەلۇماتلار بار.

[64] «خەلق رەسسامىلىك ژۇرنىلى» ، 1982 ـ يىلى، 5 ـ سان، 9 ـ بەت.

[65] چىنخۇائداۋ ئارىلى — ھازىرقى جۇڭنەنخەي.

[66] سۇئ لىيەن «يۈەن سۇلالىسى تارىخى (元史)» «شىزۇ تەزكىرىسى» جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1976 ـ يىلى نەشرى، 307 ـ بەت.

[67] «بېيجىڭ ساياھەت قوللانمىسى» 50 — 54 ـ بەتلەر.

[68] سۇئ لىيەن «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» ، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1976 ـ يىلى نەشرى، 51 ـ بەت.

[69] سۇئ لىيەن «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» ، «گاۋ جۈياۋ تەزكىرىسى» جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1976 ـ يىلى نەشرى.

[70] ق. ۋەلى: «بېيجىڭ شەھىرى ۋە ئۇيغۇر بىناكارى ئەختەردىن توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى، 1986 ـ يىلى، 10 ـ سان، 46 — 47 ـ بەتلەر.

[71] ئەختەردىن ھەققىدە يەنە «ئەختەردىن — بېيجىڭ شەھىرىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى قۇرۇلۇش لايىھىلىگۈچىسى» دېگەن ماقالىگە قارالسۇن. شى خۇخۇاڭ قاتارلىقلار تۆزگەن: «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تارىخىي شەخسلىرى تەزكىرىسى» (中国少数民族历史人物志) مىللەتلەر نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 60 ـ 61 ـ 62 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

[72] ۋاڭ جۈلەي: «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر يېزا ئىگىلىك ئالىمى لۇ مېڭشەن» ، «شىنجاڭدىكى تارىخىي شەخسلەر» 1 ـ قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 107 ـ بەت.

[73] ۋاڭ جۈلەي «يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر يېزا ئىگىلىك ئالىمى — لۇ مىڭشەن» ، «شىنجاڭ گېزىتى» ، 1985 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى.

[74] يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەمچىلىرى ۋە دورىگەرلىك ئىشلىرى ھەققىدە تۆۋەندىكى ماقالىلەرگە قارالسۇن.

① سۈن جيەندې (孙建德) : «ئۇيغۇر تېبابەت ئىلمى ۋە يېپەك يولى» ، «جۇڭخۇا تېبابەت تارىخى ژۇرنىلى» (« 中华医史杂志 ») 1982 ـ يىلى، 12 ـ جىلد، 3 ـ سان.

② لولۇلۇ (罗禄禄) «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك مىراسلىرىنىڭ قېزىش، رەتلەشتىكى يېڭى نەتىجە» ، «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ماتېرىياللىرى توپلىمى» ش ئۇ ئا ر سەھىيە نەشرىياتى تۇزگەن خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ سان.

③ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن: «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، «قەشقەر پىداگوگىكا ئىنىستىتوتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1984 ـ يىلى، 3 ـ سان.

④ مۇھەممەد ئۆمەر مەنسۇر ھاجى: «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ قىسقىچە تارىخي تەسۋىرى» ، «ئۇيغۇر تېبابىتى قىسقىچە تارىخي ماتېرىياللىرى توپلىمى» ، (1) ، ش ئۇ ئا ر سەھىيە نازارىتى 1983 ـ يىلى تۇزگەن، ئۇيغۇرچە.

[75] «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى. يۇەن سۇلالىسى تارىخى» ، «ئۇيغۇرلار» قىسمى (110 ـ 111 ـ بەتلەر) غا قارالسۇن.

(中国大百科全书. 中国历史. 元史) « 畏儿 儿条 » ، 1985 年 4 月.

[76] ۋاڭ چىجوڭ «يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇزۇقشۇناس قوسۇي» «شىنجاڭ گېزىتى» ، 1987 ـ يىلى، 1 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنىدىكى سانى.

[77] «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى. يۇەن سۇلالىسى تارىخى» ، «رابىبان ـ ساۋما» (« 列班. 扫马条 ») 《 中国大百科全书. 中国历史. 元史. 》 قىسمى، 55 ـ بەتكە قارالسۇن.

[78] «جۇڭگو تارىخى چوڭ لۇغىتى. لياۋ، شىيا، جىن، يۇەن سۇلالىسى تارىخى» «رابىبان ـ ساۋما (« 列边骚马条 ») قىسمى. شاڭخەي لۇغەت نەشرىياتى. 1986 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 136 ـ، 137 ـ بەتلەر.

[79] ماركوس ـ بەينىئىل (Bainiel) نىڭ ئوغلى ئىدى. بەينىئىل مار نېستورىئۇس (Mar Nestorius) نىڭ سۇ سېپىشى بىلەن دىنغا كىرگەن. بەزىلەر ئۇنى خۇشەن (霍州) لىك ئىدى، دېسە، بەزىلەر دوڭشىڭ (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى توكتو ئوبلاستىدىن ئىدى) لىق دەپ قارايدۇ.

[80] «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى. يۇەن سۇلالىسى تارىخى» ، «رابىبان ساۋما» قىسمى، (« 中国大百科全书. 中国历史. 元史 ») جۇڭگو بۇيۇك قامۇس نەشرىياتى، بېيجىڭ، شاڭخەي، 1985 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 56 ـ بەت.

[81] ق. بارات: «قەدىمكى ئۇيغۇر خرىستىئان يادكارلىقلىرى» ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1986 ـ يىلى، 3 ـ سان، 61 ـ بەتكە قارالسۇن.

[82] «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى. يۇەن سۇلالىسى تارىخى» ، «راببان ساۋما» قىسمى، خەنزۇچە نەشرى، 56 ـ بەتكە قارالسۇن.

[83] «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى. يۇەن سۇلالىسى تارىخى. ئۇيغۇرلار» قىسمى، خەنزۇچە نەشرى، 109 ـ ، 110 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

[84] بۇ ھەقتە لى ياڭ يازغان «ئۇيغۇر رەسسامى بىيەن لۇ ۋە ‹بامبۇكزارلىقتىكى قىرغاۋۇل› رەسىمى» ، «شىنجاڭ گېزىتى» ، 1987 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىدىكى سانىغا قارالسۇن.

[85]① كۇڭ يى: «يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى رەڭدار كۆزلۈكلەرنىڭ جۇڭگونىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسى» . «خۇيزۇ تارىخىي ماتېرىيالىرى توپلىمى» ، 1983 ـ يىلى، خەنزۇچە 208 ـ بەتكە ۋە «تارىخشۇناسلىق ئايلىق مەجمۇئەسى» (史学月刊) ژۇرنىلى، 1958 ـ يىلى، 9 ـ سانىغا قارالسۇن.

② يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى رەسسام ۋە خەتتاتلار ھەققىدە فېڭ جياشىڭ قاتارلىقلار تۈزگەن: «ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللارنىڭ قىسقىچە توپلىمى» ، خەنزۇچە، 1981 ـ يىلى 1 ـ قىسىم، 118 — 119 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

[86] كۇيجاڭ راۋنقى — خاقان تەرىپىدىن قۇرۇلغان ھۆسنخەت، رەسىم، قەدىمكى تارىخىي كىتاب . . . قاتارلىقلارنى يېغىپ ساقلايدىغان ئىلمىي ئاپپارات. «كۇيجاڭ راۋنقى ھەققىدە» ناملىق كىتاب ئەينى ۋاقىتتا گوردىدا ساقلىنىۋاتقان ئەسەرلەرگە باھا بېرىش ۋە ئۇلارنى تونۇشتۇرۇش يۈزىسىدىن چىقىرىلغان.

[87] جاۋخۇ «يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تەرجىمە مۇتەخەسسىسلىرى» ، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1983 ـ يىلى، 2 ـ سان.

[88] جېن گۈەن يىللىرى — تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى تەيزۇڭنىڭ يىلنامىسى بولۇپ، 627 ـ ، 649 ـ يىللارغا توغرا كېلىدۇ.

[89] سەي مېيبياۋ قاتارلىقلار تۈزگەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» خەلق نەشرىياتى، پېيجىڭ، 1983 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 7 ـ قىسىم، 353 ـ بەتكە قارالسۇن.

[90] تيەن ۋېيجياڭ (田卫疆) ، «يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر ئۇيغۇر تەرجىمان ئاراساڭ» ، «شىنجاڭدىكى تارىخىي شەخسلەر تەزكىرىسى» 2 ـ قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى.

[91]① جاۋ خۇا: «يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تەرجىمە مۇتەخەسسىسلىرى» ، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، ئۇيغۇرچە، 1983 ـ يىلى، 2 ـ سان، 105 ـ بەت.

② قېڭ جياشڭ قاتارلىقلار تۈزگەن: «ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ قىسقىچە توپلىمى» 1981 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ قىسىم، 119 ـ بەت.

③ سەي مېيبياۋ قاتارلىقلار تۈزگەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» ، 7 ـ قىسىم، 353 ـ بەت.

[92] كارۇناداسنىڭ ئىسمى سانسكرىتچە بولۇپ، كارۇنا Karuna — «ئازابلانماق» ، داسا dasa — «قۇل» دېگەنلىك. بۇ ھەقتە، لىيۇينشىڭنىڭ: «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي شىمال رايونىنىڭ بۇددا دىنى» دېگەن ماقالىسىغا قارالسۇن. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى ۋە شىمالىدىكى مىللەتلەر تارىخىي تەتقىقاتلىرى مەجمۇئەسى» « 元史及北方民族史研究集刊 » ژۇرنىلى، 1982 ـ يىلى، 12 ـ ئاي، 6 ـ سان، 80 ـ بەت.

[93] «مەشھۇر تەرجىمان كارۇناداس» ، شې خۇخۇاڭ قاتارلىقلار تۈزگەن: «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تارىخي شەخسلىرى تەزكىرىسى» خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ قىسىم، 72 ـ بەتكە قارالسۇن.

[94] سەي مېيبياۋ قاتارلىقلار تۈزگەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» ، 7 ـ قىسىم، 1983 ـ يىلى، خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 353 ـ بەتكە قارالسۇن.

[95]① « ‹لياؤ سۇلالىسى تارىخى› نى تەھرىرلىگۈچى ئەمەلدار — لىيەن خۇيشەن قايا» ، شې خۇخۇاڭ قاتارلىقلار تۈزگەن: «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تارىخي شەخسلىرى تەزكىرىسى» ، 1 ـ قىسىم، 73 ـ بەتكە قارالسۇن.

② لىيۇجۈشاۋ: «ئۇيغۇر تارىخى» ، 1 ـ قىسىم. مىللەتلەر نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى.

[96] سەي مېيبياۋ قاتارلىقلار تۈزگەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» ، 7 ـ قىسىم، 1983 ـ يىلى، خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 354 ـ بەتكە قارالسۇن.

[97] لىيۇ جۈشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى» ، 1 ـ قىسىم، 278 ـ بەت.

[98] « ‹جىن دۆلىتى تارىخى› نى تۈزۈپ تەھرىرلىگۈچى ئەمەلدار سارابان» ، شې خۇخۇاڭ قاتارلىقلار. «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تارىخي شەخسلىرى تەزكىرىسى» ، 1 ـ قىسىم، مىللەتلەر نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1983 ـ يىلى، 93 ـ 94 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

[99]،[100] سەي مېيبياۋ قاتارلىقلار تۈزگەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» ، 7 ـ قىسىم، خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 354 ـ بەتكە قارالسۇن.

[101] «مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەنقىقاتى» ، بېيجىڭ، خەنزۇچە نەشرى، 1996 ـ يىلى، 2 ـ سان، 92 ـ بەت.

[102] ياڭ لىيەن «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۈرت شائىرلىرى ھەققىدە

تەتقىقات»، («元西域诗人群体研究») شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1999 ـ يىلى، 247 ـ بەت.

[103] كۇي شىپىڭ، شاڭ يەنبىن «مىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىكى جۇڭگو ـ چاۋشيەن ئالاقىسىدىكى ئىككى نەپەر ئەلچى — شې چاڭشۇڭ، شې سى ھەقىقىدە»، بېيجىڭ، «مىللەتلەر تەتقىقاتى»، 1995 ـ يىلى، 5 ـ سان، 66 ـ بەت.

ئۈچىنچى بۆلۈم

ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيا، ياۋروپا بىلەن بولغان تارىخىي ئالاقىسى

قىسقىچە چۈشەنچە

ئۇيغۇرلار غەربىي يۇرتتىكىسى، جۈملىسىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى.

ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلىرىدە ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ نامى ھەر خىل شەكىلدە خاتىرىلىنىپ كېلىنگەن. بۇنىڭدىن باشقا ئۆزلىرى ۋە ئەرەب، پارسلار جۈملىدىن غەربنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدىمۇ ھەر خىل ناملاردا ئاتالغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

خەنزۇچە ھۆججەتلەردە مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2000 ـ يىللاردا مەركىزىي جۇڭگونىڭ شىمالىدا «گۇيفاڭ» (鬼方) دەپ ئاتىلىدىغان بىر قوۋمنىڭ پائالىيەت قىلىپ تۇرغانلىقى توغرۇلۇق خاتىرىلەر بار. گۇيفاڭلار يەنە «دىلار» (狄,翟) دەپمۇ ئاتالغان. ئالىملار «گۇي 鬼 —) خېتىنىڭ غور ـ گۇر دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى[1]. «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ «غۇر» ماددىسىدا «ئوغۇر دېگەن سۆزى قىسقىراپ ‹غۇر› دېگەن شەكىلگە كەلگىنىگە ئوخشاش، ‹ئوغۇز› سۆزىمۇ قىسقىراپ ‹غۇز› دېگەن شەكىلگە كەلگەن. ھەر ئىككىسى ئوخشاش بىر مەنبەدىندۇر، بۇ ئىككى سۆزنىڭ قايسىسىنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى ھەققىدە بىر نېمە دېيىش قىيىن»[2] دەپ ئەسكەرتىلگەن.

بۇ بايانلار ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ خىلمۇخىل ناملىرى ئىچىدە «ئۇيغۇر» جۈملىدىن ئۇنىڭ «غۇر ـ غۇز، ئوغۇر ـ ئوغۇز» شەكىللىرىنىڭ تارىخىنىڭ ئۇزۇن ئىكەنلىكىنىڭ ھەم

قەدىمدىن باشلاپلا قوشنا خەلقلەرگە مەلۇم بولۇپ تۇرغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

«دىلار» نامى غۇر ـ غۇز (ئوغۇر ـ ئوغۇز) لار نامىنىڭ بىر ۋاريانتى. مۇتەپەككۇر موزى (تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 468 — 376 ـ يىللىرى ياشىغان) يازغان، «موزى» ناملىق كىتابىدا جۇڭگونىڭ قەبىلىچىلىك دەۋرىدە ياشىغان قەبىلە ئاقساقىلى ياۋ (尧) بىلەن بىرگە تىلغا ئېلىنغان دىلارنىڭ قەدىمكى سۆمبىر تىلىدىكى تەڭرى مەنىسىنى ئۇقتۇرىدىغان «دىڭگىر»، بابىل يېزىقىدىكى «تېگىر ـ دېگىر» (مەنىسى «تەڭرى») بىلەن مەنداش ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدىغانلارنىڭ قارىشى خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. «ئاۋېستا» دا «Drkh» شەكلىدە خاتىرىلەنگەنلىكى، تۈرك نامىنىڭ لىڭخۇدىفىن يازغان «جوۋنامە» (周书) ۋە «تۈرك مەڭگۈ تاشلىرى» خاتىرىسىگە چۈشۈشتىن كۆپ بۇرۇنقى چاغلارغا توغرا كېلىدۇ. دى ـ تېگىر ـ تۈرك نامىلىرى مەنداش دەپ قارىلىدۇ.

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى Ⅲ ئەسىردىن باشلاپ، دىڭلىڭ، ئېگىز قاڭقىل ـ قاڭقىللار (گاۋچې ـ گاۋگۈي)، تېلى دېگەنلەر ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ ئورتاق نامى تەرىقىسىدە قوللىنىلغان.

1. ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيا بىلەن بولغان تارىخىي ئالاقىسىنىڭ باشلىنىش دەۋرى

ئىلىم ـ پەندە خىلمۇخىل قىياسلارنى ئوتتۇرىغا قويۇش تۈپكى ئالاھىدىلىك. قىياستىن نەتىجە كېلىپ چىقىدۇ. ئالىملارنىڭ قىياسلىرىغا بەزى كىشىلەر دەسلەپتە ئىشەنمەيدۇ، نەتىجە چىققاندىن كېيىن مەمنۇن بولىدۇ.

ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ تارىخىي ئىزلىرى توغرۇلۇق ھەر قايسى ئەل ئالىملىرى ئاجايىپ قىياسلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشقان. بۇنىڭ ئىچىدە سۇمېرلارنىڭ زاتىنى ئالتايغا ۋە تۈركىي تىللىق قوۋملارغا باغلىغانلىقى كىشىنى چوڭقۇر ئويلاندۇرىدۇ. 1904 ـ يىلى پېتربورگ (ھازىرقى سان ـ پېتربورگ) دا بېسىلغان، 1939 ـ يىلى موسكۋادا رۇس تىلىدا قايتا نەشر قىلىنغان «بىزا ئىگىلىكىنى سۇ بىلەن تەمىنلەش مەسىللىرى» ناملىق كىتابنىڭ 5 ـ بېتىدە «. . . سۇمېرلار مىلادىيىدىن بىر نەچچە ئەسىر مۇقەددەم ئوتتۇرا ئاسىيادىن مىسوپوتامىيىگە كۆچۈپ بارغان تۈركىي تىللىق قوۋملار ئىدى. . . » دېيىلگەن بولسا XIX ئەسىرلەردە ئىنگلىز ئالىملىرىدىن سىرلاۋلىنئوس سۇمېرلار سكىفلەردۇر، ئۇلارنىڭ تىلى بولسا موڭغۇل ـ مانجۇ تىللىرى بىلەن تۇغقانچىلىقى بولغان تۈران تىلى سىستېمىسى (ئالتاي تىلى سىستېمىسى ياكى تۈركىي تىل سىستېمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالسا كېرەك — ئا) دەپ قاراپ، سۇمېرلارغا ئائىت كېيىنكى چوڭ كەشپىياتلارغا

يول ئېچىپ بەرگەن. غەربىي ئاسىيادىكى سۇمېر، ئەلام ۋە هورى قاتارلىق قەدىمكى مەدەنىيەتلىك قوۋملار مۇئەييەن بىر ئېتنىك گۇرۇپپىغا ۋەكىللىك قىلماستىن، ئەينىي چاغدا هىندىستان ۋە يىراق شەرقتە بۇيۇك خانلىق ۋە مەدەنىيەتلەرنى بەرپا قىلغان قوۋملارغا ئوخشاش بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ كەتكەن ئىجتىمائىي توپنىڭ ياشىغانلىقىنى ئالغا سۇرۇۋاتقانلار بار. سۇمېرلار بىرالسسفال (ئاق تەنلىك) لار ئىكەنلىكى مەلۇم.

تارىخشۇناس، پروفېسسور هوممىل (Hommil) سۇمېرلارنى پۈتۈنلەي تۇركي تىللىق قوۋم دەپ هېسابلاپ، تۇركي تىللىق قوۋملارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىدىن بىر بۆلۈكىنىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5000 - يىللاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئانا يۇرتلىرىدىن غەربىي ئاسىياغا كەلگەنلىكىنى ۋە سۇمېرلارنى تەشكىل قىلغانلىقىنى، سۇمېرلارنىڭ تىلىدا ساقلىنىپ قالغان سۆزلەر تۇركي تىلىنىڭ ئاشۇ قەدىمكى زاماندا قانداق شەكىللەدە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، دەپ ئېيتقان[3].

يەنە بەزى ئالىملار سۇمېر تىلى سام ۋە هىندى - ياۋروپا تىلى سىستېمىسىغا تەۋە تىل بولماستىن، بەلكى تۇركچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «بىرلەشمە - ئارىلاشما گۇرۇپپا تىلىدۇر» دەيدۇ[4] ۋە بىرقاتار ئورتاق سۆز تەركىبلىرىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا سۇمېرلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر، هون، ساك ۋە باشقا تۇركي تىللىق قوۋملارنىڭكىگە ئوخشايدىغان دەپنە قىلىش ئادەتلىرى، ئەلام تىلىدىكى تۇركي تىل بىلەن ئورتاق بولغان ئېلېمېنتلار ۋە ئۇلاردىكى ئاتچىلىق ئىگىلىكى، هورى تىلىنىڭ تۇركي تىل بىلەن تۇغقانچىلىق دەرىجىسىنى بىلدۇرىدىغان خۇسۇسىيەتلەر — تۇركي تىللىق قوۋملارنىڭ غەربىي ئاسىيادىكى تارىختىن بۇرۇنقى(史前) ئىزلىرى هېسابلىنىشى كېرەك، دېگەن

قاراشلارمۇ بار[5].

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك بىر خىل قاراشتىكىلەر سۇمېرلار ئوتتۇرا ئاسىيادىن كۆچۈپ بارغان دېگەن. ئېيتىلىشىچە، مىسسوپۇتامىيىدە دەسلەپتە مەدەن يوق بولۇپ، سۇمېرلار كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن مەدەنچىلىك بارلىققا كەلگەن. يەنى بۇ مەدەنلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيا كۆچمەنلىرى ئوتتۇرىغا چىقارغان. 4600 يىل مۇقەددەم دەپ مۆلچەرلەنگەن سۇمېر قەبىلىلىرى ئىشلەتكەن تاغار شەكىللىك قوپال يۇڭ كىيىم بىلەن ئالتۇن، كۈمۈش، مىس ۋە قوغۇشۇن قاتارلىق مېتاللار سۇمېرلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن مىسسوپۇتامىيە رايونىغا ئېلىپ بېرىلغان[6]. ئۆز زامانىسىدا ئۇ رايونىنىڭ ھاۋاسى ئىسسىق بولۇپ، كان قېزىلمىسى بولمىغانىكەن.

يۇقىرىقىغا ئوخشاش بىر قاتار ئەھۋاللار ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشىدا ئېتنىك ئاساسى بولغان قەدىمكى بىر قاتار قەبىلە ـ قوۋملارنىڭ بىر بۆلۈكى، شۇ چاغلاردا ھازىرقى ئالتايدىن غەربىي ئاسىياغا كۆچۈپ بارغان ۋە سۇمېر، ھورى، ئەلام قاتارلىق قەدىمكى قوۋملارنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم ئېتنىك تەركىبكە ئايلانغان. بۇ تارىختا ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ غەربىي ئاسىياغا بىرىنچى قېتىملىق كۆچۈشى بولۇپ ھېسابلانسا كېرەك[7].

2. هونلار ۋە دىڭلىڭلارنىڭ غەربكە يۆتكىلىشى

هونلار قەدىمكى گۈيغاڭ يەنى دىلاردىن بۆلۈنۈپ شەكىللەنگەن بىر قوۋۇم. ئۇلار مىلادىيىدىن بۇرۇنقى III ئەسىرگە كەلگەندە، بولۇپمۇ تۇمەن ۋە مۇدۇ تەڭرىقۇت زامانىغا كەلگەندە ناھايىتى كۈچەيگەن.

هونلار مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 209 ـ يىلى مۇدۇ تەڭرىقۇت موڭغۇل دالىسىنىڭ جەنۇبىدا خانلىق قۇرغاندىن كېيىن غەربىي خەن دەۋرىدىكى كۈچىيىش ۋە ئاجىزلىشىشتەك ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرى (گاۋاڭ ـ ۋۇدىنىڭ جەنۇبۇ 24 ـ يىلى، مىلادىيە 48 ـ يىلى) گە كەلگەندە جەنۇب ۋە شىمال دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتكەن، جەنۇبتىكىلەر خەن سۇلالىسىگە تەۋە بولۇپ، ئۇلارنىڭ دائىرىسى ئىچىدە ياشىغان. شىمالىي هونلار خەن سۇلالىسى بىلەن ئارازلىشىپ ئۇنىڭ زېمىنىغا داۋاملىق تەھلىكە پەيدا قىلغان. شۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسى شىمالىي هونلارغا قايتۇرما هۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ئاجىزلاشتۇرغان. بۇ خىل ئۇرۇش مىلادىيە 89 ـ يىلى رەسمىي باشلانغان. كۆپ قېتىملىق تىركىشىش ئارقىلىق 91 ـ يىلى شىمالىي تەڭرىقۇت قىسمەن ئادەملىرىنى باشلاپ (قانچىلىك ئادەملىكى نامەلۇم) غەربكە كۆچكەن. شۇنىڭ بىلەن هونلارنىڭ غەربكە كۆچۈش جەريانى باشلانغان. هونلار دەسلەپتە ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ئۇيسۇنلار ئىلىگە، ئاندىن كانگىيگە، ئۇچىنچى مەنزىل قىلىپ ئالان (ئائورسى) يەنى جەنۇبىي روسىيە

يايلاقلىرى، دون دەرياسىنىڭ شەرقىي تەرەپلىرىگە كۆچكەن، كېيىن ياۋروپاغا بېسىپ كىرگەن. ئۇلارنىڭ بۇ خىل يۆتكىلىشى V ئەسىرگىچە داۋاملاشقان[8].

غەربكە كۆچكەن ھونلار دەسلەپكى چاغلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىنى تەشكىل قىلغان بىر بۆلۈك ئېتنىك تەركىبلەر ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيا، جەنۇبىي روسىيە ۋە ياۋروپاغا يېتىپ بارغان. يەنە بىر قاراشتا ھونلارنىڭ يۆتكىلىشىدىن ئىلگىرىلا ئوغۇر قەبىلىلىرى شەرقىي ياۋروپاغا كۆچكەن دېيىلىدۇ.

ھونلارنىڭ قەدىمكى دىلاردىن بۆلۈنۈپ چىقىپ شەكىللەنگەن قوۋم ئىكەنلىكىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇق، ھونلار دۆلىتى تەۋەسىدە دىلارنىڭ بۇاستە ئەۋلادلىرى بولغان دىڭلىڭلار كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھونلار بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولغاچقا، ئۇلار بىلەن ھايات ـ ماماتتا بىرگە بولغان ھەم كۆچكەندىمۇ بىر قىسىم دىڭلىڭلار ھونلار بىلەن بىرلىكتە غەربكە كۆچكەن.

بۇ يەردە تەكىتلەيدىغان بىر مەسىلە قەدىمكى خەنزۇچە تارىخنامىلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ بۇاستە ئەجدادلىرى دىڭلىڭلارغا تۇتاشتۇرۇلۇپ چۈشەندۈرۈلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ھونلارنىڭمۇ بىر تارماق ئەجدادى ئىكەنلىكى تارىخىي چىنلىق ئاساسىدا بايان قىلىنغان. مەسىلەن، لىۇ شۈي يازغان «كونا تاڭنامە» (旧唐书)، ئۇۋ ياڭشۇ يازغان «يېڭى تاڭنامە» (新唐书)، ماۋدۇن يازغان «يازما ھۆججەتلەر ھەققىدە ئومۇمىي تەھسىل» (文献通考)، «ئومۇمىي قامۇسنىڭ داۋامى» (续通志)، شۆ جۇجىڭ يازغان «بەش سۇلالە تارىخى» (五代史) قاتارلىق كىتابلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ھونلار دەپ بىرەك قەيت قىلىنغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدە «قۇن ـ ھون» (浑) دېگەن بىر قەبىلىنىڭ ساقلىنىپ

قالغانلىقى، بايىرقۇ قەبىلىسىنىڭ ھەم ھون قەبىلىسىنىڭ بىۋاستە پۇشتى ئىكەنلىكى بۇ خىل مەنىداشلىقنى روشەنلەشتۈرىدۇ.

ياۋروپا تىلشۇناسلىرىدىن كلاپروت (J. Klaproth)، ۋنزاتتىيە (شەرقىي روما) تارىخچىلىرىدىن نىكىتا (Nikita)، لېۋگرامماتىك (Lev Grammatik)، جورجى (Georgi) لارنىڭ «Ongur» لار ھونلاردۇر، دېگەن مەلۇماتنىغا ئاساسلىنىپ، ھون ئۇلۇس - ئايماقلىرى بىرلەشمىسى ئىچىدە، سانى كۆپ ۋە قۇدرەتلىك بولغان گاۋگۇي (گاۋچې - ئېگىز قاتقاللار) لارنىڭ قەبىلە ناملىرى بىلەن ئوخشاش بولغان «ئوغۇر، ئونۇغۇر، ئۇتۇغۇر، قۇتۇغۇر، سارغۇر» دېگەندەك قەبىلە ناملىرىنى ئېنىقلاپ چىققان[9]. جۇملىدىن بۇ قەبىلىلەر ھونلار غەربكە كۆچكەن دەسلەپكى چاغلاردىلا ياۋروپاغا يېتىپ بارغان. ئاشۇ قېتىملىق كۆچۈشتە ھازىرقى ۋىنگىرىيىدە ئولتۇراقلاشقان ھونلارنىڭ قالدۇق پۇشتىنىڭ زورىيىشىدىن شەكىللەنگەن ۋىنگىر (ھونگىر) لار تىلىدا بىر مۇنچە تۈركىي سۆزلەرنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى، ۋىنگىر مۇزىكىسى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادى ھېسابلانغان ياگۇنكى سىبىرىق ئۇيغۇرلار مۇزىكىسىدا قويۇق ئورتاقلىقنىڭ ساقلىنىشى ۋە باشقا بىر قاتار ھادىسىلەر بۇ نۇقتىنى روشەن ھالدا ئىسپاتلايدۇ. بۇ ھونلار نامى ئاستىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ شەرقىي ياۋروپاغا كۆچۈشىگە دائىر تارىخىي ئۇچۇرلاردۇر.

دىڭلىڭلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى توغرۇلۇق شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتىنىڭ تۈزگەن «شىنجاڭ مىللەتلەر قامۇسى»دا مۇنداق دېيىلگەن:

كانگىيە (سەمەرقەنت) دە ياشىغان «غەربىي دىڭلىڭلار جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋرىدە شىمالدا ياشىغان قوۋم «دىڭلىڭلار» نىڭ تارمىقى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا

قۇتئۇش تەڭرىقۇت دىڭلىڭلارنىڭ بويسۇندۇرغاندىن كېيىن سەرسان بولغان بىر قىسىم دىڭلىڭلار ئۇلارغا ئەگىشىپ كانگىيىگە بارغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەسلىي جايىدا قالغانلىرى «شىمالىي دىڭلىڭلار» دەيىلگەن بولسا، كانگىيىگە كۆچۈپ بارغانلىرى «غەربىي دىڭلىڭلار» دەيىلگەن. «ۋەي سۇلالىسى خاتىرىلىرى. غەربىي رۇڭلار تەزكىرىسى» دە تىلغا ئېلىنغان «ئۇيسۇنلارنىڭ غەربى، كانگىيىنىڭ شىمالىدىكى دىڭلىڭلار بولسا ھونلارنىڭ قۇتئۇش تەڭرىقۇتى غەربكە كۆچكەندە شۇلارغا ئەگىشىپ بارغان دىڭلىڭلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولۇپ، ۋەي سۇلالىسى ۋە جىن سۇلالىسى خانلىقى زامانىسىغا كەلگەندە، قۇرامىغا يەتكەنلەر 60 مىڭ، ئومۇمىي نوپۇسى 150 مىڭ ئەتراپىدا بولغان. كانگىيە خانلىقى كېيىنچە سوغدى توققۇز غۇز ئېلى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىققان. سوغدى توققۇز غۇزلىرى يېپەك يولىدا جانلىق پائالىيەت قىلغان. يەنە ئۇلارنىڭ ئىچىدە دى (翟) فامىلىلىك غۇزلار بولۇپ، دىڭلىڭلارنىڭ ئىچىدە دى فامىلىلىكلىرى كۆپ ئىدى، بۇلار سوغدى توققۇز غۇزلىرى بىلەن بىرلىكتە دى فامىلىسىنى ئىشلەتكەن غۇز سودىگەرلىرى بولۇپ، بۇلار ئەلۋەتتە غەربىي دىڭلىڭلاردىن ئىدى»[10] .

بۇ يەردە زىكرى قىلىنغانلىرى تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. شۇنداق ئىشلار بولۇپ ئوتكەنكى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، سوغدىيانا (كانگىيە) يەنىمۇ ماۋەرائۇننەھر رايونىدا توققۇز جاۋۇپ غۇزلىرى (九姓胡人绍武) نىڭ پائالىيىتى يېتەكچىلىك ئورۇندا تۇرغان. شۇڭا، تارىخىي ھۆججەتلەردە تاشكەنت، بۇخارا، سەمەرقەنت، سەلىز (曹国) قاتارلىق توققۇز ئايماقتىكى قەبىلىلەر بىردەك «توققۇز جاۋۇپلار» ياكى «توققۇز جاۋۇپ غۇزلىرى» دەپ ئاتالغان[11] . بۇلار تاڭ سۇلالىسى بىلەن سودا ئالاقىسى قىلغاندا ۋە چاڭئەن

قاتارلىق جايلارغا كېلىپ پائالىيەت قىلىپ ئۆزلىرىنى «ئۇيغۇر» (回鹘) دەپ ئاتىغان. مەسىلەن، شىفۇچىك (石福庆)، شى جېجىڭ (石诚直) قاتارلىقلار ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر دەپ ئاتىغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋېن زوڭ (827 — 835)، ۋۇ زوڭ (841 — 846) قاتارلىق پادىشاھلىرى بىلەن ئالاقە قىلغان. شۇڭا، 842 - يىلى يېزىلغان «لى ۋېنراۋ توپلاملىرى» (李文绕集) دېگەن كىتابنىڭ «ئۇيغۇر خانىغا يوللانغان مەكتۇپلار» (赐回鹘可汗书) نىڭ «ئۇيغۇر شې جېجىڭنىڭ ئەھۋالاتى» (论回鹘石诚直壮)، «تىلماچىلار ئەھۋالاتى» (论译语人壮) قاتارلىق بابلىرىدا يۇقىرىقىلارنى ئۇيغۇر دەپ يازغان. شۇ كىتابنىڭ 13 - جىلدىدا «ئۇيغۇر ئەنشاۋشۇن» (回鹘安孝顺) دېگەن بىر ئادەمنىڭ ئىسمى تىلغا ئېلىنغان. شىياڭدا ئەپەندىنىڭ پىكرىگە ئاساسلانغاندا، بۇ كىشى ئەسلىي توقۇز جاۋۇپلاردىن بولۇپ، بۇخارالىق ئىكەن[12].

3. تېلىلار ۋە ئېگىز قاتقاللار زامانىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئوتتۇرا، غەربىي ئاسىيا ۋە ياۋروپادىكى پائالىيەتلىرى

1) ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تارقالغان جايلىرى

لى يەنشۇ يازغان «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تېلىلار ھەققىدە قىسسە (北史.铁勒传)» دە تېلىلارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى مۇنداق بايان قىلىنغان.

تېلىلارنىڭ ئەجدادلىرى ھونلارنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر، ئۇلارنىڭ تۇرى ناھايىتى كۆپ، ئۇلار بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىدىكى تاغلارنى بويلاپ ئايىغى ئۇزۇلمەي جايلاشقان بولۇپ، توغلا دەريا سىنىڭ شىمالىدا بارغۇت، توڭرا، ئۇيغۇر، بايىرقۇ قەبىلىلىرى بار، ئۇلارنىڭ باشلىقى ئېركىن دەپ ئاتىلاتتى؛ چومۇل، تۇركەش، ئىزگىل، قۇن، قوشۇر قاتارلىق قوۋملار بولۇپ، ئۇلارنىڭ 20 مىڭ لەشكىرى بار ئىدى؛ ئېۋىرغول (بۇگۇنكى قومۇلنىڭ غەربى)، كىنگىتنىڭ شىمالىي ۋە ئاقتاغ بويلىرىدا چۇبە، بۇلاغ، چىگىل، دىسۇباناغ، ئوغۇز، خاككاس، ئىكدىر، ئونغۇر قاتارلىق قوۋملار بولۇپ، 20 مىڭ لەشكىرى بار ئىدى؛ ئالتاي تېغىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا سىرتاردۇش، دىلىر، زاباندىر، داچى قاتارلىق قوۋملار بولۇپ، 10 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى بار ئىدى، سوغدىيانانىڭ شىمالى، ئىتىل دەريا سى بويلىرىدا ئاتىئىز، قاسار، باخۇ، پېچەنەك، جۇخەي، ھابىيچ، قوچاي، سوپۇ، يىماق، قۇتتال قاتارلىق قوۋملار

بولۇپ، 30 مىڭدەك ئەسكىرى بار ئىدى. قارا دېڭىزنىڭ شەرقى ۋە غەربىدە سارغۇر، ئۇچ ئۇرۇغ يېماق، سورۇكقار قاتارلىق قوۋملار بولۇپ، نوپۇسى 8000 دىن ئارتۇق ئىدى؛ فەرەڭ (رىم) نىڭ شەرقىدە ئاسكىل، ئالان، بېيرۇ، قۇلەس، قۇۋننخۇن قاتارلىق قوۋملار بولۇپ، نوپۇسى 20 مىڭغا يېقىن ئىدى. شىمالىي دېڭىزنىڭ جەنۇبىدا توباس قاتارلىق قوۋملار بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا قاغانى يوق بولۇپ، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك خانلىقىغا قارايتتى.

بۇ تارىخىي خاتىرىلەر تېلىلار دەپ ئاتالغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى بولمىش قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا تەۋە بىر قاتار قەبىلە ـ ئايماقلار كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا فورۇمغىچە بولغان دائىرىدە تارقىلىپ، تىرىكچىلىك قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ خاتىرە ۋېيجىڭ يازغان «سۇينامە» دىمۇ قەيت قىلىنغان.

«ئۆز زامانىسىدا ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى پائالىيەتلىرى توغرىسىدا» دا يازىڭ شىڭمىن ئەپەندى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

«ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ تەركىبلىنىشى توغرىسىدىكى تارىخشۇناسلىق ساھەسىدە ‹ئىچكى توققۇز ئۇرۇق ۋە تاشقى توققۇز قوۋم› دەيدىغان قاراش ئۇزۇندىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتىدۇ».

مېنىڭ قارىشىمچە، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىتتىپاقى ئاساسەن ئۇچ قىسىم كىشىلەردىن، يەنى توققۇز ئۇيغۇر، ئون ئۇيغۇر ۋە سېرىق ئۇيغۇرلاردىن تەركىب تاپقان. بۇ ئۇچ قىسىم كىشىلەرنىڭ ھەممىسى تېلىلار بولۇپ، ئەسلىدە ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇچ چوڭ دەريا — تۇغلا دەريا‌سى، ئورقۇن دەريا‌سى ۋە سېلىنگا دەريا‌سى بويىغا ئولتۇراقلاشقان. ئۇلار دەريا نامىنى ئۆز قەبىلىسىنىڭ نامى

قىلغان.

توغلا (土拉) — تۇركچە «توققۇز» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى. ئەسلىدە توغلا دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقان قەبىلە «توققۇز» (توققۇز ئۇيغۇر) دەرياسى دەپ ئاتالغان. ئورقۇن (鄂尔浑) — تۇركچە «ئون كۆن» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى. شۇڭا، ئەسلىدە ئورقۇن دەرياسى بويىغا جايلاشقان قەبىلە «ئون ئۇيغۇر» دەپ ئاتالغان. خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا بۇلار توققۇز ئۇيغۇر ۋە ئون ئۇيغۇر دەپ خاتىرىلەنگەن . . . ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر قىسمى ئەسلىي — سىلىنگا دەرياسى بويىغا جايلاشقان. سىلىنگا (色楞格) تۇركچە «سېرىق» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى. شۇڭا، بۇ قىسىم كىشىلەر «سېرىق ئۇيغۇر» دەپ ئاتالغان. لېكىن، 840 ـ يىلى (غوبى) ئۇيغۇرلىرى غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرى، سېرىق ئۇيغۇرلار خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا تىلغا ئېلىنمىغان. پەقەت سۇك سۇلالىسىنىڭ يۈەنفېڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 1081 ـ يىلى) دىن كېيىن تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىدە «سېرىق باش ئۇيغۇرلار» پەيدا بولۇپ قالغان. شۇڭا، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا سېرىق باش ئۇيغۇرلار نامىنىڭ پەيدا بولۇپ قېلىشى بەكمۇ تاسادىپىي بولغان. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۇلارنىڭ نەدىن كەلگەنلىكىنى تاپقىلى بولمايتتى. ئەمما، غەرب ئەللىرىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا VI ئەسىرلەردىلا سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبىي روسىيە يايلىقىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقى خاتىرىلەنگەن[13].

ياڭ شىڭمىن ئەپەندىنىڭ بۇ بايانىدىكى بەزى قاراشلىرى (مەسىلەن، توغلا — توققۇز سۆزىدىن كەلگەن، دېگەنگە ئوخشاش) غا ئايرىم كىشىلەر قوشۇلمىسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئاساسىي روھى بىزنى مۇھىم يېپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

چیەن بوچۇەن ئەپەندی سارغۇر (سېرىق ئۇيغۇر) لارنىڭ V — VI ئەسىرلەردىلا بارلىقى توغرىسىدا توختىلىپ: بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان سارغۇر («شىمالىي خانلىقلار تارىخى» دىكى بايان كۆزدە تۇتىلىدۇ) «سارئوغۇز» نىڭ قىسقارتىلغان شەكلى بولۇپ، بۇ نام سوۋېت سۇلالىسى دەۋرىدە لوپنۇر كۆلىنىڭ جەنۇبىدا ياشىغان «سېرىق باش ئۇيغۇر» ۋە يۇەن، مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە لوپنۇر كۆلىنىڭ شەرقىدە، چىڭخەي (كۆكنۇر) كۆلىنىڭ شەرقىدە، خېشى كارىدۇرىنىڭ غەربىي قىسمىدا ياشىغان سېرىق ئۇيغۇرلار بىلەن تامامەن ئوخشاش. بۇنىڭدىن مەزكۇر قەبىلە ياكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ناملىنىڭ خېلى قەدىمكى نام ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز[14]. دېمەك. . . سارغۇر، ئۇيغۇر، ئون ئۇيغۇر قاتارلىق «ئوغۇز» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان قەبىلىلەر ياكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى V ئەسىردىن ئىلگىرىلا ۋېزانتىيىنىڭ شەرقىگە كۆچۈپ كېلىپ جايلاشقان ھەمدە شەرقىي رىمغا ئەلچى ئەۋەتكەن[15].

بۇ قاراشنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تولۇقلىساق، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى د. يېرىمىيېفنىڭ مۇنۇ بايانىنى كۆرۈپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ:

«ھون قەبىلىلىرى ئىتتىپاقى رەئىسىنىڭ قەبىلىلەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭدا تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر، موڭغۇللار، ئوگرلار (ئوگۇرلار، ھازىرقى ۋېنگىرلارنىڭ ئەجدادى خانتىلار ۋە مانسىلار)، شۇنداقلا قەدىمكى ئاسىيا قەبىلىلىرى كىرگەن. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، تىلشۇناسلارنىڭ قارىشىچە، بۇ قەبىلىلەرنىڭ تىلىدا بەزى ئورتاقلىقلار بار. ئالىملار تۈركىي، موڭغۇل ۋە توڭگۇس — موڭغۇل تىللىرىنى ئالتاي تىللىرى ئائىلىسىگە، بۇ ئىككى تىل ئائىلىسىنى قوشۇپ، چوڭ ئورال — ئالتاي تىللىرى ئائىلىسىگە كىرگۈزىدۇ[16].

بۇ قاراشتىكىلەر ئوگۇر (ئوگۇر ـ ئوغۇر) تىلىنى تۈركىي تىلدىن ئازراق پەرقلەندۈرۈپ قارىغان بولسىمۇ، لېكىن ئوگۇر (ئوغۇر) لارنىڭ هون دەۋرىدە مەۋجۇتلۇقى سۆزلەنگەن. بۇ، قارىشىمىزغا ماس كېلىدىغانلىقىغا دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئەينى چاغدا ئۇيغۇر قەبىلىلىرى يالغۇز يۇقىرىقىدەك ئۇچ قەبىلە ئىتتىپاقىغىلا بۆلۈنمىگەنلىكىنى «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى» دىكى بايانىدىنمۇ چۈشىنىمىز. ئۇنىڭدا تىل دېئالېكتىكىلىرىغا ئاساسەن مۇنداق قەبىلە ناملىرى كۆرسىتىلگەن[17]» :

شەرقىي تۈركىي تىل	غەربىي تۈركىي تىل
ئوغۇز	ئوغۇر
ئون ئوغۇز	ئون ئوغۇر
ئوتتۇز ئوغۇز	ئوتۇغۇر
توققۇز ئوغۇز	قوتۇغۇر
سىرىق ئوغۇز	سارغۇر

دېمىسىمۇ ماتېرىياللاردا ئېيتىلغانلىرى بويىچە، مىلادىيە 461 ـ يىلى سىرلار (سابىرلار، سيانىپلار) غەربكە قاراپ كۆچكەندە، شۇلار بىلەن كۆچكەن قەبىلىلەر ئىچىدە ئوغۇر، ئون ئوغۇر، ئوتۇغۇر، قوتۇغۇر، سارغۇر قەبىلىلىرىمۇ بولغان[18].

بۇلاردىن ئون ئوغۇر قەبىلىسى، جوردانىنىڭ 551 ـ يىلىدىكى، ئاكادىيانىڭ 552 ـ يىلىدىكى خاتىرىسىدىن قارىغاندا، ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرى VI ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا كاۋكازنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا تۇرغانلىقىنى بىلىش

مۇمكىن، مىلادىيە 569 ـ يىلى قەدىمكى سۇرىيە يېزىقىدا يېزىلغان بىر ئەسەردە «ئۇيغۇر» تىلغا ئېلىنغاندىن كېيىن، يەنە 12 قەبىلىنىڭ نامى جەدۋىلى كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭدىن ئۇيغۇر بىلەن سارغۇرنى چىقىرىۋەتكەندە ئون قەبىلىلا قالىدۇ. بۇ ئون ئۇيغۇرلار ئوغۇر، سابىر، بۇلغار، قوتۇغۇر، ئابار، سارغۇر، كاسىدىمىر، باغرسىق، قۇلس، ئابدال، ئېفتالىت.

چىيەن بوچۇەن ئەپەندى بۇ قەبىلىلەرنى خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەردىكى ماتېرىياللار بىلەن باغلاپ تۆۋەندىكىدەك چۈشەندۈرۈپ ئۆتكەن:

(1) بۇلغارلار، شەرقىي رىم يەنى ۋىزانتىيە تارىخىي ماتېرىياللىرىدا بۇ قەبىلە مىلادىيە 480 ـ (بىر قاراشتا 482 ـ) يىلى تۇنجى قېتىم تىلغا ئېلىنغان. بۇ قەبىلە ئون ئۇيغۇرلار كاۋكازنىڭ شىمالى ۋە ۋولگا دەرياسىنىڭ غەربىگە يېتىپ كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي پەيدا بولغان. بۇ قەبىلىنىڭ تۇرغان جايى باشقا قەبىلىلەرنىڭ تۇرغان جايىغا قارىغاندا غەربكە ئەڭ يېقىن بولۇپ، ئۇلار كاۋكازدىن تاكى دونىي دەرياسىنىڭ ساھىلىغىچە سوزۇلغان. خېلى چوڭ رايون شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ شىمالىي چېگرا‌سىغا تۇتاشقان.

ۋىزانتىيە تارىخىي ماتېرىياللىرىدا ئېيتىلىشىچە، بۇ قەبىلە مىلادىيە VII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدا «بۈيۈك بولغارىيە» (Lagrande Bulgaria) دەپ ئاتالغان بىر دۆلەت قۇرغان. كېيىن ئۇلار ئون ئۇيغۇر ئىتتىپاقىغا قوشۇلۇپ كەتكەن. «بۇلغار» دېگەن نام «بەلغۇر» يەنى «بەش ئوغۇر» ياكى «بەش ئوغۇز» دېگەنلىك، دېگەن قاراش بار[19]. مىلادىيە 469 ـ يىلى ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى ئاغدۇرۇلغاندا ھونلار ئاتتىلانىڭ كىچىك ئوغلى ئېرنەك باشچىلىقىدا ئون ئوغۇرىيىگە كۆچۈپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ تەركىبىگە قوشۇلغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئون ئوغۇرلار ئۆزلىرىنى «ھونۇغۇرلار» دەپمۇ ئاتاشقان[20]. كېيىن «ئون

ئوغۇرلار» بۇلغار دېگەن نامنى ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ئىتتىپاقىنىڭ نامى سۈپىتىدىمۇ قوللانغان.

(2) قۇتۇغۇر، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ «ئىچكى توققۇز قەبىلە» سى ئىچىدىكى بىر قەبىلە بولۇپ، ۋىزانتىيە تارىخىي ماتېرىياللىرىدا كۆپىنچە ئوتۇغۇر — ئۇت ئۇغۇر، ئۇتىغبر. . . دەپ يېزىلغان. قوتۇغۇر — قۇت + ئۇغۇر دېگەن ئىككى سۆزدىن ياسالغان ئىسىم بولۇپ، «قۇتلۇق ئۇغۇر» دېگەن مەنىدە، ئۇتۇغۇر ئۇت + ئۇغۇر دېگەن سۆزدىن ياسالغان بولۇپ، ئۇت ئۇتماق، ئۇتۇۋالماق، يەڭمەك، غەلىبە قىلماق دېگەن سۆز بولۇپ، ئۇ «ئۇتۇق قازانغۇچى ئۇيغۇر» ياكى «غالىب ئۇيغۇر» دېگەن مەنىدە. قۇتۇغۇرلار ئەسلىدە ئورقۇن ۋادىسىدىكى «قۇنتاغ» ئەتراپىدا ياشىغان بولغاچقا، شۇنداق ئاتالغان دېگەن قاراش بار.

(3) ئابار، بەزىدە ئاۋار دەپمۇ يېزىلىدۇ. بۇلار رورەنلەردۇر. «ئابار» تۈركىي تىلدا قەبىلە دېگەن مەنىدە دەپ قارىلىدۇ.

(4) كاسدىمىر، بۇ قەبىلە ئەسلىدە يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ، قىرغىزلار بىلەن قوشنا ئىدى، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربكە كۆچمەي قالغان بىر قىسمى ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىي چېتىگە كۆچۈپ كېلىپ، قومۇل مۇداپىئە رايونىغا يېقىن جايلارغا ئورۇنلاشقان.

(5) سابىر، خەنزۇچە ھۆججەتلەردە « 鮮卑 » (شىيەنبېي) دەپ يېزىلغان سىيانىپلاردۇر، بۇلار شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئېلىمىزنىڭ شەرقىي شىمالى، موڭغۇل ئېگىزلىكى، جۇڭغار (يارىش) ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدا كۆچلۈك سىيانىپى خانلىقىنى قۇرغان. بۇ خانلىق يېمىرىلگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ بىر قىسىم ئادەملىرى بايقال

كۆلىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تەرەپلىرىگە تارقىلىپ، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. روسىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى «سىبىرىيە» ئەنە شۇ شىيەنبەي ـ سىيانپىلارنىڭ ناممىدىن كەلگەن.

(6) ئابدال، خەنزۇچە 阿跌 ، 阿嘀 دەپ تەرجىمە قىلىنغان. ئۇلار ھەم ئۇيغۇرلارنىڭ «ئىچكى توققۇز قەبىلە» سى ئىچىدىكى «ئابدال قەبىلىسى» ھېسابلىنىدۇ ھەم تاشقى توققۇز قوۋمى ئىچىدىكى ئادىز قەبىلىسى دەپمۇ قارىلىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە بۇ قەبىلە ئادەتتىكى ئورۇندا تۇراتتى. لېكىن، بۇ قەبىلىدىن چىققان بىر بالىنى ئۇيغۇر قاغانى ئاسراندى ئوغۇل قىلىپ بېقىۋالغان، كېيىنكى چاغدا بۇ بالا تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ «ئىناۋەت قۇچقان قاغان» دەپ ئاتالغاندىن كېيىن، بۇ قەبىلە «ئىككىنچى قاغان جەمەتى» بولۇپ قالغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئورنى ئۆسۈپ ئىچكى توققۇز قەبىلە قاتارىغا ئۆتكەن.

(7) ئېفتالىت، بۇ قوۋم شەرقىي رىم، پېرسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا خاتىرىلەنگەن يەپتاللاردۇر، ئۇلار شۇ زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇدرەتلىك دۆلەت قۇرغان، كېيىن تۈركلەر بىلەن پارسلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى تەرىپىدىن ھالاك قىلىنغان. جەنۇبىي سۇلالىلەردىن بىرى بولغان لياڭ خانلىقى ئۇلارنىڭ دۆلىتىنى خۇاگۇ (滑国) دەپ ئاتىغان. « 滑 » (خۇا) دېگەن خەت قەدىمكى زامانىدا «گۇر ـ غۇر» دەپ ئوقۇلاتتى دېيىلىدۇ. تارىخىي خاتىرىلەردە يەپتاللار (ئىفتالىتلار) «ئېگىز قاڭقىللارنىڭ بىر تۈرى» دېيىلگەن. دېمەك، ئۇلار تۈركىي تىللىق قوۋم بولۇپ، ئەسلىدە ئالتاي تېغىنىڭ ئەتراپىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، ئېنىقكى، غەربكە كۆچكەن ياكى كۆچمەي قالغان يەپتاللارمۇ ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ بىر ئەزاسى ئىدى.

(8) قولىس، ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر نامى ئىچىدە بۇنىڭغا توغرا كېلىدىغان نام ئۇچرىمايدۇ.

(9) باغرسىق. بۇنىڭغا توغرا كېلىدىغان ناممۇ ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر نامى ئىچىدە ئۇچرىتىلمىغان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ۋىزانتىيە تارىخىي ماتېرىيالىلىرىدا قازار (قاسار) دېگەن قەبىلە نامى تىلغا ئېلىنغان. بۇمۇ «ئون ئۇيغۇر» قەبىلىلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا بۇ قەبىلە ھەمىشە «تۈرك گېسار ـ 突厥可萨 » ، «تۈرك كېسار ـ 突厥葛萨 » دەپ تەرجىمە قىلىنغان. قاسارلار مىلادىيە VII — VI ئەسىرلەردە شىمالىي كاۋكازدا ياشىغان. خەنزۇچە ھۆججەتلەردە قاسارلار ئۇيغۇرلارنىڭ «ئىچكى توققۇز قەبىلىسى» سۈپىتىدە بايان قىلىنىدۇ[21]. يېقىنقى دەۋردىكى قەسىمەن تارىخچىلار قاسارلارنى ھازىرقى زامان قازاق مىللىتىنىڭ ئەجدادى دەۋالغان.

2) غەربكە كۆچكەن غوبى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەسلىي ماكانى

غەربكە كۆچكەن غوبى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەسلىي ماكانى موڭغۇل يايلىقى بولۇپ، بۇ توغرۇلۇق قەدىمكى زامان ئاپتورلىرىنىڭ كىتابىدا ئۇچۇرلار ساقلانغان. بۇنىڭ ئىچىدە پېرىسىيىلىك تارىخچى راشىددىننىڭ بايانى بىرقەدەر ئېنىقراق ئۇچۇرغا ئىگە قىلىدۇ. ئۇ مۇنداق يازغان: ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇيغۇرلار ۋىلايىتىدە ھەيۋەتلىك ئىككى چوڭ تاغ بار ئىكەن، بىرىنىڭ ئىسمى بوقراتوبۇزلۇق، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى ئاشقۇنلۇق تەڭرىم ئىكەن. ئۇگدايخان بىر شەھەر بىنا قىلىپ ئاشۇ شەھەرنىڭ نامى بىلەن ئاتاپتۇ. ئىككى تاغنىڭ يېنىدا قۇت تاغ دېيىلىدىغان يەنە بىر تاغ بار ئىكەن. بۇ تاغلارنىڭ ئىچىدىكى

بىر جايدىن ئون ئېقىن، يەنە بىر جايدىن توققۇز دەريا ئېقىنى ئاقىدىكەن. قەدىمكى دەۋرلەردە ئۇيغۇر قەبىلىلىرى مۇشۇ دەريا ساھىللىرىدا تاغ ئىچى ۋە تۈزلەڭلىكلەردە ماكان تۇتۇشقان ئىكەن. ئون دەريانى بويلاپ ئولتۇراقلاشقانلار ئون ئۇيغۇر، توققۇز دەريانى بويلاپ ئولتۇراقلاشقانلار توققۇز ئۇيغۇر دەپىلىدىكەن. ئاشۇ ئون دەريا ئون ئارغۇن دەپ ئاتىلىدىكەن. بۇ قەبىلىلەرنىڭ ناملىرى رەت تەرتىپى بويىچە تۆۋەندىكىدەك ئاتىلىدىكەن: ئىسلىق ياكى ئىسقۇل، ئوتۇنقار، بۇقىس، ئۇزقۇندۇز، تۈلار، تاردار، ئادار، ئۇچتابىن، قاملامچۇ ۋە ئۆتىكەندىن ئىبارەت.

ئالدىنقى ئۇچ دەريا ساھىلىغا توققۇز قەبىلە جايلاشقان، كېيىنكى تۆت دەريا ساھىلىغا بەش قەبىلە جايلاشقان، توققۇزىنچى ئېقىن قاملانچۇ دەرياسىنىڭ ساھىلىدە ئولتۇراقلاشقانلار لونك دەپ ئاتىلىدىكەن؛ ئوننىچى ئېقىن ئۆتىكەن دەرياسى بويلىرىدىكىسى قاماق ئاتىقۇز قەبىلىسى ئىكەن. دەريا ساھىلىنى بويلاپ ئولتۇرغان بۇ قەبىلىلەردىن باشقا يەنە بىر دائىرىدە 122 قەبىلە بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ نامى ئېنىق ئەمەس[22].

تارىخچىلار ھەر تەرەپلىمە دەللىلەش ئارقىلىق مىلادىيە V — VII ئەسىردە غەربكە كۆچكەن ۋە ۋىزانتىيە تارىخىي ماتېرىياللىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن راشىددىن خاتىرىسىدىكى قەبىلە ناملىرى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاشلىقىنى ئىسپاتلىغان.

3) غوبى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ غەربكە كۆچۈشىنىڭ سەۋەبى

ئۇيغۇر قەبىلىلىرى نېمە ئۈچۈن غەربكە كۆچكەن. بۇ توغرۇلۇق بىرقانچە خىل قاراش بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي

مەزمۇنى ئوخشاش. ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە ھۆججەتلىرىدىكى ئۇچۇرلارغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى شىمالىي ژېي سۇلالىسىنىڭ تەيخې 11 - يىلى (مىلادىيە 487 - يىلى) پوژۇرغۇر قەبىلىسى باشچىلىقىدىكى شەرقىي ئېگىز قاتقاللارنىڭ 100 مىڭ ئادىمىنىڭ غەربكە كۆچكەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. ئەينى چاغدا بۇ قاتقال قەبىلىلىرى موڭغۇل يايلىقىدىكى روراەنلەر ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلۇمىغا چىدىماي، ھازىرقى تۇرپاننىڭ شىمالىدىكى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدا ئېگىز قاتقاللار خانلىقىنى قۇرغان. ئېگىز قاتقاللار كۆچەيگەندە، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى غەربتە ياپىان (جوڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمى) غا تۇتاشقان، شەرقتە بىر مەھەل شىمالىي چۆللۈكنى ئىشغال قىلىپ، روراەنلەر ئوردىسىنى جەنۇبقا كۆچۈشكە مەجبۇر قىلغان، مىلادىيە 541 - يىلى ئېگىز قاتقاللار خانلىقى روراەنلەر تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان. مانا مۇشۇ چاغدا بىر قانچە تارماق ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئاساسىي قەبىلىلەردىن بۆلۈنۈپ، غەربكە كۆچكەن.

قەدىمكى رىم تارىخچىسى پرىسكوسنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندىمۇ، مىلادىيە 461 - يىلى سىبىرلار (سابىرلار، سيانىپلار) روراەن - ئاۋارلارنىڭ زەربىسى بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى يۇرتلىرىنى تاشلاپ، غەربكە كۆچكەن. ئۇلارنىڭ غەربكە سۈرۈلۈشى بىلەن ئوغۇر، ئون ئوغۇر، ئوتۇغۇر، قۇتۇغۇر ۋە سارغۇر قەبىلىلىرىمۇ غەربكە كۆچۈپ، كاسپى دېڭىزنىڭ شىمالى ۋە دون دەرياسى بويلىرىغا بېرىپ ئولتۇراقلاشقان. ئۇ چاغدا ئون ئوغۇرلارنىڭ بىر قىسمى ۋولگا دەرياسىنىڭ شەرقىي تەرىپىنى بويلاپ شىمالغا قاراپ مېڭىپ، ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئېقىن بويلىرىغا ماكانلاشقان. مۇشۇ ۋاقىتتىن ئېتىبارەن شەرقتە ئىتىل (ۋولگا) دەرياسى بويلىرىدىن غەربتە

دون دەريا سىغىچە بولغان جايلار تاكى مىلادىيە Ⅶ ئەسىرنىڭ ئاخىرىلىرىغا قەدەر ئون ئوغۇرلارنىڭ نامى بىلەن «ئون ئوغۇرىيە» دەپ ئاتالغان[23].

فرانسىيىلىك ئۇيغۇرشۇناس خامىلتون ئۆزىنىڭ «توققۇز ئوغۇز ۋە ئون ئۇيغۇر ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ماقالىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشىنى بىرقەدەر چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، شۇنداق بايان قىلىدۇ:

461 — 464 ـ يىللار ئارىلىقىدا سارغۇر ئۇغۇر ۋە ئون ئۇغۇر كىشىلىرى ژىزانتىيىگە تۇنجى قېتىم ئەلچى ئەۋەتكەن. شۇ ۋاقىتتا بۇ مىللەتلەر ئەمدىلا شەرقتىن كۆچۈپ كەلگەنىدى. يەنە كېلىپ ئۇلارنى سابىر (سيانىپ) لار ئۆز يۇرتلىرىدىن قوغلاپ چىقارغان، سابىرلارنى ئاۋار (ياكى ئابار) لار قوغلاپ چىقارغان. ئاۋارلار يەنە دېڭىزنىڭ ئىككى قىرغىقىدا تۇرۇشلۇق خەلقلەرنىڭ تەھدىت سېلىشى بىلەن ئۇيەردىن كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. سارغۇرلار ھونلارنىڭ ئاقازىر قوۋمى (Huns Akatzir) ئارىسىدىن ماكان تۇتقۇدەك بىر جاي ئىزدەش ئۈچۈن بۇ يەرگە كەلگەن ھەمدە ئۇلارنى مۇڭەپپەقىيەتلىك ھالدا بويسۇندۇرغان[24].

4) غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ پائالىيەتلىرى

غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق ھەر خىل ئۇچۇرلار ساقلانغان. ئۇنىڭ بىرىدە مۇنداق دېيىلگەن:

«مىلادىيە Ⅴ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بىر قىسىم ئۇيغۇرلار موڭغۇل ياپلىقىدىن غەربكە كۆچۈشكە باشلىغان، 558 ـ يىلى ئۇلار ژولگا دەريا سىغا يېتىپ كەلگەن ھەمدە شەرقىي ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا ياۋروپانىڭ بىر قىسىم يېرىنى ئىگىلەپ ماكانلاشقان. بەزى غەربلىكلەر ئۇلارنى خاتا ھالدا «ئاۋارلار» دەپ ئاتىغان، ئەمەلىيەتتە ئۇلار ئۇيغۇرلار ئىدى. ئۇلار سارغۇر

(سىرىق ئۇيغۇر) ، ئون ئۇغۇر (ئون ئۇيغۇر) ۋە ئۇيغۇر (Uigurs) دىن ئىبارەت ئۈچ ئۇلۇسقا بۆلۈنىدۇ. شۇ چاغدىكى خەلق رىۋايەتلىرىدە Uigur (ئۇيغۇر) لار ‹Ogre› دەپ ئاتالغان. ئۇلارنىڭ ئەلچىسى گىرىتسىيەدىن ياردەم سورىغان» .

(«Chapter I , I V. Princeton(D. M. Dunlop《the History of Jewish Khazars》)[25] .

بۇ ئۇيغۇرلارنى چەت ئەل ئالىملىرى غەربىي ئۇيغۇرلار دەپ ئاتىغان ھەم ماتېرىياللاردا ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرىنى كونكرېت قىلىپ مۇنداق كۆرسەتكەن:

غەربىي ئۇيغۇرلاردىن ئۇغۇر ۋە ئون ئۇغۇرلار تارباغاتاي تاغلىرى، قۇبدۇ، ئۇلاستاي ئەتراپلىرىدا؛ ئوتۇغۇرلار قازاق، قىرغىز دالىسى ۋە ئاساسا دەريا سى بويلىرىدا، قۇتۇغۇرلار ۋە سارغۇرلار بولسا ژولگا دەريا سى بويلىرىدا ياشىغان»[26] .

تارىخنىڭ مۇرەككەپ بولۇشى، دەۋرنىڭ ئۇزلۇكسىز داۋالغۇشلىرى نەتىجىسىدە غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ پائالىيەت دائىرىسىمۇ ئۆزگىرىپ تۇرغان، شۇنداقلا ھەربىكەت شەكلىمۇ خىلمۇخىل بولغان.

غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدە ئەڭ كۈچلۈكى ئون ئۇغۇرلار بولغاچقا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بارلىق سىياسىي پائالىيەتلىرىنى شۇلار باشچىلىقىدا ئېلىپ بارغان. ئۇلارنىڭ مەركىزى ئون ئۇغۇر شەھىرى ئىدى[27] . بۇ خانلىق مىلادىيە VI ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە سىبىرلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشى بىلەن ئاغدۇرۇۋېتىلگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار يېرىم ئەسىرگە يېقىن سىبىرلار، ئاۋارلار قاتارلىق ئاسىي قەبىلىلەرگە ۋە كۆك تۈركلەرگە بېقىنىپ ياشىغان. كۆك تۈركلەرنىڭ بۇ غەربتىكى ئۇيغۇرلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتىسى تۈرك ھۆكۈمرانلىرىدىن ئىستەمى ۋە ئاسىنا (ئاشىنا) تارتۇش دەۋرىگە توغرا كېلىش ئېھتىماللىقى بار. ئىستەمى 576 ـ يىلىغىچە، ئاسىنا تارتۇش (تارتۇش قاغان دەپ ئاتالغان) 603 ـ يىلىغىچە

هۆكۈم سۈرگەن.

مىلادىيە 583 ـ يىلىغا كەلگەندە قۇتۇغۇر قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان قۇربات (بۆرە) دېگەن كىشى ئون ئۇغۇر، قۇتۇغۇر ۋە ئۇتۇغۇر قەبىلىلىرىنى قايتا تەشكىللەپ، ئۆزىنى خان دەپ جاكارلاپ ئون ئۇغۇر بولغار خانلىقىنى قۇرغان. بۇ خانلىق ئۇنىڭ دەۋرىدە تازا كۈچەيگەن بولۇپ، زېمىنى شەرقتە ۋولگا دەرياسىدىن غەربتە دونای دەرياسىغا قەدەر سوزۇلغان[28]. لېكىن، بۇ خانلىقنىڭ تارىخى بىر ئەسىرگە بارمىغان. مىلادىيە 659 ـ يىلى غەربىي تۈرك خانلىقى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن غەربىي تۈركلەر ئۆز ئالدىغا ھاكىمىيەت تىكلەشكە باشلايدۇ. تۈركلەرنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغان ئون ئۇغۇر قەبىلىسىدىن بولغان قاسار (ھازار) قەبىلىسى ئۆز ئالدىغا خانلىق تىكلىۋالىدۇ. 85 يىل مەۋجۇت بولغان ئون ئۇغۇر بولغار خانلىقى ئاسىي ھازارلارنىڭ ھۇجۇمى تۈپەيلىدىن مىلادىيە 668 ـ يىلى بەش پارچىگە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ.

قۇرباتنىڭ چوڭ ئوغلى ئوتتىگېن ئۆزىگە قاراشلىق ئون ئۇغۇرلار بىلەن ئون ئۇغۇرىيىدە قېلىپ، قاسارلار تەۋەسىگە ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى كوتىراغ بىر بۆلۈك قۇتۇغۇرلارنى باشلاپ شىمالغا مېڭىپ ئېدىل دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىن بويلىرىغا كېلىدۇ ھەمدە 461 ـ يىلى كۆچۈپ كەلگەن بىر قىسىم ئون ئۇغۇرلار، سىبىرلار ۋە ئەتراپتا ياشايدىغان بەزى فىن ـ ئۇغۇر قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، ئېدىل ۋە بۇلغار دۆلىتى قۇرىدۇ. بۇ خانلىقلار بەزىدە قاسار(ھازار) لار، بەزىدە موڭغۇللارغا قىسمەن بېقىندى بولۇپ قالغان بولسىمۇ، يەنىلا ئالتە ئەسىر مۇستەقىل ھۆكۈم سۈرۈپ، مىلادىيە 1400 ـ يىلىغا كەلگەندە تۆمۈرلەڭ تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلىنىدۇ[29].

قۇرباتنىڭ ئۇچىنچى ئوغلى ئاسپارۇغ ئۆزىگە تەۋە ئون

ئۇغۇرلار ۋە قوتۇغۇرلاردىن 25 مىڭ ئاھالىنى باشلاپ، غەربكە كۆچۈپ، بالقان يېرىم ئارىلىغا كېتىدۇ. ئۇنىڭ بالقاندا ئىگىلىگەن زېمىنى يۇنان مەنبەلىرىدە «ئون ئۇغۇرىيە» دەپ يېزىلغان. مىلادىيە VIII ئەسىردىن كېيىنكى غەرب تارىخى ماتېرىيالىلىرىدا «ئون ئۇغۇر ۋە قوتۇغۇرلار» دەپ خاتىرىلەنگەن[30]. ئەينى ۋاقىتتا بالقان يېرىم ئارىلىدا ياشايدىغان سلاۋيان ۋە تىراك خەلقلىرى ئون ئۇغۇرلار بىلەن قوتۇغۇرلارنى ئۆزلىرىنى شەرقىي رىمنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن ئازاد قىلغۇچىلار دەپ قاراپ، ئاسپارۇخ تەرەپكە ئۆتكەن. بۇنىڭ بىلەن ئاسپارۇغنىڭ كۈچى تېخىمۇ ئۇلغايغان. بۇ ئىشتىن قاتتىق ئەندىشىگە چۈشكەن ۋىزانتىيە ئىمپېراتورى كونىستانتىن مىلادىيە 679 ـ يىلى ئاسپارۇخ ئۈستىگە يۈرۈش قىلغان، لېكىن ئۇرۇشتا ۋىزانتىيە مەغلۇپ بولغان، شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا مىلادىيە 681 ـ يىلى شەرتنامە تۈزۈلۈپ، ۋىزانتىيە ھەر يىلى ئاسپارۇغقا باج تاپشۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن ۋە دونايۋادىسىنىڭ بىلەن بالقان ئارىسىدىكى زېمىنلارنىڭ ئاسپارۇغقا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغان[31]. لېكىن، ئون ئۇغۇرلار بىلەن قوتۇغۇرلارنىڭ سانى ئاز بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار سلاۋيان مىللەتلىرى ۋە شەرقىي رىمنىڭ كۆچلۈك ئاسسىمىلياتسىيە قىلىشىغا ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن، ناھايىتى تېزلا سلاۋيان ۋە شەرقىي رىم مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىگە كىرىپ كېتىدۇ[32].

قۇرباتنىڭ تۆتىنچى ئوغلى (ئىسمى نامەلۇم) ئۆزىگە تەۋە ئۇغۇر قەبىلىلىرىنى باشلاپ، غەربىي ۋىنگىرىيىگە كېلىپ ماكانلىشىپ، ئاۋارلار ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىرگەن، ئۇنىڭ بەشىنچى ئوغلى (ئىسمى نامەلۇم) ئۆزىنىڭ باشقۇرۇشىغا قالغان ئون ئۇغۇرلارنى باشلاپ شىمالىي ئىتالىيىگە بېرىپ، شەرقىي رىمنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتكەن[33]. ئۇغۇرلاردىن يەنە بەزىلىرى

ئوكرائىنا، مولداۋىيە ۋە ترانسلۋانىيەگە تارقىلىپ كەتكەن ۋە ناھايىتى تېزلا شۇ جايدىكى خەلقلەرگە سىڭىپ كەتكەن[34].

ئورال تاغلىرى بىلەن ۋولگا دەريا سىستېمىسى ئوتتۇرا ئېقىن بويلىرىدا ئەسلىدە فىن ـ ئوغۇرلارغا تەۋە، ماري، ۋوتياك ۋە ماجارلار ياشايتتى. مىلادىيە II ئەسىردە شەرقتىن كەلگەن ھونلار ئورال ۋە ئېدىل بويلىرىغا ئولتۇراقلىشىپ بۇ مىللەتلەرنى بويسۇندۇرغان. مىلادىيە 375 ـ يىلى ھونلار ۋېنگىرىيەگە كۆچكەندە، بۇ يەردە قالغان بىر قىسىم ئاھالىلەر ماجارلارغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ. مىلادىيە VIII ئەسىرگە كەلگەندە مانا شۇ ماجارلار جەنۇبقا سۈرۈلۈپ، ئون ئوغۇرىيەگە كۆچۈپ كېلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئون ئوغۇرىيىدە قاسارلارغا بېقىنىپ ياشاۋاتقان ئون ئوغۇرلار بار ئىدى. ماجارلار شۇلار تەركىبىگە قوشۇلۇپ «ئون ئوغۇر» دېگەن نامنى قوبۇل قىلىدۇ. ئەمما، مىلادىيە 997 ـ يىلى ئىستېۋان I ۋېنگىرىيىدە ئون ئوغۇرخانلىقىنى قۇرىدۇ. بۇ دۆلەت ياۋروپاغا «ھونگىر» دېگەن نام بىلەن تونۇلىدۇ، 1301 ـ يىلىغىچە مەۋجۇت بولىدۇ.

5) غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تەقدىرى

مىلادىيىدىن كېيىنكى چاغدىن مىلادىيە VI — VII ئەسىرلەرگىچە بولغان ئارىلىقتا غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار شەرقىي ۋە جەنۇبىي ياۋروپا رايونىدا ماكانلىشىپ، شۇ جايىنىڭ ئېتنىسادى، مەدەنىيىتى ۋە مىللەتلەرنىڭ زورىيىشىي، يۈكسىلىشىگە غايەت زور ھەسسىلەرنى قوشۇپ، شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالاقىسىنى ئىلگىرى سۈرگەن؛ شەرقنىڭ مەدەنىيىتىنى غەربكە، غەرب مەدەنىيىتىنى شەرققە يەتكۈزۈشتە ۋاستىلىك رول ئوينىغان. ئاخىر ئۆزلىرىنىڭ تۈپ مىللەت گەۋدىسىنى مەردلىك بىلەن قوربان قىلىش ھېسابىغا ئاشۇ

رایوندا کېیینکـی زامانلاردا پۈتۈن ـ پۈتۈن شەکىللەنگەن بىر قاتار مىللەتلەرنىڭ بىۋاستە ۋە ۋاستىلىك ئەجدادى ، ئېتنىك قوۋۇم تەركىبى بولۇپ قوشۇلۇپ كەتكەن[35] . جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ھازىرقىدەك مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىشى ئۇچۇن ئۆز تەركىبلىرىنى ئاتا قىلغان.

ئۇنداق بولسا، غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار زادى قايسى مىللەتلەرنىڭ شەكىللىنىشىگە تەسىر كۆرسەتكەن.

چىەن بوچۇەن ئەپەندى غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنـــىڭ ئەجدادلىرى (قەدىمكى ئۇيغۇرلار) . . . تەدرىجىي ھالدا قازاق، ئۆزبېك، تاتار، ۋىنگىر، بۇلغارلارغا سىڭىپ كەتكەن دېسە، يەنە بەزى كىشىلەر ۋىنگىر، بۇلغارلاردىن باشقا چۇۋاش، باشقىرىت، قازان تاتارلىرى؛ سىلاۋىيان مىللەتلىرى، ۋىزانتىيىدىكى بەزى مىللەتلەر ۋە ياۋروپادىكى بەزى مىللەتلەرنىڭ زورىيىشىغا ھەسسە قوشقان[36] ، دەپ قارىغان. ئۇلار يەنە ئەزەربەيجان، تۇركمەن ۋە تۇركىيە تۇركلىرىنىڭ مىللەت تەركىبلىرىنمۇ زورايتقان، دېيىشنىڭ ھەم مۇمكىنچىلىكلىرى بار.

بۇ يەردە بەزىلەرنىڭ ۋىنگىر، بۇلغار ۋە چۇۋاشلارنـىڭ نامىنى ئوغۇرلار بىلەن باغلاپ چۈشەندۇرۇشلىرىدىن مەسىلىنىڭ مەلۇم تەرىپىنى روشەنلەشتۇرگىلى بولار.

تارىخشۇناسلار ئارىسىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا رۇس تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن «ۋىنگىر» دېگەن نام «ئون ئوغۇر — ئون ئۇيغۇر» دېگەن نامنىڭ تومۇرى بىر دېگەن قاراشمۇ بار. يەنى ئون ئۇغۇرلار ياۋروپاغا كۆچۈپ بارغاندىن كېيىـــن شۇ يەردىكى مىللەتلەرنىڭ تىلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئۆز نامىنى «ھونۇغۇر» لار دەپ ئاتىغان ھەم ئۇلار قۇرغان دۆلەت ياۋروپاغا «ھونگىر» دېگەن نام بىلەن تونۇلغان. شۇ سەۋەبلىك لاتىنچە ئۇنگىر، نېمىسچە ئونگار، فرانسوزچە ھونگروس ۋە رۇسچە

ژىنگىر دېگەن ناملارنىڭ ھەممىسى ئون ئۇغۇر (ھونۇغۇر) دېگەن نامنىڭ ھەر خىل ئوقۇلۇشىدىن ئىبارەت[37]، دېگەن قاراشنىڭ كېلىپ چىقىشىدا[1] ژە ژىنگىرلارنىڭ فىن - ئوغۇر تىللىرى ئائىلىسىگە مەنسۇپ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشىدە، جۇملىدىن ژىنگىر تىلىدا تەلەپپۇز ژە مەنە جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنە بىلەن ئوخشاش سۆزلەرنى تاپقىلى بولىدىغانلىقى، سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكىسى بىلەن ژىنگىر مۇزىكىسىدىكى يېقىنلىق ئەھۋاللىرى تولۇقلىما ماتېرىيال بولىدۇ.

بۇلغار نامىغا كەلسەك، بۇ نام دەسلەپتە مىلادىيە 480 - يىلى ژىزانتىيە تارىخىي ماتېرىياللىرىدا كۆرۈلگەن. ئۇ «بەلغۇر» يەنى «بەش ئوغۇر» ياكى «بەش ئوغۇز» دېگەنلىك ئىكەن[38]. يەنى ماتېرىياللاردا ئون ئوغۇرلارنىڭ «بولغار» دېگەن نامنى ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ئىتتىپاقىنىڭ نامى قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ئۇچۇرلار بار.

باشقىرت نامىنىڭمۇ ئوغۇر نامى بىلەن ئالاقىسى بارلىقى ھەققىدە گەپ بار. مەسىلەن، ژىنگىرىيىلىك شەرقشۇناس نېمېت 1929 - يىلى ژىنادا ئېلان قىلغان «ماگنا ھونگاريە» (بۈيۈك ژىنگىرىيە) دېگەن ئەسىرىدە «باشقىرت» سۆزى باشقىر — بەش ئوغۇر يەنى بەش ئۇيغۇر دېگەنلىك بولىدۇ، دەپ كۆرسەتكەن[39]. مىلادىيە VIII ئەسىردە موڭغۇلىيىگە سايادەتكە كەلگەن فرانسىيىلىك سەييا ھ روبروك ئۆزىنىڭ سايادەت خاتىرىسىدە ئېدىل دەريا سىنىڭ باسكاتىر (باشقىرت) دۆلىتىدىن ئېقىپ چىقىدىغانلىقىنى ژە بۇ يەردىكى مىللەتلەر تىلىنىڭ ھونۇغۇر (ئون ئوغۇر) لارنىڭ تىلى بىلەن بىر خىل ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن ھەمدە باشقىرت دۆلىتىنى «بۈيۈك ھونگاريە» دەپ يازغان.

---

① ژىنگىر — ھونگىردىن كەلگەن، ھونگىر - ھون نامىدىن كەلگەن، ھون - كۈن دېگەن مەنىدە، دېگەن قاراشمۇ، ھون - موڭغۇلچە ئادەم دېگەن قاراشمۇ بارلىقىنى ئۇنتۇماسلىق كېرەك.

4. ئۇيغۇرلار ۋە بالاساغۇن

ئوتتۇرا ئاسىيادا بالاساغۇن دېگەن مەشھۇر بىر شەھەر بولۇپ، بۇ شەھەر بىنا قىلىنغاندىن باشلاپلا ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئۆزىگە جەلپ قىلغان. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى مىللەتلەر ئارا بالاساغۇن بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئالاھىدە قويۇق بولغان. بۇ يەردە مۇشۇ نۇقتا بىر قانچە تەرەپتىن يورۇتۇلىدۇ.

بالاساغۇن تارىختا بىر قانچە خىل نام بىلەن ئاتالغان. بولۇپمۇ بالاساغۇن بىلەن قۇز ئوردۇدىن ئىبارەت ئىككى نامنىڭ پاراللېل قوللىنىلغانلىقى گەپنىڭ ئورامىنى بەلگىلەيدۇ. ئالدى بىلەن مەھمۇد كاشغەرىنىڭ بايانلىرىنى مىسال كەلتۇرۇپ ئۆتىمىز: «قۇز، تەسكەي، قۇز تاغ — تەسكەي تاغ. ئۇنىڭدا ھەمىشە قار ئۆكسۈمەيدۇ ۋە سوغۇق بولىدۇ. ماقالىدە: قۇزدا قار ئۆكسۈمەس، قويدا ياغ ئۆكسۈمەس — تەسكەيدە قار ئۆكسۈمەس، قويدا ياغ ئۆكسۈمەس» [40] دەپ مىسال كەلتۇرۇلگەن.

«ئوردۇ. ئوردا، خان شەھىرى. بۇنىڭدىن ئىبلىنغان خاقانلار تۇرىدىغان كاشغەر شەھىرى ‹ئوردۇكەنت› دېيىلىدۇ»[41].

«ئوردۇ. بالاساغۇنغا يېقىن شەھەر. بالاساغۇن شەھىرىمۇ ‹قۇز ئوردۇ› دېيىلىدۇ»[42].

«ئۇلۇس. يېزا، قىشلاق. چىگىلچە، بالاساغۇن بىلەن ئۇنىڭ يېنىدىكى ئارغۇ شەھەرلىرىدە ياشىغۇچى خەلقلەر تىلىدا ‹ئۇلۇس› شەھەر دېمەكتۇر. شۇڭا، بالاساغۇن شەھىرى ‹قۇز

ئۇلۇس، مۇ دېيىلىدۇ»[43].

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يۇقىرىقى بىر قاتار بايانلىرىدىن بالاساغۇننىڭ «قۇز ئوردۇ» دېگەن نامى بارلىقىدىن باشقا، «قۇز ئۇلۇس»[44] دەپمۇ ئاتىلىدىغانلىقىنى بىلسەك، پېرىسىيىلىك تارىخچى جۇۋەينىنىڭ مەلۇماتىدىن «قۇز بالىق» دېگەن يەنە بىر نامىنىڭمۇ بارلىقى بىلىنىدۇ[45].

روسىيىلىك شەرقشۇناس ۋ. ۋ. بارتولد «ئىسلام قامۇسىغا يېزىپ بەرگەن بالاساغۇن» ناملىق ماقالىسىدە «1218 ـ يىلى بالاساغۇن ھېچبىر قارشىلىقسىزلا چىڭگىزخان سەركەردىسى چۇبە نايان قولىغا ئۆتتى، موڭغۇللار ئۇنى «غۇبالىق» دەپ ئۆزگەرتتى» دېگەن بايانىغا ئاساسەن بالاساغۇننىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردا «غۇبالىق» نامىدا ئاتالغانلىقىنى بىلسەكمۇ، ئەمما بۇنىڭ كېيىنكى ئىش ئىكەنلىكىنى دىققەتتىن يىراقلاشتۇرماسلىق لازىم، ئەلۋەتتە. بۇ يەردىكى «غۇبالىق» (گۇبالىق) ئاتالغۇسىنى بارتولد مىرخۇەندى (1433 — 1498) نىڭ «رەۋزە تۇسسەفا» ناملىق ئەسىرىنىڭ 5 ـ تۇم 22 ـ بېتىدىن ئالغان بولسا كېرەك، يەنى مىرخۇەندى كىتابىدا موڭغۇللارنىڭ بالاساغۇنىنى «گۇزەل شەھەر» مەنىسىدە «گۇبالىق» دەپ ئاتىغانلىقىنى يازىدۇ. ئوبۇلغازى «شەجەرەئى تۇرك» تە ھەم شۇ مەنىدە چۈشەندۈرۈلگەن.

«غۇ (گۇ) بالىق» نامىنى توغرىسىدا تېخىمۇ چوڭقۇرلىساق، بۇ يەردىكى غۇ ـ گۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى غۇز ـ قۇز ـ گۇزغا يېقىن تۇرىدۇ. ئېھتىمال موڭغۇللار بۇ ئاتالغۇ بىلەن ئۇچراشقاندا بوغۇم ئاخىرىدىكى «ز» تاۋۇشىنى چۈشۈرۈپ قويۇپ، سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنى غۇ ـ گۇ (غۇبالىق ـ گۇبالىق) دەپ تەلەپپۇز قىلىشقان، بۇ شەھەرنىڭ گۈزەللىكىگە قاراپ، ئۇنى «گۇزەل شەھەر» دەپ چۈشىنىپ، باشقا مەنىدىكى ئىسمى بىلەن ئالماشتۇرۇۋەتكەن

بولسا كېرەك.

بالاساغۇن توغرىسىدا خەنزۇچە، ئەرەبچە ۋە پارسچە تارىخىي ھۆججەتلەردىمۇ خېلى ئوبدان ئۇچۇرلار ساقلانغان. بىر قاتار تارىخىي ئەھۋاللارغا قارىغاندا بالاساغۇن يىپەك يولى، جۈملىدىن مەركىزىي ئاسىيادىكى مۇھىم بىر ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى ياكى مۇھىم ئۆتەڭ ـ بازار بولغان. تۈركەشلەر، ياغمىلار، توققۇز ئوغۇزلار، قاراخانىيلار ۋە قىتان خانلىقىنىڭ ئۇزۇن يىللار سىياسىي مەركىزى بولۇپ كەلگەن. موڭغۇللار دەۋرىدىمۇ مۇھىم رول ئوينىغان. قاراخانىيلارغا تەئەللۇق بىر قاتار ئالىملار، ئەدىبلەر، سەركەردىلەر دۇنياغا كەلگەن، شانلىق بىر شەھەر سۈپىتىدە مەۋجۇت بولغان.

بالاساغۇن توپونومىيىلىك — جۇغراپىيىلىك جايلاشقان ئورنى سۈپىتىدە زادى قەيەردە دېگەن مەسىلىدە تارىختىن بېرى ئوخشىمىغان قاراشلار تارقىلىپ كەلگەن. ئۇنىڭ بۇنداق بولۇشىدا موڭغۇللار ئىستېلاسىدىن كېيىن بۇ شەھەر تاشلىنىپ قالغان بولۇپ[46]، ئۇنىڭ نامىنى يادلاپ، ئېسىدە ساقلاپ تۇرىدىغانلار بۇ شەھەردىن كۆچۈپ كېتىپ، كىشىلەرگە ئېنىق ئۇچۇر قالدۇرالمىغان. ھازىرچە بالاساغۇنىڭ ئورنى توغرۇلۇق مۇنداق ئىككى خىل قاراشنى بىرقەدەر پاكىتلىق دېيىشكە بولىدۇ. بىرىنچى، بالاساغۇن چۈ دەرياسى ۋادىسىنىڭ قىرغىزىستان تەۋەسى بۆلىكىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى بۇرانا (توقماق) خارابىسىدە[47]؛ ئىككىنچى بىر خىل قاراش بۇگۈنكى كاشغەرگە يېقىن ئاتۇش تەۋەسىدە[48]، دەپ ھېسابلاش.

مەن بالاساغۇنىڭ ئورنى مەسىلىسىدە قەدىمكى دەۋرلەردىن ھازىرغىچە كۆپ تالاش ـ تارتىشلار بولۇپ كەلگەنلىك ئەھۋالىغا قاراپ شۇنداق چۈشەنچىگە كەلدىمكى، بالاساغۇن ھەم ئۇنىڭ نامى تارىختا يۆتكەلگەن بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن. چۈنكى،

مۇنداق ئەھۋال شىنجاڭ، جۇملىدىن دۇنيا تارىخىدا بولغان. مەسىلەن، كۆپ مىسالالاردىن مۇنداق بىر پاكىتنى سۆزلىسەك، تەكلىماكان چۆللۈكى — تارىم ۋادىسىدىكى تەخمىنەن 2000 يىللىق تارىخقا ئىگە «مىرەن» شەھىرىنىڭ نامى پەقەت شىنجاڭغىلا خاس نام ئەمەس، ھازىر دۇنيادا «مىرەن» دەپ ئاتىلىدىغان شەھەردىن 33 ى بولۇپ، بۇنىڭ بەشى ئاسىيادا، تۆتى ياۋروپادا، 23 ى جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئامېرىكىدا، بىرى ئافرىقىدا[49]. شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى، مەن بۇ مىسالنى كەلتۈرۈش ئارقىلىق بالاساغۇن شەھىرىنى ئونتۇرا ئاسىيادا چەكسىز لەشتۈرۈۋەتمەكچى ئەمەسمەن. مېنىڭ قارىشىمچە، بالاساغۇن يۇسۇپ خاس ھاجىپ تۇغۇلغان، جۇملىدىن قاراخانىيلارنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا چۇ دەرياسى ۋادىسىدىكى قىرغىزستان تەۋەسى بۆلۈكىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى بۇرانا خارابىسىدە بولۇشى كېرەك.

بالاساغۇن ۋە قۇز ئوردۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاتالغۇلار بولۇپ، ئۇيغۇرلار بۇ شەھەرنى بىنا قىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا ئۆز تىلىدا ئىسىم قويغان. ئېلىمىزدە «ئىسىم ئىگىسىدىن كېلىۋر» دەيدىغان قەدىمدىن قالغان بىر پرىنسىپ بار. بۇ پرىنسىپقا ھەممە كىشى رىئايە قىلىشى كېرەك. «ئىسىم ئىگىسىدىن كېلىۋر» نىڭ مەنىسى «شەيئىلەر ئەسلىي ئىگىسىنىڭ نامىنى ئىسىم قىلىشى كېرەك» دېگەندىن ئىبارەت. ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر كۆڭزى بۇرۇنلا «نام ئىگىسىدىن كېلىۋر، جۇڭگودىكى شەيئىلەرنىڭ نامى جۇڭگودىن كېلىۋر» دېگەنىدى. ئۇنداق بولسا بىز «بالاساغۇن» شەھىرىنىڭ نېمە مەنە ئىكەنلىكى بىلەن تونۇشۇپ چىقايلى. ئىلگىرى بەزى ئالىملار «بالاساغۇن» ئاتالغۇسىنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى ئەرەب[50]، پارس تىللىرىدىن ئىزدەپ كۆرگەن بولسىمۇ مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغان. كېيىنچە بۇ شەھەرنى بىنا قىلغۇچىلارنىڭ تىلىدىن ئىزدىنىپ كۆرگەندە

كىشىنى قايىل قىلىدىغان يەكۈنگە ئېرىشىلگەن. مەلۇمكى، بالاساغۇن شەھىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنيۈەن يىللىرى (مىلادىيە 785 — 804 - يىللار) دىكى باش ۋەزىر گۈدەننىڭ خاتىرىلىرى ئاساسىدا پۈتۈلگەن «يېڭى تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دە « 裴罗将军城 » (Feiluojiangjuncheng) شەكلىدە يېزىلغان. بۇنىڭدىكى « 裴罗将军 » دېگەن تۆت خەت «بويلا ساغۇن» دېگەن سۆزنىڭ خەنزۇچە ترانسكرىپسىيە قىلىنىشى بولۇپ، بۇ «بويلا» (罗裴) ۋە «ساغۇن» (将军) دىن ئىبارەت ئىككى سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن ياسالغان. بۇ سۆزلەردىكى «بويلا - بۇيلا» «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» دە ئەمەل نامى دېيىلگەن[51]، ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندى بوي(قوۋم، خەلق) نى باشلىغۇچى، خەلق رەھبىرى دېگەنلىك بولىدۇ، دەپ قارىغان[52]. تۇركلوگ تومسۇن ئۆزىنىڭ «تۇركي تىل لۇغىتى» دە «بويلا» نى مۇنداق ئىزاھلىغان: يۇقىرى مەرتىۋىلىك رەسمىي ئۇنۋانلاردىن بىرى، قاغاندىن قالسا ئىككىنچى ئورۇننى تۇتىدىغان مەنسەپ بولۇپ، ئىلگىرى ھون ۋە تۇركلەردە قوللىنىلغان بۇ مەنسەپ، دەسلەپتە ئاغى - تاغى بولغان (ئىسيان كۆتۈرگەن) قوۋملارنى باستۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە بېرىلىدىغان ئۇنۋان بولۇپ «قوۋمنى يولغا باشلىغۇچى، توغرا يولغا سالغۇچى» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرسە كېرەك. ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ ئېيتىشىچە «بويلا» سۆزى زامانىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «بالا» دەپ ئۆزگەرگەن، باشقا تىللاردا (مەسىلەن، خەنزۇچىدا پېيلا، غەربىي خەلقلەر تىللىرىدا «بەلا» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان) بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن ئىكەن.

«ساغۇن» سۆزىگە كەلسەك، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ تەبىرى بويىچە (ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ سول يابغۇسى بولغان) قارلۇقلارنىڭ چوڭلىرىغا بېرىلىدىغان ئۇنۋان، ئۇ يەنە

تۇرك تېۋىپلىرى ئاتاساغۇن دېيىلىدۇ، دەپ ئۇنىڭ كۆپ خىل مەنىسىنىڭ (يەنىلا مەنسەپ ئۇقۇمىنى ئاڭلاتقان) بارلىقىدىن بېشارەت بېرىدۇ[53]. بۇ ئاتالغۇنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا بىرقانچە خىل قاراش بار. بىرى، «ساغۇن» خەنزۇ تىلىدىكى «将军» (jiangjun) سۆزىدىن كېلىپ چىققان دېيىلسە[54]، يەنە بەزى ماتېرىياللاردا «相公» (ۋەزىر) دېگەن سۆزدىن كەلگەن دېگەن قاراشنىڭمۇ بارلىقى تىلغا ئېلىنىغان[55]؛ يەنە بىرى «ساغۇن» سۆزىدىن «将军» سۆزى كېلىپ چىققان، دېگەندىن ئىبارەت[56]. شۇنىڭ بىلەن بىرگە «ساغۇن» سۆزىنىڭ ئۇيغۇرچە ئاتالغۇ ئىكەنلىكى نەزەرگە ئېلىنغان ئەھۋالدا، ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئىستېمالىدا بىر خىل ئۆسۈملۈكنىڭ نامى شەكلىدە ساقلىنىپ كېلىنگەنلىكى روشەنلەشمەكتە[57]. ئاقسۇ، خوتەن رايونلىرى ھەمدە قەشقەرنىڭ يېڭىسار، كوناشەھەر، مارالبېشى ناھىيىلىرىدە ساغان، كەڭ ساغان، ساغان ئۆستەڭ دەپ ئاتىلىدىغان يېزا ـ كەنتلەر بار. بۇ تەرەپلەردە ساغان بىر خىل ئوتنىڭ نامى سۈپىتىدە قوللىنىلغان. قەدىمكى ئەمەل، ئادەم نامىلىرىنىڭ بەزىلىرىنىڭ ئۆسۈملۈك ۋە ھايۋان نامىلىرىدىن كەلگەنلىكى توغرۇلۇق ماتېرىياللار بار. ساغان ـ ساغۇن ـ سوغۇن دېگەن ئاتالغۇلار ھەر دەۋردە ھەر خىل تەلەپپۇز قىلىنغان سۆزلەر بولۇپ، ئۇلار ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاتالغۇلارنىڭ تاۋۇش ئۆزگىرىشىگە ماس كېلىدۇ. مەيلى «بويلا»، مەيلى «ساغۇن» ئاتالغۇلىرى بولسۇن، بۇلار قەدىمكى تۇركلەر، قەدىمكى ئۇيغۇرلار جۇملىدىن، قوچو ئۇيغۇر خانلىقى، گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن تارتىپ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىللىرىغىچە ئىزچىل ۋە كەڭ دائىرىدە قوللىنىپ كېلىنمەكتە. بۇ ئەمەل ـ مەنسەپ نامى دەسلەپتە تۇرك مەڭگۇ تاشلىرىدا ئۇچرايدۇ. يەنى «تۇنيۇقۇق مەڭگۇ تېشى» نىڭ

غەربىي يۇزىنىڭ 6 ـ قۇرى بىلەن «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» نىڭ جەنۇبىي يۇزىنىڭ 16 ـ قۇرىدا «تۇنيۇقۇق بويلا باغاتارقان» دەپ، «بايانچور مەڭگۈ تېشى» 4 ـ قۇرىدا «ئانتابويلا» (ئۇ چاغدا بويلا)، «سۇجى مەڭگۈ تېشى» نىڭ 2 ـ قۇرىدا «بويلا قۇتلۇق تارقان» دەپ قوللىنىلغان. ئورقۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇنجى خانى «قۇتلۇق بويلا» نامىدا ئاتالغان. تۇرپاندىن تېپىلغان قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە مەنسۇپ ھۆججەتلەردىمۇ «بويلا» سۆزىنىڭ كۆپ ئىشلىتىلگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، گېرمانىيىلىك ف. ۋ. ك. مۇللىر نەشرگە تەييارلاپ ئېلان قىلغان «تۇرپان تېكىستلىرى» نىڭ II تومىغا كىرگۈزۈلگەن بىر پارچە ھۆججەتتە «ئېل ئۆگەسى ئوتۇر بويلا تارقان» (elogasiotur buylatarkan)، «تاپمىش بويلا تارقان» (tapmis buyla tarkan) «ئاشپادا (ئاشپارا) بويلا» (aspada [aspara] buyla «ئوتۇر بويلا تارقان» (Otu buyla taryan) دېگەنگە ئوخشاش. گېرمانىيىلىك ئا. ۋ. لېكوك تۇرپاندىن تاپقان مانى دىنىغا ئائىت بىر پارچە ئوتتۇرا قەدىمكى دەۋرگە ئائىت پارسچە ھۆججەتتە ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەلۇم بىر خاقانىنىڭ دەۋرىدىكى ئەمەل ـ دەرىجە ناملىرى قاتارىدا «بويلا» نامى ئۇچرايدۇ[58]. خەنزۇچە مەنبەلەردە بولسا ئاتا بويلا (阿多裴罗)، قۇتلۇق بويلا(骨力裴罗)، بويلا چور (啜罗裴)، بويلا تارقان(特勒达干裴罗)دېگەن شەكىللەردە ئۇچرايدۇ. يەنە بەزى ئالىملار «بويلا» ئاتالغۇسى دەسلەپتە سۇلې (كاشغەر) دە ياشىغان يەرلىك قوۋم تىلىدا قوللىنىلغان دەپ قاراپ، بۇنىڭغا سۇلې خانلىقىنىڭ خان جەمەتى مىلادىيە VI ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا «裴» (Fei) سۆزىنى فامىلە قىلىپ ئىشلەتكەنلىكىنى، يەنى سۇلېلىق ئەدەب ۋە سەنئەتكارلاردىن فېي خۇيلىن (裴惠琳، 737 — 820 ـ يىللار)، فېي شىڭفۇ (裴兴符)، فېي شىڭنۇ(裴兴奴)، فېي شەنسەي (裴善才)

قاتارلىقلارنىڭ ئىسمىدىكى « 裴 » خېتى «بويلا» دېگەن سۆزنىڭ خەنزۇچە قىسقارتىپ يېزىلىشى دەپ ھېسابلىغان[59]. بۇنىڭدا دىققەت قىلىنمىغان ۋە ئىزاھلاپ قويۇشقا تېگىشلىك بىرقانچە نۇقتا بار. بىرىنچى، ئورقۇن ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئارىسىدا قوللىنىلغان «بويلا» سۆزى خەنزۇچە يېزىلغاندا « 罗裴 » خېتىنى تاللىغان. بۇ سۆلې خان جەمەتىگە قارىتىپ ئىشلەتكەن « 裴 » خېتى بىلەن ئوخشاش. پەقەت « 罗 » خېتىلا قىسقارتىلغان. بۇ يەردىكى ھەر ئىككىلا خەنزۇچە خەتلەر «بويلا» سۆزىنىڭ ئوقۇلۇشىغا يېقىن سۆز بىلەن ئىپادە قىلىنىشى ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا ياردىمى بار، ئەلۋەتتە. ئىككىنچى، سۆلې خانلىقىدا « 裴 » (بويلا) سۆزىنى فامىلە قىلغان زامانداء، بۇ ئەلنىڭ تىلى تۈركىي (ياكى ئۇيغۇر) تىلى بولمىسا، قانداقسىگە ئۇرقۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا خاس بىر سۆزى سۆلې خانلىقىدىكى غەيرىي ئۇيغۇر تىللىق قوۋم تىلىدا قوللىنىلسۇن، « 裴 » خېتى بىلەن « 罗裴 » خېتىنى «بويلا» دېگەن سۆزنىڭ تىرانسكرىپسىيىلىك شەكىلدە يېزىلغان دېيىشكە ئاساسى تولۇق ئەمەس، دېگەن سوئال تۇغۇلىدۇ. دۇرۇس، شۇنىسى ئېنىقكى، سۆي، تاڭ سۇلالىلىرىدىن ئىلگىرى ۋە شۇ دەۋرلەردە سۆلې خانلىقىنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى پۈتۈنلەي ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەردىن ئەمەس ئىدى. يەنە بۇ يەردە ھۆكۈمەت تىلى غەيرىي ئۇيغۇر تىلى ئىدى. بىر قىسىم ئالىملار ئەينى چاغدىكى سۆلې قوۋمىنى ئارىيان ئىرىقىغا مەنسۇپ، ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ شەرقىي ئارىيان تىلى تارمىقى ساك تىلىنىڭ سۆلې تىلى دىئالېكتىكىسىدا سۆزلىشەتتى[60]، دەپ قارايدۇ. بۇ قاراشنى مەن قوللاش تەرەپدارى بولمىسامۇ، ئەمما قەدىمكى زامان، ئوتتۇرا ئەسىر ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىللىرىدا ئارىيان تىللىرىغا خاس ياكى ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ قەدىمكى ئىنسان تۈركۈمىنىڭ تىللىرىغا خاس سۆز ـ ئاتالغۇلار

یامان ئەمەس سالماقنی ئىگىلەيدۇ. مەسىلەن:

dada (دادا، ئاتا)، ئىنگلىز تىلىدا dad/dada، ۋېدا تىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1000 يىللار بۇرۇنقى تىل) دا tata، خەنزۇ تىلىدا 大大 (爹爹) [61]،

mada (مادا ـ مەدە، ئانا ئېشەك، ئېشەكنىڭ چىشىسى)، madam — madame (ئىنگلىزچە) خېنىم، ئاغىچا (ئايال جىنسقا قارىتىلىغان)؛ mother ئانا، (ئىنگلىزچە)، ma — mamma (ئانا، ئاپا ئىنگلىزچە)،

Padar (Padar بۇگۇنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئايرىم تىل ئادىتىدە دادا، چوڭ دادا مەنىسىدە)، pidar (ساك تىلىنىڭ سۇلې ـ تۇمشۇق دىئالېكتىسىدا)؛ pitar (ساك تىلىنىڭ ئودۇن تىلى دىئالېكتىسىدا)؛

buradar (دوست، ئۇلپەت، بۇگۇنكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا)، bradar (قېرىنداش، سۇلې — تۇمشۇق دىئالېكتىسىدا)؛ bratar (قېرىنداش، ئودۇن تىلى دىئالېكتىسىدا)؛

Kant (كەنت، يېزا — ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، شەھەر قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا). Katha (شەھەر، سۇلې — تۇمشۇق دىئالېكتىسىدا)؛ Kantha (ئودۇن دىئالېكتىسىدا) [62]؛

Kara (قارا، قارا رەڭ). Khara (قارا، ئۇدۇن تىلى دىئالېكتىسىدا)، khara ـ Krisa (قەدىمقى ھىندىستان تىلىدا) Krsna (قارا، سانسكرت تىلىدا)[63]؛

bax (بەش)، bisa (سۇلې ـ تۇمشۇق دىئالېكتىسىدا)، bissa (ئۇدۇن دىئالېكتىسىدا) pis (بەش، تۇخار تىلىنىڭ B دىئالېكتىسىدا)؛

gilm (گىلەم، زىلچا، پالاس). Kilyamya — glyamya (گىلەم، پالاس، قەدىمقى ھىندىستان تىلىدا)، gilim (پالاس، گىلەم، پارس تىلىدا)[64]؛

tonur (تونۇر)، tannur (ئوچاق، قەدىمكى سۇمېر

تىلىدا) ؛

toru — toru (قانۇن، مىزان، بەلگىلىمە، ئادەت. . . قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا) ، ter (ئۆينىڭ تۆرى. بۇگۈنكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا) ، torah (قانۇن، قانۇننامە، ئىبرانى تىلىدا) ؛ twere (ئۆينىڭ تۆرى، توخار تىلى B دىئالېكتىسىدا) ، uer [b]d (ئىشىك، ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرىدا) [65] ؛

(muli پۇل، قارۇشتى يېزىقىدا) پۇلى ـ پۇل، تۇرك، ئۇيغۇر تىلىدا[66] ؛

بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، «بويلا» سۆزىنىڭ ئورقۇن ۋادىسى، يەتتە سۇ ۋە سۇلۇ دائىرىسىدە قوللىنىلغانلىقى ئەقىلگە سىغمايدىغان ئىش ئەمەس.

«بويلا» سۆزىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئىستېمالىدا مۇنداق ئۇچ خىل ھالىتى مەۋجۇت. 1) جاي نامى. كاشغەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ بەشكىرەم يېزىسىدا «بويلا» دېگەن بىر كەنت بار. 2) تۆگىنىڭ بۇرنىدىن تېشىپ چۈلۈك ئۆتكۈزۈپ يېتىلەيدىغان ئىشنى «بويلاشدىن تارتىش» دەپ ئاتايدۇ. بۇنىڭدىن تۆگىنىڭ بۇرنىدىن تەشكەن تۆشۈكنى «بۇيلا ـ بۇيلاق» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. 3) «بويلا» پېئېل بولۇپ، دەريا بويلىما، ئۆزىنى بويلىماق «بوي ـ بويلا» سۆزى بىلەن تومۇرداش.

«ساغۇن» سۆزى قەدىمدىن بېرى ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ئىستېمالىدا كۆپ قوللىنىلغان. بۇنىڭ باشلىنىشى «بالاساغۇن» شەھىرىنىڭ ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىرى تەرىپىدىن بىنا قىلىنىپ، ئۇنىڭغا خاس ئىسىم قويۇلۇشى دېيىلسە، قوچو ئۇيغۇر خانلىقى ۋە گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن تارتىپ تا ھازىرقى زامانغىچە داۋاملىشىپ كەلگەنلىكى بىر تارىخىي پاكىت. تۇتۇ يازغان «سوڭنامە» نىڭ 490 ـ جىلد، 8 ـ بېتىدە بەگ ساغۇن (梦索温) نامىلىق بىر قوچو ئەمەلدارى تىلغا

ئېلىنغان. شەرقشۇناس پىللىئوت دۇنخۇاڭدىن تېپىپ «3046» نومۇر قويغان بىر پارچە ئۇيغۇرچە تېكىستتە «قۇت ساغۇن» دېگەن ئاتالغۇنىڭ بارلىقى ئېنىقلانغان. پىللىئوت بۇنى 1008 ـ يىلىدىكى گەنجۇ ئۇيغۇر ۋەزىرىنىڭ ئىسمى دەپ شەرھلىگەن. «سۇڭنامە. ئۇدۇن تەزكىرىسى» دە مىلادىيە 1009 ـ يىلى «بۇ ئەلدىكى قاراخان پادىشاھى ئۇيغۇرلا (بويلا) ساغۇن (回鹘罗斯温) قاتارلىقلارنى سوۋغات بېرىشكە ئەۋەتتى» دەپ يېزىلغان بولسا، يەنە شۇ كىتابتا 1063 ـ يىلىدىكى ئۇدۇن ئەلچىسىنىڭ ئىسمى «لا (بويلا) ساغۇن» (罗撒温)، 1072 ـ ۋە 1077 يىلىدىكى ئەلچىنىڭ ئىسمى «لا (بويلا) ئارسلان ساغۇن» (罗阿厮难撒温)، «ئۇدۇن ئېلىنىڭ ئۇلۇغ ھۆكۈمدارى ئارۇن دىن ساغۇن» (于阗国大首领阿令颠颡温)، گەنجۇ (شاجۇ، قوچو ۋە كۈسەنلەرمۇ بار) ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا دائىم كۆرۈلىدىغان «سوغۇن ۋەزىر» (相温宰娑)، «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ مۇھىم خاتىرىلىرى 宋会贾» دا «بوۋىن» (温婆) دېيىلگەن، (بۇ يەردە «سۇڭنامە» دىكى خاتىرىگە ئاساسلىنىلدى)، «سوغۇن ۋەزىر كىجۇل يو» (宰相索温守贵)، «ۋەزىر سوغۇن سوگۇ» (左温宰相何居禄越)، «ۋەزىر سوغۇن ئى» (宰相撒温诋)، «قوچو ئېلى... تۆتۈق مەي سوغۇن» (高昌国...都督麦索温等)، «كۈسەن ئېلى... ۋۇ سوغۇن» (龟兹国...吴索温等)، «شاجۇ پۇگۇدۇلى سوغۇن» (沙州符骨笃末似婆温等)، قاتارلىقلاردىكى «婆温» [So—Uan]، «主温» [tso—uan]، «索温» (So—uan)، «撒温» [sa — uan] قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بولۇپ... «Sangun» دېگەن سۆزنىڭ بۈزۈپ تەلەپپۇز قىلىنىشى. [67]بۇنى ئالىملار ئۇيغۇر تىل سىستېمىسىدىكى ئورتاق قوللىنىلىدىغان ۋەزىر نامىدىن بىرى دەپ قارىغان (خاملىتۇن سۆزى)[68] لوسوغۇن (罗斯温) دىكى لو (罗) بولسا «裴罗» (بويلا) نىڭ قىسقارتىلمىسى بولسا كېرەك. خەتلەرنى قىسقارتىپ يېزىش

خەنزۇ تىلىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى. يەنە بىر جەھەتتىن بۇ يەردىكى «罗»، «罗斐» دىكى «罗» بىلەن بىر خەت. بۇ يەردە «سۇڭنامە» دە تىلغا ئېلىنغان «ئۇدۇندىكى قاراخان پادىشاھ ئۇيغۇر بويلا سانغۇن قاتارلىقلارنى سوۋغات بېرىشكە ئەۋەتتى»، «其国(于阗)黑韩王遣回鹘罗斯温等以以方物来贡» دېگەن تارىخىي خاتىرىلەرگە دىققەت بىلەن قاراشقا تېگىشلىك بىر نۇقتا. يەنى «بويلاساغۇن» دېگەن بۇ نام قاراخانىيلار دەۋرىدە ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلغان. قارا خانىيلارنىڭ خوتەن رايونىدىكى ئەمەلدارلىرى ئارىسىدا قوللىنىلغانلىقى بۇ نۇقتىنى روشەن ئىسپاتلايدۇ.

تارىخشۇناس چىەن بوچۇەن «سۇڭنامە» دىكى «温罗斯回鹘» نى باشقىچە ئۇسلۇبتا شەرھىلەيدۇ. ئۇنىڭچە «温罗斯» (Losowen) دېگەن ئاتالغۇدىكى «罗» (Lo) «葛罗药» (ياغلاقار) دېگەن خەنزۇچە ئاتالغۇنىڭ قىسقارتىلمىسى بولۇپ، ئۇدۇن خانى سۇڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن ئەلچىنىڭ ئۇيغۇرچە ئەمەل نامى «ئۇيغۇر ياغلاقار ساغۇن» دىن ئىبارەت ئىكەن[69]. بۇ خىل قاراش، بىزگە خەنزۇچە تارىخنامىلەردە تىلغا ئېلىنغان «温罗斯»، «温罗撒» دېگەن ئاتالغۇلار بەزىدە «بويلا ساغۇن»، بەزىدە «ياغلاقار ساغۇن» نىڭ قىسقارغان شەكلى تەرىزدە قوللىنىلغانلىقىنى ئۇقتۇرىدىغاندەك قىلىدۇ.

«قۇز ئوردۇ» نىڭ ساپ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاتالغۇ ئىكەنلىكى «دۇانلۇغەتت تۈرك» تە تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، بۇنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇق. «قۇزبالىق» تىكى «بالىق» ئوخشاشلا قەدىمكى تۈركىي، يەنى ئۇيغۇر تىلىدا كەڭ قوللىنىلغان بىر ئاتالغۇ بولۇپ، مەھمۇد كاشغەرى تولۇمۇ چۈشىنىشلىك قىلىپ، «بالىق — ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى تۈرك ۋە ئۇيغۇر تىللىرىدا شەھەر، قەلئە دەپ ئاتىغان، شۇڭا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ چوڭ شەھەرلىرىدىن بىرى (بەشبالىق) دەپ

ئاتىلىدۇ. بۇ «بەش شەھەر» دېگەن بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر شەھىرى «ياڭى بالىق» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ «يېڭى شەھەر» دېگەن بولىدۇ»[70] دەيدۇ. دېمەك، مەھمۇد كاشغەرى زامانىسىدا تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر خېلى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن مەھمۇد كاشغەرى «بالىق» تىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدە بىر مەدەنىيەت ئاتالغۇسىنى ئۇيغۇرلار بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك قىلىپ شەرھلەپ يېزىشى، ئەينى زاماندا شەھەر قۇرۇش ۋە شەھەرلەردە ياشاش قاراخانىيلار تېررىتورىيىسىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭلا دائىملىق تۇرمۇش ئادىتى بولۇپ قالغانلىقىنى، باشقا بەزى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ تېخىچە بۇنداق سەۋىيىدىكى تۇرمۇشقا كۆنەلمىگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. مەھمۇد كاشغەرى ئىزاھلىغان «بالىق» ماددىسىدىكى «تۈرك» نامى بولسا قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدىكى ئاساسىي گەۋدە مىللەت ئۇيغۇرلار يەنى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ قوچو ئۇيغۇرلىرىدىن پەرقلەندۈرۈلۈپ ئاتىلىشىدىن ئىبارەت. بۇ ھەقتە ئالىملار ئارىسىدا پرىنسىپال ئىختىلاپ يوق.

«قۇز ئۇلۇس» تىكى «ئۇلۇس» قاراخانى ئۇيغۇرلىرى ۋە قوچو ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئۇنۇملۇك رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلگەن بىر ئاتالغۇ. ئەھمەد زەكىنىڭ بايانچە ئۇنىڭ يەنە «ئۇلۇش - ulux» شەكلىمۇ بولغان. يەنى «ئۇلۇش - ئۇلۇس» دېگەن شەكىلدە ھەم قوللىنىلغان. مەھمۇد كاشغەرى «ئۇلۇش - ئۇلۇس» ئوق، ھەسسە، خەلق ئارىسىدا ھەسسە ئايرىش دەپ كېلىپ، بۇنىڭ ئەسلىي شەكلى «ئۇلۇك» ئىكەنلىكىنى قەيت قىلغان[71].

«ئۇلۇس» نىڭ قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە قوللىنىلغانلىقى توغرۇلۇق يازما ھۆججەتلەر خېلى بار. مەسىلەن، ف. لىكوك تەمىنلىگەن T.M.176 نومۇرلۇق مانى يېزىقىدا يېزىلغان قىسقا پۈتۈكنىڭ ئاخىرىدا «قوچو ئۇلۇس

ئىكى ئوتۇز بالىق قۇتى ۋە شىسكى» (قوچو ئېلى ۋە يېگىرمە ئىككى شەھەرنىڭ بەخت ھامىسى) دېگەن جۈملىلەر يېزىلغان بولسا، موللىر 1915 ـ يىلى ئېلان قىلغان «تۇرپاندىن تېپىلغان ئىككى ئۇيغۇرچە تاختا خەت» ناملىق ماقالىسىنىڭ 26 ـ بېتىدە «ئەل ئوغاسى ئالب تۇتۇغ ئوگە قۇتلۇق قوچو ئۇلۇسۇغ» دېگەن خەتلەر بار. ئۇيغۇرلارنىڭ ئورقۇن ۋادىسىدىكى مەڭگۈ تاشلىرىدىمۇ «ئۇلۇس» سۆزى ئىشلىتىلگەندىن باشقا، شۇنداقلا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئۇلۇس» تارىخىي ئاتالغۇ سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەندىن سىرت، ئۇنىڭ «ئۇلۇش ـ Ulux» شەكلى ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدە دائىم قوللىنىلىدۇ.

دېمەك، بالاساغۇن (بويلا + ساغۇن — ساغان)، قۇز ئوردۇ (قۇز + ئوردا)، قۇز بالىق (قۇز + بالىق)، قۇرئۇلۇش (قۇز — ئۇلۇش + ئۇلۇش — ئۇلۇس) دېگەن سۆزلەر قەدىمدىن باشلاپ ئۇيغۇر تىلى ۋە ئېتنولوگىيىلىك ئادەتلىرىگە پۈتۈنلەي ماس بولغان ئومۇمىي ھادىسە.

بالاساغۇن ئۇيغۇرلار قۇرغان شەھەر، قاراخانىيلار زامانىسىدا بالاساغۇننىڭ ئاساسىي ئاھالىسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىن ئىبارەت ئىدى.

بالا ساغۇن شەھىرىنىڭ ئەسلىي ئورنىدا بىرەر بازار ـ ئۆتەڭ ياكى شەھەرنىڭ بولغان ـ بولمىغانلىقى توغرۇلۇق تارىختا ھېچقانداق ماتېرىيال يوق، توغلا ۋە ئورقۇن ۋادىسىنى مەركىزي ئۆلكە قىلغان ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن «بالا ساغۇن» دېگەن بىر شەھەر ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ سەھنىسىدە ئورۇن ئېلىشقا باشلىغان. زامان ـ زامانلاردىن بېرى ھېچقانداق بىر قەبىلە ياكى قوۋۇم بۇ يەردە بىرەر بازار ياكى كىچىك شەھەر قۇرۇشنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەن ياكى بۇنداق بىر خاسىيەتلىك ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشقا جۈرئەت قىلالمىغان ھەم قولىدىن كەلمەيۋاتقان بىر شارائىتتا ئۇيغۇر خانى يىراقنى

كۆرەرلىكى ۋە يۈكسەك ئىستراتېگىيىلىك مەيداندا تۇرۇپ، «بالا ساغۇن» دىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇغ شەھەرنى بىنا قىلىپ، تارىختا ئۆچمەس ئابىدە تىكلەپ، كېيىنكى چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى خەلقلەرنى سۆيۈندۈرىدىغان، ئىپتىخارلىنىدىغان خاسىيەتلىك شەھەر سۈپىتىدە تونۇتقۇزدى. يەنى بالاساغۇن شەھىرىنىڭ بىنا قىلىنىشى توغرۇلۇق بىر خاتىرە پېرسىيىلىك تارىخچى جۈۋەينى (1226 — 1286) «تارىخى جاھان گۈشايى» (جاھاننى بويسۇندۇرغۇچىلار تارىخى) ناملىق كىتابىدا مۇنداق يازغان.

«بۆگۈخان تۈركىستان چېگراسىغا بارغاندا، ئوت ـ سۇلىرى ئەلۋەك، ئىنتايىن گۈزەل بىر تۈزلەڭلىكنى كۆرگەن. ئۇ شۇ يەردە تۇرۇپ قېلىپ بالا ساغۇن شەھىرىنى بىنا قىلغان. ھازىر بۇ شەھەر «قۇزبالىق» (Quz — Baligh) دېيىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۆگۈخان تۆت ئەتراپقا قوشۇن ماڭدۇرۇپتۇ. 12 يىل ئىچىدە ئۇلار كۆپ ئەللەرنى بويسۇندۇرۇپ، قارشىلاشقۇچى ۋە بويسۇنغۇچىلاردىن بىرەر كىشىنىمۇ قالدۇرماپتۇ... بۆگۈخان سەپىرىدىكى بارلىق توسالغۇلارنى سۈپۈرۈپ تاشلاپتۇ. قۇزبالىقتىن قايتىشىنى نىيەت قىلىپ ئاخىر ئەسلى ماكانىغا قايتىپ كېلىپ، جايلىشىپتۇ»[72].

بۇ خىل مەزمۇندىكى خاتىرە يۇقىرىقىدىن باشقا ئەرەب تارىخچىسى ئىبن ئەل ئاتھىر (1160 ـ 1233) نىڭ «كىتاب ئال كامىل فىت تارىخ» ناملىق كىتابىدىمۇ تىلغا ئېلىنغان.

بۇ خاتىرە بالا ساغۇن شەھىرىنىڭ بىنا قىلىنىشىغا مۇناسىۋەتلىك يېگانە خاتىرە بولۇپ، ئۇ بالاساغۇننىڭ تارىخى ئورنىنى بەلگىلەشتە ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە. بىراق، بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان بۆگۈخان دېگەن خاقان زادى قايسى ئۇيغۇرخانىنى بىلدۇرىدۇ، دېگەن مەسىلە ئۇزۇندىن بېرى

تېپىشماق خاراكتېرىدىكى ئۇقۇم بولۇپ، تارىختا بىر قانچە ئەۋلاد ئۇيغۇر خانلىرى بۆگۈخان دەپ ئاتالغان. ئىلمىي خادىملار ئۇيغۇر تىلىدىكى ئورقۇن مەڭگۈ تاشلىرىدىكى خاتىرە ۋە خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەردىكى ئۇچۇرلارغا ئاساسەن ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ 2 ـ ئەۋلاد خاقانى بايانچور (مويونچور، قارا قاغان، مىلادىيە 747 — 759 ـ يىللىرى سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرغان) نى بالاساغۇن شەھىرىنىڭ بىنا قىلغۇچىسى، دەپ قارىماقتا[73]. چۈنكى، بايانچور خاقان مىلادىيە 747 ـ يىلى ئون ئوقلار يېرىگە كەتكەن قارلۇقلارنى تارمار قىلىپ «ھۆكۈمرانلىقىنى يەنسەي ۋادىلىرىدىن چۈ، تالاس ھاۋزىسى، مەركىزىي ئاسىيا ۋە كىرولونغا قەدەر كېڭەيتكەن»[74]، يەنى بايانچور ئەينى چاغدا «كەڭ كۆلەمدە غەربكە يۈرۈش قىلىپ، قارلۇق ۋە ئون ئوقلارنى بويسۇندۇرۇپ، غەربتە تاكى ماۋەرائۇننەھرگىچە بېرىپ بالاساغۇن شەھىرىنى بىنا قىلدۇرغان»[75].

مەسىلە مۇنداق ئوتتۇرىغا قويۇلسا، بەزىلەر «بۆگۈ» تۈرك خانلىقى زامانىسىدا خان، شاھزادىلەر ئۇچۇنمۇ ئىشلىتىلگەن نام؛ يەنە بىرى جۈۋەينى خاتىرىسىدە «ئۇيغۇر خانى بۆگۈخان» دېگەن كونكرېت ئېنىقلىما بېرىلمىگەن، دېگەن گۇمانى قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇشمۇ مۇمكىن. بىز تارىخىي ماتېرىياللارنى يەنمۇ چوڭقۇرلىغان ھالدا تەكشۈرۈپ كۆرىدىغان بولساق، بۇ مەسىلىگىمۇ كۆڭلىمىز ئەمىن تاپقۇدەك جاۋاب تاپالايمىز. مەسىلەن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ يىللىرى (1736 — 1796) دا يېزىلغان «پادىشاھلىق زېمىن غەربىي يۈرتىنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» (皇舆西域图志) ناملىق كىتابتا «بويلا ساغۇن شەھىرىنىڭ قۇرغۇچىسى ئۇيغۇرلاردىن كېلىپ چىققان كۆل بويلا بولۇپ، ئۇ ئەينى ۋاقىتدا سۇيۇپ دەريا‌سى ۋادىسىدا شەھەر بىنا قىلدۇرغاچقا، قەدىمدە بۇ شەھەر بويلا

ساغۇن شەھىرى دېيىلىدۇ»، دېگەن پاكىتلىق ھۆججەت بار.

بالا ساغۇن شەھىرىنى تىلغا ئالغان چېغىمىزدا ئۇنىڭ بىلەن ئاچا ـ سىڭىللاردەك يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغان بارىسغان شەھىرىنىڭ ھەم تارىخىي ئورنىنى قىسقىچە بايان قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بارىسغان ئىسىسقكۆلنىڭ شەرقىي جەنۇبىي بويىدىكى بىر شەھەر بولۇپ، قاراخانىيلار زامانىسىدا چوڭ شەھەرلەردىن بولغان، يەتتەسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى. بۇ توغرۇلۇق نۇرغۇن ئاپتورلار خاتىرە قالدۇرغان. مەھمۇد كاشغەرى بۇ شەھەرنىڭ بىنا قىلىنىشى توغرۇلۇق توختىلىپ مۇنداق يازغان:

«بارىسغان ئافراسياب ئوغلىنىڭ ئىسمى. بارىسغان شەھىرىنى شۇ كىشى سالدۇرغان. مەھمۇدنىڭ ئاتىسى ئەنە شۇ شەھەردىن. بەزىلەر مۇنداق دەيدۇ: ئۇيغۇر خاقانىنىڭ بىر يىلقا باشقۇرغۇچىسى بولغان. بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغىنى ئۈچۈن ئۇ شۇ يەردە يىلقا باققان، كېيىن بۇ يەر شۇنىڭ ئىسمى بىلەن بارىسغان دەپ ئاتالغان»[76].

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ بۇ خاتىرىسىدە مۇنداق ئىككى خىل مەزمۇن بار. بىرى، بارىسغان ھاۋاسى ياخشى كاشغەرنى «ئوردۇكەنت» قىلىپ سەلتەنەت سۈرگەن ئافراسياب زامانىسىدىلا مەۋجۇت بولغان؛ يەنە بىرى، ئۇزاق زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ شەھەر ۋەيرانچىلىققا ئۇچراپ كەتكەن بولسا، ئۇيغۇر خانلىقى زامانىسىغا كەلگەندە، بالاساغۇن شەھىرىنى بىنا قىلغان ئۇيغۇر خاقانى ئۆزىنىڭ خانلىق يىلقىسىنى باققان بارىسغان ئىسىملىك ئات باقارىنىڭ نامى بىلەن ئەسلى شەھەرنىڭ ئورنىدا يېڭى بىر شەھەر بىنا قىلغان.

شۇنى ئايدىڭلاشتۇرۇشقا تېگىشلىككى، بۇ يەردىكى «ئات باقار» ئادەتتىكى چوپان ئەمەس، ئاددىي بىر چوپاننىڭ نامى بىلەن بىر شەھەرگە نام بېرىش قەدىمكى زامانىدىكى بىر فېئودال

پادىشاھنىڭ ئىرادىسىگە ماس كەلمەيدۇ. بۇ يەردىكى «ئات باقار» يۇقىرى مەرتىۋىلىك ئەمەلدار. بۇنى بىز مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «ئەل ـ aL» دېگەن سۆزىگە بەرگەن مۇنۇ شەرھىسىدىن ئوچۇق بىلىمىز:

«ئەل ئاتنىڭ يەنە بىر خىل ئىسمى. ئات تۈركىلەرنىڭ قانىتى بولغانلىقتىن، ئاتنى ‹ئەل› دەپمۇ ئاتايدۇ. ‹ئات باقار› نى ‹ئەل باشى› دېيىش شۇنىڭدىن كەلگەن. بۇ ‹ۋىلايەت باشلىقى› دېگەن سۆز بولسىمۇ، بۇنىڭدىن ‹ئات باقار› دېگەن ئۇقۇم ئاڭلىنىدۇ»[77].

دېمەك، بارىسغان ئۇيغۇر خانىنىڭ يەتتەسۇ ئۆلكىسىگە قويغان ۋالىسى بولۇپ، ئۇنىڭ كۆرۈنەرلىك خىزمىتى شەرىپىگە بارىسغان شەھىرى بىنا قىلىنغان. ئۇيغۇر خانلىقى زامانىسىدا خاقانلار ئۆز نامىدا خانىش ـ قاتۇنلار نامىدا، تېگىن ـ شاھزادىلەر نامىدا، جۈملىدىن خان جەمەتىنىڭ يۇقىرى تەبىقە مۆتىۋەرلىرى نامىدا شەھەر بىنا قىلىش بىر ئەنئەنىۋى ئادەت بولغان.

5. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قويۇق بولغان. بۇنىڭدا بالاساغۇننىڭ بىنا قىلىنىشى مۇھىم يىپ ئۇچى قىلىنغان.

بالاساغۇن بىنا قىلىنغاندىن تارتىپ تا قىتان خانلىقى زامانىسىغىچە بولغان ئۇزۇن بىر جەريان ئىچىدە ئونىڭ ۋە ئۇ مەركەز قىلىنغان رايونلارنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى بولغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى يېتەكچىلىك رول ئوينىغان. بۇلارنىڭ ئاساسىي ئاھالە بولۇش هالىتى ۋە يېتەكچىلىك رول ئويناش هادىسىسى بالاساغۇن شەهىرى بىنا قىلىنىشى بىلەن تەڭ باشلانغان ئەمەس. ئونىڭ ئۇزاق تارىخىي جەريانى ۋە ئىجتىمائىي ئاساسى بار. بۇ توغرۇلۇق تۆۋەندە پاكىتلىق ماتېرىياللار بىلەن قىسقىچە تونۇشۇپ ئۆتىمىز.

ئېلىمىزنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى جۇملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى تەتقىق قىلىدىغان مۇتەخەسسىس ۋە ئالىملارنىڭ هەممىسى ئۇچۇن چۇشىنىشلىك بىر نۇقتا شۇكى، ئۇيغۇرلار ئېلىمىزنىڭ تارىخ سەهنىسىگە چىقىقاندىن باشلاپ نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۇرگەن، مىڭ نەچچە يىللىق تارىخىي جەريانىدا بېسىپ ئۆتكەن، ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنى دىڭلىڭلار（丁零）، ئېگىز هارۋىلىقلار（高车、勅勒）، تېلىلار（铁勒）دىن باشلاپ هېسابلىغان تەقدىردىمۇ 2000 يىلدىن ئارتۇق تارىخنى بېسىپ ئۆتكەن[78].

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى مىلادىيىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى يىللاردىن باشلاپلا بالاساغۇننىڭ جۇغراپىيىلىك رايون چەمبىرىكى بولغان يەتتەسۇ ۋە ماۋەرائۇننەھر رايونىدا جانلىق ۋە ئۇنۇملۇك پائالىيەت قىلىشقا باشلىغان. مەسىلەن:

فېي سوڭ نەقىل ئېلىپ ئىزاھلىغان «ۋېي سۇلالىسى خاتىرىلىرى. غەربىي روڭلار ھەققىدە قىسسە» («魏略.西戎传» 裴松之注引) «خۇدى (خۇگې ـ ئوغۇز) لار خانلىقى پامىرنىڭ شىمالىغا، ئۇيسۇنلارنىڭ غەربىي شىمالىغا، كانگىيىنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان. ئەسكىرى 10 مىڭدىن ئارتۇق»، «دىڭلىڭلار خانلىقى كانگىيە (سەمەرقەنت) نىڭ شىمالىغا جايلاشقان، 60 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى بار» دەپ يېزىلغان.

ئوغۇزلار سىماچىيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە بەنگۇنىڭ «خەنناممە» سىگە «ئۇجىي ـ ئۇگې» (乌揭)، «خۇجىي ـ خۇگې» (呼揭) دەپ پۈتۈلگەن. ئالىملار بۇ قوۋملار تۈركىي تىلدا سۆزلىشەتتى[79]. ئۇجىي ـ خۇجىلار بولسا ئوغۇز ـ ئوغۇر ياكى «ئۇيغۇر» دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئەڭ دەسلەپكى خەنزۇچە يېزىلىشى دەپ ھېسابلاشتى[80]. «ئوغۇزنامە» دە ئوغۇزخاننىڭ «مەن ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى» [81]، دېيىلىشى قەدىمكى زامانلاردا «ئۇيغۇر» بىلەن «ئوغۇز» نىڭ ئەمەلىيەتتە بىر ئىسىمنىڭ ئىككى خىل يېزىلىشى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئېلىمىز ئالىملىرىدىن پروفېسسور ماچاڭشۇ بىلەن پروفېسسور سېنجۇڭمىيەنلەر بۇلارنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى دەپ ھېسابلايدۇ. «ئوغۇزنامە» دىمۇ بۇ نۇقتا روشەن ھالدا يورۇتۇلغان.

يۇقىرىقى نەقىلدە تىلغا ئېلىنغان كانگىيە ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىدىكى چۇ دەريا‌سى بىلەن تالاس دەريا‌سى ساھىلىدىكى قەدىمكى ئەل. بۇ دېڭلىڭلار قايسى ۋاقىتتا كانگىيىگە بېرىپ

ئورۇنلاشقان. ئۇلارنىڭ نوپۇسى قانچىلىك، ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولغان. بۇ مەسىلە توغرۇلۇق «شىنجاڭ مىللەتلەر قامۇسى» دا ئېنىق بايان بېرىلگەن.

بۇ يەردە تېخىمۇ كونكرېت بايان قىلىدىغان مۇنداق بىر قانچە نۇقتا بار. بىرى، يەتتە سۇ ۋە سۇغدىيانا يەنىمۇ ماۋەرائۇننەھر رايونىدىكى دېڭىلىكلار مىلادىيىدىن بۇرۇنقى I ئەسىردىن تارتىپ تا تاڭ سۇلالىسى زامانىسىغىچە ئاشۇ زېمىندا داۋاملىق ياشاش جەريانىدا ئۇلارنىڭ نوپۇسى ناھايىتى كۆپىيىپ، توققۇز ئايماقتىكى ئاساسلىق قوۋم بولۇپ قالغان؛ ئىككىنچى، ئورقۇن ۋادىسىنى مەركەزلىگەن ئۆزلىكە قىلىپ خانلىق تىكلىگەن، شىمالىي دېڭىلىكنىڭ قەبىلىلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى بولغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى «ئۇيغۇر» نامى ئاستىدا مۇستەھكەم ئىتتىپاقلىشىپ، يىپەك يولىدا يېڭىۋاشتىن جانلانغاندىن كېيىن غەربىي دېڭىلىكلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولغان توققۇز جاۋۇپ غۇزلىرىمۇ شەرقىي شىمالدىكى قېرىنداشلىرىنىڭ تەسىرى بىلەن ئۆزلىرىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتىغان.

ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تاشقى موڭغۇلىيىدىكى بايبالىق ـ ئوردۇ بالىق (قارا بالغاسۇن) شەھىرىنى مەركەز قىلىپ خانلىق تىكلىگەندە ئىجتىمائىي، سىياسىي سەۋەبلەردىن باشقا، قانداشلىق مۇناسىۋەتنى ئويلىشىپ كۆرگەن ئاساستا، كۆپ قېتىم ھەربىي يۆرۈش قىلىپ، يەتتەسۇ ۋە ماۋەرائۇننەھر ھەم ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارنى بىرلىككە كەلتۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە موڭغۇل يايلاقلىرىدىن زور بىر تۈركۈم ئۇيغۇر قەبىلىلىرى يېڭىۋاشتىن بۇ ئۆلكىلەرگە كېلىپ ئۇ يەردىكى قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىكتە ئىگىلىك تىكلەپ، مەزكۇر ئۆلكىنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيىتىنى يۇكسەلدۈرۈشكە كۈچ چىقارغان. بۇنىڭدا مۇنداق پاكىتلار بار:

1. بايانچور خاقان تەختكە چىقىپ مىلادىيە 747 ـ يىلى

بىر قېتىم غەربكە يۈرۈش قىلىپ، چۇ، تالاس دەريا-سى ۋادىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن ۋە ئۇ يەردە بالاساغۇن شەھىرى قاتارلىقلارنى بىنا قىلغان.

2. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ 9 ـ ئەۋلاد خانى سۆيىنگىل خاقان (795 ـ 805 ـ يىللىرى خان بولغان) زامانىسىدا ئورقۇن ئۇيغۇرلىرى 2 ـ قېتىم كەڭ كۆلەملىك غەربكە يۈرۈش قىلىپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى كۈسەن ۋە بالاساغۇن، سىر دەريا-سى ساھىلى ھىندىستان ۋە پېرسىيىنىڭ چېگرىلىرىغىچە يېتىپ بارغان[82]. يەنى ئىنچۇ دەريا-سى (سىر دەريا-سىنىڭ يۇقىرى ساھىلىدىكى نارىن دەريا-سى) ۋە پەرغانە ئەتراپلىرىغىچە باشقۇرۇش دائىرىسىدە بولغان[83].

3. ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى ئىچكى ـ تاشقى تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن 840 ـ يىللارغا كەلگەندە مۇقەرر بولۇپ، ئۇچ ـ تۆت تارماققا بۆلۈنۈپ، جەنۇب ۋە غەربكە قاراپ كۆچكەندە بىر تارماق يەتتەسۇ ۋە پەرغانە ئويمانلىقىغا بارغان ھەم ئۇلار بۇ يەردە تېزلىك بىلەن ھۆكۈمران قەبىلىگە ئايلانغان. بۇ بىر تاسادىپىلىق بولماستىن، بەلكى تارىخىي ئايلىنىش. يەنى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى كۆچۈپ بېرىشتىن ئىلگىرىلا ئالتاي ۋادىسى، يەتتەسۇ ۋە ماۋەرائۇننەھر رايونىدا نۇرغۇن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى، دېڭىزلارنىڭ قالدۇق قەبىلىلىرى ۋە قارلۇقلار، ياغمىلار، چىگىللەر ۋە تۈركەشلەر بار ئىدى. قارلۇق، ياغما، چىگىل ۋە تۈركەشلەر باشقا ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىكتە ياشاش جەريانىدا «ئۇيغۇر» نامى ئاستىدا ئۆز نامىلىرىنى يوقاتتى ۋە ئۇيغۇر مىللىتىنى زورايتتى.

6. قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى

1) غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى دەۋرى ۋە ئۇيغۇرلار

مىلادىيە 840 ـ يىللىرى ئىچكى ئىزا، تەبىئىي ئاپەت ۋە قىرغىنچىلارنىڭ ھۇجۇملىرى سەۋەبلىك ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى بىر نەچچە تارماققا بۆلۈنۈپ غەربكە كۆچكەن. ئۇلارنىڭ غەربكە كۆچكەنلىكىنى ھەققىدە «يېڭى تاڭنامە» 217 ـ جىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە «پانتېگىن باشچىلىقىدىكى 15 قەبىلە قارلۇقلار يۇرتىغا كەتتى» دېيىلگەن.

بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان پانتېگىننى بەزىلەر قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قورغۇچىسى دەپ قارىسا، بەزىلەر، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى، يەنە بەزىلەر گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى دەپ ھېسابلايدۇ. مېنىڭ قارىشىمچە، پانتېگىن 15 قەبىلىنى باشلاپ، غەربكە كۆچكەندىن كېيىن يېڭى بىر ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاساسىنى قۇرغان، ئەمما ئۇزۇن ئۆتمەي پانتېگىن جەمەتى ئىككى جەمەتكە ئايرىلىپ، بىر تارماق جەمەت قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنى، بىر تارماق جەمەت قاراخانىيلار سۇلالىسىنى شەكىللەندۇرگەن. چەت ئەل ئالىملىرى، بولۇپمۇ ياپونىيە ئالىملىرىنىڭ بۇ ئىككى خانلىقنى بىرلەشتۇرۇپ، غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى دەپ ئاتىشى مۇشۇنداق بىر ھادىسىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان بولسا كېرەك.

بىرقاتار تارىخىي ماتېرىياللاردا قوچو ئۇيغۇرلىرى بىلەن

قاراخانىيلارنىڭ تېررىتورىيىلىرى ئېنىق پەرقلەندۈرۈلمەي، ئارىلاش بايان قىلىنىشىمۇ بۇ نۇقتىنى يەنە بىر قېتىم روشەنلەشتۈرىدۇ. بۇ توغرىسىدا توختىلىشقا توغرا كەلسە، تۆۋەندىكىلەرنى بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يىپەك يولىدا تۇنجان ئورنى بەك مۇھىم بولغان. ئۇلارنىڭ جەنۇبتىكى چېگرا سى كۇسەن (كۇچا) غىچە يېتىپ بارغان. غەربىي چېگرا سى تولىمۇ كەڭ بولغان. ئۇ كۇچەيگەن چاغلاردا يەتتەسۇ ۋە ماۋەرائۇننەھر ئەتراپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئاجىزلاشقان چاغلىرىدا بۇ رايوندىكى توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرى ئۆز ئالدىغا سۇيۇرغاللىق يۇرگۈزگەن. تارىخىي ماتېرىياللاردا بۇ ھەقتە قىممەتلىك خاتىرىلەر ساقلانغان. مەسىلەن، X ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرى پارسچە يېزىلغان «ھۇدۇدۇلئالەم» دە تۇرپان (چىنجىكەنت)، بەشبالىق (پەنجىكەنت) توققۇز ئوغۇزلار پايتەختى»، «تۇركىي تىللىق قوۋملار ئىچىدە بۇ ئۇلۇس (توققۇز ئوغۇز) ئەڭ چوڭى، توققۇز ئوغۇزلار قەدىمدىن باشلاپ ئادەم سانى ئەڭ كۆپ بىر قوۋم، قەدىمكى زامانلاردا پۈتۈن تۇركىستان پادىشاھلىرى توققۇز ئوغۇزلاردىن چىققان. ئۇلار ئۇرۇشقا ناھايىتى ماھىر بىر قوۋم، زور مىقدارىدىكى قوراللار بىلەن قوراللانغان»[84]. «توققۇز ئوغۇزلارنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە چىن ئىلىدىن باشلىنىپ، جەنۇبىي تىبەتنىڭ بىر قىسمى ۋە قارلۇقلار بىلەن، غەربىي قىسمى قىرغىزلارنىڭ بىر قىسمى، شىمالىي تەرىپىمۇ قىرغىزلار بىلەن چېگرىلىنىدۇ»[85]. يەنە مەسئۇدىنىڭ «مۇرۇج ئەد داخاب»، «ئالتۇن يايلاق» (947 — 944 - يىلى)، گەردىزىنىڭ «زەينۇلئەخبار» (1048 — 1052) ناملىق كىتابلىرىدا پەرغانە ۋە تاشكەنت ئەللىرىنىڭ توققۇز ئوغۇزلارغا تەۋەلىكى تىلغا ئېلىنغان. مەسئۇدى مۇنداق يازغان: «توققۇز ئوغۇزلار خۇراسان بىلەن چىن ئىلى ئارىلىقىغا جايلاشقان...

بۇگۇنكى كۈنلۈكته (مىلادىيه 934 — 944 ـ يىللار كۆزده تۈتۈلغان ـ نەقىلچىدىن) پۈتۈن تۈركىي تىللىق قوۋملار ئىچىده ئەڭ جاسارەتلىك، ئەڭ كۈچلۈك، هەرقانداق خانلىقىقا قارىغاندا ناهايىتى ياخشى باشقۇرۇلغان بىر خانلىق بولۇپ هېسابلىنىدۇ»، «ئۇ خانلىق چىن ئىلى بىلەن خۇراسان ئارىسىدىكى دەشتى بايازان ئوتتۇرىسىدا. ئۇ ئۇيغۇر خاقان (Uyghurkhan) دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. تۈركىي تىللىق قوۋملار ئىچىده هېچكىمۇ بۇ خاقان بىلەن ئۇرۇش ـ تالاش قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ»[86]. ئىبن هەۋقەل (Ibn Hauqal) ئىشلىگەن «دۇنيا خەرىتىسى» ده سىر دەريانىڭ مەركىزىي جۇڭگوغىچه بولغان كەڭ زېمىن ئۈستىگه «توققۇز ئوغۇز» ئىبارىسى چۈشۈرۈلگەن[87]. بۇ يەرده تىلغا ئېلىنغان «توققۇز ئوغۇز» «ئۇيغۇر» ناملىنىڭ يەنه بىر ۋاريانتىدىن ئىبارەت. قوچو ئۇيغۇرلىرى، جۈملىدىن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ غەربىي چېگراسىنىڭ غەربىي ئونتۇرا ئاسىيانى ئۆز ئىچىگه ئالىدىغانلىقى توغرۇلۇق مەلۇمات خەنزۇچه ۋە ئۇيغۇرچه هۆججەتلەردىمۇ ئۇقۇشلۇق ئىبارىلەر بىلەن خاتىرىلەنگەن. مەسىلەن، شىمالىي سوڭ سۇلالىسى (960 — 1127) نىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندى 980 ـ يىلى يازغان «قوچوغا ئەلچىلىككه بېرىش» ناملىق كىتابىدا قوچۇ ئۇيغۇرخانلىقىنىڭ «زېمىنى جەنۇبتا خوتەنگىچه، غەربىي جەنۇبىي ئەرەب ـ پارسقا، غەربىي هىندىستان، پىشاۋۇر، قارلىقتاغ (هىندىقۇش)، كۆكئارت تېغىغا تۇتاشقان، مىڭلىغان يول ئۈزۈنلۇقتا» دەپ يازغان. قەدىمكى بىر ئۇيغۇرچه هۆججەتتىمۇ غەربىي چېگرا تاشكەنتنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى چىرچىككىچه بارىدۇ[88]، دېيىلگەن.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشىمۇ قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئوخشاش ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مۇنەرز بولۇپ غەربكه كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن

مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، قاراخانىيلار بىلەن «بەشبالىق (ياكى قوچو ـ نەقىلچى) نىڭ خانلىق جەمەتى بىر مىللەت ئىدى»[89]. ئۇلار ئوخشاشلا «توققۇز ئوغۇز ياكى توققۇز ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيىتى ئىدى»[90]، «ئۇلار ئارىسىدا XI ئەسىرنىڭ بېشىدا دىنىي زىددىيەت كۈچەيگەندە بىر پۈتۈن غەربىي ئۇيغۇر خانلىقى ئىككىگە ئايرىلىپ كەتكەن»[91]. دېمەك، خېلى بىر مەزگىل بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ـ توققۇز ئوغۇزخانلىقى كۈچلۈك ئورۇندا تۇرغان چېغىدا شىنجاڭنىڭ كۆپ جايلىرى بۇ خانلىقنىڭ تەركىبىدە بولغاندىن باشقا، ئالتاي ۋادىسى، يەتتەسۇ، پەرغانە قاتارلىق جايلارمۇ ئوخشاشلا بۇ خانلىق تېررىتورىيىسى ئىچىدە بولغان، ئىككى خانلىق بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن كۈچىنىڭ دەرىجىسىگە قاراپ، شىنجاڭغا قوشنا غەربىي ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى قوچو ئۇيغۇر خانلىقى باشقۇرغان، بەزىدە قاراخانىيلار سۇلالىسى باشقۇرغان. بولۇپمۇ XI ئەسىرلەردىن كېيىن بۇ رايوندا قاراخانىيلارنىڭ تەسىرى ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن.

2) قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتى

بۇ يەردە تەكىتلەشكە تېگىشلىك مۇنداق بىر نۇقتا بار. ئۇ بولسىمۇ، قاراخانىيلار خان جەمەتى ئۇيغۇر ئىكەن، ئۇنداقتا ئۇيغۇرلارنىڭ قايسى قەبىلىسى خان چىقىدىغان قەبىلە ئىدى، دېگەن مەسىلە. چۈنكى، بۇ نۇقتا بۇ يەردىمۇ بىر قېتىم ئېنىقلىۋېتىلمىسە، ئوتتۇرىغا قويۇلماقچى بولغان قاراشنىڭ قاراتمىلىقى روشەنلەشمەي قالىدۇ. شۇ نەرسە ئايدىڭكى، «ئۇيغۇر» نامى ھەم قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئورتاق نامى، ھەم ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇز قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئىچىدىكى بىر يېتەكچى قەبىلە «ئۇيغۇر» دېگەن نامدا ئاتالغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە غەربىي ئۇيغۇر خانلىقى تېررىتورىيىسىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى «ئۇيغۇر» دېگەن ئورتاق نامدىن باشقا «توققۇز

ئوغۇز» دېگەن ئورتاق نامدىمۇ ئاتالغان[92]. توققۇز ئوغۇز قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئىچىدىكى «ئۇيغۇر» دېگەن ھۆكۈمران بىر قەبىلە ئۆز نۆۋىتىدە يەنە «توققۇز ئوغۇز» دېگەن نامنىمۇ ئىشلەتكەن[93]. مەھمۇد كاشغەرى ئىسلام ئېتىقادى تەسىرىدىن شىمالدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن جەنۇبتىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بۆلۈنۈش يۈز بەرگەنلىكى سەۋەبلىك ئارىدا كۆرۈلگەن نىزاغا ئاساسەن قاراخانىيلار زېمىنىدىكى توققۇزئوغۇز (ئۇيغۇر) لارنى «تۈرك»، بۇ خانلىقنىڭ خان جەمەتى قەبىلىسىنىمۇ «تۈرك» دەپ ئاتىغان. بۇ ھەقتە زامانىمىز تارىخشۇناسلىرىنىڭ قارىشىدا ئىختىلاپ يوق.

قاراخانىيلار ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان بىر خانلىق بولسىمۇ، نېمە ئۈچۈندۇر، بىر قىسىم ئالىملار ئوخشىمىغان پىكىرلەرنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇپ كېلىشكەن. بەزىلەر «ياغما» قەبىلىسى خان جەمەت قەبىلىسى ئىدى، دېگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇنىڭ پاكىت ئاساسى تولىمۇ ئاجىز بولۇپ، ئومۇمىيۈزلۈك قوللاشتىن خېلىلا يىراق. قازاقستان ئالىمى ئۇ. مەمەتاخونوۋ[94]، جۇڭگو ئالىملىرىدىن ۋاڭ رېنى (1935 ـ يىلى)[95]، فېڭ جياشىڭ (1958 ـ 1981)[96]، لى فۇتۇڭ (1963 ـ يىلى)[97]، فەن ۋېنلەن (1965 ـ يىلى)[98]، لىۋېيتاڭ (1975 ـ يىلى)[99]، ۋاڭ جۈلەي (1977 ـ يىلى)[100]، تاڭ كەيجىئەن، ۋاڭ شۈكەي (1984 ـ يىلى)[101]، لىۋ زىشاۋ (1985 ـ يىلى)[102]، ۋېي لياڭتاۋ (1986 ـ يىلى)[103]، ياڭ شىڭمىن (1991 ـ يىلى)[104]، لىن گەن، گاۋ زىخوۋ (1995 ـ يىلى)[105]، ئىبراھىم مۇتئىي (1996 ـ يىلى)[106]، چېيەن بوچۈەن (1997 ـ يىلى)[107] قاتارلىقلار ئۇيغۇر قەبىلىسى خان جەمەتى قەبىلىسى ئىكەنلىكىنى بىردەك كۆرسىتىپ ئۆتكەن. بەزى غەرب ئالىملىرىمۇ ئاللىبۇرۇن بۇ نۇقتىنى تەكىتلىگەن.

ياپونىيە ئالىملىرىدىن كۈۋاتا روكۈرو ـ ساڭتىيەن

لیـۇلاك (桑田刘郎)[108]، ئابـی تاكېـئو ـ ئەنبـۇجیەنفۇ (安部健夫)[109]، مـوری یاسـۇ تاكـاۋ ـ سېـن ئـەنشـیاۋفـۇ (森安孝夫)[110] قاتارلىقلارمۇ غوبى ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربكە كۆچۈپ، پامىرنىڭ غەربىدە تەسىرلىك پائالىيەتلەرنى قىلغانلىقى توغرۇلۇق ئەتراپلىق ئىزدىنىپ، قايىل قىلىش كۆچىگە ئىگە كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

بۇ ئالىملارنىڭ قاراخانىيلار سۇلالىسىدە ئۇيغۇرخان جەمەت قەبىلىسى دېيىشتە بىرەر پاكىتى بارمۇ؟ ئېنىقكىسى، ئۇلار پاكىتسىز گەپ قىلمايدۇ. بۇ توغرۇلۇق ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى خەنزۇچە تارىخنامىلىرىدە ماتېرىياللار بار. بۇنىڭدىن باشقا شەرقشۇناس مىنورىسكى (Minoriskiy) نىڭ «مەرۋەزىنىڭ چىن، تۈركىيە ۋە ھىندىستان ھەققىدە ئېيتقانلىرى» ناملىق كىتابىنىڭ 12 — 21 ـ بېتى (1942 ـ يىلى لوندۇن نەشرى) دە مۇنداق بىر جۈملە گەپ بار بولۇپ، ئۇ بىزنىڭ دىققىتىمىزنى قوزغايدۇ:

قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن لياۋ (قىتان) سۇلالىسىنىڭ يېقىن مۇناسىۋىتى بار ئىدى، ئەرەبلەردىن مەرۋەزى (Marvazi) نىڭ خاتىرىسىدە يېزىلىشىچە، لياۋ سۇلالىسىنىڭ شېئىڭ زوڭ خانى تەيپىڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 1024 ـ يىلى) بىر ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئافغانىستاندىكى غەزنەۋىلەر سۇلالىسىگە ئەۋەتكەندە، سۇلتان مەھمۇد (930 — 998 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) قا بىر پارچە مەكتۇپ ئېلىپ بارغان بولۇپ، شۇ خەتتە دېيىلىشىچە، قىتانلار مەلىكىسى ئۇيغۇر قاراخانىيلار سۇلالىسى قادىرخان (Kadirhan) نىڭ ئوغلى چاغرىتېگىنگە ياتلىق قىلىنغان. قادىرخان بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، غەزنەۋىلەرگە باردىغان يولنى ياسىتىۋالغان، ئىككى ئەل ئوتتۇرىسىدىكى ئەلچىلەرنىڭ بېرىپ كېلىشى ئاسانلاشقان»[111].

دېمەك، «ئۇيغۇر قاراخانىيلار» دېگەن سۆزنى مەرۋەزى

كىتابىدا تىلغا ئالغانلىقى، ئۇنىڭ بۇ گەپنى قىتانلار خانى شىڭ زوڭنىڭ بايانلىرىغا ئاساسەن يازغانلىقىنى بىلىش تەس ئەمەس.

خەتتە تىلغا ئېلىنغان «قادىرخان» يۈسۈپ قادىرخان بولۇپ، ھەقىقەتەن ئاشۇ يىللاردا چوڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان ۋە كاشغەردىكى ئوردىدا تۇرغان. تۇتۇنىڭ «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» (辽史) 16 جىلد، «شىڭ زوڭ 7 ـ» خاتىرىسىدە قاراخانىيلارنىڭ قىتانلاردىن مەلىكە سورىغانلىقى (مىلادىيە 1015 ـ يىلى)، مىلادىيە 1021 ـ يىلىغا كەلگەندە بىر مەلىكىنىڭ ياتلىق قىلىنغانلىقى توغرىسىدا خاتىرە بار. بۇ مەزمۇنزىنىڭ دېگەنلىرىگە ماس كېلىدۇ. قاراقىتانلار پادىشاھىنىڭ «ئۇيغۇر قاراخان» دېيىشى مۇناقىلا دەپ قويغان گەپ ئەمەس. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىنى ئوبدان بىلىدۇ. ئۇيغۇرلار ئورقۇن ۋادىسىنى مەركىزىي رايون قىلىپ خانلىق تىكلىگەندە قىتانلار 100 يىلغا يېقىن ئۇيغۇرلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. 840 ـ يىللىرى بۇ ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن قىتانلار زېمىنىدە ئەمەل تۇتقان ئۇيغۇرلار بىر قانچە جەمەت بولۇپ شەكىللىنىپ، قىتانلار بىلەن بىرلىكتە ياشاپ كەلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ شۇلۇجەمەتى قىتانلارنىڭ خان جەمەتى بىلەن قۇدا ـ باجا بولىدىغان جەمەتكە ئايلانغان. شۇنىڭدىن كېيىنكى قىتانلار دۆلەت قۇرغان 200 يىللىق تارىختا 9 نەپەر داڭلىق ئۇيغۇر خانىش، 22 نەپەر يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار ئۆتكەن. قىتانلار ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلگەندىن كېيىن دەسلەپكى چاغلاردا قوچو ئۇيغۇرلىرى ۋە قاراخانىيلار بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتىن ساقلىغان.

بىرىنچى، قىتان خانلىرىنىڭ ئانا جەمەتى ئۇيغۇر بولغانلىقى ئۈچۈن، ھېسسىيات جەھەتتىنمۇ يېقىنلىق ھېس قىلىپ، يۈسۈپ قادىرخاننى تارىخقا ھۆرمەت قىلغان ئاساستا «ئۇيغۇرقاراخان» دەپ ئاتىغان بولسا كېرەك.

ئىككىنچىسى، مەسئۇدى «ئالتۇن يايلاق» (Murudjadh — dhab) نامليق كىتابىدا توققۇز ئوغۇزلارنىڭ خانى «Uyghurkhan» دەپ ئاتىلىدۇ دېيىلگەن. قوچو ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى توققۇز ئوغۇزلار بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ خاقانىنىڭ «ئۇيغۇرخان» دەپ ئاتىلىشى تارىخىي ئەھمىيىتكە ئۇيغۇن.

ئوچىنچى، مىلادىيە X — XI ئەسىرلەردە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «ئارسلان» ئېتىقادچىلىقى بەكلا كۈچىيىپ كەتكەن. بۇ غوبى ئۇيغۇرلىرىنىڭ شىنجاڭغا ۋە ئۇنىڭغا قوشنا رايونلارغا كۆچكەندىن كېيىن ئىدېئولوگىيە ساھەسىدە ئۆزگىچە مەھەنىيەت ھادىسى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىققانلىقىنىڭ ئالامىتى ئىدى. بۇ خىل ھادىسە مىللەت، خاقان ناملىرىغا «ئارسلانخان» سۆزىنىڭ قوشۇش قاتارلىق تەرەپلەردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان ھەم ئەينى شارائىتتا ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي يۇرتتا قۇرغان ھەر قايسى خانلىقلىرى ئارىسىدىكى ئېتنىك ئوخشاشلىقىنى روشەنلەشتۇرىدىغان ئېنىق بەلگىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. قاراخانىيلار «ئارسلان قاراخان» ۋە «ئارسلان ئېلىك» دەپمۇ ئاتىغان[112]. قوچو (شىجۇ 西州 — غەربىي ئوبلاست) ئۇيغۇرلىرى «ئارسلانخان» (汉 师子王阿厮兰) [113] دېيىلگەن. كۈسەن ئۇيغۇرلىرى «ئۆز ئېلىدىكىلەر ئۆزلىرىنى ئارسلانخان» (其国自称师子王) [114] دەپ ئاتىلىدۇ، دېيىشكەن. ئۇدۇن خانى ئۈسارا تەكىرخان ياكى ۋىسارا سامخاۋا (婆缚迟圣天尉即李 ، 912 — 966 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان.) مۇ «ئارسلانخان» دەپ ئاتالغان. گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ھەم «ئارسلان ئۇيغۇر» نامى بولغان بولۇپ، ئۇلار «گەنجۇ ئۇيغۇر ئارسلان قەبىلىسى» (甘州回鹘阿萨兰部) دېگەن نامنى ئىشلەتكەن[115]. ئومۇمەن، غوبى ئۇيغۇرلىرى غەربىي يۇرتقا سۈرۈلگەندىن كېيىن «لياۋ سۇلالىسى

تارىخى» (辽史) ، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» (宋史) قاتارلىق خەنزۇچە كلاسسىك كىتابلاردا «ئارسلان ئۇيغۇرلىرى (回鹘阿萨兰) ، «ئۇيغۇر ئارسلان» (阿萨兰回鹘) دەپ، ئۇلارنىڭ خانلىقلىرى (مەسىلەن، قوچو ئۇيغۇر ئىلى، گەنجۇ ئۇيغۇر ئىلى قاتارلىقلار) «ئارسلان ئۇيغۇر ئىلى» دەپ ئاتالغان[116] .

غەربىي يۇرتتا شەكىللەنگەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قانچە خانلىقلىرىدىكى ئاساسىي ئاھالىسىنىڭ «ئارسلان» غا بولغان چوقۇنۇشى ياكى ئۆز مىللىتى ۋە خانلىرىنىڭ نامىنى «ئارسلان» بىلەن سۈپەتلەپ ئاتىشى «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى» (西回鹘国) دەۋرىدە تاسادىپىي ئوتتۇرىغا چىققان ھادىسە بولماستىن، بەلكى بۇ ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى زامانىسىدىن باشلانغان. ھەتتا ئۇنىڭ تارىخى مىلادىيىدىن بىر قانچە ئەسىر بۇرۇنقىسى چاغلارغا تۇتىشىدۇ. مەسىلەن، سىماچىيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» (史记) ، بەنگۇنىڭ «خەننامە» (汉书) دېگەن كىتابلىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئالتاي تېغى ئەتراپىدا ياشىغان خۇجى (呼 — 揭 غۇز) ، تەڭرىتېغىنىڭ ئەتراپلىرىدا ياشىغان ئۇجى (乌 — 揭 ئوغۇز) لار شىرغا چوقۇنغان، «شىر ئۇلارنىڭ تۇتېمى بولۇپ، بىزەكلەرگە ئۇلارنىڭ سۈرىتى چۇشۇرۈلەتتى»[117] ، مىللىي ئېتىقادتا قايتا ھاياتىي كۈچىنىڭ بەرق ئۇرغۇزۇش مىللەتلەر تارىخىدا كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان ئادەتلەرنىڭ بىرى. ئۇيغۇرلار بىرقانچە يىرىك قەبىلىلەردىن شەكىللەنگەن بولغانلىقى ئۈچۈن، ئوخشىمىغان تۇتېمغا چوقۇنغان. بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئېتىقاد ئوبيېكتلىرى مىللىي ئېتىقاد مەركىزىگە يىغىلغاندىن كېيىن خېلى ئۇزۇن مەزگىلگىچە ئۆزلىرىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى جارى قىلدۇرغان. «ئارسلان» (شىر) غا چوقۇنۇش ئۇيغۇر مىللىتىگە قېتىلغان غوللۇق قەبىلىلەردىن بىرىنىڭ تۇتېمى بولۇپ XII — IX ئەسىرلەرگە كەلگەندە بۇ خىل ئېتىقاد قەبىلە

ئېتىقاد دەرىجىسىدىن ھالقىپ، مىللىي ئېتىقاد ھالىتىدە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرغان.

تۆتىنچى، خەنزۇچە كلاسسىك تارىخنامىلەردە غوبى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا سۈرۈلۈشى بىلەن قاراخانىيلارنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا مول ماتېرىياللار ساقلانغان.

غوبى ئۇيغۇرلىرى قۇرغان ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى مۇنقەرز بولۇشتىن ئىلگىرى، ئۇنىڭ غەرب تەرەپتە تىزگىنلەپ تۇرغان يەرلىرى پۈتكۈل جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنى، كېنگىت (قاراشەھەر)، كۇسەن ۋە پامىرنىڭ غەربىدىكى ئىسسىقكۆل رايون (قاتارلىق جايلار) نى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ رايونلاردا ئاساسەن قارلۇقلار، ياغمىلار ۋە چىگىللەر ياشايتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارغا بېقىندى قەبىلىلەر ئىدى. ئۇيغۇرلار بۇ بېقىندى قەبىلىلەرگە نازارەتچى بەگلەرنى ئەۋەتەتتى ياكى ئۇلارنى ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىگە سۈيۈرغال قىلىپ بېرەتتى ۋە بۇ ئاقسۆڭەكلەرنى مىراسخور ئاقساقاللاردىن قىلىپ تەيىنلەيتتى. مۇشۇلارغا ئاساسەن «ھودۇدۇلئالەم» دېگەن كىتابتا «پۈتۈن تۈركىستاندىكى پادىشاھلارنىڭ ھەممىسى توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇر) قەبىلىلىرىدىن ئىدى»[118]، دەپ خاتىرىلەنگەن. مىلادىيە 840 ـ يىلى پانتېگىن 15 قەبىلە ئۇيغۇرنى باشلاپ غەربكە كۆچتى. ئۇزۇن ئۆتمەي (يەنى 856 — 857 ـ يىللىرى) پانتېگىن (庞特勒) ئۆزىنى «خاقان» دەپ ئاتاپ غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ ئاساسىنى سالغان.

تارىخشۇناسلىق ساھەسىدە پانتېگىن بىر قانچە غەربىي ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغۇچى دېگەن قاراش بار:

1) پانتېگىن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى[119].

2) پانتېگىن قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ

قۇرغۇچىسى[120].

3) پانتېگىن كۈسەن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى.

4) پانتېگىن گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى.

ھەر تەرەپلىمە ئەھۋالغا قارىغاندا پانتېگىننى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تۆت غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ ئورتاق قۇرغۇچىسى بولسا كېرەك دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك جاۋاب بېرىش مۇمكىنچىلىكى بار. غوبى ئۇيغۇرلىرى غەربكە كۆچكەندە، پان تېگىن باشچىلىقىدا ئەنئەنىۋى يايلاق يولى بىلەن مېڭىپ ئاۋۇال بەشبالىققا يېتىپ بارغان. ئۇلار يېتەرلىك ئوتلاقلارنى ئىگىلەش مەقسىتىدە تەدرىجىي يوسۇندا تارقالغان. بىر بۆلۈك قەبىلىلەر داۋاملىق غەربكە ئىلگىرىلەپ، پامىرنىڭ غەربىدىكى قارلۇقلار ئولتۇراقلاشقان جايلارغا كىرگەن ھەمدە ئاساسەن ئىسسىقكۆلنىڭ ياقىسىغا ۋە ئىلى دەرياسى جىلغىلىرىغا ئورۇنلاشقان[121]. بۇ ئۇيغۇرلار كېيىنچە پامىرنىڭ غەربىدىكى قارلۇق قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىكتە قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇرغان. غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى بۈگۈنكى شىنجاڭ چېگرasi ئىچىدە قېلىپ كىنگىتنىڭ شىمالىدىكى تەڭرىتاغ جىلغىسى بىلەن بەشبالىقنىڭ ئەتراپىغا تارقىلىپ ئورۇنلاشقان.

IX ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدا پانتېگىن كىنگىتتە ئۆزىنى يابغۇ دەپ ئېلان قىلغان. چۈنكى، غوبى چۆلىنىڭ جەنۇبىغا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئۆگە تېگىننى خاقانلىققا كۆتۈرگەن. ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي، ئۆگە تېگىن ئۆلۈپ كېتىدۇ. 856 ـ يىللىرىدىن كېيىن پانتېگىن ئۆزىنى خاقان دەپ جاكارلايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ مەركىزىي پۈتۈنلەي دېگۈدەك شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىغا يۆتكىلىدۇ. تاڭ سۇلالىسىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزىنىڭ غەربكە يۆتكەلگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىپ،

ئىككىنچى يىلىلا پانتېگىنگە پەزىلەتلىك قۇرغۇچى (怀建) خاقان دېگەن ئوتۇغات نامىنى بېرىدۇ. پانتېگىن خاقان دەپ ئاتالغاندىن كېيىن غەربكە كۆچكەن بارچە ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۇنى ئۆزلىرىگە سەركەردە قىلىپ قوتلۇقلايدۇ. بۇلار ئاساسلىقى خېشى كارىدورى، پامىرنىڭ غەربىي ۋە بۈگۈنكى شىنجاڭ چېگرasi ئىچىدە تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇرلار ئىدى. نەتىجىدە كەڭرى تېررىتورىيىگە چېچىلغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى پانتېگىن باشچىلىقىدىكى غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ ھاكىمىيەتنىڭ دەسلەپكى مەركىزىي كىنگىت ئىدى[122].

كېيىنچە، كۈسەن ئۇيغۇر خانلىقى، قوچو ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىيلار خانلىقى ۋە گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ خان جەمەتلىرى پانتېگىن يېتەكچىلىك قىلغان ئۇيغۇر خان جەمەتىدىن بۆلۈنۈپ چىققانلىقى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق بىر خاتىرە بار: «دەسلەپتە، ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەن، ئۇرۇق - قەبىلىلىرى چېچىلىپ كەتكەن، گەنجۇدا خاقان (可汗王) بولغان، شىجۇ (西州 ، غەربىي ئوبلاست — قوچو) دا خاقان (克韩王) ، شىنفۇجۇ (新复州) دا خاقان (黑汗王) بولغان.» بۇ يەردىكى « 可汗 » (Kehan) ، « 克韩 » (Kehan) ، « 黑汗 » دېگەن خەنزۇچە ئاتالغۇلارنى كۆپچىلىك ئالىملار تەكشۈرۈپ ئۇيغۇر تىلىدىكى «خاقان» دېگەن سۆزنىڭ ترانسكرىپسىيە قىلىنىپ يېزىلىشى دەپ قاراشتى. شىنفۇجۇ ئۇدۇنىنى كۆرسىتىدۇ، دېيىلىدۇ. قاراخانىيلار سۇلالىسى 1006 - يىلى ئۇدۇن ۋىسارا خانلىقىنى مۇنتەرز قىلغاندىن كېيىن ئۇ رايون «Yangi Kutcub» (يېڭى قوتلۇق ئايماق) دېگەن نام بىلەنمۇ ئاتالغان. بۇ نام خەنزۇچە « 新复州 » دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ ئىسىمدىكى « 复 » ئىسلىي خەنزۇچە «قوتلۇق» مەنىسىدىكى « 福 » بىلەنمۇ يېزىلغان[123] ، خەنزۇچە

تارىخنامىلەرگە «يېڭى قۇتلۇق ئايماق» مەنسىدە «新复州» دەپ يېزىلغان[124]. دېمەك، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» دا ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى ئەھۋاللارنىڭ بايان قىلىنغاندا، شىنفۇجۇ (ئۇدۇن)، شىجۇ (قوچو) ۋە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى دەپ بىرلەشتۇرۇپ بايان قىلىنغان بولۇپ، «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى» دىن ئىبارەت سەۋەبنى شەرت قىلغان. پاكىتلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇدۇننىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى 840 ـ يىللاردىن كېيىن رەسمىي ئۇيغۇر(回鶻)لارنىڭ قولىغا ئۆتكەن. شۇڭا، «ھۇدۇدۇلئا-لەم» دە ئۇدۇننىڭ خانلىرى «تۈركلەر بىلەن تۇبۇت بەگزادىلىرى، دىن بولىدۇ» دېيىلگەن[125]. (بۇ يەردىكى تۇبۇتلار ئۇدۇندا قېپقالغان قالدۇق تۇبۇتلەر)نى كۆرسىتىدۇ. تۈركلەر بولسا مەزكۇر رايوندا ئەسلىدىن ئولتۇراقلىشىپ كېلىۋاتقان ۋە غەربكە كۆچۈپ بۇ يەرگە كەلگەن غوبى ئۇيغۇرلىرىدىن ئىبارەت.

بەشىنچى، X — XII ئەسىرلەردىكى يەنى بەش دەۋر (五代، 907 — 979 ـ يىللىرى) ۋە سۇڭ سۇلالىسى دەۋرى (960 ـ 1279 ـ يىللىرى) نىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى ئۇدۇننىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى ۋىسارا تەگىرخان (لى شىگۇتىيەن) نىڭ بەزى ئەھۋاللىرىدىن قاراخانىيلارنىڭ ۋاسسالىقىدا بولغان ئۇدۇننىڭ مىلادىيە 840 ـ يىللاردىن كېيىن رەسمىي ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيىتى بولۇپ ئالماشقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. شۇ يىللاردا ئۇدۇننىڭ ھۆكۈمران جەمەتى ئىچىدە تەگىرى (天圣)خاقان (可汗) ئارسلان، ئالتۇنخان (金汗)، تەگىرى قۇنچۇي (天公主، تەگىرى خانىش) (ياغلاقار ساغۇن، قۇتلۇق (福 ـ Kutluγ) دېگەن ئاتالغۇلار ئالاھىدە ئىشلىتىلگەن. بۇ ئاتالغۇلارنىڭ غوبى ئۇيغۇرلىرىدىن تارىخي ۋارىسلىق قىلىنغان ئاساستا قوللىنىلىپ كېلىنگەنلىكىنى

ئالىملار يېتەرلىك ماتېرىياللار بىلەن دەلىللەپ چىققان. ئۇدۇننىڭ ئەڭ داڭلىق خانى ۋېسارا سامخاۋا (لى شىڭتىيەن) نىڭ ئەمەل ـ مەنسەپ، سەلتەنەت ناملىرى، ئۆرپ ـ ئادەتى، ئوردا قەسرلىرى، رەسىملەردىكى قىياپەت ـ كۆرۈنۈشلىرىدىن ئۇيغۇر ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ[126].

تۆتۈ يازغان «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇدۇن تەزكىرىسى» دە 1009 ـ يىلى «بۇ خانلىقنىڭ خاقانى (黑韩王) ئۇيغۇر ياغلاقار (بويلا؟) ساغۇن(温鹘罗斯回) نى ئۆلپان تاپشۇرۇپ كېلىشكە ئەۋەتكەن» دېگەن خاتىرە بار. مۇسۇلمان تارىخچىلىرىنىڭ خاتىرىلىرىگە ئاساسلانغاندا، قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن يۈسۈپ قادىرخان X ئەسىرنىڭ ئاخىرىلىرىدا ئۇدۇننى بويسۇندۇرغان. سۇڭ سۇلالىسى تارىخنامىلىرىدىكى «黑韩王» نىڭ قاراخانىيلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئۇدۇن هاكىمىيىتىنىڭ خەنزۇچە ئىپادە قىلىنىشى بولۇپ، بەزى ئالىملار «خاقان»، يەنە بەزى ئالىملار «قاراخان» سۆزىنىڭ يېزىلىشى دەپ قارىشىدۇ. يۈسۈپ قادىرخان ھۆكۈمرانلىقى بۇ ئەلچىلەرنى ئەۋەتكەندىن كېيىن، ئەينى چاغدا سۇڭ سۇلالىسى ئوردا مۇئەررىخلىرى ئۇلارنى «ئۇيغۇر» (回鹘) دەپ ئالاھىدە ئىسىم بىلەن تارىخنامىگە پۈتكەن. بۇ ئەلچىلەر ئۆمىكى پەۋقۇلئاددە ئۆمەك بولۇپ، قاراخانىيلارنىڭ ئۇدۇننى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن سۇڭ سۇلالىسى بىلەن مۇناسىۋەتنى مۇستەھكەملەشتە ئاچقۇچلۇق رول ئوينىغان. ئۇنىڭغا «ئۇيغۇر ياغلاقار ساغۇن» ئۇنۋانلىق يۇقىرى تەبەقە ـ خان جەمەتى ئېسىلزادىسىنىڭ يېتەكچىلىك قىلىشى مەنتىقىگە ئۇيغۇن.

ئالتىنچى، ئىجتىمائىي ئېتىقاد ۋە بەزى ئادەتلەر جەھەتتە غوبى ئۇيغۇرلىرىدىن «توققۇز ۋەزىر» ئارقىلىق خانلىقنى باشقۇرۇش ئەنئەنىسىنى خانلىق باشقۇرۇشنىڭ ئاساسى قىلغان.

بۇ ئادەت قوچو ئۇيغۇرلىرى، قاراخانىيلار، كۈسەن ئۇيغۇرلىرى ۋە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىدا ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇلغان.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن «ئارىسلان» (شىر) ئېتىقادچىلىقىدىن باشقا بۆرە، چاغرى (توغرۇل ياكى شۇڭقار)، ئات، بۇغرا قاتارلىق ھايۋانلارغا ئېتىقاد قىلىش، بۇ خىل ئېتىقادنىڭ مۇھىم بىر ئىپادىسى، بۇ خىل ھايۋانلارنىڭ نامىنى ئەمەل - مەنسەپ، سەلتەنەت نامى قىلىپ قوللىنىش قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىرى ئىدىئولوگىيىسىدىكى مۆتىۋەر ئالامەتلەر سۈپىتىدە نامايان بولۇشى ئۇنىڭ غوبى ئۇيغۇرلىرىدىن باشلانغان ئېتىقاد ھادىسىسى بىلەن مۇناسىۋەتلى يېقىن.

«قۇت» (بەخت) ئېتىقادچىلىقى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى مەنىۋى دۇنياسىنىڭ بۆلەكلىرىگە مەھكەم چىرماشقان. غوبى ئۇيغۇرلىرى نەزىرىدە قۇت ئېتىقادچىلىقى يېتەكچى مىللىي ئېتىقادنىڭ مۇھىم ئېلېمېنتى بولۇپ شەكىللىنىپ بولغان. ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاستانىسىگە يېقىن بىر تاغنى ئۇيغۇرلار مۇقەددەس تاغ دەپ تونۇپ ئۇنى «قۇتتاغ» (哈答的胡) دەپ ئاتاپ، ئەل - يۇرتنىڭ تەقدىرىنى مەزكۇر تاغنىڭ كۆركەملىكى ۋە دەخلى - تەرۇزسىزلىقىغا باغلاپ قارىغان. بۇ خانلىقنىڭ بىرقانچە خانلىرى «قۇتلۇق» نامى بىلەن ئاتالغان. قوچو ئۇيغۇر خانلىقى بەزىدە «ئۇلۇغ قۇتلۇق ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئىلى (大福大回鹘国) دەپمۇ ئاتالغان. بۇ خانلىقنىڭ خانلىرى دائىم ئۆز ئىسمىغا «قۇتلۇق» نامىنى قوشۇپ ئاتىغان. «يېڭى قۇتلۇق ئايماق» قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ 1006 - يىلى ئۇدۇننى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ئۇ يەردىكى ۋىسارا جەمەتىنى ئىمتىيازدىن بىكار قىلىپ، ئۇيغۇر سەردارىنى خان قىلىپ تىكلىگەندىن كېيىنكى ئۇيغۇر خانى بىلەن ئۇيغۇرلار ئۇدۇنغا بەرگەن يېڭى نامدىن ئىبارەت. بۇلار «قۇت» ئېتىقادچىلىقىنىڭ غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرىدىكى ئۇيغۇر قوۋمىدىكىلەرنىڭ نەزەردە

تۇنقان ئورنىنىڭ روشەن ئالامەتلىرىدىن بىرى بولسا، يەنە بىر ئالامىتى ئۇلۇغ شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ئۇيغۇرلارنىڭ «قۇت چۈشەنچە» سىنى يۈكسەك دەرىجىدە سىستېمىلاشتۇرۇپ ۋە ئىلمىيلاشتۇرۇپ، ئىسمى جىسمىغا لايىق مىللەتنىڭ بىر پۈتۈن ئىدېئولوگىيىلىك چۈشەنچىسىگە كۆتۈرگەن.

يەتتىنچى، «قاراخان» (ياكى قاراخانىيلار) دىن ئىبارەت خانلىق نامىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى تارىخ مەنبەسى جەھەتتە. قاراخانىيلارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئۇلۇغ خانلىرىنىڭ ھەممىسى «قاراخان» نامىنى قوللانغان. مەسىلەن، قاراخان، ئارسلان قاراخان، تابغاچ بۇغراقاراخان دېگەنگە ئوخشاش. مەزكۇر خانلىقنىڭ نامى مەنبەلىرىدە ھەر خىل ئاتالغان. ئالىملار، جۈملىدىن ئەڭ دەسلەپتە فرانسىيە ئالىمى يۈسىف دېگۇيگنىس (J. Deguignes) «ھونلار، تۈركلەر، موڭغۇللار ۋە تاتارلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە خىلمۇخىل نامىلار توغرىسىدا تەپسىلىي توختالغاندىن كېيىن، بۇ خانلىقنىڭ نامىنى «قاراخانىيلار سۇلالىسى» دەپ ئوتتۇرىغا قويغان. مانا مۇشۇ «قاراخانىيلار» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تارىخشۇناسلاردىن ئەنۋەر بايتور، خەيرىنسا سىدىقلار ئۇنىڭ «كۆچلۈك»، «باتۇر»، «ئۇلۇغ»، «ئالىي» دېگەن مەنىلىرى بولۇش بىلەن بىرلىكتە، بۇ نام ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ناھايىتى شۆھرەت قازانغان دەسلەپكى خاقانى كۆلبىلگە خاقاندىن كېيىن بۇ خانلىققا ئاساس ئورنىتىپ، ئۇنى گۈللەندۈرگەن ئەجدادى مويۇنچۇر (بايانچۇر) قاراخاقان (مىلادىيە 759 — 774 - يىللار) نى ئەسلەش ھەم ئۆزىنىڭ يېڭى قۇرغان بۇ خانلىقىنى ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ داۋامى دەپ قارايدىغانلىقىنى ئىپادىلەش يۈزىسىدىن قوللانغان بولسا كېرەك، شۇڭا سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ئورقۇن

ژادىسىدىن كۆچۈپ كېلىپ، ئەڭ دەسلەپتە ئولتۇراقلاشقان بالاساغۇن شەھىرىنى بېسىۋېلىش بىلەنلا، ئۆزىنى «قاراخان» دەپ ئېلان قىلغان، دەپ ھېسابلىشىدۇ[127].

يۇقىرىقىلار مۇشۇ ھەقتە ئوتتۇرىغا قويۇلغان قىسقىچە مۇلاھىزىدىن ئىبارەت. بۇنىڭدىن ئەتراپلىقراق مۇلاھىزە ۋە قاراشنى تارىخشۇناس ۋېي لياڭتاۋ «قاراخانىيلار سۇلالىسى تارىخىدىن ئوچېركىلار» (《喀喇汗王朝史稿》 魏良) ناملىق كىتابىدا 12 تۇرلۇك نۇقتا ئارقىلىق يورۇتۇپ بەرگەن. ئۇ يېقىندا ئېلان قىلغان «قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى بىرقانچە مەسىلە» ناملىق ماقالىسىدە ئۆز كۆزقارىشىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تولۇقلىدى[128].

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە مۇنۇلارنى قوشۇمچە قىلىمىز.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى تۈزگەن «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتابتا مۇنداق يېزىلغان: ئۇيغۇرلار (قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ) قۇرۇلۇشى، تەرەققىياتى ۋە ئىقتىسادىي، مەدەنىي تۇرمۇشىدا مۇھىم رول ئوينىغان»[129].

دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي پەن فوندى توري قىلىنغان، تارىخشۇناس شۆ زۇڭجېڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن «جۇڭگو شىنجاڭنىڭ قەدىمكى جەمئىيەت تۇرمۇش تارىخى» ناملىق كىتابىدا ناھايىتى ئېنىق قىلىپ مۇنداق يېزىلغان:

«قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكىلەر بىلەن قوچو ئۇيغۇرلىرى ئوخشاشلا مۇستەقىل قەدىمكى مىللىي ئورتاق گەۋدە ياكى تۈپ گەۋدە بولۇپ، ئالاھىدە تارىخىي مەزگىلنىڭ مەھسۇلى». بىراق، شۇنى ئېتىراپ قىلمايدۇكى، بۇ ئىككى تۈپ گەۋدە ئۇيغۇر مىللىتى تارىخىنىڭ بىر قىسمى، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈرگەن ئىككى چوڭ تۈۋرۈك، بولۇپمۇ قاراخانىيلار مەدەنىيەت سىستېمىسى يېقىنقى زامان

ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولۇپ قالغان[130].

3) قاراخانىيلار دەۋرىدىكى باشقا قەبىلىلەر

قاراخانىيلار سۇلالىسى تەۋەسىدە ئۇيغۇلاردىن باشقا يەنە قانداق قەبىلىلەر بار، ئۇلار ئاساسىي گەۋدە قەبىلە (مىللەت) بولۇش سالاھىيىتىگە ئىگەمۇ قانداق؟

لىن گەن، گاۋزىخوۋ «ئۇيغۇر تارىخى» (回纥史) نامىلىق كىتابىدا بۇ خانلىق تەۋەسىدە ئاساسىي مىللەت ئۇيغۇرلاردىن باشقا قارلۇق، ياغما، غۇز، چىگىل، تۇركەش، سوغدى قاتارلىقلارنى سانىغان بولسا، شۆزۇڭجىڭ قاتارلىقلار «جۇڭگو شىنجاڭنىڭ قەدىمكى جەمئىيەت تۇرمۇش تارىخى» نامىلىق كىتابىدا ئۇيغۇرلاردىن سىرت قارلۇق، ياغما، تۇركەش، چۇمۇل، چىگىل، ئوغۇز قاتارلىق تۇركىي تىللىق قەبىلىلەر، سوغدى، ئۇدۇن ساكلىرى قاتارلىق ئىران تىلى سىستېمىسىدىكى خەلقلەر، خەنزۇ، تۇبۇت، چياڭ قاتارلىق خەنزۇ - زاڭزۇ تىل سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ بارلىقى سۆزلەنگەن. بۇلاردىن باشقا يەنە مەلۇم نىسبەتتە ئۇغراق، تاتار، چارۇق قاتارلىق تۇركىي تىللىق قەبىلىلەر بارلىقى تىلغا ئېلىنغان. چىەن بوچۇەن «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدىكى غەربىي يۇرتتىكى داشى ئىلى ۋە ئۇنىڭدىكى ئاساسىي گەۋدە مىللەت ھەققىدە تەتقىقات» نامىلىق ماقالىسىدە ئاساسىي گەۋدە مىللەت ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تاجىك، ياغما، قارلۇق قاتارلىقلار بارلىقىنى تىلغا ئالغان.

دۆلەت ئىچى ۋە چەت ئەل ئالىملىرى ئارىسىدا قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمران قەبىلىسى ياكى بۇ خانلىقنىڭ ئاساسىي گەۋدە مىللىتى مەسىلىسىدە «ئۇيغۇر» دەپ قارىغۇچىلاردىن باشقا يەنە ياغما دېيىش، قارلۇق دېيىش، چىگىل دېيىش ئايرىم

ئەھۋاللاردا كۆچەپ تەكتلىنىۋاتقان نۇقتىلارنىڭ بىرى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ قەبىلىلەرنىڭ بىرەرسىگە تەئەللۇق قىلىش بىلەن، بولۇپمۇ قارلۇق قەبىلىسى دېيىش ئارقىلىق، قارلۇقلار، قازاقلار، ئۆزبېكلەر ياكى قىرغىزلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولغان دېگەن قاراشنى ئاساس قىلىپ، «قۇتادغۇبىلىك» قاتارلىق قاراخانىيلار ئەدەبىي مىراسلىرىنى يۇقىرىقى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق بايلىقى دېگەن دەۋانىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولماقتا. ئۇنداق بولسا بۇ قەبىلىلەرنىڭ قاراخانىيلار زامانىسىدىكى ئەھۋالى بىلەن قىسقىچە تونۇشۇپ چىقايلى.

قارلۇقلار. قارلۇقلار ئەسلىي تۇركلەرنىڭ بىر قەبىلىسى سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە قەدەم قويغان. شۇ چاغدا ئۇلار ئۇچ قەبىلىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇلارنىڭ ئەسلىي كېلىپ چىقىشى ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاسىتە ئەجدادى بولغان ئېگىز قاتقىللارنىڭ فۇلو（伏罗部）قەبىلىسىنىڭ كېيىنكى پۇشتىدىن ئىدى. مىلادىيە 742 ـ يىلى شەرقىي قىسمىدىكى قارلۇقلار ئۇيغۇرلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، كېيىنكى تۈرك خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، باسمىل قەبىلىسىنىڭ ئاتامانى ئاشىنانى خان قىلىپ تىكلىگەن. 2 يىلدىن كېيىن يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ سەردارى كۆل بويلانى خان قىلىپ تىكلەپ، ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان. 10 يىلدىن كېيىن ئۇيغۇر خانى قاراقاغان بەشبالىق ئەتراپىدىكى غەربىي قىسىم قارلۇقلارنى بويسۇندۇرغان. شۇنىڭدىن باشلاپ قارلۇقلارنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن تارىخنى بىرگە يارىتىش پائالىيىتى رەسمىي باشلانغان. جۈملىدىن قارلۇقلار ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ كەتكەن. مىلادىيە 756 — 758 ـ يىللىرى غەربىي قىسىم قارلۇقلار ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى تەۋەسىدە كۆتۈرۈلگەن ئەنلۇسەن ـ شىسىمىڭ توپىلىڭىنى باستۇرۇشقا

ئەسكەر چىقارغانلىق پۈرسەتىدىن پايدىلىنىپ، قەبىلىسىدىكىلەرنى باشلاپ غەربكە يۆتكىلىپ ئىلى دەريا ۋادىلىرى، سويۇپ شەھىرى تەۋەسىگە كىلىپ ماكانلاشقان. IX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە ئۇيغۇر خانلىقى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەن ۋاقىتتا قارلۇقلار يەنە ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىگە ئۆتكەن. ئۇيغۇر خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ بىر قىسمى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ غەربىي ئۇيغۇر ئۇلۇسىغا تەۋە بولغان. يەنە بىر قىسمى كۇسەن تەۋەسىگە سۈرۈلۈپ، قارلۇق خانلىقىنى قۇرغان[131]. بەزىلەرنىڭ قارلۇقلار قازاقلارنى، يەنە بەزىلەر ئۆزبېكلەرنى شەكىللەندۈرگەن، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇشنىڭ يېتەرلىك پاكىت ئاساسى يوق. شىنجاڭ جۇملىدىن غەربىي يۇرتنىڭ تارىخ ئىلمىدىن ئەقەللىي ساۋاتقا ئىگە ھەرقانداق بىر ئادەمگە مۇنداق بىر نۇقتا ئايدىڭ بولسا كېرەك، مەيلى ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلىرى بولسۇن، مەيلى ئەرەبچە، پارسچە، قەدىمكى تۈركچە، ئۇيغۇرچە ماتېرىياللارنىڭ ھېچقايسىسىدا قازاقلار ۋە ئۆزبېكلەر بىلەن قارلۇقلارنىڭ بىرەر مۇناسىۋىتىنىڭ بارلىقى ھەققىدە پاكىت يوق. شۇنداق ئىكەن، يېقىنقى زاماندا ئۆتكەن ئايرىم تارىخىي ماتېرىيال يىغقۇچىلارنىڭ قازاق مىللىتى ياكى ئۆزبېك مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى بىر جەھەتتە قارلۇقلارغا باغلاپ چۈشەندۈرمەكچى بولۇشى فانتازىيىلىك تەسەۋۋۇر ياكى قۇرۇق خىيالدىن ئىبارەت بولۇپ، ئىلمىي تارىخشۇناسلىق ساھەسىدە قىلچىمۇ پۇت تىرەپ تۇرالمايدۇ. تارىخىي ماتېرىياللاردا قارلۇقلار بىلەن ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭلا مۇناسىۋىتى ئەڭ قويۇق بولۇپ، ئۇلار باشتىلا ۋە قاراخانىيلار زامانىسىدا بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈرۈشكە قىزغىن ئىشتىراك قىلغان. بۇ مەسىلىنى سەل باشتىنراق سۆزلىسەك، دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان بىر نۇقتا

بار، قارلۇقلار ئۇيغۇرلارنىڭ «تاشقى توققۇز قەبىلىسى» نىڭ بىرىگە ئايلانغاندىن كېيىنلا ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالغانىدى. بۇنىڭ بىلەن قارلۇقلار تەدرىجىي يوسۇندا ئۇيغۇر ئورتاق گەۋدىسىگە قاراپ تەرەققىي قىلىۋاتقانلىقىنى ناماياں قىلغان. قاراخانىيلار سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن بۇ خىل تەرەققىيات تېخىمۇ تېزلەشكەن، بۇنى قارلۇقلارنىڭ ئۇيغۇر ئورتاق گەۋدىسىگە ئايلىنىشىدىكى مۇھىم باسقۇچ دېيىشكە بولىدۇ. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا، قارلۇقلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئازراق مىللىي پەرق ساقلىنىپ تۇرغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە زىددىيەت يۈز بەرگەن، ھەتتا بىرقانچە رەت قوراللىق توقۇنۇشمۇ كېلىپ چىققان. ئەمما، كېيىنكى مەزگىلگە كەلگەندە، بولۇپمۇ غەربىي قىتانلار ھاكىمىيىتى تىكلەنگەن (مىلادىيە 1124 ـ يىلى) دىن كېيىن قىتانلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت قارلۇقلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئورنىغا دەسسىگەن. دەل مۇشۇ چاغدا قارلۇقلار پۈتۈنلەي ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئورتاق گەۋدىسىگە قېتىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە «قارلۇق» دېگەن بۇ نامنىڭ ئورنىنى تەدرىجىي يوسۇندا «ئۇيغۇر» نامى ئىگىلىگەن[132].

قارلۇقلار قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھۆكۈمران قەبىلە ياكى ئاساسىي گەۋدە مىللەتمۇ دېگەن بۇ نۇقتىنىمۇ بۇ يەردە بىر قېتىم ئېنىقلىۋېلىش مۇھىم. مەلۇمكى، ئۇ زامانلاردا قارلۇقلار توققۇز ئوغۇز يەنى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ بىر ئەزاسى بولۇپ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئۇلار يەتتەسۇ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمى ۋە توخارىستان رايونىدا مەلۇم ساندا ئولتۇراقلاشقان، ئاقسۇ رايونىدا ھەم بىر بۆلۈك قارلۇقلار ياشاپ تۇرغان. دۇنخۇاڭدىكى يازما خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، «(كۇسەندىن ئۆتۈپ) يەنە غەربكە

ئۇچ كۈن ماڭغاندا ‹قارلۇق ئىلى› گە بارغىلى بولىدىغان» بولسىمۇ، شۇنداقلا بۇ قارلۇق ئىلى ئاقسۇغا يېقىن يەردە بولسىمۇ، لېكىن قارلۇقلار قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتىنى قەبىلىسى ياكى ئاساسىي گەۋدە مىللەت ئەمەس ئىدى. بۇنىڭغا مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «قارلۇق. ئۇلار كۆچمەن تۈركىلەرنىڭ بىر گۇرۇھى بولۇپ، ئوغۇزلاردىن باشقىدۇر، ئۇلارمۇ تۈركمەن ھېسابلىنىدۇ»[133]، دېگەن ئاددىي بايانى ئوچۇق پاكىت بولىدۇ. (بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان تۈركمەن ئوغۇزلار بولۇپ، بۇ ئوغۇزلار توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمى ئىدى.)

ياغمىلار (ياغما). ئەسلىي تېلى قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، دەسلەپتە تېلىلارنىڭ غەربىي قىسمىغا تەۋە بولغان. ئۇلارنىڭ تېگى ـ تەكتى ھونلار زامانىسىغا تۇتىشىدۇ[134]. «ياغما» قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ نامى، ئۇچ قەبىلىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، «ئۇچ ياغما» دەپمۇ ئاتالغان. ئۇلار ئۆزلىرى ئايرىم خانلىق تىكلىگەندىن باشقا تۈرك خانلىقى، تۈركەش خانلىقى تەۋەسىدە ھەم پائالىيەت قىلغان. ئۇيغۇر خانلىقى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىك قىسمى ئۇيغۇر خانلىقىغا تەۋە بولغان. شۇنداقلا تەدرىجىي يوسۇندا شەرقىي جەنۇبقا سۈرۈلۈپ سۇلى(كەشبالىق، كاشغەر)، ئۇدۇنغىچە سۈرۈلۈپ كەلگەن. قوچو ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدىمۇ ياغمىلار بولغان. بۇ ھەقتە ۋاڭ يەندىنىڭ «قوچوغا ئەلچىلىك خاتىرىسى» ناملىق ئەسىردە بايانلار بار. مانا مۇشۇ ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇيغۇر خانلىقىدىن كېيىن ياغمىلار غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرىدىكى قەبىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. ئۇلارنىڭ سەردارى دائىم «تۇتۇق» دەپ ئاتالغان. كېيىنچە «بۇغراخان» نامىنى قوللانغان بولسا كېرەك. بۇ ھەقتە XII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پارسچە «مۇجەل ئەل ـ تەۋارىخ ۋە ـ ل ـ قىسسەس» (تارىخ ۋە قىسسەلەر

توپلمى) ناملىق كىتابتا «ياغمىلارنىڭ پادىشاھى بۇغراخان دەپ ئاتىلىدۇ» دېيىلگەن. ئىلگىرى قارلۇقلار ياغما ۋە چىگىللەردىن ئىبارەت ئۇچ قەبىلە بىرلەشمىسىدىن تەركىب تاپقان دېيىلىپ كېلىنگەن[135]. كېيىنكى تەتقىقاتلار ياغمىلارنىڭ ئۆز ئالدىغا قەبىلىلەر بىرلەشمىسىنى تەشكىل قىلغان بىر مىللىي گەۋدە ئىكەنلىكى، ئۇ ئارىسلان، بۇغرا ۋە بارچۇق (يولۋاس) تىن ئىبارەت ئۇچ قەبىلىدىن تەركىب تاپقانلىقىنى، مۇشۇ ئۇچ قەبىلە قوشۇلۇپ ئۇچ ياغما دەپ ئاتالغانلىقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بەرمەكتە[136]. بارچۇق قەبىلىسى بارچۇق ـ مارالبېشىدا مەركەزلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. جۇملىدىن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدە بارچۇقتا ياغما، قارلۇق ۋە توققۇز ئوغۇزلار ئورتاق تىرىكچىلىك قىلغان. ياغمىلار بارچۇقتا ياشاش جەريانىدا بىرقاتار يازما ھۆججەتلەرنى قالدۇرغان. زامانىمىز ئالىملىرى بۇ ھۆججەتلەرنىڭ تىلىنى ياغما تىلى ياكى بارچۇق تىلى دەپ ئاتىماقتا. گەرچە ياغمىلار غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى زامانىسىدا نارىن دەريا سىنىڭ جەنۇبىدىن تارتىپ تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىي ساھىلىدە، جۇملىدىن كاشغەر ـ مارالبېشى رايونىدا، ئىلى دەريا ۋادىلىرى، قوچو ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدە خېلى كۆپ ياغما قەبىلىلىرى ياشىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاساسىي گەۋدە مىللەت ئەمەس ھەم خان جەمەتى چىقىدىغان قەبىلىمۇ ئەمەس ئىدى. بىرقاتار تارىخىي پاكىتلاردىن باشقا مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «ياغما تۈركىلەرنىڭ بىر قەبىلىسىنىڭ ئېتى. بۇلار ‹قارا ياغما› دەپمۇ ئېيتىلىدۇ» «ياغما تىرازغا يېقىن بىر يېزىنىڭ ئېتى. بۇ سۆز يۇقىرىدىكى سۆزدىن كەلگەن»[137]، دېگەن ئاددىي بايانى ئېنىق پاكىت بولىدۇ. يەنى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تارىخى ھەققىدە ئوبدان چۈشەنچىگە ئىگە مەھمۇد كاشغەرى ياغمىلارنى ئالاھىدە

بىر قەبىلە سۆپەتىدە تىلغا ئالمىغان. پەقەت ياغمىلارنىڭ تىلى قىرغىز، قىپچاق، ئوغۇز، توخسى، چىگىل، ئوغراق، چارۇق قەبىلىلىرىنىڭ تىلى قاتارىدا «ساپ تۈركچە» دېگەن ھەم تۈركىي تىللار ئىچىدە «توغرا تىل توخسى ۋە ياغما تىللىرى»[138] دېگەن سۆزنى قىلغان. ئۇ يەنە «يات» دېگەن سۆزگە ئىزاھ بەرگىنىدە ئۇنىڭ بىر خىل سېھىرگەرلىك ئىكەنلىكىنى (ياداتاش سېھىرگەرلىكى) بۇ ئادەت ياغمىلاردا بارلىقىنى، ئۇنى بىر قېتىم ياغمىلاردا قىلىنمۇاتقاندا ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىكىنى ئېيتىدۇ[139]. بۇ يەردە ئۇ ياغمىلارنى ئۆز جەمەتى بىلەن بىرەر يېقىنلىق مۇناسىۋىتى بارلىقىدىن بېشارەت بەرمەيدۇ. بۇنداق دېگەنلىك ياغمىلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇناسىۋىتى يوق دېگەن قاراش ئونتۇرىغا قويۇلمايدۇ. غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى زامانىسىدا ئۇيغۇرلار بىلەن ياغمىلارنىڭ مۇناسىۋىتى پەۋقۇلئاددە مۇناسىۋەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. ئۇلار تولىمۇ يېقىن، ئىتتىپاق تۈزگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە قۇدا ـ باجىلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىلغان بولسا كېرەك. قاراخانىيلار خان جەمەتى ئارىسىدا ئارىسلان، بۇغرا ناملىرىنىڭ سەلتەنەت نامى قىلىپ قوللىنىلىشى ئۇيغۇرلارنىڭ ياغمىلارنىڭ تەسىرىگە مەلۇم دەرىجىدە ئۇچرىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشى مۇمكىن. پارسچە ھۆججەتلەردە، بولۇپمۇ «ھۇدۇدۇلئالەم» (مىلادىيە 982 ـ يىلى يېزىلغان) دە ياغمىلارنى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىر تارمىقى دەپ ھېسابلىغان ھەمدە ياغمىلارنىڭ خانى بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ خانى بىر جەمەتتىن دەپ قارالغان. ھەتتا گەردىزى «زەينىل ئەخبار» ناملىق پارسچە كىتابىدا توققۇز ئوغۇزلارنىڭ خاقانى «ياغما» دەپ ئاتىلاتتى، دەپ يازغان. ۋ. مىنورىسكى «ھۇدۇدۇلئالەم» نى شەرھلەپ يازغان ئەسىردە تېخىمۇ تەكىتلىگەن ئاساستا «قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمى بولغان ياغمىلار گۇرۇھى

سەۋەبىدىن باش كۆتۈرگەن، بۇ شۇبھىسىز پاكىتتۇر» ، «توققۇز ئوغۇز ياغمىلىرىنىڭ خانلىرى مۇشۇ خەلقلەر خان جەمەتىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى» دېگەن پىكىرنى ئېيتقان[140] .

ياغمىلار توققۇز ئوغۇزلار بىلەن مەيلى قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئۇلار ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن بولۇپ[141] ، ئۇلارنىڭ نامى «ئۇيغۇر» نامىنىڭ شۆھرەتلىك تەسىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخ سەھنىسىدىن غايىب بولغان. ئۇلارنىڭ قازاق، قىرغىز، ئۆزبېكلەرگە قېتىلغانلىقى توغرۇلۇق قەدىمكى زامان ھۆججەتلىرىدە ئۇچۇر يوق.

چىگىللەر، تۈركەشلەر، ئوغۇزلار، چۇمۇللەرنىڭ قاراخانىيلار سۇلالىسىدە تۇنقان ئورنى ھۆكۈمرانلار سورۇنىدا ئەمەس، بەلكى پۇقرالىق ئورنىدا بولغان. شۇڭا، بۇ توغرۇلۇق تەپسىلىي توختالمىدىم.

4) قاراخانىيلار سۇلالىسى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىنكى ئۇيغۇرلارنىڭ تەقدىرى

يۇقىرىدا قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاساسىي گەۋدە مىللەت ۋە خان جەمەتى چىقىدىغان قەبىلە — ئۇيغۇرلاردۇر، جۇملىدىن توققۇز ئوغۇزلار ھەققىدە، شۇنداقلا ئۆز زامانىسىدا خانلىق تەۋەسىدە مۇھىم ياكى يېتەكچىلىك رول ئوينىغان قارلۇق، ياغما، چىگىل، تۈركەش، ئوغۇزلار ۋە چۇمۇللەر توغرىسىدا سۆزلەپ ئۆتتۇق. قاراخانىيلار زامانىسىدا ياشىغان ئاشۇ قەبىلىلەرنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولغان دېگەن مەسىلىنى ئۆز يولىدا بايان قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى بار، ئەلۋەتتە.

روشەنكى، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تەرەققىياتى، ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلەتتى. بۇ ئالدى بىلەن ئۆز زامانىسىدىكى ئاساسىي مىللەت بولغان ئۇيغۇر

مىللىتىنىڭ مىللىي گەۋدىسىنى مۇستەھكەملىدى. چەت ئۆلكىلەر، سەھرا ـ قىرلاردىكى كۆچمەن ھايات كەچۈرۈۋاتقان مەلۇم ساندىكى كۆچمەن خەلقلەرنى ۋە قوشنا رايون ـ مەملىكەتلەرگە كۆچۈپ كەتكەنلەرنىڭ ھېسابقا ئالمىغاندا، قاراخانىيلار تېررىتورىيىسىدە ياشىغان ھەر قايسى قەبىلە ـ قوۋملار بۇ خانلىقنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىي گەۋدىسىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇنىڭغا بىرقاتار پاكىتلارنى كەلتۈرۈشكە بولىدۇ. مەسىلەن، قاراخانىيلار سۇلالىسى مۇنتەزىم بولۇپ (XIII ئەسىرنىڭ باشلىرى) تەخمىنەن 10 يىلدىن كېيىن چاڭچۇنلۇك ئەۋلىيا چۈچۈجى غەربكە سەپەر قىلغان چېغىدا، ئۇ ئىلى دەريا‌سى ۋادىلىرى (بۈگۈنكى شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمى)، يەتتەسۇ ۋادىسى (شەرقىي بۈگۈنكى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى، غەربى چۈ دەريا‌سى، جەنۇبى ئىسسىقكۆلگىچە، شىمالى بالقاش كۆلى ساھىلىگىچە بولغان يەرلەر) ۋە ماۋەرائۇننەھىر (بۈگۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەرقەنت ئەتراپى) دە «زور تۈركۈمدىكى ئۇيغۇرلار» (大率多回纥人) نى كۆرگەن، سەپەر جەريانىدا ئۇنى كۆپلىگەن «ئۇيغۇر سەردارلىرى» (回纥帅首)قوبۇل قىلغان[142]. چۈچۈجىدىن باشقا ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىن غەربىي يۇرتقا سەپەر قىلغانلار ئىچىدە 1220 — 1221 ـ يىللىرى سەپەر قىلىپ قايتقان ئۇگۇسۇن جوڭدۇەن، 1259 — 1263 ـ يىلىغچە سەپەر قىلغان چاڭدې قاتارلىقلارنىڭ خاتىرىلىرىدىمۇ چۈچۈجىنىڭكىگە ئوخشاش ئەھۋال سۆزلەنگەن. بۇنىڭدىن بۇنداق بىر نۇقتىنى بىلىمىز، يەنى شۇ چاغلاردا تۈزلەڭ رايونلاردا ياشايدىغان بىرقاتار تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرگە قىتانلار ئاسسىملياتسىيە قىلىنغان. شۇڭا، قىتانلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا «ئۇيغۇر ئىلى» دەپ ئاتالغان[143].

يەنە بىر پاكىت مۇنداق: مىللىي سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق ئالىم سۇئ لىيەن تۇزگەن «يۇەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي شىمالدىكى يەرلەرنىڭ قوشۇمچە خاتىرىسى» دە يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «ئۇيغۇرلار رايونى» نى چۈشەندۈرۈپ، غەزدە، كابۇل، بەدەخشان، تۇس، تېرمىز، بۇخارا، نەخشاپ، دىرىئان، سەمەرقەنت، خوجەند، مەرغىلان، كاشغەر، خوتەن، كات، ئوترار، پاپ، ئۇزكەند، ئۇچ، كۇچا، كاسان، ئاتباش، پارۋان، چاچ (تاشكەنت)، يىيۇنچ، ئىلىبالىق، بولاد، يىمىش، ئالمالىق، قاراخوجا، لۇكچۇن، بەشبالىق، توقسۇن، يېڭىبالىق، قۇتۇقباي، جانبالىق قاتارلىقلارنىڭ كىرىدىغانلىقىنى يازغان. قوچو ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار سۇلالىسى قاتارلىق غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى سەلتەنەت سۈرگەن يىللارنىڭ ئاخىرىدا، جۈملىدىن قىتانلار ۋە موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقى زامانىسىدا ئۇتتۇرا ئاسىيادىكى زور بىر تۈركۈم تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئۆز زامانىسىنىڭ ئەھۋالىغا يارىشا «تۈرك» نامىنى ئەمەس، بەلكى «ئۇيغۇر» نامىنى قوللانغان[144]. «تۈرك» نامى «ئۇيغۇر» نامىنىڭ نوپۇزى تۇپەيلىدىن خېلى يىللار ئۆزىنىڭ كۇچىنى ئاجىزلاشتۇرغان.

مانا مۇشۇ ھالقىلىق يىللاردا قارلۇق، ياغما، چىگىل، ئوغۇز، توخسى، چۈمۇل، چارۇق، تۈركەش، سوغدى، قىتان قاتارلىق قەبىلە ـ قوۋملار نامى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ سەھنىسىدە غايىب بولۇپ، پەقەت تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئىچىدە «ئۇيغۇر» نامىلا ساقلىنىپ قالدى. شۇنداقلا قىرغىز ۋە تاتارلارنىڭ ئاساسىي قىسمى موڭغۇل دالىسىدا بولۇپ، ئۇلارنىڭ غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى تېررىتورىيىسىدىكى سانى ئاز بولۇپ، ئۇ چاغدا ئۇلارنىڭ بۇ يەردىكى پائالىيەتلىرى

كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلغۇدەك دەرىجىدە ئەمەس ئىدى.[1] قازاق ۋە ئۆزبېكلەرنىڭ نامى تېخى بېتىگە پېزىلمىغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» I ـ قىسىم، ئۈيغۇرچە، 1984 ـ يىلى، 315 ـ، 316 ـ بەتلىرىدىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، بۇ مىللەتلەر — قازاق ۋە ئۆزبېكلەر XVI ئەسىرلەردە ئاندىن مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشكە باشلىغان. بۇ نۇقتىنى ۋ. ۋ. بارتولد ئاللىبۇرۇن قەيت قىلغان.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە نېمە ئۈچۈن بىرقاتار تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئاسسىملياتسىيە قىلىنىشى ھېسابىغا ئۇيغۇرلار زورىيىپ، يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئاساسىي مىللەت سۈپىتىدە تاللىنىپ چىقىدۇ. بۇنىڭ بۇنداق بىر قانچە سەۋەبى بار.

بىرىنچى، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ئۇزۇن. تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئىچىدە ئۇيغۇرلار تارىخ سەھنىسىگە ئەڭ بۇرۇن، سالماقلىق ھالدا قەدەم قويغان، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي تارىخىنى نىسبەتەن تۈراقلىق ۋە ئىزچىللىققا ئىگە قىلىپ كەلگەن مىللەت. ئۇلار مۇرەككەپ ۋە شىددەتلىك تارىخ ئېقىمىدا قاتتىق چايقىلىش ۋە داۋالغۇشلارغا بەرداشلىق بېرىپ، شىنجاڭ، جۇملىدىن ئۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئىبارەت بۇ كارامەت يالقۇنلۇق پېچەتا تاۋلىنىپ چىققان.

ئىككىنچى، قاراخانىيلار، جۇملىدىن غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى باشقا تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرگە قارىغاندا كۆپ، جەڭگىۋارلىقى ئۇستۇن ئىدى. مەسىلەن، «ھۇدۇدۇلئالەم» ناملىق كىتابتا: توققۇز

---

① ۋ. ۋ. بارتولد قىرغىزلار XVI ئەسىردە يەتتەسۇ ۋادىسىدا پەيدا بولغان، دېگىنى بۇنىڭغا پاكىت بولىدۇ.

ئوغۇزلارنىڭ يۇرتى «باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ يۇرتىغا قارىغاندا چوڭ، شۇبھىسىزكى، ئۇلارنىڭ ئاھالىسى ھەم كۆپ. . . ئۇلارنىڭ ئادەملىرى جەڭگىۋار ۋە ياخشى قوراللانغان، توققۇز ئوغۇزلار باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ باي خەلقتۇر»[145] دەپ يېزىلغان بولسا، مەسئۇدى «ئالتۇن ياپلاق» ناملىق كىتابىدا: «توققۇز ئوغۇزلار تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ باتۇرلىرى، ئەڭ بايلىرى ئۇلار ھىياسىي ئىشلارغا (خانلىق باشقۇرۇشقا) ناھايىتى ماھىر» خەلق دەپ يازغان. ۋ. ۋ. بارتولد بولسا «X ئەسىردە بارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ قۇدرەتلىك ھېسابلانغان (لار) توققۇز ئوغۇزلار ئىدى»[146]، دېگەن.

ئۇيغۇر، قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ھۆكۈمران قەبىلە يەنى خان جەمەتى چىقىدىغان قەبىلە ئىدى. بۇنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەندىن باشقا، يەنە بىر مەزمۇننى قىستۇرساق: تۈرك خانلىقى يىمىرىلگەندىن باشلاپلا بەزى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنى يېتەكلەش، ئۇيۇشتۇرۇش ئىشىدا ئۇيغۇرلار باشلامچىلىق رولىنى ئويناشقا باشلىغان. ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ياغلاقار ۋە ئادىز قەبىلىلىرى ئىلگىرى - كېيىن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ يېتەكچىسى سۈپىتىدە پائالىيەت قىلغان. غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى زامانىسىغا كەلگەندە ئومۇمىي مىللەت ئۇقۇمىنى كۈچەيتىش بەدىلىگە ياغلاقار ۋە ئادىز قەبىلىلىرى باشقا قەبىلىلەرگە سىڭىشىپ، ئۆز نامىنى قايتا تەكرارلىمايدىغان ھالەتكە ئۆتكەن. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر، جۇملىدىن «توققۇز ئوغۇز» دىن ئىبارەت ئىتتىپاق نامى پۈتكۈل ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئورتاق مىللىي نامى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. ۋاھالەنكى، دىنىي ئېتىقادتىكى پەرق تۈپەيلىدىن، قاراخانىيلار تېررىتورىيىسىدىكى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بىر مەزگىل «تۈرك» نامىنى قوللانغان. مەھمۇد كاشغەرىمۇ بۇ نامنى كەڭ مەنىدە

بارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرنى ئىپادە قىلىشقا قارىتىپ، تار مەنىدە «ئۇيغۇر» قەبىلىلىرىنى ئىپادە قىلىشقا قوللانغان. «ھۇدۇدۇلئالەم» دىكى بايانلار ۋە كاشغەردىن تېپىلغان قاراخانىيلار دەۋرىگە مەنسۇپ ۋەسىقلەردىكى ئۇچۇرلارغا ئاساسلانغاندا[147] كاشغەر تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى قاراخانىيلار سۇلالىسى قۇرۇشتىن ئىلگىرىلا «ئۇيغۇر» ياكى «توققۇز ئوغۇز» نامىنىمۇ ئىشلىتىۋەرگەن. ھەتتا، توققۇز ئوغۇز نامى ئاستىدىكى خەلقلەر خوتەنگىچە يېيىلىپ ياشىغان.

5) قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى

غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. شۇڭا، «كلاسسىك مەدەنىيەت» دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن دېيىشكە بولىدۇ. بۇنى ئېلىمىز ۋە چەت ئەل ئالىملىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىلمىي تەتقىقاتلىرىدا ئاللىبۇرۇن تەكرار قەيت قىلىپ ئۆتكەن. مەسىلەن، ئەنگلىيىلىك ئالىم ئا. ستەين «ئۇيغۇرلار مەركىزىي ئاسىيادىكى باشقا تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرگە قارىغاندا مەدەنىي ھايانقا خېلى بۇرۇنلا قەدەم قويغانىدى»[148]دېگەن سۆزنى ئېيتقان بولسا، فرانسىيىلىك شەرقشۇناس ر. گروسېت ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ «مەدەنىيەت ئۇستازلىرى» دىن بولۇپ كەلگەن[149]، فرانسىيىلىك يەنە بىر ئالىم خاملتونمۇ «... ئۇيغۇرلار IX ئەسىردىن باشلاپلا يۇقىرى مەدەنىيەتكە ئىگە بولغان... ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشقا ئەگىشىپ، XIII ئەسىردىن ئىلگىرى، ئۇلار ئەمەلىيەتتە باشقا تۈركىي، موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ «مەدەنىيەت پېشۋالىرى» دېگەن ئاتاقنى ئىگە بولۇپ قالغان» دەپ ھېسابلىغان[150]. ئۇنداق بولسا ئوتتۇرا

ئەسرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا «كلاسسىك مەدەنىيەت» دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى قايسى ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. خەنزۇ ئالىمى لى يوڭ مەملىكەتلىك تۇنجى قېتىملىق ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇغان «ئۇيغۇرلار: تارىخىي شانۇشەۋكەت يارانقان مەرىپەت ئۇستازلىرى» ناملىق ماقالىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى ئۇلگىلىك مەدەنىيىتى (1) يېزىق قوللىنىش ۋە تارقىتىشى، (2) ئەدەبىي تىلنى غەربكە تارقىتىش، (3) مەتبەئەچىلىكنى غەربكە تارقىتىش. (4) ياراتقان تارىخىي مەدەنىي ھۆججەتلىرىنىڭ موللىقىسى، (5) دىنىي مەدەنىيەتنى تارقىتىش، قاتارلىق بەش نۇقتا ئارقىلىق شەرھىلەپ ئۆتكەن[151].

غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ قايسى دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى بىر قانچە نۇقتىغا بۆلۈپ سۆزلەپ ئۆتمەكچىمەن:

① ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى ۋە ئىقتىسادىي تۈرمۇشى يۇكسەلگەن. شىمالىي يايلاق قىر ـ سەھرالىرىدا ياشىغان تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئۇزۇن ئەسىرلەر داۋامىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى ئاساسلىقى كۆچمەن ئىگىلىك بولۇپ، ئۇلار پۈتۈن ھاياتىنى ئوت ـ چۆپ، سۇ قوغلىشىپ، چارۋا توپىغا ئەگىشىپ، كۆچۈپ يۈرۈپ، كىگىز ئۆيلەردە ئۆتكۈزگەن. تۈرك خانلىقى زامانىسىغا كەلگەندىمۇ كۆچمەلىك تۈركىي تىللىق قەبىلىلىرى بۇ ئادەتنى تاشلىمىغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ يېزا ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشى، مۇقىم ئولتۇراق تۇرمۇشقا ئۆتۈشى، شەھەر ھاياتىغا كۆنۈشى باشقىلاردىن بۇرۇن بولغان. بۇ توغرۇلۇق روسىيەلىك ئالىم ئا. ي. ياكوۋىسكى ئۇيغۇرلارنىڭ «زور كۆچمەلىكى باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە قارىغاندا بۇرۇنراق تۇراقلىق دېھقانچىلىق

ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغان. ئۇلار شامان دىنىنى باشقىلارغا قارىغاندا بۇرۇنراق تاشلاپ دەسلەپتە مانى دىنىنى، كېيىن بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلغان. ئۆز يېزىقىنى باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە قارىغاندا بۇرۇنراق يارىتىپ جۇڭگو بىلەن ماۋەرائۇننەھر ئارىلىقىدا ئولتۇراقلاشقان خەلقلەر ئىچىدىكى ئەڭ مەدەنىيەتلىك خەلقلەردىن بىرى بولۇپ قالغان.» دەپ يازغان[152].

تارىخ بىزگە خېلىلا مول ماتېرىياللارنى قالدۇرغان. ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ كۆپ ئەسىرلەر ئىلگىرى موڭغۇل يايلاقلىرى ۋە ئالتاي تاغلىرى ساھىلىدىن تەڭرىتاغلىرى ۋادىسى، يەتتەسۇ، پەرغانە، تارىم ئويمانلىقلىرىغا سۇرۇلۇپ كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن باشقا دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى يۈرۈشلەشتۈرگەنلىكىنى بىلمەيدۇ تەس ئەمەس. مەسىلەن، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، دىڭلىڭ قەبىلىلىرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى I ئەسىردە يەتتەسۇ ۋە ماۋەرائۇننەھر رايونىغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىشقا باشلىغان. قەدىمكى دىڭلىڭلارنىڭ بىۋاستە ئەۋلادى بولغان ئېگىز قاۋقىللار مىلادىيە V ئەسىرلەرگە كەلگەندە ئاۋۇزلۇ ۋە ئىنىسى چوڭچىنىڭ باشچىلىقىدا جۇڭغار ۋە تۇرپان ئويمانلىقى ئەتراپىدا ئۇنۇملۇك پائالىيەت قىلغان ۋە تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمالىغا جەم بولۇپ، ئېگىز قاۋقىللار خانلىقىنى قۇرغان ھەم تارىم بوستانلىقىدىكى قەلئەلىك خانلىقلارغا ئەسكەر چىقارغان. بۇ خانلىق ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، 487 — 541 - يىللار ئارىلىقىدا مەۋجۇت بولغان. ئېگىز قاۋقىللار جەمئىي ئالتە قەبىلە (高车六部) ، 12 ئۇرۇقتا (高车十二姓) بۆلۈنگەن. ئالتە قەبىلە ئىچىدىكى «يۈەن خې - 袁纥 » (On uigur) «ئون ئۇيغۇر» ، «ئوخۇ - 乌护 » ، (Toguz uguz) «توققۇز ئوغۇز» دېگەنلىك بولۇپ، بۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىسى قەدىمكى ئۇيغۇرلار (回鹘) نىڭ ئاساسىي گەۋدە قەبىلىلىرى ئىدى[153]. شۇنىڭغا

ئىشىنىشكە بولىدۇكى، ئۇلارنىڭ شۇ چاغدا تەڭرىتاغ ئەتراپىدىكى دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە قاتناشقانلىقى ئالدىنقى شەرت بولۇپ، ئورقۇن، سېلىنگا دەريالىرى ۋادىسىنى مەركىزي رايون قىلغان ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى 840 ـ يىللارغا كەلگەندە مۇنتەرز بولغانىدى، پانتېگىن باشچىلىقىدىكى 15 قەبىلىنىڭ تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىغا كېلىپ، تېز سۇرئەتتە يەرلىنىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنى ئاساس قىلغان غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرىنى مۇستەھكەملىشى تېخىمۇ تەس ئىدى. دېمەك، قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ئاساسەن يېزا ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىاتتى. يەتتەسۇ، ماۋەرائۇننەھر ۋە كاشغەر، خوتەن بوستانلىقلىرى ۋە ئۇلارغا ئەۋزەل ئىكىنچىلىك مۇھىتىنى يارانقانىدى. ئۇزۇن يىللىق دېھقانچىلىق ئەمەلىيىتى شۇ چاغدىن باشلاپلا ئۇيغۇر دېھقانلىرىنى ئۆزىگە رام قىلىۋالغان. چارۋىچىلىق ئىگىلىكى قوشۇمچە ئىگىلىك بولۇپ قالغان، بۇ خىل ئەمگەك بىلەن قازلۇق، ياغما، چىگىل، ئوغۇز، توخسى قاتارلىق قەبىلىلەر شۇغۇللانغان بولۇپ، بۇ قەبىلىلەر بولسا يېزا ئىگىلىكىگە تېخى ماسلاشمىغانىدى. شۇڭا، بۇ قەبىلىلەر ئۇيغۇرلاردىن پەرقلىق ھالدا كۆچمەن تۇرمۇشنى ئاساس قىلغان.

② مەھمۇد كاشغەرىنىڭ كىتابىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىدا «بەش شەھەر»ى بولغان دېگەن پىكرىنىڭ يىلنامىلىق ئارقا كۆرۈنۈشى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى IV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا تۇتىشىدىغانلىقىنى بەك تەكىتلەپ كەتمىگەندىمۇ، ئۇيغۇر خانلىقى زامانىسىدا، يەنى بۇ خانلىق تېررىتورىيىسىدە نۇرغۇن شەھەرلەر قۇرۇلغان. مەسىلەن، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ 2 ـ ئەۋلاد خانى بايانچۇر تەختكە چىقىپ قىسقىغىنە بىر قانچە يىل ئىچىدە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ قۇرغان شەھەرلەر ئىچىدە تۇنجى ئورۇندىكىسىگە «ئونغىن» («خانبالىق») ياكى «ئوردا ئونغىن» دەپ نام بېرىلگەن. بايانچۇرنىڭ ئوغلى ئىدىكىن

تەختكە چىققاندىن كېيىنمۇ بىر قانچە جايدا شەھەر بىنا قىلىنغان. ھەتتا ئۇ قاتۇن - خانىشلارغا ئاتاپ «قاتۇنبالىق» ناملىق ئايىم - قىزلار شەھىرى سالدۇرغان. ئېگىز قاتقىللار قەبىلىلىرى تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىدا خانلىق تىكلەشنىڭ ئالدى - كەينىدە قوچو ئىلى (高昌国) تەۋەسىدىكى شەھەرلەرنىڭ ناھايىتى كۆپ ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە خانلىق زېمىنىدە سەككىز شەھەر بولغان. شىمالىي جۇۋ خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە 16 شەھەرگە كۆپەيگەن. سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە 18 شەھەرگە يەتكەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە 21 شەھەر بولغان. قون. لىكوك تەكشۇرۇپ نومۇر قويغان مانى يېزىقىدىكى بىر كەمتۈك ۋەسقىنىڭ ئاخىرىدىكى «قوچو ئىلى ۋە 22 شەھەرنىڭ بەخت ھامىيسى» دېگەن جۈملىدىكى «22 شەھەر» قوچو ئىلىدىكى شەھەرلەرنىڭ تەرەققىياتىنىڭ بىر ئىپادىسى دەپ چۈشىنىش لازىم، ئەلۋەتتە. مىلادىيە VI - VIII ئەسىرلەردە يەتتەسۇ، ماۋەرائۇننەھر ھەم كاشغەر بوستانلىقلىرىدا نۇرغۇن شەھەرلەر قۇرۇلغان. بولار قاراخانىي ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەھەر ئېگىلىگى چۈشەنچىسىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ۋە مۇستەھكەملەشتە چوڭ رول ئوينايتتى، ئەلۋەتتە. ئومۇمەن قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ شەھەر تۇرمۇش چۈشەنچىسى ئۆز دەۋرىدىلا بارلىققا كەلگەن ياكى يېتىلگەن چۈشەنچە ئەمەس. ئۇنىڭ يىراق تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى بار. بۇلار بىزنىڭ يېتەرلىك دىققەت - ئېتىبارىمىزنى قوزغىشى كېرەك.

③ ئۇيغۇرلارنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا - تىجارەت ئىشلىرى مەخسۇسلىشىش ۋە كەسىپلىشىشكە قاراپ يۈزلىنىشى ئىلگىرى باشلانغان. ئۇيغۇرلارنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكى تۇرلۈك يېمەك - ئىچمەك تۇرلىرىنى تەييارلاشتا، تۆت پەسلگە مۇۋاپىق، ئەمگەك ۋە باشقا مەشغۇلاتلارغا ماسلاشقان، ئەر -

ئاياللىق، ۋە تەبىقە پەرقىگە ئىگە كىيىم ـ كېچەكلەرنىڭ تىكىشتە، بىناكارلىق قۇرۇلۇشىدا، زىبۇزىننەت، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ ياساشتا ئۆز ماھارىتىنىڭ نامايان قىلغان. تارىختىن بېرى ئۇيغۇر ھۈنەرۋەنچىلىك مەسئۇلاتلىرى ئىچكى جەھەتتىكى تۇرمۇش ۋە ئىستېتىك ئېھتىياجىنى قامداپ قالماستىن، بەلكى تاشقى ئالماشتۇرۇش، سودا ئىشلىرىدا پېتەرلىك ماددىي ماتېرىيال بولغان.

ئۇيغۇرلار ئۇيغۇر خانلىقى زامانىسىدىلا يىپەك يولىدىكى سودا ـ تىجارەت ئىشلىرىدا ئاكتىپ ۋە پېتەكچىلىك رول ئويناشقا باشلىغان. تارىخقا قىزىققۇچىلارغا شۇ نەرسە بەش قولدەك ئايدىڭكى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇر خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى ئات ـ يىپەك سودىسى بەك مەشھۇر بولغان. ئەسلىدىكى كېلىشىم بويىچە، ھەر يىلى ئۇيغۇرلار 1000 ئات تاپشۇرسا ئات بېشىغا 40 توپ يىپەك مال ئالماشتۇرۇشقا پۇتۇشۇلگەن بولسىمۇ، بەزىدە ئۇيغۇرلار ئېلىپ بارغان ئات 10 ـ 20 مىڭغا يەتكەن[154]. ئۇيغۇرلار يىپەك ـ ئات سودىسىدا غايەت زور پايدا ئالغان. ئۇلار مەركىزىي جۇڭگو رايونىدىن ئانتا تېگىشىپ كەلگەن يىپەك مال، چاي ۋە باشقا بۇيۇملارنى ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىپلا قالماي، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى جايلارغا ئېلىپ بېرىپ ئۇنىڭ بەدىلىگە تېخىمۇ كۆپ مەھسۇلات ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى سېتىۋالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار شۇ مەزگىللەردە ئىنتايىن تېز روناق تاپقان. گابائىن خانىم قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىجارەتچىلىكى ھەققىدە توختىلىپ: «ئۇيغۇرلار سودا ئىشلىرى بىلەنمۇ ئۇزۇن شۇغۇللانغان (بۇ ھال شۇ چاغدا خەنزۇلارنى ناھايىتى ھەيران قالدۇراتتى)، سودا ئىشلىرى ئۇلارغا زور پايدا كەلتۈرەتتى. ئۇلارنىڭ يىراقتىكى

مىللەتلەرنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىگە ۋە تاۋارغا بولغان تەلىپىگە نىسبەتەن سەزگۈرلۈكى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى»[155] دەپ ئېيتقان بولسا، روسىيىلىك مۇئەللىپ گ. ۋېرنادىسكىي «مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى تارىخىدا سىياسىي جەھەتتە يېكى مەدەنىيەت جەھەتتە بولسۇن، ئۇيغۇرلارنىڭ رولى بەك چوڭ بولدى. جۇڭگودىن باشلىنىپ كاسپىي دېڭىزغا قەدەر سوزۇلغان سودا يولىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى تىزگىنلەپ تۇرغان ئۇيغۇرلار جۇڭگو بىلەن ھىندى ـ ئىران مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىشىغا كۆپ جەھەتلەردە ۋاستىچىلىك قىلدى[156] دەپ يازغان. ئومۇمەن، ئۇيغۇرلار مەيلى موڭغۇل يايلاقلىرىدا بولسۇن، مەيلى تەكلىماكان چۆللىرىدا ياشاپ تۇرغان چاغلىرىدا بولسۇن سودا ـ تىجارەتنى ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ مۇھىم بىر ساھەسى سۈپىتىدە تۇتقان. سودا ۋاستىسى بىلەن قوشنا خەلقلەردىن يېڭى تېخنىكا ۋە يېڭى ئىدىيىنى قوبۇل قىلىش بىلەن بىرگە بۇ خىل يېڭى تېخنىكا ۋە يېڭى ئىدىيىنى قوشنا دۆلەتلەرگە تارقىتاتتى[157].

④ تېبابەتچىلىك. بۇ ئىنسانلارنىڭ تەن ساقلىقىنى ئاسراش ۋە ئۆمۈرنى ئۇزارتىشقا زۆرۈر ۋاستىچىلىك رول ئويناىدىغان ئۇنۇملۇك كەسىپ. شىنجاڭدا روھىي ۋە ماددىي ۋاستىلەر بىلەن كېسەل ئازابىنى يەڭگىللىتىشنىڭ ئامالىنى ئىزدىگەن جەمئىيەتنىڭ ئاخىرىلىرىدىلا بىلگەنلىكىنى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ئىسپاتلاپ بەرمەكتە. ئۇيغۇرلار غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ئەمچىلىك ئىشلىرىغا ئاۋانگاردلارچە ۋارىسلىق قىلغان ۋە راۋاجلاندۇرۇشىغا كۈچ چىقارغان. غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى دەۋرىدە ئۇيغۇر ئەمچىسى ـ ئاتاساغۇنلىرى پەرەز ۋە كۆڭۈلدە بوداپ كېسەل داۋالاشتىن رېتسىمپ يېزىپ، تەجرىبە توپلاپ، كىتاب يېزىپ، نەزەرىيىۋى بىلىملەر ئاساسىدا بىمارلارنى كېسەل ئازابىدىن

يەكگىللىتىش سەۋىيىسىنى ياراتقان. 1000 يىللار ئىلگىرى ئۇيغۇرلار يازغان تېببىي ئىلمىغا ئائىت ئەسەرلەر ساقلىنىپ قالغان. 1000 يىل بۇرۇن سېھىرگەرلىك، پېرىخونلۇق بىلەن داۋالاش دۇنيانىڭ كۆپ جايلىرىدا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان چاغدا، تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەر خىل تەبىئىي ماددىلار (ئۆسۈملۈك، ھايۋانلار، كان ماددىلىرى) نى دورا قىلىپ ئىشلىتىپ، كېسەلنى داۋالاش چارىلىرىنى ئىزدىگەنلىكى، ھەتتا داۋالاشنىڭ ۋاقتى، دورىلارنىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە مىقدارى ھەمدە مۇددىتىگىمۇ ئېتىبار بەرگەن ئەھۋاللار يېزىلغان. بۇ ماتېرىيالدىن ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ خېلىلا بۇرۇن تاكامۇللاشقان بىر تېبابەت بولۇپ شەكىللەنگەنلىكى، ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. تۇرپاندىن تېپىلغان تېبابەتچىلىك ماتېرىياللىرىنى ئۆگىنىپ كەلگەن تۇركىيىلىك دوكتۇر ئا. سۇھەيىل ئۇنۇەر قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ تېبابەتچىلىك ساھەسىدىكى نەتىجىلىرىگە باھا بېرىپ «يالغۇز ئىلىم ساھەسىدىلا ئەمەس، تېبابەتچىلىك ساھەسىدىمۇ زور تەسىرلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئەسىرداش مەدەنىيەتلەر ئىچىدە ھەر جەھەتتىن ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. تۇركىي تىللىق خەلقلەر ئېرپانىنى، ئىلمىنى، تېبابەتچىلىكنى ئاسىيادا ئۇيغۇرلار مۇھاپىزەت قىلدى»[158]، دەپ يازغان.

غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار تەبىئىي پەن ۋە تېبابەتچىلىك ساھەسىدە يەنە ئاستىرونومىيە، كالېندارچىلىق، بىناكارلىق، ۋە گۈزەل سەنئەت ـ رەسساملىق، ھەيكەلتىراشلىق، نەققاشلىق قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ كۆرۈنەرلىك ئۇتۇقلار قولغا كەلتۈرۈلگەن.

⑤ ئۇيغۇرلاردا مىللىي ئاڭ ۋە مىللەت چۈشەنچىسى ئۇيغۇر خانلىقى زامانىسىدىن باشلاپ روشەن ھالدا يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشكە

باشلىغان. تۈركىي تىللىق قوۋم ـ قەبىلىلەر ئىچىدە «ئۇيغۇر» دېگەن ئېتنىك نامى ئەڭ بۇرۇن تونۇلغان. «ئوغۇزنامە» دە ئوغۇزخاننىڭ ئۆزىگە ئەگەشكەن يادرو قەبىلىسىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتىغانلىقى ئۇيغۇر قەبىلىرىنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىلا مىللىي نام بولۇش شەرتىنى ھازىرلاش باسقۇچىغا ئۆتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئىلگىرىكى چاغلاردا «ئۇيغۇر» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى مەھمۇد كاشغەرى ئېيتقان زۇلقەرنەيىننىڭ مىلادىيە Ⅳ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى چارىكىدە ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلىش سەۋەبىدىن بارلىققا كەلگەن دەپ چۈشىنىپمۇ كەلگەندۇق. ۋاھالەنكى، يەنە بەزى ئالىملار يۇقىرىدا تىلغا ئالغىنىمىزدەك ئۇنىڭ ئېلىمىزنىڭ شياڭ سۇلالىسى (تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى ⅩⅥ ئەسىردىن تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1066 ـ يىللار) نىڭ دەسلىپىدە ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىنىڭ شىمالىدا پائالىيەت قىلغان «گۇيفاڭ» (鬼方) دېگى «گۇي» بىلەن مەنىسىنىڭ ئوخشاشلىقىنى، «گۇي ـ گۇر ـ ئوگۇر» غا تەڭ ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۇرمەكتە[159]. شۇنداق بولغاندا «گۇر ـ ئوگۇر» نىڭ «غۇر ـ ئوغۇر ـ ئۇيغۇر» غا تەڭ ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. بۇ بەزى تىلشۇناسلارنىڭ «ئوغۇر ـ ئۇيغۇر» نامى ئالتاي تىللىرى دەۋرىدىلا بار بولغان دېگەن پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويۇشنىڭ ئىلمىي [160] پەرەز ئىكەنلىكىنى روشەنلەشتۇرۇپ بېرىدۇ. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى Ⅲ ئەسىرلەردە «دىڭلىڭ» نامى ئاستىغا ئۇيۇشقان بولسىمۇ، لېكىن مىلادىيە Ⅴ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىن باشلاپلا «ئون ئۇيغۇر» (خەنزۇچە«袁纥»)دېگەن قەبىلە ئېگىز قاتقىللارنىڭ 6 قەبىلە، 12 ئۇرۇقىغا يېتەكچىلىك قىلىشىغا شارائىت ھازىرلاپ بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە شۇ دەۋردىلا «توققۇز ئوغۇز» (خەنزۇچە«护骨»)لارمۇ ئېگىز قاتقىللارنىڭ 6 قەبىلىسى

ئىچىدە يىرىك بىر قەبىلە بولۇپ ئوتتۇرىغا چىققان. مانا شۇنىڭدىن باشلاپ توققۇز ئوغۇز، ئون ئۇيغۇرلار ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ يادرو قەبىلىسى يەنى ئاساسىي گەۋدە قەبىلىلىرى سۈپىتىدە ئۆزلىرىنىڭ مىللىي تارىخىنى مۇرىنى - مۇرىگە تىرىگەن ئاساستا يارىتىشقا كىرىشكەن. ئۇيغۇر خانلىقى غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى دەۋرىدە «ئۇيغۇر»، بەزىدە «ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇزلار» نى يادرو قىلغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئورتاق مىللىي نامى سۈپىتىدە خىزمەت قىلغان بولسا، بەزىدە «ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇز» ناملىرىمۇ پاراللىل هالدا، گاهى يەككە، گاهى قوش شەكىلدە ئىشلىتىلىۋەرگەن. غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرىدىن كېيىن «ئۇيغۇر» نامى بىر پۈتۈن مىللىي نام سۈپىتىدە قوللىنىپ، بۈگۈنكى كۈنگىچە ئىشلىتىلىپ كېلىنمەكتە. «ئۇيغۇر» نامىنىڭ تارىخىدىن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يىلتىزىنىلا ئەمەس، بەلكى شەكىللىنىش جەريانىنى بىلگىلى بولىدۇ. ئۇيغۇرلار مەيلى يادرو قەبىلىلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە خانلىق تىكلىسۇن، مەيلى قېرىنداش ۋە قوشنا قوۋم - مىللەتلەرنىڭ هۆكۈمرانلىقى ئاستىدا پائالىيەت قىلسۇن ئۆزلىرىنىڭ خاسلىقىنى ساقلاپ، مىللىي ئالاهىدىلىكىنى مۇستەهكەملەپ كەلگەن. ياشاش روهىنى سۈسلاشتۇرمىغان، مىللىي مەدەنىيىتىنى داۋاملىق بېيىتىپ، ئىزچىللىقا كاپالەتلىك قىلغان.

⑥ ئۇيغۇرلاردىكى كىشىلىك قاراش، جەمئىيەت قارىشى ۋە ئاستىرونومىيە هەققىدىكى چۈشەنچىلىرىدە، ئېتىكىلىق ئەخلاق قاراشلىرىدا خاس ئىدىيە ۋە سىستېمىلىق تەپەككۇر ئەندىزىسى يىراق ئەسىرلەرنى مەنبە قىلغان ۋە مىللەتنىڭ ئورتاق پەلسەپىۋى قارىشى بولۇپ شەكىللەنگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئېپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرىلىرىدا دۇنيانىڭ ماددىدىن پەيدا بولغانلىقىنى قىياس قىلغان، ئۇنى ئوت، هاۋا،

سۇ، تۇپراقتىن ئىبارەت «تۆت تادۇ» چۈشەنچىسى بويىچە ئىزاھلىغان. ئادەملەرنى تەبىئەتنىڭ مەھسۇلى دەپ بىلگەن، تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش ئادەملەرنىڭ ئەڭگىكى ۋە ئەقىل - پاراسىتى سەۋەبىدىن ئىشقا ئاشىدۇ، دېگەن قاراشنى يېتىلدۇرگەن. ئەڭگەك ۋە قەھرىمانلىقنىڭ رولىنىڭ چوڭ ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەن. بىلىم ئارقىلىق قۇت - بەختكە ئېرىشكىلى بولىدۇ، دېگەن ئىتتىكىلىق ئەخلاق نورمىسىنى دائىملاشتۇرغان ھەم ئۇنى مىللەتنىڭ ئەخلاق قارىشىنىڭ يادروسى قىلغان.

7) تىل ۋە ئەدەبىيات

(1) قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئەدەبىي تىل — خاقانىيە تىلى ۋە «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تىل مەسىلىسى

قاراخانىيلار دەۋرىدە ھۆكۈمران قەبىلە ئۇيغۇر قەبىلىسى بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ئۆز زامانىسىنىڭ ئەدەبىي تىلى ئىدى، جۈملىدىن كاتتا ئەدەبىي ئەسەر «قۇتادغۇبىلىك» ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا يېزىلغان. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تىلىنى تەكشۈرگەن نوپۇزلۇق ئالىملارنىڭ كۆپچىلىكى، مەسىلەن، روسىيە ئالىملىرىدىن ۋ. ۋ. رادىلوف (1837 - 1918)[161]، س. ئې مالوف(1880 - 1957)[162]، ئە. ر. تىشىف[163]، ئا. ن. كونونوف[164]، قازاقىستان ئالىمى ئۇ. مەمەتاخونوف[165]، ئېلىمىز ئالىملىرىدىن ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن[166]، گىك شىمىن، ۋېبي سۇيى[167]، شىرىپىدىن ئۆمەر[168]، ئابدۇرېھىم ئۆتكۇر، ئەھمەد زىيائى، مەمتىمىن يۈسۇپ[169]، خاۋ گۇەنجۇڭ، جاڭ خۇڭچاۋ، لىيۇبىن[170]، ئىمىن تۇرسۇن[171]، لاڭ يىڭ[172]، لى يوڭ[173]، مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۇر، ئامىنە غاپپار[174]، لىيۇ زىشاۋ[175] قاتارلىقلار ئۆزلىرىنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىدە بۇ

نۇقتىنى روشەنلەشتۇردى.

ئەمما، بەزىلەر ئىلىمغا ئەستايىدىل پوزىتسىيە بولمىغانلىقى، يەكخىللىك بىلەن ئىش كۆرگەنلىكى، يەنە بىر تەرەپتىن باشقا غەرەزلەرنىمۇ مۇناسىپ كۆرگەنلىكى سەۋەبلىك «قۇتادغۇبىلىك» تىلىنى بىرده «چىگىل تىلى»[176]، «قارلۇق تىلى»[177]، «قارلۇق ئۇيغۇر تىلى»[178] دېسە، يەنە بىرده ئورتاق «تۈرك تىلى» دا يېزىلغان دېيىشىدۇ، ئايرىملار بولسا، قارلۇق - قىپچاق ئارىلاشما تىلى دەپ كلاسسىفىكاتسىيىلەشتۇرىدۇ[179]. بۇ خىل قاراشلار يەككە قاراش بولۇپ، ئۇلارنى ئىسپاتلايدىغان يازما ھۆججەت يوق. يەنى قەدىمكى زامان تارىخىدىن قارلۇق تىلى، چىگىل تىلى، قارلۇق - قىپچاق تىلىدا يېزىلغان بىرەر پارچە ھۆججەت يوق. دېمەك، بۇ خىل قاراش تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇن ئەمەس. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، قارلۇق بىلەن چىگىللەر قاراخانىيلار دەۋرىدىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئىكەنلىكى ئېنىق بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئاساسىي قەبىلە ئەمەس ئىدى، ئۇلار تۈركىي تىلىدا سۆزلەشسىمۇ، لېكىن تۈركىي تىلنىڭ قايسى شېۋىسىده سۆزلىشىدىغانلىقى ئېنىق ئەمەس. بۇنىڭغا يازما پاكىتمۇ يوق. مەھمۇد كاشغەرى كىتابىدا بىر نەچچە سۆزگىلا «قارلۇقچە، چىگىلچە» دەپ يەشمە بەرگەن بولۇپ، بۇ سۆزلەر بىر پۈتۈن قارلۇق ياكى چىگىللەرنىڭ تىلىنى ئۆگىنىش ئىمكانىيىتىنى ھازىرلىيالمايدۇ ھەم ئۇلارنىڭ ئىچىده بىرىمۇ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئاساسلىق مىللەت تىلى بولۇش شەرتىنى ئادا قىلالمايدۇ. مەھمۇد كاشغەرىمۇ بۇ تىللار توغرۇلۇق بىرەر ئېنىق ئۇچۇر بەرمىگەن. شۇنداق ئىكەن، كېيىنكى زامانداشلار بەزى ئالىملار قوللىنىپ كەلگەن «قارلۇق ئۇيغۇر تىلى» دېگەن نام تۈركىي تىللار تەتقىقات ساھەسىده پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ. بۇنى يەنىلا «ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتاش ئورۇنلۇق قاراش.

تىل مەسىلىسىدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى رولىنى تارىخشۇناسلار تەتقىق قىلىش جەريانىدا ئىلمىي يەكۈن چىقارغان. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تۈرك خانلىقى دەۋرىدە تۇنجى قېتىم بىر قاتار تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئورتاق تىلى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن تىل ئاساسىدا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرغان. ئۇيغۇرلار تۈركىي تىللىق خەلقلەر تارىخىدا قەدىمكى تۈرك تىلىنى بۇاستە يازما ھۆججەتلەردە ۋارىسلىق قىلغان ئاساستا ساقلاپ قالغان. بەزى ئالىملار تۈرك خانلىقى دەۋرىدىكى ھۆججەتلەر ئوغۇز تىلىدا يېزىلغان بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدىن پەرقلىنىدۇ، دەپ قارىغان. بۇ، ئوغۇزلارنىڭ جۇملىدىن قەدىمكى تۈركلەرنىڭ تارىخىنى چوڭقۇر بىلمىگەنلىكى ۋە قەدىمكى تۈركىي تىللىرىنى پىششىق تەتقىق قىلمىغانلىقىنىڭ ئىنكاسى. بىرقانچە فونېما پەرقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا قەدىمكى تۈركىي تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئوتتۇرىسىدا پرىنسىپلىق پەرق يوق. بۇ ھەقتە ئېلىمىزنىڭ ئاتاقلىق ئۇيغۇرشۇناسى پروفېسسور گېنىڭ شىمىن ئەپەندى ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ ـ تەتقىق قىلغاندىن كېيىن «ئەمەلىيەتتە تۈرك خانلىقى دەۋرىدىكى ‹كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى›، ‹بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى›، ‹ئونگون مەڭگۈ تېشى›، ‹كۆلچور مەڭگۈ تېشى› قاتارلىقلار تىل جەھەتتە ئۇيغۇر خانلىقىغا مەنسۇپ مەڭگۈ تاشلار بىلەن ھېچقانداق پەرقى يوق»، «‹تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى›، نى غوبى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھۆججەتلىرى دېيىشكە بولىدۇ» [180]، دەپ ئېنىق كۆرسەتكەنىدى. نېمە ئۈچۈن ئىلىم ـ پەن ساھەسىدە شۇنداق قارىلىدۇ. بۇنىڭ ئىككى خىل سەۋەبى بار. ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى زامانداىكى مەشھۇر ئالىمى پروفېسسور لىن گەن ئەپەندىنىڭ قارىشىنى مىسال قىلىمىز: «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» ۋە «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا «توققۇز ئوغۇز بۆدۇن كەنتۇ بۆدۇنۇم ئەرتى» (توققۇز ئوغۇزلار

ئەسلي ئۆز خەلقىم ئىدى) دەپ يېزىلغان. بۇ تۈركلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ قارىشى. نۆۋەتتىكى ئەڭ ئىشەنچلىك قاراش. ئۇيغۇرلار بىلەن تېلىلارنىڭ ئاساسلىق قۇرۇلمىسىغا ئاساسلانغاندا، قەدىمكى ياكى ئاشىنا تۈركلىرى يەنى كۆك تۈركلەر بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇرلار بىرئوخشاش قوۋم (回纥与突厥同族) بولۇپ تۈركلەرنىڭ تېلىلارغا مەنسۇپلۇقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. دېمەك، ئۇلار تېلىلارنىڭ بىر تارمىقى [181]، يەنى ئاشىنا تۈركلىرى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئېتنىك كېلىپ چىقىش جەھەتتە تېلىلارغا، تېلىلاردىن دىكلىكلارغا تۇتىشىدۇ؛ تۈرك خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىنكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تەقدىرى — ھاكىمىيەت ئورنىدىن چۈشۈپ قېلىپ، خانلىق سەلتەنىتىدىن ئايرىلىپ قالغان بىر قىسىم تۈركي تىللىق قەبىلىلەر مەركىزي جۇڭگو رايونىغا بېرىپ تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولغان، بىر قىسمى غەربكە كەتكەن. ئەمما، ئۇنىڭ يادرو قەبىلىلىرى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن. بۇ مەسىلىنى گىڭ شىمىن ئەپەندى مۇنداق چۈشەندۈرۈپ ئۆتكەن:

«‹تونيوقۇق مەڭگۈ تېشى› نىڭ تەۋەلىكى (يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن) ئوۋ ياڭشۇەننىڭ ‹گۈاجەي توپلىمى. قوچولۇق شې جەمەتىنىڭ شەجەرىسى› دىكى تونيوقۇق شې (契) جەمەتىنىڭ ئەجدادى دېيىلگەن خاتىرىگە ئاساسەن تۈرك خانلىقىغا مەنسۇپ مەشھۇر ‹تونيوقۇق مەڭگۈ تېشى› نىڭ غوبىي ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھۆججەتلىرى دېيىشكە بولىدۇ»[182]. ئۇنداق بولسا تونيوقۇق بىلەن شې جەمەتىنىڭ قانداق مۇناسىۋىتى بار؟ نېمە ئۈچۈن «تونيوقۇق مەڭگۈ تېشى» نى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسىرى دەيمىز؟

خەنزۇ ئەدەب ئوۋ ياڭشۇەن 1358 ـ يىلى «گۈاجەي

توپلىمى» (« 殴阳玄 » 斋文集挂) ناملىق كىتابىغا «قوچودىكى شې جەمەتىنىڭ شەجەرىسى» نى كىرگۈزگەن. بۇ نەسەبنامەدە قوچودىكى شې جەمەتىنىڭ 700 يىل جەريانىدىكى ئاساسلىق تارىخىي شەخسلەرنىڭ ئىش - ئىزلىرى كىرگۈزۈلگەن. بۇنىڭدا ئېيتىلىشىچە شې جەمەتىنىڭ ئەجدادلىرى قوچودا ئۆزۈن يىللار ئولتۇراقلاشقان. ئۇلارنىڭ ئەسلي ماكانى بولسا غوبى يايلىقىدىكى سېلىنگا (楔辇) دەرياسى ساھىلىدىن ئىبارەت. بۇ جەمەتنىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى تۇنيۇقۇق بولۇپ، ئۇ تۈرك خانلىقى دەۋرىدە باش ۋەزىر بولغان، قىزى بوپۇنى تۈرك خانى بىلگە قاغانغا ياتلىق قىلغان. تۇنيۇقۇق ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئاقسۆڭەك قەبىلە ئاشىد قەبىلىسىدىن، تۈرك خانلىقى مۇنقەرز بولغان چاغدا، قاتۇن بوپۇ بىر بۆلۈك قەبىلىلەرنى ئەگەشتۈرۈپ، تالاش سۇلالىسى تەۋەسىگە كەتكەن. تونيوقۇق بولسا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قېلىپ، ئۇلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن. كېيىن ئوردىدا مۇھىم خىزمەت ئىشلىگەن. بەزىلەر ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە باش ۋەزىر بولغان دەپ قارايدۇ. «قوچودىكى شې جەمەتىنىڭ شەجەرىسى» دە «تۇنيۇقۇقنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ باش ۋەزىرلىرىدىن بولۇپ كەلگەن» دېيىلگەن. ئەنە شۇ چاغدىن باشلاپ ئۇيغۇر خانلىقىدا تونيوقۇق جەمەتى باش ۋەزىر بولىدىغان بىر خىل ئەنئەنىۋى ئادەت شەكىللەنگەن. 840 - يىللاردىن باشلاپ غوبى ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىر قىسمى غەربىي جەنۇب، جەنۇب ۋە غەربكە كۆچكەندە، ئۇيغۇرلار بىلەن 100 يىلغا يېقىن بىرلىكتە ياشىغان. بۇ جەمەت تۇرپانغا كېلىپ، بۇ يەردە تىكلەنگەن قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ باش ۋەزىرلىرىدىن بولۇپ، يۇەن سۇلالىسى زامانىسىغچە سەلتەنەت سۈرگەن. تونيوقۇق سېلىنگا دەرياسى ۋادىسىدا دەۋر سۈرگەن بولغاچقا ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇلۇغ بوۋىسىنىڭ شان - شۆھرىتىدىن تولىمۇ سۆيۈنگەن. سېلىنگا

دەرياسى خەنزۇچە « 挈羣河 » (Xiejian he) دەپ ئاتالغان بولۇپ، يۇەن دەۋرىگە كەلگەندە تۇرپاندىن مەركىزىي جۇڭگو رايونىغا بېرىپ ھەر خىل مەمۇرىي ۋەزىپىلەردە بولغان بىر قىسىم تونيوقۇق ئەۋلادلىرى خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى بىلەن فامىلە قوللىنىشىنى مۇۋاپىق كۆرۈپ، ئۇلۇغ بوۋىسىنىڭ مۇقەددەس يۇرتىدىكى دەريانىڭ نامىنىڭ بىرىنچى بوغۇمى « 挈 » (Xie) نى جەمەتىنىڭ فامىلىسى قىلىپ تاللىۋالغان. تۇنيۇقۇق جەمەتىنىڭ 700 يىللىق نەسەبنامىسى خاتىرىلەنگەن بۇ كىتابتىن مۇنداق بىر تارىخىي پاكىتنى بىلەلەيمىز، «قوچودىكى شې جەمەتىنىڭ شەجەرىسى» خاتىرىلەنگەن پاكىتتىن قەدىمكى تۇركىلەرنىڭ ئاشىد ۋە ئاشىنا دىن ئىبارەت ئىككى يادرو قەبىلىسىنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسى ئۇيغۇرلارغا قېتىلىپ كەتكەنلىكىدەك ئەھۋالنى بىلىۋالالايمىز. دېمەك، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن تۇرك تىلىنىڭ ئوخشاشلىقىنىڭ تارىخى يىلتىزى مانا مۇشۇنداق ئېتىنىڭ مەنبەداشلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلى بار. ئېتنىڭ جەھەتتىكى مۇنداق پېقىنلىق پەقەت قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن تۇرك قەبىلىلىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتتە قويۇق كۆرۈلگەن بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا تۇركىي تىللىق قەبىلىلەر، مەسىلەن، قىرغىز، تاتار، قازاق، ئۆزبېكلەرنىڭ ئەجدادلىرى بىلەن بولغان تارىخىي ئالاقىنىڭ ئالامەتلىرىنى روشەنلەشتۇرىدىغان بىرەر تارىخىي مەنبەنىڭ يوقلۇقى بىلەن روشەن ھالدا سېلىشتۇرما بولالايدۇ.

تۇرك خانلىقى ۋە ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە مەنسۇپ تۇركىي تىل ۋە ئۇيغۇر تىلىدىكى ھۆججەتلەردە بۇ تىلنىڭ قايسى تىلغا مەنسۇپ ئىكەنلىكى ئېيتىلمىغان. پەقەت قوچو ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قارا خانىيلار دەۋرىگە كەلگەندىلا ئاندىن ئۇيغۇر تىلشۇناس، ئالىملار بۇ خىل تىلغا ئىسىم قويۇشتەك شەرەپلىك ۋەزىپىنى

ئۇستىگە ئالغان. مەسىلەن، قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە خاتىرىلەنگەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ماتىرى سىمىت» ناملىق ئەسەردىكى بايانلارغا قارىغاندا، «تەڭرى بۆگۈ ئېل بىلگە ئارىسلان تەڭرى ئۇيغۇر خانى» ھۆكۈمرانلىقىدىكى «ئۇن ئۇيغۇر» خەلقىنىڭ تىلىغا «تۈرك تىلى» دەپ نام بېرىلگەن؛ ئۆز زامانىسىنىڭ مەشھۇر تىلشۇناسى سىڭقۇ سېلى تۇتۇق بولسا ئىلمىي ئۇسۇلنى قوللىنىپ بۇ تىلنى «تۈرك ئۇيغۇر تىلى» ، «تۈرك تىلى» دەپ ئاتىغان. تەرجىمىسى IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن بۇرۇنراق ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ دەپ قارىلىپ كېلىنىۋاتقان [183] ، «ئالتۇن يارۇق» («ئالتۇن ئۆتكۈلۈگ يارۇق يالتىرىغىغ قوپتا كۆتۈرۈلمىش نوم ئېلىگى ئاتلىغ نوم بىتىگ») نىڭ بىرىنچى جىلدىنىڭ ئاخىرىدا تەرجىمان ئوچۇق ئىبارىلەر بىلەن «مەن تۇبۇت تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزدىم» (مەن تۇبۇت تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا ئۆرۈدۈم) دېگەن جۈملە بار. بۇ بايانلار قوچو ئۇيغۇرلىرى ياكى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنى «ئۇيغۇر» («تىرخىن مەڭگۈ تېشى» ، «سۇجى مەڭگۈ تېشى» ، «ئۇغۇزنامە » ۋە باشقا ماتېرىياللارغا قارىڭ) ھەم ئۆزىنىڭ تىلىنى «ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتىغانلىقى ئايان بولىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىمۇ بۇ تىلنى «ئۇيغۇر تىلى» دېگەن نام بىلەن ئاتىدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ تىلغا «ساپ تۈركچە» دېگەن ئېنىقلىمىنى بەردى. ئۇ يەنە قاراخانىي ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىنى شىمالدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىدىن شەكىل جەھەتتە پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن «تۈرك تىلى» دېگەن ئىسمىنى ئىشلەتتى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «تۈرك تىلى» دېگەن نامنى ئىشلەتكەندىن باشقا «قۇتادغۇبىلىك» دە « بۇغراخان تىلى» ۋە «خان تىلى» دېگەن ئاتالغۇلار ئۈچرايدۇ. قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن شائىر ئەھمەد يۈگنەكى ھەققانىي ھالدا «كاشغەر تىلى» دېگەن نامنى قوللانغان.

يۇقىرىقىلاردىن تارىختا «تۈرك ئۇيغۇر تىلى» غا پەقەت ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان ئالىملارلا دەسلەپتە ئىسىم قويغان. بۇنداق ئاتاش تۈرك تىلى، ئورقۇن تىلى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى (قوچو ئۇيغۇر تىلى، قاراخانىي ئۇيغۇر تىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نامى سۆز تومۇرىلا ئوخشاش بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئاساسىي قىسمى ئوخشاش. تارىختا نەزەر تاشلىساق، ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر خانلىقى زامانىسىدىلا بارلىق ئۇيغۇر قەبىلىلىرى، جۈملىدىن توققۇز ئوغۇز، ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسىگە چۈشىنىشلىك چوڭ بىر تىل بولۇپ قالغان. يېپەك يولى ئالاقىسىدا مۇھىم ئۇرۇن تۇتقان. ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدىكى ھەر قايسى خەلقلەر مۇشۇ تىلنىڭ بۇاستە ۋە ۋاستىلىك رولى بىلەن شەرقتە قۇدرەتلىك تاڭ سۇلالىسى، تۇبۇتلىكلەر، غەربتە پارسلار ۋە باشقا مىللەتلەر بىلەن سودا، مەدەنىيەت ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئالاقىسى قىلىشقان. يۇز نەچچە يىل بىرلىككە كېلىش ۋە يۇكسىلىش جەريانىدا ئۇيغۇر تىلىنى ئوڭايلا بىكار قىلغىلى بولمايدىغان ھالەتنىڭ شەكىللەنگەنلىكى ئۇيغۇر تىلىنى ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيەتنىڭ يادرولۇق بىر ئىلمىي دەرىجىسىگە كۆتۈرگەن. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلىپ، قەبىلىلەر پارچىلىنىپ كەتكەن ئاشۇ كۈلپەتلىك يىللاردا ئۇيغۇر تىلى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى قوچو ئۇيغۇرلىرى بىلەن قارا خانىي ئۇيغۇرلىرىنى بىر ـ بىرىگە مەھكەم باغلاپ تۇرىدىغان قېرىنداشلىق رىشتىسى سۈپىتىدە ئۆز رولىنى ئۈتۈقلۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئوتتۇرا ئەسىردىكى بۇ ئىككى خانلىق تەۋەسىدە ياشىغان ئاساسىي قوۋملارنىڭ ھازىرقىي زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە يەنە بىر قاتلام مۇھىم ئېتنىك تەركىب بولۇپ، زېمىن ھازىرلىغانلىقى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

گېپىمىزنىڭ ئورامىغا كەلسەك مىلادىيە IX ـ XIII ئەسىرلەردە،

قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئىككى خىل ئەدەبىي تىلنى قوللانغان، يەنى بۇ ئۇيغۇر (قوچو ئۇيغۇر) ئەدەبىي تىلى بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئەدەبىي تىلىدىن ئىبارەت. ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەدەبىي تىلى سۇپىتىدە قوللىنىلغان، بۇنى ئادەتتە شىمالىي قىسىم ئۇيغۇر تىلى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ؛ قاراخانىيلار سۇلالىسى ئەدەبىي تىلى كاشغەرنى مەركەز قىلغان ھالدا قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋردە قوللىنىلغان، بۇنىڭ جەنۇبىي قىسىم ئۇيغۇر تىلى دەپمۇ ئاتاشقا بولىدۇ. ئىككى خىل ئەدەبىي تىل قوللىنىش دائىرىسى جەھەتتىن جەنۇب ۋە شىمال تەرەپكە ئايرىلسىمۇ، ئەمما ئاساسىي ئالاھىدىلىكى جەھەتتە ئورتاقلىققا ئىگە، روشەن پەرقى كۆرۈلمەيدۇ، پەقەت ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىككى خىل ئەدەبىي تىلى بولۇپ ئايرىلىپ قالغانلىقى مەسىلىسىلا مەۋجۇت[184]. قاراخانىيلار ئەدەبىي تىلى بىلەن قوچو ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئوخشاش بولۇشىدىكى سەۋەبى نېمە؟ بۇ ھەقتە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تىلشۇناسى ن. ئا. باسكاكوفنىڭ مۇنداق بىر قارىشىنى ئەسكە ئېلىش مۇۋاپىق دەپ قارايمەن: «تىل تەرەققىياتى جەريانىدا ھەر بىر تىل نەسەپ جەھەتتىن ئالدىنقى ئەۋلاد تىلىنىڭ بىر سابىق دىئالېكتى ياكى ئالدىنقى ئەۋلاد تىلىنىڭ بىۋاسىتە ۋارىسى بولۇش سۇپىتى بىلەن ئاشۇ ئالدىنقى ئەۋلاد تىلىغا تەۋە بولىدۇ ھەمدە گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى ۋە لېكسىكا ئاساسىنىڭ ئەڭ تۇراقلىق ئېلېمېنتلىرىنى ساقلاپ قالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، مەزكۇر تىل بىلەن ئالدىنقى ئەۋلاد تىلى ئوتتۇرىسىدا بۆلۈنۈشلەر ھەم پەرقلەرمۇ بولىدۇ. تىلنىڭ تۇراقلىق ئېلېمېنتلىرى ۋە ۋارىس تىلىدىكى ئالدىنقى ئەۋلاد تىلىغا نىسبەتەن پەيدا بولغان ئۆزگىرىشلەر مەزكۇر تىللار گۇرۇپپىسىنىڭ پۈتكۈل تەرەققىيات مۇساپىسىنى خېلى ئېنىق ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا ھەمدە تىللارنىڭ ئايرىم پاكىتلىرى ۋە ھادىسىلىرىگە قاراپ، بۇ

گۇرۇپپىدىكى ھەممە تىللارنىڭ ئەسلىدىكى بىرلىكىنى ئېنىقلاپ چىقىشقا ئىمكانىيەت بېرىدۇ»[185] . بۇ قاراش بويىچە بولغاندا، ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن ئاشۇ خانلىق تەۋەسىدىكى ئاساسلىق قەبىلىلەر ئاساسىدا قۇرۇلغان قوچو ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار سۇلالىسى تېررىتورىيىسىدە بىر خىل ئەدەبىي تىلنىڭ قوللىنىلىشى يەنى ئىككى خىل ئەدەبىي تىلنىڭ ئوخشاش بولۇشى ئىنسانلارنىڭ تىل تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن.

ئۆز زامانىسىدىكى ئۇيغۇرلار قوللانغان ئىككىخىل ئەدەبىي تىل ئوتتۇرىسىدا زادى پەرق يوقمۇ، پۈتۈنلەي پەرق يوق دەپ ئېيتىش ئىلىم ـ پەنگە ئۇيغۇن ئەمەس، ئەلۋەتتە مەلۇم پەرق بار. ئىككى خانلىق ئۇزۇن مۇددەت دىن جەھەتتە قارىمۇ قارشى ھالەتتە تۇرغان بولغاچقا بىردىنبىر تىل ئالاقىسى قىلىدىغان چاغدا مۇئەييەن توسالغۇ بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوخشاش بولمىغان تىل ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان بولغاچقا، جەنۇب بىلەن شىمالدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا چەكلىگىلى بولمايدىغان پەرق كېلىپ چىققان. بۇ دېمىسىمۇ چۈشىنىشلىك بىر مەسىلە.

مەيلى جەنۇبتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلى بولسۇن، مەيلى شىمالدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلى بولسۇن، بىر پۈتۈن ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە يالغۇز ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش تارىخىدا ئۆزىنىڭ تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇپ قالماستىن، بەلكى باشقا بەزى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت ئالاقىسىدا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرغان. بۇ توغرۇلۇق «سوۋېت چوڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى» (4 ـ توم، 1956 ـ يىلى نەشرى، 58 ـ بەت) دە ئېنىق ھالدا «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلى مەركىزىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئۇزۇن ۋاقىتلارغىچە مەدەنىيەت ئالاقىلىشىش تىلى

بولۇپ كەلدى» دېگەن بايانى بىلەن تۇركىيىلىك مەشھۇر ئالىم شەمسىدىن سامى ۋە ئەھمەد زەكىلەرنىڭ مۇشۇ مەزمۇندا ئېيتقان بايانلىرى مىسال بولىدۇ.

ئومۇمەن، «مايتىرى سىمىت»، «ئالتۇن يارۇق»، «ئىككى تېگىن ھىكايىسى»، «شۇەن زاڭنىڭ تەرجىمھالى»، «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئاممىباب ھۆججەتلەر» ۋەكىللىكىدىكى شىمالىي قىسىم ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى ھۆججەت، ۋەسىقىلەر بىلەن «دۇانۇلۇغەتتە تۇرك»، «قۇتادغۇبىلىك» ۋەكىللىكىدىكى جەنۇبىي قىسىم ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى ھۆججەتلەر قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەر تەرەپلىمە خۇسۇسىيەتلىرىنى تولۇق ئىپادە قىلغان كلاسسىك ئەسەرلەر بولۇپ ئۇلار، ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ سىستېمىلىق يازما ھۆججەتلىرى سۈپىتىدە داڭلىقتۇر. چاغاتاي تىلى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۇنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋارىسى، جۇملىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى قوللىنىۋاتقان ئۇيغۇر مىللىتىنى بۇ تىلنىڭ ھەقلىق ئىگىسى. باشقا تۇركىي تىللىق خەلقلەر قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا پەقەت ۋاستىلىك ھالدا ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەن دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

(2) ئەدەبىيات. بىر مىللەتتە يازما ئەدەبىياتنىڭ مەيدانغا كېلىشى بەلگىلىك ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. تەتقىقاتچى لاك يىك خانىم مۇنداق دېگەن: «ھەرقانداق بىر ئۇلۇغ ئەسەر ئوخشاشلا دەۋرنىڭ مەھسۇلى. غايەت زور داۋالغۇش ۋە چوڭقۇر ئۆزگىرىشنى بېشىدىن كەچۈرگەن ھەرقانداق بىر دەۋر گىگانت ئەسەرلەرگە موھتاج بولىدۇ.»

ئۆلمەس ئەسەر «قۇتادغۇبىلىك» ئاساساندىن چۈشكەن ئەمەس ياكى تاسادىپىي ھالدا يارلىپ قالغان ئەمەس. ئۇنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتى مۇئەييەن باسقۇچقا يېتىپ بارغانلىقىنىڭ مەھسۇلى. ئۇيغۇر

مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىگە ۋەكىللىك قىلالايدىغان داڭلىق ئەسەر»[186].

مىلادىيە IX ئەسىر ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىيەت تارىخىدا مۇھىم بىر بۇرۇلۇش بولغان ۋاقىت ئىدى. يەنى ئۇيغۇر خانلىقى مۇنقەرز بولۇپ غوبى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى كەڭ كۆلەملىك كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. بۇنىڭ نەتىجىسىدە غەربكە كۆچكەن قەبىلىلەر شىمالىي شىنجاڭ، يەتتەسۇ، ماۋەرائۇننەھر، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا ئەسلىدە بار ئۇيغۇر قەبىلىلىرى باشقا تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر، ئارىيانلار، توخارلار، سوغدىلار ۋە شىنجاڭ تەۋەسىدە ياشاپ تۇرغان خەنزۇلار بىلەن بىرلىشىپ يېڭى بىر ئىجتىمائىي ۋە مىللىي گەۋدىنى يەنى قەبىلىلەر بىرلەشمىسىنى ئاساس قىلغان ئىپتىدائىي قەبىلىلەر ئىتتىپاقى تۈزۈمى باسقۇچىدىن ئوتتۇرا ئەسىردىكى فېئودال مىللەت شەكلىدىكى بىر تارىخىي دەۋرگە كىرىپ كەلدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق قوۋملار ئىچىدە ئۇيغۇرلار فېئودالللىق مىللەت شەرتىنى باشلامچى بولۇپ ئورۇنلاپ، ئۆزىنىڭ يېڭى بىر تەرەققىيات مۇساپىسىنى باشلىغان. بۇ خىل ئەھۋال ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت تارىخىدا كۆزنى قاماشتۇرىدىغان مۆجىزىلەرنىڭ يارىتىلىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيغۇر تىلىنى ۋاستە قىلغان ئەدەبىياتى ئورقۇن ۋادىسىدىلا چاچىپ تۇرغان ئانقا ئوخشاش تېزلىكتە يۇكسىلىشكە شەرت ھازىرلىغان. لېكىن، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بولسا كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرگۈدەك دەرىجىدە گۈللەنگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇيغۇر تىلى نادىر ئەسەرلەرنى يارىتىشقا پۈختا مۇمكىنچىلىكلەرنى تەييارلاپ بېرىۋاتاتتى. غوبى ئۇيغۇرلىرى شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن بۇ يەردە ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيىتىدىن يۇقىرى بىر مەدەنىيەت ھادىسىسىغا دۇچ كەلدى. ئەمما،

جاسارەتلىك، ئەقىل - پاراسەتلىك ۋە غايىلىك ئۇيغۇر مىللىتى بۇ خىل يۈكسەك مەدەنىيەت ئالدىدا تەمتىرەپ ياكى يەم بولۇپ كېتىش ھېسسياتىدا بولماستىن، بەلكى ئۆزىنى تەمكىن تۇتۇپ، يايلاقتىكى چەۋەندازلاردەك مەغرۇرلۇقىنى ساقلىغان ھالدا ھەم ئۇزۇن يىللىق بوستانلىقتىكى قوۋملارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەنلىكىدەك ئىلغار ئىدىيە ۋە كەڭ قورساقلىقىنى نامايان قىلىپ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە شەرقتە تاڭ سۇلالىسى، غەربتە ئىران، ئەرەبىستان، جەنۇبتا ھىندىستانغا ئوخشاش مەدەنىيەتلىك ئەللەر بىلەن قويۇق دوستانە ئالاقە قىلىش نەتىجىسىدە ئۇلارنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتەك بىر قاتار ئاممىلار قوشۇلۇپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ پىسخىكىسىدا «ئۆزىنى مەغرۇر تۇتۇپ، ئاستىرتىن قېتىرقىنىپ ئۆگىنىش ۋە ئىزدىنىش» تەك روھى مۇستەھكەملەنگەن. ئۇلار شىنجاڭنىڭ رونىق تاپقان ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت باغچىسىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق باغۋەنلىرى بولۇپ ئۇنتۇرىغا چىققاندىن كېيىن بۇ گۈلزارلىقتىكى مەرىپەت گۈللىرىنى ئۇششۇتۇپ قويماستىن، بەلكى ئۇنى كۆڭۈل قويۇپ پەرۋىش قىلدى، ئۆزلىرى مۇھاپىزەت قىلىپ ئېچىلدۇرغان خۇشپۇراق گۈللەردىن ھۇزۇرلاندى ھەم تېخىمۇ كۆركەم مەرىپەت گۈللىرىنى ئېچىلدۇرۇپ، ئۆز دىيارىنى كىشىنىڭ ھەۋىسىنى كەلتۈرگۈدەك چىمەنزارلىققا ئايلاندۇرۇشقا ئىرادە تىكلىدى.

غەربى ئۇيغۇرلىرىنىڭ يادرو قەبىلىلىرى IX ئەسىرنىڭ ئونتۇرىلىرىدا شىنجاڭغا كېلىشتىن ئىلگىرى قوچو، كۇسەن، كاشغەر، ئۇدۇن قاتارلىق جايلارنى مەركەز قىلغان ھەر قايسى بوستانلىقلاردا مول مەزمۇنلۇق رەڭگارەڭ ئەدەبىيات بەرق ئۇرۇپ تۇرۇۋاتاتتى. مەيلى دىن مەزمۇنىدىكى ئەدەبىيات، مەيلى ئاممىباب ئەدەبىيات يەنى ئۆرپ - ئادەت ئەدەبىياتى بولسۇن

ئومۇمىي خەلقنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئىدى. تەرجىمە ۋە ئۆزلەشتۈرمە ئەدەبىياتتىن باشقا، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يازغۇچىلار ئەدەبىياتى ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا ئوخشىمىغان دەرىجىدە يېقىنلاشقان. بۇ يەرلەردىن پەننىڭ ھەر قايسى ساھەلىرى، بولۇپمۇ تىل ـ ئەدەبىيات، تەرجىمە، شەرھىشۇناسلىق ساھەسىدە مەشھۇر ئالىملار ئۆتكەن. كوماراجىۋا، فۇتۇدىڭ، سىكسانانداالارنى ھېسابقا ئالمىغاندىمۇ، قاراخانىيلار سۇلالىسى قۇرۇلۇشتىن سەل ئىلگىرىلا سۇلې خانلىقىدا چوڭ ئالىم خويلىن، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئوخشىغا ئوخشاش كاتتا ئالىملار ياشىغان.

دەل قاراخانىيلار سۇلالىسى قۇرۇلغان چاغلاردا خانلىقنىڭ ھۆكۈمران قەبىلىلىرى يېزا ئىگىلىكى تەرەققىي قىلغان، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە تىجارىتى يۇكسەلگەن، شەھەرلىشىش جەمئىيەتنىڭ مۇھىم بىر يۇزلىنىشى بولۇپ قالغان بىر ئۇلۇسقا يېتەكچىلىك قىلىش ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە ئېلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۆز ئېلىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتىنى تېخىمۇ بىر بالداق يۇكسەلدۇرۇشتەك يۇكسەك مەجبۇرىيەتنىمۇ تارىخىي يوسۇندا ئۈستىگە ئالغان.

غوبى ئۇيغۇرلىرى شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن قۇرۇلغان قوچو ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار سۇلالىسى IX ئەسىردىن XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر 400 يىلغا يېقىن ۋاقىت مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. بۇ يىللاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىدا چوڭقۇر ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئۈچقاندەك راۋاجلاندى. 400 يىل ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى شانلىق مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشتى ھەم دۇنيانىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيەتتىكى گۈللىنىشى ئوتتۇرا ئاسىيا

ۋە پۈتۈن شەرق دۇنياسىنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلدى[187].

مەدەنىيەت ھادىسىسى ئىدىئولوگىيە كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ. ھالبۇكى، ئىدىئولوگىيە يەنە ئىقتىسادىي بازىس تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشىمۇ ئىقتىسادىي گۈللىنىشنىڭ ئىپادىسى. قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئەل فارابى، جەۋھەرى، مەھمۇد كاشغەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاتارلىق مەشھۇر ئالىملارنىڭ يېتىشىپ چىقىشى بولۇپمۇ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ مەيدانغا كېلىشى ئالدى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش شەرتىنى ھازىرلىغانلىقىنىڭ، ئىجتىمائىي ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە يۇكسىلىپ، پۇختا، سىستېمىلىق مەدەنىيەت، مەنۋى ئاساس يارانقانلىقىنىڭ ئىپادىسى. ئۇ ھەرگىزمۇ ئىپتىدائىي قەبىلىلەرنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى ئاساس قىلغان ئىقتىسادىي بازىس ۋە ئىپتىدائىي تەپەككۇرنىڭ مەھسۇلى ئەمەس. بۇ بىر روشەن پاكىت، «قۇتادغۇبىلىك» ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدا تۇركىي تىللىق قوۋملار ئىچىدە پەقەت ئۇيغۇر مىللىتى ئارىسىدىلا بارلىققا كېلىش مۇمكىنچىلىكىنى ھازىرلىغان نادىر ئەسەر. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن بىر قاتار مەسىلىلەردىن باشقا، ئۆز زامانىسىدا ئۇيغۇرلار يەنە ھۆكۈمران ئىدىئولوگىيە بولغان دىن مەدەنىيىتىنىڭ تۈپ نېگىزى ۋە ئەمىر مەرۇپلىرىنى ئىگىلەپ، جارى قىلدۇرۇشتا، قانۇن - تۈزۈم ۋە ئەل - يۇرت باشقۇرۇش ئىشلىرىدا، باج - مالىيە، پۇل - مۇئامىلە كەسپىدە ۋە باشقا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەپەككۇر پائالىيەتلىرىدە ئۆزىنىڭ پىشقان ۋە سىناقتىن ئۆتكەن

مول تەجرىبىلىرىگە ئىگە ئىدى. ئۆز زامانىسىدا «غەربىي يۇرت مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى»[188] (جۇ چىڭباۋ سۆزى) بولۇپ قالغانلىقى ھەرگىز ئەجەبلىنەرلىك ياكى غەلىتىلىك ئەمەس.

8) يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە مەھمۇد كاشغەرى

(1) يۇسۇپ خاس ھاجىپ

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ «B مۇقەددىمە» 57 ـ بېتىدە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «تەكتى ياخشى نەسەبتىن» دېگەن جۈملە ۋە «قۇتادغۇبىلىك» تە «خاس ھاجىپ» قانداق بولۇشى كېرەك دېگەن مەسىلىگە بىرىلگەن مۇپەسسەل ئۆلچەملەردىن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ھۆكۈمران قەبىلە ئۇيغۇر قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئېيتقان «ياخشى نەسەب» لىك جەمەت قاراخانىيلار سۇلالىسى تەۋەسىدىكى ئاساسىي مىللەت ۋە ھۆكۈمران قوۋۇم ئۇيغۇر بولۇپ، قانداقتۇ يەنە باشقا بىر قەبىلىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، فېئودال قەبىلىچىلىك تۈزۈمىنى ئاساس قىلغان ئوتتۇرا ئەسىر خانلىقى قاراخانىيلار سۇلالىسىدا ھۆكۈمران قەبىلە بولغان ئۇيغۇر قەبىلىسىدىن باشقىسىنىڭ ياخشى — «ئېسىل نەسەبلىك» بولۇشى ئەقىلگە سىغمايدۇ. شۇنداقلا «ماھىر ئەر، كىشىلەرنىڭ سەرخىلى»، «تۈرلۈك پەزىلەت ۋە پاراسەت بىلەن بېزەلگەن ۋە خۇشال ئۆتكەن»، «توغرىلىقى، ھۆرمىتى ۋە خۇداكۆيلىقى سەۋەبىدىن تەقۋادار، بىلىملىك، پاك ئۆتكەن»، «سۆزگە ماھىر» بۇ ئادەمنىڭ پادىشاھقا كىتاب تەقدىم قىلىپ، «خاس ھاجىپ» نامىنى ئېلىپ ھەم پادىشاھ تەرىپىدىن قەدىرلىنىپ، «مۇكاپات ئېلىپ، قەلەم ھەقىقى ۋە ئەقىل ـ

پاراستى ئۇچۇن ھۆرمەتلىنىپ» پادىشاھقا «تېخىمۇ يېقىنلىشىش» («قۇتادغۇبىلىك»، «B مۇقەددىمە») مۇمكىن بولمايدىغان ئىش. بولۇپمۇ، شائىر داستانىنى تاماملاپ، قاراخانىي پادىشاھىغا تەقدىم قىلغاندىن كېيىن تابغاچ قارا بۇغرا خاقان مىننەتدارلىق بىلدۇرۇش ئۇچۇن شائىرغا «يۇسۇپ خاس ھاجىپ» (نەسرى مۇقەددىمە 27 ـ، نەزمىي مۇقەددىمە 28 ـ بېيىتلار) ئۇنۋانى بەرگەنلىكى شائىرنىڭ كېلىپ چىقىشىنى بەلگىلىشىمىزگە ۋاستىلىك ماتېريال بولۇشى كېرەك. دەرۋەقە، كېيىنكىسى بېيتلەردە بۇ سۆزگە «ئۇلۇغ» دېگەن سۆز قوشۇلۇپ، «ئۇلۇغ خاس ھاجىپ» يەنى بارلىق ساراي ئەھلىلىرىنىڭ باشلىقى دەپ ئاتالغان.

بۇ ئۇنۋاننى ئالغان كىشىنىڭ دەرىجىسى ۋە ئىمتىيازى داستاندا «ۋەزىپىلەرنىڭ ئېچىدە ئەڭ نازۇك ۋەزىپە ھاجىپلىق ۋەزىپىسىدۇر» (2524 — 2435 ـ، 2484 ـ بېيىتلار) دەپ كۆرسىتىلىدۇ. «ھاجىپلىق ئۇچۇن ئونلىغان پەزىلەت بولۇشى كېرەك؛ ئۆتكۇر كۆز، دىڭ قۇلاق، سېخى كۆڭۇل، كۆركەم چىراي، كېلىشكەن قامەت، گۈزەل قىياپەت، شېرىن سۆز، ئەقىل ـ ئىدراك، بىلىم» دېيىلىدۇ (2487 — 2488 ـ بېيىتلەر).

ئۇلۇغ خاس ھاجىپ — ئەلىگىنىڭ كۆرەر كۆزى. ئۇ قانۇنلار ۋە قائىدە ـ يوسۇنلارنىڭ ئىجرا قىلىنىشىنى نازارەت قىلىدۇ، ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلىدۇ، كاتىپلار، ھۇنەرۋەنلەر ۋە خەزىنىچىلەرنى باشقۇرىدۇ. رەسمىي مۇراسىملارنىڭ، زىياپەتلەرنىڭ تەشكىللىنىشىنى كۆزىتىدۇ، كەمبەغەللەر، تۇل خوتۇن ـ يېتىم ئوغۇللارنىڭ ئەرز ـ شىكايەتلىرىنى ئاڭلايدۇ، ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى ئەلىگە دوكلات قىلىدۇ، ۋەھاكازالار...

بۇنداق خىزمەتلەرنى خان جەمەتى ۋە قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرى ئىچىدىن چىققان ئېسىلزادىلەر قىلىشقا تېگىشلىك.

«قۇتادغۇبلىك» دە ئۆز زامانىسىنىڭ رېئال ئىجتىمائىي مەسىلىلىرى مەركەزلىك ئىپادىلەنگەن. مۇتەپەككۇر شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپ جەمئىيەتنى ئىسلاھ قىلىش، قايتا قۇرۇش ۋە بىر بالداق يۇكسەلدۇرۇش مەقسىتىدە بىر قاتار غايىۋى ئارزۇ ـ ئۇمىد ۋە تەلەپلىرىنى چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرلەر ۋە جانلىق، تىپىك بەدىئىي ئوبرازلار ۋاستىسى ئارقىلىق روشەن سۇرەتلەپ بەرگەن. «قۇتادغۇبلىك» دە بۇ ئىككى خىل يۆنىلىشلىك كۆز قاراشنىڭ ئىجتىمائىي مەنبەسى ئاساسىي سۇپىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئىجتىمائىي قاراشلىرى قويۇق ۋارىسلىق قىلىنغان ئاساستا، ئاڭلىق ۋە مەقسەتلىك ھالدا ئىپادە قىلىنغان. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا ياشاش ۋە تەرەققىي قىلىش مۇساپىسىنى راۋانلاشتۇرۇش ئۈچۈن خېلىلا بىرلىككە كەلگەن ۋە سىستېمىلاشقان كىشىلىك قارىشى، ئالەم قارىشى ۋە پەلسەپىۋى قاراشنى شەكىللەندۇرگەن. بۇلار ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي ئىدىيىۋى قارىشى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىققان. «قۇتادغۇبلىك» دە ئىپادىلەنگەن بۇ خىل قاراش كۆپ لىنىيە ۋە كۆپ تارماقلاردىن تەركىب تاپقان. بۇنىڭ ئىچىدە بارلىق ھاياتلىقنىڭ ئاساسى بولغان تەبىئەتنى سۆيۈش، تەبىئەت دۇنياسىدىكى كۇللى جانلىقلارنىڭ سەرخىلى ئىنسانىنى سۆيۈش، ئىنسانىنىڭ زورىيىشى ۋە قۇدرەت تېپىشىنىڭ ئۇنۇملۇك ۋاستىسى ئەمگەكنى قەدىرلەش، ئەقىل ۋە پاراسەتنىڭ غايەت زور دەرىجىدە قويۇقلاشقان جەۋھىرى — بىلىم ـ ھېكمەتنى ئۇلۇغلاش، مېھنەت ۋە بىلىم ئارقىلىق ئىنسان ھاياتىدا يېتىشكە تېگىشلىك رېئال تۇرمۇشتىكى بەخت (قۇت)، بۇنداق بەختتىن بىر مەزگىل لەززەتلىنىش بىلەن كۆپايىلەنمەي، ئۇنىڭدىن ئۆزۈنغىچە ھۇزۇرلىنىش، پەيزىنى سۈرۈش ئىنسان ھاياتىنىڭ ئەھمىيىتىنى دېگەندە ئوخشاش

ئاكتىۋال مەسىلىلەر جانلىق، ئوبرازلىق ۋە روشەن ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. مۇبادا قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مۇشۇ مەسىلىلەردە بىرلىككە كەلگەن سىستېمىلىق ئىدىيىۋى قاراش بولمىغان بولسا ئىدى، «قۇتادغۇبىلىك» نامى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىدىيىۋى سىستېمىسى مۇنچىلىك دەرىجىدە مۇكەممەل ۋە سىستېمىلىق بولمىغان بولاتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىيە، پەلسەپىۋى قاراشلىرى ئۇزاق تارىخنى بويلاپ، ئىزچىل زورىيىپ كەلگەنلىكى، ئوتتۇرا جۇڭگو، ھىندىستان، ئەرەب، پارس ۋە گىرىك مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئېسىل تەركىبلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇزلۇكسىز تولۇقلاپ بارغانلىقى، ئۆز زامانىسىدا پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىگە ئورتاق ئىدىئولوگىيە سۈپىتىدە خىزمەت قىلغانلىقى ئۇچۇن، ئۇيغۇر مۇتەپەككۇر شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن ھەقلىق يوسۇندا ۋارىسلىق قىلىنغان «قۇتادغۇبىلىك» تىن ئىبارەت بۇ قامۇس خاراكتېرلىك ئەسەردە بېيىتىلىپ، سىستېمىلاشتۇرۇلۇپ، دەستۇر تۈسىنى ئالغان ھالدا ئوتتۇرىغا چىققان.

ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن كېيىنكى تارىخىدا ئۆتكەن بىر قاتار ئالىم، مۇتەپەككۇرلىرى ۋە شائىر، يازغۇچىلىرى ئىچىدە «قۇتادغۇبىلىك» نامى بىۋاستە ۋە ۋاستىلىك تەسىرىگە ئۇچرىغانلىرى ياكى «قۇتادغۇبىلىك» نى كۆرگەن ياكى كۆرمىگەنلىرى بولسۇن يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئىجتىمائىي پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى ھەرخىل ئۇسلۇب ۋە يول بىلەن ئەكس ئەتتۈرمىگەنلىرى يوق دېيەرلىك. بۇ نۇقتا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ئىجتىمائىي پەلسەپىۋى قاراشلىرىنىڭ يىراق تارىخى بىلەن بىۋاسىتە زامان تارىخىنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇشتا مەركىزي باغلىغۇچىلىق رول ئوينىغان كاتتا مۇتەپەككۇر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

(2) مەھمۇد كاشغەرى

مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە «. . . مەن شۇ تۈركلەرنىڭ ئەڭ سۆزمەنلىرىدىن، پىكىرنى ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زېرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزىۋازلىرىدىن . » (I تۇم، 2 ـ ، 3 ـ بەتلەر) دەپ يېزىپ، ئۆزىگە مەنسۇپ بولغان قەبىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىدۇ.

بىر مۇنچە ئالىملار، بولۇپمۇ ئومىلىياك پرىتساك مەھمۇد كاشغەرى «دىۋان» ىدا «ئۇيغۇر» دېگەن سۆزگە بەرگەن ئىزاھاتىدا (I تۇم، 152 ـ بەت) «تۈرك ئەللىرىنى سامانى ئوغۇللىرىدىن قايتۇرۇۋالغان بوۋىمىزنى ،خەمىرتېگىن (ئەمىر تېگىن) دەيدۇ» دېگەن سۆزىگە ئاساسەن ئىبىن ئەل ئاتھىرنىڭ قاراخانىيلار جەمەتى ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتىنى دەللەل كەلتۈرۈپ، ھىجرىيە 389 ـ يىلى (992 ـ يىلى) بۇخارانى ئالغان ئەبۇل ھەسەن ھارۇن بىننى سۇلايمان خوتەننى ئالغان يۇسۇپ قادىرخاننىڭ ئوغلى مۇھەممەد بۇغراخان مەھمۇد كاشغەرنىڭ بوۋىسى ئىكەنلىكىنى، مۇھەممەدنىڭ چوڭ ئوغلى ھۇسەيىن بىننى مۇھەممەد مەھمۇد كاشغەرنىڭ ئاتىسى ئىكەنلىكىنى، «ئارسلان ئىلىك» دېگەن ئۇنۋان بىلەن ھىجرىيە 448 — 449 ـ (مىلادىيە 1057 ـ 1056) يىللىرى بارسغان ئەمىرى بولۇپ تۇرغان ۋە «شەمسىد دۆلەت ئارسلان ئىلىك» دېگەن نام بىلەن شۇ دەۋردە سوقتۇرۇلغان ئاقچىلار مەھمۇد كاشغەرنىڭ ئاتىسى ھۇسەيىن تەرىپىدىن سوقتۇرۇلغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقتى، شۇنىڭ بىلەن مەھمۇد كاشغەرنىڭ قاراخانىيلار خان جەمەتىدىكى ئورنى ئىلمىي يوسۇندا ئىسپاتلاپ چىقىلدى.

مەھمۇد كاشغەرنىڭ تولۇق نامى — مەھمۇد ئىبنى ئەل ھۇسەيىن ئىبنى مۇھەممەد ئەلى كاشغەرى تەخمىنەن مىلادىيە

1020 ـ يىللىرى كاشغەرنىڭ غەربىدىكى ئوپال يېزىسىنىڭ ئازىق كەنتىدە تۇغۇلۇپ، تەخمىنەن 1117 ـ يىللىرى يەنە شۇ يېزىدا ۋاپات بولغان. ئۇ مىلادىيە 1072 — 1075 ـ يىللىرى «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» ناملىق ئۇچ جىلدلىق كىتابنى ئەرەب تىلىدا يېزىپ قالدۇرغان يەنە «كىتابۇ جەۋاھىرىن نەھۋىي لۇغەتت تۈرك» ناملىق بىر ئەسەرنى يازغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئەسەر ھازىرغىچە مەلۇم ئەمەس.

مەھمۇد كاشغەرى توغرىسىدا ئېلىمىزدە يېقىنقى 20 نەچچە يىل مابەينىدە كۆپ تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلغانلىقى ئۈچۈن ئارتۇقچە چۈشەندۈرمىدۇق.

7. قىتانلار ۋە ئۇيغۇرلار

قىتانلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ رولى

قىتانلار ئېلىمىزنىڭ شىمالىدا ئاپىرىدە بولغان ۋە شەكىللەنگەن قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇلار شەرقىي غۇزلارنىڭ ئەۋلادى، بەزىلەر توڭغۇس تىپىدىكى خەلق دېسە، بەزىلەر موڭغۇل تىپىدىكى، يەنە بەزىلەر تۈركىي تىپتىكى قەبىلە دەپ قارايدۇ[189].

مىلادىيە IV ئەسىردە مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى خۇاڭخې دەريا‌سى (سارمورېن دەريا‌سى) ۋە توخې دەريا‌سى (لوخا دەريا‌سى) ۋادىلىرىدا قىتانلار بېلىقچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. قىتانلار تۈرك خانلىقى (552 — 744) كۈچەيگەن چاغلاردا ئۇلارغا بېقىنغان. تاشقى موڭغۇلىيىنى ئاساسىي بازا قىلىپ ئۇيغۇر خانلىقى (744 — 840) قۇرۇلغاندا قىتانلار ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا 100 يىلغىچە ياشىغان[190]. شۇ چاغدا ئۇيغۇر خانلىقى رۇسى (思糯) دېگەن ئۇيغۇر ئەمەلدارنى قىتانلارغا ھۆكۈمران قىلىپ ئەۋەتكەن. 840 ـ يىللىرى ئۇيغۇر خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن قەبىلىلەر تەرەپ ـ تەرەپكە پىتىراپ كەتكەن. قىتانلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان بىر قىسىم ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى ئاغدۇرۇۋېتىلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار موڭغۇلىيىدىكى ئورقۇن دەريا‌سى ساھىلىگە قايتىپ كەتمەي، ئاۋۋالقىدەكلا قىتانلار يېرىدە قېلىپ، قىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ياشىغان. بىر مەزگىللىك ياشاش ۋە تىرىكچىلىك قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇرلار

بىر قەبىلە بولۇپ زورايغان ۋە بىر قانچە جەمەتكە بۆلۈنگەن، «شۇلۇ» بىر جەمەتنىڭ ئىسمى ئىدى. ئۇلار قىتانلارنىڭ خان جەمەتى بىلەن قۇدا ـ باجا بولۇشالايدىغان يۇقىرى ئىمتىيازنى مۇستەھكەملىگەن. شۇلۇ يولىدۇ خانىشنىڭ ئوغلى قىتانلارنىڭ تۇيزوڭ خانى بولمىش ياللۇغ دېگۈاڭ بۇ ھەقتە توختىلىپ «خانىش (ئانىسى شۇلۇ يولىدۇنى دېمەكچى ـ نەقىلچىدىن) نىڭ جەمەتى چوڭ قېرى ئارچىنىڭ يىلتىزىغا ئوخشايدۇ، يۆتكەش مۇمكىن ئەمەس» («ئومۇمىي ئۆرنەك» 286 ـ جىلد، «كېيىنكى خەن سۇلالىسىغا ئائىت خاتىرىلەرنىڭ بىرىنچىسى»، «后汉纪» 286 卷 «通鉴») دېگەن.

«لياۋ سۇلالىسى تارىخى. خانىشلار تەزكىرىسى» دە مۇنداق دېيىلگەن: «تەيزۇڭنىڭ چۈن چىن خانىشى شۇلۇ ئۇرۇقىدىن، يوشۇرۇن ئىسمى پىڭ، ئەركىلەتمە ئىسمى يولىدۇ. ئۇنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى (مۇنۇلار). ئۇيغۇر رۇسى ۋېي نىڭ شىلىنى تاپقان، ۋېينىڭ (شىلى) جېنسى مېيلىنى تاپقان، جېنسى (مېيلى) پوگۇمېيلىنى تاپقان، پۇگۇ (مېيلى) يۇندى جياۋاڭ (لياۋ تەيزۇ ياللۇغ ئاباگىنىڭ بوۋىسى يۇندىشى — نەقىلچىدىن) نىڭ قىزىغا ئۆيلەنگەن. ئۇلار قىتانلارنىڭ ئوڭ تەرەپ قەبىلىسىدە تۇرمۇش كەچۈرگەن. بۆگۈنىڭ ئىسمى يۇەن بولۇپ، ياۋلىيەن ئۇرۇقىنىڭ ئاقساقىلى بولغان». دېمەك، شۇلۇ يولىدۇ مىلادىيە 879 ـ يىلى تۇغۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىنى سۈرۈشتە قىلمىغان بولساق، رۇسى ئۇنىڭ چوڭ بوۋىلىرى، يەنى تۆتىنچى بوۋىسى بولۇپ، ئارىلىقتا ئۈچ ئەۋلاد ئۆتكەن. ھەر بىر ئەۋلاد 30 يىلدىن ھېسابلانغاندا، بۇنىڭغا تەخمىنەن 100 يىل بولغان. يەنە بۇنىڭغا رۇسىنىڭ ئۆستۈرۈلۈپ، يۆتكىلىپ ماكانلاشقان ۋاقتىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا، ئومۇمەن شۇلۇ يولىدۇ خانىشنىڭ ئەجدادى قىتانلارغا بېرىپ ماكانلاشقان ۋاقتى مىلادىيە 750 — 760 ـ يىللار ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ، دەپ

پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. بۇ ۋاقىت ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەڭ كۈچەيگەن چاغلىرى ئىدى. شۇلۇ يولىدۇ قىتانلارنىڭ دۆلەت قۇرغۇچى خانى لياۋ تەيزۇ — يالليۇغ ئاباگىغا ياتلىق بولغان. دادىسى يۈەن ياۋلىيەن قەبىلىلىرى بىرلەشمىسىنىڭ ئازاگېزىسى (ئەمەل نامى — ئاتامان مەنسىدە بولسا كېرەك) بولغان. يالليۇغ ئاباگى 907 ـ يىلى خان دەپ ئاتالغاندا، ئۇ «زېمىن خانىش» دەپ ئاتالغان. شۇنىڭ بىلەن لەشكەرلەرنى توپلاپ، ھەربىي تەييارلىقلارنى ئىشلىگەن. 913 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئىنىسى لاگى ئاباگىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن. ئىسيانچىلار بىرقانچە قەبىلىلەرنى ئەگەشتۈرۈۋالغان بولغاچقا كۈچىمۇ خېلى زور ئىدى. بۇ ھالقىلىق پەيتتە ئاباگى ئالدىن يۈرەر قىسىمغا قوماندانلىق قىلىپ، لاگى قاتارلىقلارنى قوغلاش ئۈچۈن جەڭگە ئاتلىنىدۇ. شۇلۇ يولىدۇ ئوردا مۇھاپىزەت لەشكەرلىرىگە قوماندانلىق قىلىپ، يىندىشى باشچىلىقىدىكى ئىسيانچىلارنىڭ قورشاپ ھۇجۇم قىلىشىغا قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. يەنە يارەمچى قوشۇن ئەۋەتىپ ئىسيانچىلارنىڭ قولىغا چۈشكەن ئاباگى خانلىقىنىڭ سىمۋولى بولغان تۇغ — سۈتۈقنى ۋە ئاباگىنىڭ ئاتا ـ بوۋىسىدىن مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان «قۇتلۇق چېدىرى»نى قايتۇرۇپ كېلىدۇ[191]. 916 ـ يىلى ئاباگى (لياۋ تەيزۇ) قىتان قۇلدارلىرىنىڭ باش رەھبىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن يېڭى خانلىق تۈزۈمىنى تىكلەيدۇ، پادىشاھلىق نامىنى قوللىنىپ، «ئۆزىنى تەڭرى خان» دەپ ئاتايدۇ. خوتۇنى شۇلۇ يولىدۇغا «لاياقەتلىك، دانىشمەن زېمىن خانىش»ى دېگەن ئۇنۋانىنى بېرىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ قىتان پادىشاھلىقىنىڭ ھەربىي، دۆلەت ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىشلارغا شۇلۇخانىش قاتنىشىدىغان بولغان ۋە سىياسەت ـ تەدبىر بەلگىلىگەن.

ئۇ ئەقىللىق، باتۇر، لەشكەرى ئىشلارغا پىششىق

بولغاچقا، يېڭىدىن تىكلەنگەن ئاباگى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن لەشكىرىي تەييارلىقلارنى پۈختىلىغان. ئەينى چاغلاردا قىتانلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمى روشەن مىللىي ئالاھىدىلىكلەرنى ساقلىغان. قەبىلىلەر ئاۋۋالقىدەكلا ھەربىي تەشكىلىي تۈزۈمنى ئاساس قىلغان. قىتان ئارمىيىسىنىڭ غوللۇق قىسمى پادىشاھنىڭ بىۋاستە ئورۇنلاشتۇرۇشىدىكى زەربىدار قوشۇندىن ئىبارەت بولۇپ، ئاباگى بۇ قوشۇننى «پىشى قوشۇن» («پىشى» قىتانچە سۆز بولۇپ، قەيسەر، باتۇر دېگەن مەنىدە) ۋە «خاس قوشۇن» دېگەن قىسىملارغا بۆلگەن. «پىشى قوشۇن» «زېمىندىكى نادىرلاردىن تاللانغان» بولۇپ، 30 مىڭ چەۋەندازدىن تەشكىل تاپقان. «خاس» (属珊) «ئەتىۋارلىق» دېگەن مەنىدىمۇ بولۇپ، بۇ شۇلۇ خانىش تەرىپىدىن تاللانغان 20 مىڭ چەۋەندازدىن تەشكىللەنگەن. ئەمەلىيەتتە «خاس قوشۇن» شۇلۇخانىشنىڭ بىۋاستە قوماندانلىقىدا بولاتتى.

شۇلۇ يولىدۇ ئاساسىي قوشۇننى كونترول قىلىپ تۇرغانلىقتىن لياۋ تەيزۇ ئاباگى داڭشاڭ قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلغان، بۇ چاغدا سىرۇەيلارنىڭ خۇاڭ تو (سىرىق باشلار)، چوپۇ ئىككى ئۇرۇقى مەخپىي پىلان تۈزۈپ، قىتانلارنىڭ خان ئوردىسىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىدۇ. شۇلۇ خانىش خەۋەرنى تاپشۇرۇۋېلىپلا دەرھال قوشۇنلارنى تەرتىپكە سېلىپ، قەھرىمانلىق بىلەن قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، دۈشمەن قوشۇنىنى تارمار كەلتۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كەڭ قەبىلىداشلارنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولىدۇ.

شۇلۇ يولىدۇنىڭ قىتان خانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئىشلىگەن خىزمەتلىرى سان ـ ساناقسىز. بۇنىڭ ئىچىدە 925 ـ يىلى قىتانلارنىڭ شەرقىي بۇخەيگە يۈرۈش قىلىشىدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقىنى تىلغا ئالماي بولمايدۇ. شۇ يىلى

قىتان خانى ئاباگى، خانىش شۇلۇ يولىدۇ، شاھزادە بېي، ئىككىنچى ئوغلى دىگۈاڭ قاتارلىقلار بىرگە بارغان. بۇ ئۇرۇش دەھشەتلىك بولۇپ، بۇ ئۇرۇشقا قىتانلار پۈتۈن ئەسكىرىي كۈچىنى توپلىغان. ئاخىرى قىتان قوشۇنى غەلىبە قىلغان. خانىش بۇ ئۇرۇشتا كۆپ ئەقىل كۆرسەتكەن.

926 ـ يىلى 7 ـ ئايدا لياۋتەيزۇ ئاباگى بۇخەيلىكلەرنى مۇنقەرز قىلغاندىن كېيىن فۇيۇ دېيارىدا ئۆلىدۇ. ئاباگى ئۆلگەندىن كېيىن خانىش شۇلۇ يولىدۇ نايىب شاھ بولۇپ، خاقانلىقنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئىشلىرىنى ئۆز قولىدا تۇتىدۇ.

927 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ھەربىي ھوقۇقنى تۇتۇپ تۇرغان ئەمىر لەشكەر ياللۇغ دىگۈاڭ خانىش شۇلۇ يولىدۇنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلىدۇ. خانىش شۇلۇ يولىدۇ 953 ـ يىلى 75 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ ھاياتىدىكى پۈتۈن ئوي ـ پىكرى قىتانلارنىڭ سىياسىي، ھەربىي ۋە ئىجتىمائىي ئىشلىرىغا ئاكتىپ ئارىلىشىپ، ئۇنۇملۇك تەسىر كۆرسىتىش، ھالقىلىق پەيتلەردە تەدبىر بەلگىلەش بىلەن بولىدۇ. بۇنىڭغا مۇنداق بىر قانچە مىسال كۆرسەتسەكلا كۇپايە قىلىدۇ. خانىش ئاباگى ئۆلگەندىن كېيىن مۇرەككەپ زىددىيەتلەرنى يېڭىپ ۋە باشقا تېگىنلەرنى قايىرىۋېتىپ ئۆزىنىڭ ئوغلى ياللۇغ دىگۈاڭنى خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلغۇزدى، شۇ چاغدا ئاباگىنىڭ يەنە بىر ئوغلى ياللۇغ بېي ھەم خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلىشقا تېگىشلىك ئىدى. دېيلى قاتارلىق يۇقىرى ئابرۇيلۇق قىتان ئاقسۆڭەكلىرى ئۇنى قوللايتتى. مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە، خانىش دېيلىنى «شەرقىي قىتان خانىغا يان باستى» دەپ پەرماننى چۈشۈرۈپ، ئۆكتىچىلەرنىڭ ھەيۋىسىنى يوقىتىپ، دىگۈاڭنىڭ ئورنىنى ئوڭۇشلۇق قوغداپ قالىدۇ. دىگۈاڭ تارىختا لياۋتەيزۇڭ دەپ ئاتىلىپ، 947 ـ يىلىغىچە خان بولىدۇ. بۇ جەرياندا، خانىش ئوغلىنىڭ دۆلەت

باشقۇرۇشى جەھەتتە كۆپ مەسلىھەتلەرنىڭ بېرىپ تۇرىدۇ. دىگۈاڭ ئۆلكەندىن كېيىن خانىش ئۆزىنىڭ يەنە بىر ئارزۇلۇق ئوغلى لىخۇنى خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلدۇرماقچى بولۇپ نۇرغۇن ھەربىكەت قىلىدۇ. ھەتتا لىخۇ بىلەن ئىككىسى سارمۇرىن دەريا سى بويىدا نۇرغۇن قوشۇن توپلاپ، ئۆكتىچى گۇرۇھ بىلەن ھەل قىلغۇچ ئېلىشماقچى بولىدۇ. ئەمما، قىتان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئارىغا چۈشۈشى، دۆلەت ۋە خەلقنىڭ ئالىي مەنپەئىتىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇشى سەۋەبلىك، چوڭ شاھزادە يوڭكاڭۋاڭ (بۇنىڭ ئانىسى باشقا، لىخۇ بىلەن دادا بىر) تەختكە ئۆلتۈرىدۇ ۋە لياۋشىنزۇڭ دەپ ئاتىلىدۇ.

لياۋ ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاباگى خان دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا شۇلۇ خانىشنىڭ ئورنىنىڭ يۇقىرىلىقىنىڭ پاكىتى يەنە مۇنداق: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» 6 ـ تۇم، 68 ـ بېتىدە مۇنداق دېيىلگەن: «خانىشنىڭ ئۆزىنىڭمۇ ئايماق ـ ناھىيىلىرى بولاتتى. خانىش شۇلۇ (يولىدۇ ـ نەقىلچىدىن) كۈنچىقىشتىكى جايلارنى ئىستېلا قىلىش جەريانىدا، ئەسىر ئالغان قۇللارغا يېكۈن ئايمىقىنىڭ گۈاڭىيى ناھىيىسىنى قۇرۇپ بەرگەنىدى (ئۇ ئەسلىدە ئۇيغۇرلارنىڭ يايلىقى ئىدى). بۇ ئەسىرلەر شۇلۇ خانىشنىڭ ‹خۇسۇسىي قۇللىرىغا ئايلىنىپ قالغان› ئىدى». «پادىشاھ ۋە خانىشنىڭ قول ئاستىدىكى قىتان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭمۇ ‹قارام› قوللىرى بولاتتى».

لياۋ سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى ياللۇغ ئاباگى قىتانلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن مۇھىم ھەسسىلەرنى قوشتى. ئۇنىڭ ھوقۇق ئىگىلىشى قىتان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلسىمۇ، ئەمما ئەينى تارىخىي شارائىتتا قىتان جەمئىيىتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئوبيېكتىپ ئەھمىيەت، شۇنداقلا قىتان خەلقىنىڭ قىزغىن ۋە ئورتاق ئارزۇسى ئىدى. لياۋ

سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنىڭ شىمالىدىكى كۆپ مىللەت ئولتۇراقلاشقان كەڭ رايونلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى، قىتانلارنىڭ ئىچكى قىسمىنىڭ مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىپ قالماستىن، بەلكى خانلىق تەۋەسىدىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقى ۋە ئاربلىشىشنى ياخشىلىدى ۋە تېزلەتتى. ئاباگىنىڭ ئايالى شۇلۇ يولدۇ تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ يۇزلىنىشىنى ئەستايىدىل كۆزىتىپ، باشتىن - ئاخىر خان بىلەن بىرگە بولدى. چارە - تەدبىرلەرنى بىرلىكتە تۈزدى. ئالدىنقى سەپتە بىللە جەڭ قىلدى، قىتانلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئالغا ئىلگىرىلەش يولىدىكى قانتىق ۋە دەھشەتلىك توساقلارنى باتۇرلارچە بۆسۈپ ئۆتۈپ، قىتانلارنىڭ سەككىز قەبىلىسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى تېزلەتتى. ئاباگى ئۆلگەندىن كېيىن، لياۋ سۇلالىسىنىڭ بىرلىكى ئۈچۈن قەتئىي تەۋرەنمەي تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن ھەم ئىقتىساد، مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى داۋاملىق ئىلگىرىلىتىۋەرگەن. پروفېسسور سۇ بېيخەي خانىشقا مۇنداق باھا بەرگەنىدى: «بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆچمەس تۆھپىدۇر، ئۇيغۇرلار تارىخىدا ئۇ ئۇنتۇلمايدىغان مۇھىم ئايال سىياسىئون، ھەربىيشۇناس، بىر ئەۋلاد مەشھۇر ئاياللار سەھىپىسىنى ئاچقۇچى».

1) قىتانلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا خانلىق تىكلىشى ۋە ئۇيغۇرلار

بىز ئەمدى قاراقىتان — لياۋ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭغا قوشنا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پائالىيىتى توغرۇلۇق توختىلىمىز.

قوچو ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار سۇلالىسى قاراقىتانلارنىڭ غەربكە سۇرۇلۇشى ۋە قۇدرەت تېپىشى بىلەن

ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىقىنى تەدرىجىي ئاجىزلاشتۇردى. موڭغۇللارنىڭ باش كۆتۈرۈشى بىلەن قوچو ئىدىقۇتى، سىياسىي ۋەزىيىتىنى دەرھال مۆلچەرلەپ، چىڭگىزخانغا بەيئەت قىلدى (1211 ـ يىلى)، قاراخانىيلارمۇ بۇ چاغلاردا ئۆتتۈرا ئاسىيانىڭ سىياسىي سەھنىسىدىن غايىب بولغانىدى.

ئىككى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ۋە موڭغۇللار باش كۆتۈرۈشنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە شىنجاڭغا قوشنا ئۆتتۈرا ئاسىيادا ياشقا ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگە ئوخشاش نۇرغۇن ئىپتىنىك تەركىبلەر ئۆزلۈكسىز زورايغانىدى. قاراقىتانلارنىڭ بۇ رايونىنى غادىرۇسكۆل قىلىشى، بۇ خىل ئەھۋالنى تېخىمۇ مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتتى. شۇڭا، قاراقىتانلار ۋە موڭغۇللار دەۋرىدىكى يەتتەسۇ ھەم ماۋەرائۇننەھر رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالىنى يېڭىۋاشتىن بايان قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

قاراقىتانلارنىڭ غەربىي رايوندا قۇرغان ھاكىمىيىتىنى خەنزۇچە ھۆججەتلەردە «غەربىي لياۋ دۆلىتى» دەپ ئاتالدى. بۇ دۆلەت مىلادىيە 1124 ـ يىلدىن 1211 ـ يىلىغىچە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي رايونلىرى، ئۆتتۈرا ئاسىيا، شۇنىڭدەك شەرقىي ئېران ئېگىزلىكىدە ھۆكۈم سۈرۈپ، بۇ رايونلاردا چوڭقۇر تارىخىي ئىز ۋە تەسىرلەرنى قالدۇردى.

بۇ دۆلەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش جەريانىدا قوچو ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى ۋە قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇش، ئىتتىپاق تۈزۈش، بەيئەت قىلدۇرۇش، پارچىلىنىش، مۇنقەرز بولۇش، خانلىق سىستېمىدا ئالمىشىش يۈز بېرىش قاتارلىق بىرقاتار ئىجتىمائىي، سىياسىي ھادىسىلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ، ئاخىر بۇ ئۇچ ھاكىمىيەت بىرلا ۋاقىتتا (مىلادىيە 1211 — 1212 ـ يىللىرى) ئۆتتۈرا ئاسىيانىڭ سىياسىي سەھنىسىدىن ئايرىلدى.

بىز غەربىي لياۋ دۆلىتىنىڭ يەتتەسۇ ۋە ماۋەرائۇننەھر رايونلىرىدا ئۇنۇملۇك باشقۇرۇش رولىنى جارى قىلدۇرۇپ تۇرغان مەزگىللەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاشۇ ئورۇندىكى ئورنى ۋە پائالىيەت تەسىرىنى قىسقىچە ئەسلەپ ئۆتۈش ئارقىلىق، موڭغۇل دەۋرىدىكى خۇددى شۇ خىل ئەسلەشكە مۇقەددىمە ھازىرلاپ چىقمىز.

قىتانلار يەتتەسۇ، ماۋەرائۇننەھر رايونلىرىنىڭ سىياسىي ھوقۇقىنى بىر مەزگىل ئىگىلەپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن «ئۇيغۇرلار غەربىي لياۋ دۆلىتى چېگرasى ئىچىدىكى ئاساسىي مىللەتلەرنىڭ بىرى»[192] بولۇپ قېلىۋەرگەن. چۈنكى، بۇ ئىككى مىللەت خەلقى تارىختىن بېرى ئۆزئارا دوستانە ئۆتۈپ كەلگەن، ئۇرۇش ـ تالاشمۇ قىلغان. بىر خانلىق تەۋەسىدە ھايات كەچۈرگەن.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قىتانلار ئۇيغۇرلارغا بېقىنغان[193]. قوچو ئۇيغۇر خانلىقى قىتانلار بىلەن سودا ـ ئالاقە، دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتقان. غەربىي لياۋ دۆلىتى ئۇيغۇرلارغا ئۆز تەۋەسىدىكى ئاساسىي ئاھالە سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىشى ھەرگىز ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. بۇنىڭدا بىرقانچە خىل سەۋەب بار. قىتانلار ئانا جەمەتتىن ئۇيغۇرلار بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋىتى بار. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك قىتان قاغانلىرى ئانا جەمەت تەرەپتىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادى ئىدى. بۇلاردىن باشقا يەنە ئاساسلىقى يالۇغ تاشىننىڭ قىتان قوشۇنلىرىنى باشلاپ، غەربكە سەپەر قىلىشىنىڭ دەسلەپكى مىنۇتلىرىدا قوچو ئۇيغۇر خانى بىلگە ئىززەت ئىكرام بىلەن كۈتۈۋېلىپ ئۆز ئېلىدىكى يولدىن بىخەتەر ئۆتكۈزۈپ قويغان. يەنە بىر جەھەتتىن، «ئۇيغۇرلارنىڭ... ماۋەرائۇننەھردە ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگىنىگە 300 يىلغا يېقىن ۋاقىت بولۇپ قالغان»[194]، يەنى ئۇنىڭدىن بۇرۇن پامىرنىڭ

غەربىدىكى يەرلىك ئاھالە ئاساسەن ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن. بۇنىڭغا نۇرغۇن پاكىت كەلتۈرۈش مۇمكىن. بىز بەزى پاكىتلارنى باشتا سۆزلەپ ئۆتكەندىن باشقا يەنە خەنزۇچە هۆججەتلەردىن جىن خانلىقى (1115 — 1234) نىڭ يىلنامىسى «جىن سۇلالىسى تارىخى» (金史) دا پامىرنىڭ غەربىدىن كەلگەن سودىگەرلەر ئۆز يېرىدىكىلەرنىڭ ئۇيغۇر قوۋمى (回纥部) دىن ئىكەنلىكى توغرىسىدا گۇۋاهلىق بەرگەنلىكى بايان قىلىنغان. «جىن سۇلالىسى تارىخى»، 121 - جىلد «نىيەن خەن گېنىۋ تەزكىرىسى» دە «دادىڭ يىللىرى (1116 — 1198) نىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇيغۇرلاردىن ئىسلام (移习览) قاتارلىق ئۇچ ئادەم غەربىي جەنۇبقىچە بېرىپ سودا - سېتىق قىلىشقا كېلىشكەنىكەن. ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە، ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىدىكىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ زوكۇفەن (回纥邹括番部) چىگىل؟) قەبىلىسىدىكىلەردىن بولۇپ، تۇرپىدىغان شەھىرى قۇزئوردۇ (بالاساغۇن) ئىكەن» دېيىلگەن.

ياللۇغ تاشىن غەربىي لياۋ قوشۇنلىرىنى باشلاپ، بالاساغۇنغا قاراپ ئىلگىرىلىگەندە، تېخى، شۇ مەزگىللەردە بالاساغۇننىڭ هۆكۈمدارى قاراخانىيلارنىڭ ئەۋلادىدىن ئىدى[195]. جۇۋەينى «بالاساغۇن، موڭغۇللار قۇزبالىق دەيدۇ. بۇ رايوننىڭ هۆكۈمدارى ئۆزلىرىنى ئافراسىياپنىڭ ئەۋلادى دېيىشەتتى...»[196] دەپ يازغان. دېمەك، ياللۇغ تاشىن بالاساغۇنغا كىرگەندىن كېيىن ئافراسىياپ جەمەتىدىكىلەرنىڭ ئۆتۈنۈپ بېرىشى بىلەن[197] بۇ ئورۇندا خان بولغان. دېمەك، مۇشۇ چاغدا بالاساغۇن ۋە ئۇنىڭ ئەتراپى ئۇيغۇرلار، قارلۇقلار ياشايدىغان يەر ئىدى.

ياللۇغ تاشىن يەتتەسۇ ئۆلكىسىدىن ئاتلاپ ئۆتۈپ سەمەرقەنت ۋە بۇخارانى ئىگىلىگەندىن كېيىن مەھمۇدخاننىڭ ئىنىسى تابغاچ ئىبراھىم III نى سەمەرقەنتنىڭ قاراخانى ئورنىغا تىكلەپ، ئۆزىگە قارام قىلىپ قويغان. يەنى ئۇ ماۋەرائۇننەهرگە

بارغاندا ئۇ يەردە ئۇچرانقان ئاھالە ئۇيغۇر بولغان. مەسىلەن، «لياۋ سۇلالىسى تارىخى. تىەنزۇخان تەزكىرىسى» دە مۇنداق دېيىلگەن، «ياللۇغ تاشىن. . . غەرب تامان سەپەر قىلدى. . . لەشكەرلەر 10 مىڭ چاقىرىملاپ يول يۈرۈپ، نۇرغۇن ئەللەرنى بەيئەت قىلدۇردى. خۇراسان دېگەن يەرگە بارغاندا قانتتىق ئۇرۇش بولدى. . . قوشۇن سەمەرقەنتتە 90 كۈن تۇردى. خۇيخۇي — ئۇيغۇر(回回) خانى كېلىپ بەيئەت قىلدى، نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام تارتۇق قىلدى» دېيىلگەن. دېمەك، «بۇ يەردىكى ئۇيغۇر(回回)لار ئەينى چاغدا غەربتە قارلۇقلار ئارىسىغا كەتكەن ئۇيغۇر[198](鹘回)لار ۋە يەرلىك مىللەتلەرنى كۆرسىتەتتى»[199]،[200].

يىغىشتۇرۇپ ئېيتقاندا، قاراقىتانلار غەربىي يۇرت بولۇپمۇ يەتتەسۇ ۋە ماۋەرائۇننەھر رايونىدا دۆلەت قۇرغاندا، ئۇ يەردىكى ئۇيغۇر، قارلۇق قاتارلىق قوۋملارنى ئاساس قىلىپلا قالماستىن، بەلكى شەھەر بولۇپ قۇرۇلغاندىن باشلاپ نەچچە ئەسىر ئىزچىل يوسۇندا ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ مۇھىم مەركەزلىرى ۋە خانلىق پايتەختى بولغان بالاساغۇن شەھىرىنى پايتەخت قىلىپ تۇرغان.

بۇ دۆلەت تېررىتورىيە جەھەتتە كەڭ دائىرىگە ئىگە. مىللەت تەركىبى جەھەتتە كۆپ خىل بولۇشىغا قارىماي، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەندەك، ئۇيغۇر قوۋملىرى ئۇ دۆلەتنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى بولغانلىقى ئۈچۈن، شۇ دۆلەت تەركىبىدىكى تۈركىي تىللىق قوۋملار ۋە باشقا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەر، ئومۇملاشتۇرۇلۇپ (چوڭ مىللەتنىڭ نامى بىلەن) «ئۇيغۇر» (回纥) دەپ ئاتالغان[201]. يەنە دۆلەت ئىچىدىكى بۇ قوۋملار پەرقلەندۈرۈلۈپ «مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار» (没速鲁蛮回纥) ، «ھىرات ئۇيغۇرلىرى» (遗里诸回纥) ، «ھىندى ئۇيغۇرلىرى» (印都回纥) دەپ ئاتالغان. دېمەك، ئەينى چاغدا «غەربىي لياۋ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ، ئۇيغۇر خانلىقى، (回纥国) دەپ ئاتالغان»[202].

8. موڭغۇللارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پائالىيەتلىرى ۋە ئۇيغۇرلار

غەربىي لياۋ دۆلىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتلاقلىرىدا موڭغۇل قوشۇنلىرى پەيدا بولۇشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ رايون بىرقانچە ئەسىر موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ تەۋەسىدە بولدى. سىياسىي ھاكىمىيەتنىڭ ئالمىشىشى بىلەن ئۇلۇس ـ ئايماقلارنىڭ قۇرۇلمىسىدىمۇ زور ئۆزگىرىش بولدى. شۇڭا، بۇ مەزگىللەردىكى شىنجاڭغا قوشنا ئوتتۇرا ئاسىيا (ئاپتور بۇ يەردە يەتتەسۇ ۋە ماۋەرائۇننەھر رايونلىرىنى مۇشۇ نام بىلەن ئاتاپ تۇردى) دىكى ئۇيغۇر ئۇلۇسلىرىنىڭ ئەھۋالىنى يېڭىۋاشتىن بايان قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

چىڭگىزخان كرولون دەريا‌سي بويىدا ئۇچۇم بولۇپ، ئەتراپقا كۆز تىكىۋاتقان مىنۇتلاردا قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ خانزادىسى بارچۇق ئارتتېگىن، ئۇنىڭغا ھەۋەسلىنىپ، بەيئەت قىلىش ئىپادىسىنى بىلدۈردى. 1211 ـ يىلى شەخسەن ئۆزى چىڭگىزخان ئوردىسىغا بېرىپ، چىڭگىزخانغا تاۋاپ قىلدى، چىڭگىزخان بارچۇق ئارتتېگىنگە نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام ئىنئام قىلدى. 5 ـ ئوغۇلىنىڭ قوبۇل قىلىشى بىلەن بىرگە قىزى مەلىكە ئەلئالتۇننى ياتلىق قىلىشقا ماقۇل بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، قوچو ئۇيغۇرلىرى بىلەن موڭغۇللار ئارىسىدا پەۋقۇلئاددە مۇناسىۋەت ئورنىتىلدى[203].

قوچو ئۇيغۇر ئىدىقۇتىنىڭ چىڭگىزخانغا بەيئەت قىلغان

ژاقتى دەل چىڭگىزخاننىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى سىرتقا كېڭەيمىچىلىك قىلىشنى باشلىغان مەزگىل ئىدى. شۇڭا، ئۇ چىڭگىزخاننىڭ تارىخىي ھايانىدا ئەڭ كۆپ مۇنازىرە قوزغىغان پائالىيەتلەرگە — ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئېگىزلىكىگە قىلغان ھەربىي يۈرۈشلىرىگە قاتنىشىشقا نائىل بولدى.

1219 ـ يىلى، چىڭگىزخان يىراقتا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇننى باشلاپ، ئېرتىش دەرياسى بويىغا كەلگەندە، قوچو ئىدىقۇتى بارچۇق ئارتتېگىن 10 مىڭ كىشىلىك ئۇيغۇر قوشۇننى باشلاپ، موڭغۇل قوشۇنىغا قوشۇلدى. يىراقتا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇن سىر دەرياسى ۋادىسىغا يېتىپ بارغاندا، ئۇيغۇر قوشۇنى چىڭگىزخاننىڭ چوڭ ئوغلى جۇجىنىڭ قوماندانلىقىغا ئاجرىتىپ بېرىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر قوشۇنى سىر دەرياسى سېپىدىكى سىگناخ قەلئەسى، ئۆزكەنت قەلئەسى، ئىشناس قەلئەسى، خۇجەند قەلئەسى، يېڭى كەنت قەلئەسى قاتارلىق جايلاردا بولغان ئۇرۇشلارغا قاتناشتى.

موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ سىر دەرياسى ۋادىسىدىكى جەڭلەردە كۆرسەتكەن ئىپادىسىگە يۈكسەك باھا بېرىپ، ئۇلارنى «ئىنتىزامى قاتتىق، ھەممە يەردە غالىب» دەپ مەدھىيىلىگەن[204].

سىر دەرياسى ۋادىسىدىكى ئاخىرقى جەڭ يېڭى كەنت جېڭى تۈگەپ، جۇجى قوماندانلىقىدىكى قوشۇن چىڭگىزخاننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ خارەزم قەلئەسىگە يۈزلەنگەندە، ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ ئۆز يۇرتىغا قايتىشىغا رۇخسەت قىلىنىپ، تۈركمەن قوشۇنى ئۇلارنىڭ ئورنىدا خارەزم قەلئەسىگە تارتىلدى. لېكىن، تۈركمەن قوشۇنى خارەزمگە كېتىۋېتىپ توپىلاڭ كۆتۈرگەنلىكتىن، ئۆز يۇرتىغا قايتىشقا رۇخسەت قىلىنغان ئۇيغۇر قوشۇنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ ئاخىرقى جەڭ بولغان خارەزم جېڭىگە قاتناشتۇرۇلدى. ئالتە ئاي

داۋام قىلغان خارەزم جېڭىدە موڭغۇل قوشۇنىغا ئوخشاشلا، قاتتىق چىقىم تارتتى.

1220 ـ يىلى، چىڭگىزخان ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئىران ئېگىزلىكىگە ھۇجۇم قىلىشنى قارار قىلغاندا، 10 مىڭ كىشىلىك ئۇيغۇر قوشۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا يېڭى ئاساسىي قوشۇن تەشكىللىدى. شۇنداق قىلىپ بارچۇق ئارتتېگىن قوماندانلىقىدىكى ئۇيغۇر قوشۇنى موڭغۇل قوشۇنى بىلەن بىللە ئىران ئېگىزلىكىگە كەلدى.

ئىران ئېگىزلىكىدە ئۇيغۇر قوشۇنى تولىنىڭ قوماندانلىقىدا بولۇپ، مەرۋى، نىشاپۇر، ئېلا قاتارلىق قەلئەلەردە ئېلىپ بېرىلغان جەڭلەرگە قاتناشتى[205].

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، قوچو ئۇيغۇر ئىدىقۇتى، چىڭگىزخاننىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى، ماۋەرائۇننەھر رايونى، (ئىران ئېگىزلىكى)، خېشى كارىدورى قاتارلىق جايلارنى بويسۇندۇرۇشتىكى ھەربىي پائالىيىتىدە مۇھىم بىر ھەربىي كۈچ ئىدى. ئۇنىڭ قوشۇنى جەڭگىۋارلىققا ئىگە قوشۇن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىنتىزاممۇ كۈچلۈك ئىدى، شۇڭا ھەممە ئۇرۇشتا غەلىبە قىلدى[206].

ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇللار بىلەن كەڭ كۆلەملىك شىنجاڭغا قوشنا ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرىشى، ئورقۇن دەۋرى، قوچو دەۋرى ۋە قاراخانىيلار دەۋرىدىن كېيىنكى 4 ـ قېتىملىق كىرىشى ئىدى. ئالدىنقى ئۈچ قېتىمدا، ئۆز قوماندانلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئۆز پۇقرالىرىنى يېتەكلەپ، بارغان بولسا، ئاخىرقى قېتىملىق يۈرۈشتە، قوشنا قوۋملارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئاساسەن ئەسكىرى خىزمەت تۇپەيلىدىن بېرىشتى. شۇنداق بولسىمۇ بۇ قېتىمقى سەپەر ئالدىنقى قېتىملىق يۈرۈشلەرگە ئوخشاشلا ئەھمىيەتلىك بولدى.

موڭغۇللارنىڭ بۇ رايونغا يېتىپ كېلىشىنىڭ ھارپىسىدا،

يەتتەسۇ ۋە ماۋەرائۇننەھر رايونلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە مىللىي قۇرۇلمىسىدا يەنىلا ئۆزگىرىش، مۇرەككەپلىشىش ھادىسىلىرى ئۈزلۈكسىز سادىر بولۇپ تۇرۇۋاتاتتى. بۇنىڭغا بەزى يېڭى تۈركىي تىللىق قوۋملارنىڭ ئۇلغىيىپ، سىياسىي سەھنىدىن ئورۇن ئېلىشى، قىتان مىللىتىنىڭ ئاسسىمىلياتسىيە بولۇش جەريانى، خارەزم شاھلىقىنىڭ قۇدرەت تېپىشى، سالجۇقلار (1031 — 1157) ۋە غەزنەۋى (960 — 1189) لەرنىڭ جانلىق پائالىيەتلىرى، قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربىي چېگراسىنىڭ تاريىشى، قاراخانىيلارنىڭ پارچىلىنىپ، غەربىي قىسمىدىكى باشباشتاقلىق ھەربىكەتلىرى شىنجاڭغا قوشنا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ياشاۋاتقان باشقا خەلقلەرنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تۈركلەشتۈرۈش، ئۇيغۇرلاشتۇرۇش بىلەن بىرگە، شۇنىڭغا تەتۈر تاناسىپ ھالدا ئۇيغۇرلارنىڭ بەزى قەبىلىلىرى ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بەزى تۈركىي تىللىق قوۋملارنىڭ تەدرىجىي يىرىك قوۋملارغا تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ئۈلار تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كېتىۋاتاتتى. موڭغۇللارنىڭ بۇ رايوندا پەيدا بولۇشى يۇقىرىقىدەك ھەر ئىككى خىل ھادىسىنىڭ قايتا تەكرارلىنىشىغا ياخشى شەرت ـ شارائىت ھازىرلىماقتا ئىدى.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ XIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى موڭغۇللارنىڭ غەربكە (ئوتتۇرا ئاسىيا) غا يېتىپ بارغان چاغدىكى تارقىلىش ئەھۋالىنى تەپسىلىي بايان قىلىدىغان ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە بىر قانچە پارچە ساياھەت خاتىرىلىرى بار. ئەينى چاغدىكى غەربكە ئەلچىلىككە بارغانلارنىڭ يىل ـ دەۋرى مۇنداق ئىدى.

ياللۇغ چۈسەي — 1218 ـ يىلى غەربكە يۈرۈپ ئوتتۇرا ئاسىياغچە بارغان، ئۇ غەربىي يۈرتتا 6 ـ 7 يىل تۇرغان، قايتقاندىن كېيىن «غەربكە ساياھەتتىن ئەسلىمىلەر» (西游录)

دېگەن كىتابنى يېزىپ چىققان.

ئۇگۇ سۇن جۇڭدۇەن (乌古孙仲端) — 1220 ـ يىلى 4 ـ ئايدا غەربكە ساياھەت قىلىپ، 1221 ـ يىلى 10 ـ ئايدا قايتىپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئېيتىپ بېرىشىگە ئاساسەن لىۇچى (刘祁) قەلەم تەۋرىتىپ «شىمالغا ئەلچىلىككەتكەن خاتىرىلەر» (北使记) دېگەن كىتاب مەيدانغا كەلگەن.

چۇچۇجى — چاڭچۇنلۇك ئۆزلىيا چۇچۇجى(长春真人丘处机) دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ 1221 ـ يىلى غەربكە سەپەر قىلىپ، 1223 ـ يىلى شەرقە قايتقان، ئۇ «غەربكە ساياھەتتىكەن خاتىرىلەر» (西游记) دېگەن كىتابنى يازغان، تۇغقىنى لى جۈچياڭ دېگەن كىشى رەتلەپ چىققان.

چاڭ دې (常德) — 1259 ـ يىلى پېرىسىيەگە سەپەر قىلغان. 1263 ـ يىلى قايتىپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئېيتىپ بېرىشى بىلەن لىۇيۇ (刘郁) دېگەن كىشى «غەربكە ئەلچىلىككەتكەن خاتىرىلەر» (西使记) دېگەن كىتابنى يېزىپ چىققان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا سۇڭ لىەن يازغان «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» قاتارلىق كىتابلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تارقىلىش ئەھۋالى توغرۇلۇق كۆپ مەلۇماتلار بار.

تۆۋەندە بىز يۇقىرىدا ساناپ ئۆتكەن سەييياھلارنىڭ خاتىرىلىرىدىن قىسقىچە ئۈزۈندىلەرنى كەلتۈرىمىز.

ئۇگۇسۇن جۇڭدۇەن مۇنداق سۆزلەيدۇ: «. . . يەنە بىر نەچچە 10 مىڭ چاقىرىم يول يۈرگەندە ئۇيغۇر دۆلىتىدىكى ئىلى شەھىرىگە يېتىپ بارغىلى بولىدۇ. ئۇيغۇرخانى (回纥王) مۇشۇ يەرنى پايتەخت قىلغانىكەن. . . قاراقىتان خانى يالليۇغ تاشىن مانا مۇشۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۇرۇپتىكەن.»[207]

بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان ئىلى شەھىرى (益离城) ئىلى بالىق بولۇپ[208]، ئۇ ئالمىلىقنىڭ غەربىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ.[209] دېمەك، مۇشۇ يەردە ئىلى دەرياسىدىن ئۆتۈپ،

ئۇدۇل جۇ ۋادىسىغا بارسا، يالىلۇغ تاشىن تۇرغان قاراقىتانلارنىڭ پايتەختى قۇز ئوردۇ شەھىرىگە بارغىلى بولاتتى. بۇ شەھەرنىڭ قۇرۇلۇشى، قەدىمدىن بېرى ياشاپ كەلگەن ئاھالىسى توغرۇلۇق يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق. دېمەك، بۇ شەھەردە ئۇيغۇرلار كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن «شىمالغا ئەلچىلىك خاتىرىلىرى» دە ئۇلار «ئۇيغۇرلار ئىچىگە بارغان، ئۇلارنىڭ يېرىنى تارتىۋېلىپ خانلىق قۇرغان» دېيىلگەن[210]. يۇقىرىقى ئابزاسلاردا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئوتتۇرا ئاسىيادا قاراقىتانلار خانلىق قۇرۇپ، پۈت تىرەپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانى ئۇلارنىڭ سانىغا قارىغاندا كۆپ ئىدى. شۇڭا، ئۇگۇسۇن جۇڭدۇەن رېن زۇڭ خان (يالىلۇغ يىلى) نىڭ ئوغلى تەختكە چىقتى. ئۇ لاكات ئادەملەرنى ئەتىۋارلاپ، چىرىكلەشكەن، شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن يوقىتىلغانىكەن. ھازىر ئۇلارنىڭ ئادەملىرى يوقاپ كېتىپتۇ، كىيىم ـ كېچەكلىرى ئۇيغۇرچىلىشىپ كېتىپتۇ... ئۇيغۇر ئىلى (回纥国) نىڭ زېمىنى ناھايىتى كەڭ ئىكەن، ئۇنىڭ غەربىي چېگرا سىنى كۆرگىلى بولمايدىكەن» دەپ كېلىپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاھالىلەرنىمۇسۇلمان ئۇيغۇرلار، ھەرات ئۇيغۇرلىرى، ھىندى ئۇيغۇرلىرى دەپ پەرقلەندۇرۇپ ئاتىغان ۋە ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى قىسقىچە بايان قىلغان[211]. يۇقىرىدىكى خاتىرىدىن شۇنى بىلىشكە بولىدۇكى: غەربكە كۆچكەن قاراقىتانلار ئاساسەن ئۇيغۇرلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ تۈگىگەن. قاراقىتان ئاقسۆڭەكلىرى ئۇيغۇرلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇيغۇرلارنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىغان ۋە ئۇزلۇكسىز قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن، كۈرەشلەر بولغان. «ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن يوقىتىلغان» دېگەن سۆز كۈرەشنىڭ جىددىيلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ[212]. لېكىن، قاراقىتان خانلىقىنى ئۇيغۇرلارلا ئەمەس، موڭغۇللار بىلەن

بىرلىكته يوقاتقان.

غەربىي لياۋ (قاراقىتان) خانلىقىنىڭ مەركىزى قۇزغوردۇدىن يەنمۇ غەربىي جەنۇبقا ماڭسا تالاس ۋە سايرامغا بارغىلى بولاتتى. چاڭ دې «غەربكە ئەلچىلىكتىن خاتىرلەر» دە 1259 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى تالاستىن ئۆتتۈم، 3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى سايرامدىن ئۆتتۈم، ئۇ يەردە بۇت بار بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىبادەتخانىسى ئىكەن①، 3 ـ كۈنى تاشكەنتكە باردىم، ئۇيغۇرلارنىڭ سودىسى بازارنىسى قاپلاپ كېتىپتۇ» دېگەن[213]. چۇچۇجىسى «غەربكە ساياھەتتىن خاتىرلەر» دە «يەنە تاش كۆۋرۈكتىن ئۆتۈپ، غەربىي جەنۇبىي تاغ بىلەن بەش چاقىرىم ماڭسا سايرام شەھىرىگە بارغىلى بولىدىكەن، ئۇ يەردە كىچىك مۇنار بار ئىكەن. ئۇيغۇر خانى (回纥王) مېھمانلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى»[214]. دېگەن بۇ خاتىرىلەردە تىلغا ئېلىنغان تالاس (塔剌寺) تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تالاس (恒逻斯)تۇر، سايرام(塞蓝 ، 篮赛) بولسا «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي شىمالدىكى يەرلەرنىڭ قوشۇمچە خاتىرىسى» (元史.西北地附录) دېگەن كىتابتىكى سايرام شەھىرىدۇر. بۇ ھازىرقى چىمكەنتنىڭ شەرقىگە 13 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ ئەۋلىيا ئاتادىن تاشكەنتكە بارىدىغان مۇھىم يولدۇر. دېمەك، ئەينىي چاغدا مۇشۇ يەردىن سەمەرقەنتكە بارىدىغان يولنى بويلاپ ئالغا قاراپ ماڭسا يول بويى ئۇيغۇر يېزىلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ دېگەن[215]. تۆۋەندە چۇچۇجىنىڭ مۇشۇ يول توغرىسىدىكى ئەسلىمىسىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى. «غەربكە قاراپ يەنە ئۈچ كۈن ماڭسا يەنە بىر شەھەرگە بارغىلى بولىدىكەن[216]. ئۇنىڭمۇ خانى ئۇيغۇر ئىكەن ، ئۇ ياشىنىپ قاپتۇ. بىزنى قارشى ئېلىپ سوۋغا تەقدىم قىلدى. . . يەنە بىر

① مۇشۇ خاتىرىدىن قارىغاندا XII ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدا شۇ يەرلەردە بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار بار ئىكەن.

شەھەرگە باردۇق، ئۇيغۇرلارنىڭ كاتتىۋېشى قارشى ئالدى. شەھەرنىڭ جەنۇبىدا غىزالاندۇردى، ئۇزۇم شارابىسى تەقدىم قىلدى، بىر بالا مومىغا چىقىپ، پىچاق ئويۇنى كۆرسىتىپ بەردى»[217]. چۇچۇجى ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە مەشھۇر بولغان سەمەرقەنتكە بارىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرگىلى بولىدۇكى، تالاستىن سەمەرقەنتكە قەدەر بولغان يول بويى ئاساسەن ئۇيغۇر يېزا شەھەرلىرى ھېسابلىناتتى[218].

ئەينى چاغدا سەمەرقەنتنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى كىملەر ئىدى؟ چۇچۇجىنىڭ بايانلىرىغا قارىغاندا ئۇيغۇر(回纥)لار بولۇپ ھېسابلىناتتى. ئۇ «غەربكە سایاھەتتىن خاتىرىلەر» دېگەن كىتابىدا مۇنۇلارنى بايان قىلىدۇ: «10 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى، دەريادىن ئۆتۈپ، سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ شىمالىغا باردۇق... دۆلەتنىڭ ئاھالىسى ئىككى دەريادىن ئۆتۈپ شەھەرگە كىرىدىكەن، شەھەردە 100 مىڭدىن ئوشۇق ئاھالە بار ئىكەن، دۆلەت بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغاندىن بېرى تۆتتىن بىرىلا ساقلىنىپ قاپتۇ. ئۇ (شەھەردىكىلەرنىڭ) كۆپچىلىكى ئۇيغۇر(回纥)لار ئىكەن»[219]. چۇچۇجى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا شېئىر بىلەن «2 ـ ئايدا سەپەرگە چىققان كىشى 10 ـ ئايدا غەربتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ شەھىرىگە يېتىپ بارغىلى بولىدۇ» دەپ يازغان. دېمەك، ئۇ سەمەرقەنتنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەندىن كېيىن ئاندىن ئۇنى «ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ شەھىرى»(回纥大城)دەپ ئاتىغان.

چۇچۇجى سەمەرقەنت توغرۇلۇق خېلىى كۆپ مەلۇمات ئىگىلىگەن. ئۇ يەنە مۇنۇلارنى بايان قىلىدۇ. «ھارۋا ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك (جۇڭيۈەن) تىن پەرقلىنىدىكەن، ئاھاللەر قاش تېشى ۋە مىس جابدۇقلارنى ئىشلىتىدىكەن... بازاردا تىللا خەجلىنىدىكەن... تىللانىڭ ئىككى تەرىپىگە ئۇيغۇرچە خەتلەر(回纥字)

چۇشۇرۇلـــدىكەن» . ئۇ شېئىر بىلەن «ئۇيغۇرلار توپىدىن 10 مىڭ چاقىرىملىق سېپىل سوقۇپ دەريا ئارىسىدىكى بۇ شەھەرنى بەكمۇ مۇستەھكەم قىلىپ چىقىپتۇ» دەپ يازغان.

سەمەرقەنت شەھىرىدىن جەنۇبقا ماڭسا تۆمۇر قاپقىدىن تارتىپ ئامۇ دەريasi ساھىلىغىچە بولغان يەرلەردىمۇ ئاساسەن ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان. شۇڭا، چۇچۇجى تۆمۇر قاپقىدىن ئۆتكەندە «. . . تاغلاردا خۇددى تاشتەك قىزىل تۇزلار بار. . . بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار كۆپىنچە قوتۇرماچ (饼食) يەيدىكەن، تۇز ئىستېمال قىلىدىكەن، سوغ سۇ ئىچىدىكەن، . . . » دەيدۇ. دېمەك، تۆمۇر قاپقا ئەتراپلىرىدىمۇ ئۇيغۇرلار ياشىغان. شۇنداقلا ئامۇ دەريasiنىڭ شـــمالـــدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاســـيا رايونلىرىدىكى ئاساسىي مىللەت ئۇيغۇرلار بولغان[220] .

يۇقىرىدىكى بىر مۇنچە خاتىرىلەردىن كۆرگىلى بولىدۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭغا قوشنا ئوتتۇرا ئاسىيادا تەكرار ـ تەكرار ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرۇشى ۋە ئاساسىي ئاھالە سۈپىتىـــدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى نەتىجىسىدە شۇ رايوندىكى ئۇيغۇرلار بىلەن قوشۇلۇپ، باشقا تۈركىي تىللىق قوۋملار ئەينى چاغدىكى بەزى ئەھۋاللارغا ئاساسەن «تۈرك» (تۈركىي) نامىنى ئەمەس، بەلكى «ئۇيغۇر» نامىنى قوللانغان[221] . «تۈركىي» نامـى «ئۇيغۇر» نامىنىڭ كۆچلۈك بېسىمى بىلەن بىر مەزگـــل ئۆزىنىڭ نوپۇزىنى ئاجىزلاشتۇرغان.

بىز بۇ يەردە يەنە بىر مەسىلىنى قىستۇرۇپ ئۆتەيلى، چىڭگىزخان غەربكە يۈرۈش قىلغان چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ «ئۇيغۇر يېرى» دەپ ئاتىلاتتى. «موڭغۇللارنىـــڭ مەخپىي تارىخى» 151 ـ بۆلۈمىـــدە «. . . ۋاڭخان . . . قاراقىتانلار خانى گورخان تەرەپكە قاچتى. ئۇ يەنە گورخان بىلەن چىقىشالماي، ئۇيغۇر شەھەرلىرى ئارقىلىق تاڭغۇتلار ئىچىگە كەتتى» دېيىلگەن، 198 ـ بۆلۈمىدە «ئۇي يىلى (1205) ئەتىيازدا نايمان خانى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچلۈك (ئادەم ئىسمى) قارلۇق قەبىلىسىنىڭ يېرىدىن ئۆتۈپ، سارت ئاۋۇللارنىڭ يېرى

ئارقىلىق قاراقىتان خانى گورخان تەرەپكە كەتتى» دېيىلگەن. بۇ يەردە چىڭگىزخان غەربكە يۈرۈش قىلغاندا شىنجاڭ ۋە ئۇنىڭغا قوشنا ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇر رايونى ئىكەنلىكى كۆرستىلىپلا قالماستىن، بەلكى بىرقەدەر يىرىك تۈركىي تىللىق قوۋملارنىڭ بىرى بولغان قارلۇقلارنىڭ كۆچمىلىكىنىڭ ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەنلىكى كۆرستىلگەن.

يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، بايانىمىزنىڭ تۈتاملىق يېرىنى كۆرستىش ئۈچۈن «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. 63 ـ جىلد. غەربىي شىمالدىكى يەرلەرنىڭ قوشۇمچە خاتىرىسى» (« 元史 . 卷 63 . 西北地附录 ») دە ئۇيغۇر يېرى — ئۇيغۇرىيە» دېگەن ئوقۇم ئالاھىدە مۇئەييەنلەشتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ دائىرىسىدە تۆۋەندىكى 35 شەھەرنىڭ بارلىقى بىر ـ بىرلەپ ساناپ ئۆتۈلگەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم ئەسكەرتىمىز: سۇ بېيخەي ئەپەندى بۇ خاتىرىنى ئىزاھلاپ مۇنداق دەيدۇ: بۇ شەھەرلەر تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى، ماۋەرائۇننەھر رايونى ۋە ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسىملىرى ھەم پامىر ئەتراپلىرىدا ئىدى[222]. بۇ راشىددىن (1247 — 1318) نىڭ «جەمىئۇل ـ تەۋارىخ» دا تۈركىي تىللىق قوۋملار ياشايدىغان يەرلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ قەدىمدىن ھازىرغىچە ھەر قايسى تۈركىي تىللىق قوۋملار «. . . تۈركىستان ۋە ئۇيغۇرىستان رايونىدا ياشاپ ئۆتكەن»[223]، دېگەن غەربچە تەبىرى بىلەن توغرا تاناسىپ ھاسىل قىلالايدۇ.

موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ سويۇرغاللىقا تەرەققىي قىلىشى، جۇملىدىن شىنجاڭ ۋە ئۇنىڭغا قوشنا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىنىڭ چاغاتاي ئۇلۇسى بولۇپ، تەشكىل تېپىشى بۇ رايوننىڭ مىللىي قۇرۇلمىسى ئىجتىمائىي ھەم سىياسىي مۇھىتىدا تارىخىي ھادىسىلەرنىڭ تەكرار ئۆزگىرىپ تۇرۇش قانۇنىيىتىگە ئوخشاش نۇرغۇن ۋە كۆپ قىرلىق ئۆزگىرىشلەر بولغان.

9. ئىلخانىلار خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار

تۆۋەندە ئىلخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ پائالىيەتلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقايلى.

ئىلخانىلار دۆلىتى (1258 — 1388) چىڭگىزخاننىڭ ئوغلى تولۇينىڭ ئوغلى ھىلاكۇ(1259 — 1265 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) غا سويۇرغال قىلىنغان تېررىتورىيە بولۇپ، 1258 ـ يىلى موڭغۇل قوشۇنلىرى باغدادنى ئالغاندىن كېيىن شەكىللەنگەن.

بۇ دۆلەتنىڭ تېررىتورىيىسى پېرىسىيە ۋە كىچىك ئاسىيانى مەركەز قىلغان ھالدا شەرقتە ئامۇ دەرياسىغىچە (بىز مۇشۇ ماۋزۇدا سۆزلەۋاتقان تۆمۇرلەر ئىمپېرىيىسى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى زېمىن دائىرىسىگىچە) غەربتە ئوتتۇرا دېڭىزىغىچە، شىمالدا كاۋكازغىچە، جەنۇبتا ھىندى ئوكيانىغىچە بولغان يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇشىدىن تارتىپ ئاخىرىغىچە ئۇيغۇرلار كۆزگە كۆرۈنەرلىك خىزمەتلەرنى ئىشلىدى.

موڭغۇللارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئەتراپلىرىدىكى ھۆكۈمرانلىق مەزگىللەردە ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىندىن يارەمدە بولۇشى چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى دەۋرىدىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى نەۋرىلىرى دەۋرىدىمۇ ئىزچىل داۋاملاشقان.

1258 ـ يىلى ھىلاكۇخان باشچىلىقىدىكى موڭغۇللار باغداد خەلىپىلىكىنىڭ ھوقۇقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى، شۇنداقلا

ئىراننىمۇ بويسۇندۇردى. چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادلىرى چوڭ خانلىق ئورنىنى تالىشىش نەتىجىسىدە موڭغۇل ئىمپېرىيىسى پارچىلاندى، 1259 - يىلى مۆڭكېخان ئۆلدى. ھىلاكۇخان يېڭىدىن موڭغۇللارنىڭ دۆلىتىنى قۇردى. ھىلاكۇخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى قۇرغان «ئىلخانىلار خانلىقى دەۋرى» دە ئۇيغۇرلار بۇ دۆلەتنىڭ سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا پائال ئارىلاشتى، قېرىنداش موڭغۇل خەلقىگە يېقىندىن يارەمدە بولدى.

ئىران ۋە غەربىي ئاسىياغا كۆچۈپ بارغان ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپچىلىكى توپ - توپ ھالدا رەي، قۇم ۋىلايەتلىرىگە، ئاناتولىيىدە بولسا قەيسەرى، كۇنيا ۋە قارامان، ئىگدى قاتارلىق جايلاردا يەرلەشكەن.

ئىران چېگرا سىغا ھىلاكۇخان كېلىشتىن بۇرۇن خۇراسان ۋە شەرقىي ئىران قاتارلىق جايلارغا مۆڭكېخان تەرىپىدىن چىن تۆمۇر، كوركۇز ۋە ئارغۇن ئاكا قاتارلىق ئۇيغۇرلار ۋالى بولۇپ تەيىنلەنگەن. كوركۇز چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرىغا ئۇستاز بولغان. ئۇ ئەسلىدە، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. كېيىن ئىسلام دىنىغا كىردى. ئارغۇن ئاكا يېتىشكەن شائىر ۋە خەتتات ئىدى. ئۇ ئەسلىدە ئىسلام دىنىغا بەكلا مايىل كىشى بولغاچقا، دائىم ئىران شائىرى شەيخ سەئىدى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ تۇراتتى. ئۇ ھاياتىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ئىسلام دىنىغا كىردى. ئۇنىڭ ئوغلى نەۋرۇز ئىلخانىلار خانى خازانخاننىڭ (1295 — 1304) ئىسلام دىنىغا كىرىشىگە تۈرتكە بولغانىدى.

فرانسىيە كارولىنىڭ موڭغۇللارغا ئەۋەتكەن ئەلچىسى روبرۇكنىڭ 1253 - يىلىدىكى خاتىرىسىگە قارىغاندا، خىرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان كۆپلىگەن ئۇيغۇرلار ئىراندىكى «مۇسۇلمانلار شەھەرلىرى» دە ئولتۇراقلاشقانلىقى توغرىسىدىكى تارىخىي پاكىتلار سۆزلەنگەن[224]. تارىخچى

راشىددىننىڭ خاتىرىسىگە قارىغاندا، ھىلاكۇخان دەۋرىدە 1000 دىن ئارتۇق ئۇيغۇر ئۆز ئېلىدىن كېلىپ ئىراندا پوچتا ـ ئالاقە ئىشلىرى بىلەن شوغۇللانغان.

دىيار بەكرىگە بارغان بىر قانچە ئۇيغۇر «ئامىل» (مەمۇرىي ۋە مالىيە ئەمەلدارى — باسقاق) دېگەن ۋەزىپىگە قويۇلغان. چورماغۇن رەھبەرلىكىدە ئاناتولىيىگە كەلگەن ئۇيغۇرلار بۇددىست ئۇيغۇرلار بولۇپ، ئۇلارغا سارىجى ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن قاراسۇدەر، سىنشى باخشى، ئالىي باخشى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مىڭ ئىگەتمىش قوماندان بولغان. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇرلاردىن چىققان ئاجاي، ئۇنىڭ ئوغلى توغرۇل ۋە سوبۇكتاي قاتارلىقلار ئۇيغۇرلارنىڭ قوماندانى ۋە بەگلىرى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ[225].

ئاباقاخاننىڭ ئىرانغا باش ۋالى قىلىپ تەيىنلىگەن ئەمەلدارى ئەنگىيانۇ ئۇيغۇر بولۇپ، ئۇ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇنىڭ يارەمچىسى جالالىدىن خوتەنى بولسا تەقۋادار مۇسۇلمان ئىدى. بۇ دەۋردە ھەربىي، مەمۇرىي ۋە دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇشقا يارەملەشكەن ئۇيغۇرلاردىن خېلى بار ئىدى.

كۆپچىلىككە مەلۇمكى، 1260 ـ يىلى ھىلاكۇخانىڭ سۈرىيە (شام) نى بويسۇندۇرغان موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى بار ئىدى[226]. شۇنداقلا XIV ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا كەلگىچىمۇ، ئېلخانىلار قوشۇنلىرى ئىچىدە ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى بارلىقى توغرۇلۇق خاتىرىلەر بار. يېزىلىشىچە ئېلخانىلار دۆلىتىنىڭ خانلىرىدىن ھىلاكۇخان ۋە ئاباقاخان دەۋرلىرىدە (1265 — 1282) ئۇلارنىڭ ئىشەنچىگە ئېرىشكەن ئۇيغۇر گېنېرالىرىدىن سوقۇن چار دېگەن كىشى بولغان[227].

قازانخان دەۋرى (1295 — 1304) دە ئۇيغۇرلاردىن

نەۋدار «مىڭبېگى» لىك ۋەزىپىنى بېجىرگەن ۋە سۇرىيەگە يۇرۇش قىلىش ئۈرۈشىغا قاتناشقان، نەۋدارنىڭ دادىسى ئوردۇقايا بولسا ئەسلىدە ئاباقاخانىنىڭ مۇھاپىزەتچى چېرىكى ئىدى، كېيىنچە، ئارغۇن خان (1284 — 1291) نىڭ ئىشەنچلىك ئادىمىگە ئايلانغان. ئارغۇن خان دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، توقچار（忒合察儿）، كۆچ بار（宽彻巴勒）لار سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغىغاندا، ئوردۇقايا ئۇلارنىڭ بۇ ھەرىكىتىدە ئۆلتۈرۈلگەن. قازانخان تەختكە چىققاندىن كېيىن ئوردۇقايانىڭ جىيەنى بۇلادقايا (مىڭبېگى مەنسىپىدە ئىدى) بىلەن قۇتلۇق قايا ئاكا ـ ئۇكا ئىككىسى قازانخان دۇشمەنلىشىۋاتقان كۈچلەرگە قارشى ھەرىكەتكە ۋە سۇرىيەگە يۇرۇش قىلىش ھەرىكىتىگە ئاكتىپ قاتناشقان. ئوردۇقايا جەمەتىدىن تامتامىش دېگەن كىشىمۇ قازان خان دەۋرىدىكى ئەمىرلەردىن بىرى بولۇپ، سۇرىيەگە يۇرۇش قىلىش ھەرىكىتىگە قاتناشقان. ئوردۇقايا جەمەتى بىردەك سىياسىي كۈرەشنىڭ مەركىزىدىكى شەخسلەر تۇقچار، كۆچ بارلارنىڭ ئەكسىيەتچىل ھەرىكىتىگە قارشى تەرەپتە تۇرغان، ئۇيغۇر قەبىلىسىدىن چىققان ئەمىرلەر شەك ـ شۇبھىسىز ھالدا خۇراساندىن يۇرۇشكە ئاتلانغان خانىدان بېگى قازانخانغا يۆلەنگەن. قازانخان دەۋرىدىكى نەۋدار رەھبەرلىك قىلغان مىڭ تۇتۇن ئۇيغۇر، قارلۇقلاردىن تەشكىل تاپقان «ئەزەربەيجان ئارمىيىسىنىڭ ئۇچىنچى دەرىجىلىك 10 مىڭ تۇتۇنلۇك قوشۇنى» دىن كېلىپ چىققانىدى. مەزكۇر 10 مىڭ تۇتۇن قازانخان دەۋرىدە بىردەك تاتار قوشۇنىغا ئۆزگەرتىلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ھىلاكۇخان دەۋرىدىكى «ئۇچىنچى دەرىجىلىك 10 مىڭ تۇتۇن» تارقىتىۋېتىلگەندىن كېيىن قازانخان بۇ قايتىپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنى نەۋدار، بۇلادقايا، قۇتلۇق قايا، تامتاش قاتارلىق ئۇيغۇر جەمەتىدىكىلەرگە تارقىتىپ بەرگەن.

ئولجايتۇخان دەۋرى (1304 — 1316) دە ئۇلار 18 ـ، 17 ـ، 16 ـ دەرىجىلىك ئەمىرلىككە ئايرىلغان. ئەمما، كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە بۇلادقايا ئابۇسېيىد دەۋرى (1317 — 1335) نىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە كەلگەندە مەلۇم پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغاندىن باشقا، تارىخىي ھۆججەتلەردە ئۇلارنىڭ كونكرېت پائالىيەت ئەھۋالى ئۇچرىمايدۇ[228].

ئېلخانىلار دەۋرىدە ئەمىرلەر تەبىقىسىنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلاردىنمۇ بار ئىدى.

ئولجايتۇخان دەۋرىدە سۆزىنچ (只温失) 5 ـ دەرىجىلىك ئەمىر بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر ئىدى، خۇراسانىنىڭ خانىدان بەگلىكىنى ئۇستىگە ئالغان ئولجايتۇخانىنىڭ ئۇستازى بولغان، كېيىن باغدادقا كەتكەن، كېيىنچە يەنە خۇراسانغا ئەۋەتىلىپ، ئولجايتۇخانىنىڭ ئورنىغا خىزمەتكە تەيىنلەنگەن ئوغلى ئابۇسېيىدنىڭ ئۇستازى بولغان. ئەھمەدخان دەۋرىدە سۆزىنچنىڭ دادىسى شىس باخشى (失吉巴克失) مۇ خۇراسان رايونىدا ئولجايتۇخانىنىڭ دادىسى ئارغۇن خانىنىڭ خىزمىتىدە بولغان. ھۆججەتلەردىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، قازانخان دەۋرىدە سۆزىنچ سۇرىيىگە يۇرۇش قىلىشقا قاتناشقان، ئولجايتۇخان دەۋرىدىن باشلاپ ئۇ شەۋكەتلىك ئەمىر دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. ئۇ ئابۇسېيىدخان دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ ئىنىسى ئاقرانچ كېيىنچە ھەر قايسى گۇرۇھلارنىڭ كۇرىشىگە قاتناشقان. قازانخان دەۋرىدە ئۇيغۇرلاردىن بۇلادقايا، قۇتلۇق قايا، نەۋدار، تامتاشلار تايانچ مىڭبەگلىرى بولغانىدى. ئولجايتۇخان دەۋرىدە بولسا سۆزىنچنىڭ تەسىرى كۈچىيىپ كېتىپ، (تايانچ مىڭبەگلىرى) 16 — 18 ـ دەرىجىلىك ئەمىرلەر دەرىجىسىگە چۈشۈپ قالغان[229].

ئابۇ سەئىد دەۋرىدە پۈتۈن ئېلخانىلار خانلىقىنىڭ ئەمىر چوپان مەرتىۋىسىگە كۆتۈرۈلگەن ئولۇس بېگى ئېسەن قۇتلۇق

نويان ئۇيغۇر ئىدى. بۇ چاغدا ئابۇ سەئىدنىڭ ئۇيغۇر نائىبى ئەمىر چوپان يۇلدۇزنىڭ ئوغلى تەمۇرتاش (1317 — 1327) روم ۋىلايىتىنىڭ ئەمىرلەشكىرى ۋە باش ۋالىسى بولغان. تەمۇرتاش 1327 ـ يىلى دادىسى ئۆلتۈرۈلگەندە ئابۇ سەئىدكە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، مىسىرغا قېچىپ كەتكەن. ئۇنىڭ ئورنىغا ئۇيغۇرلاردىن چىققان جەپەر ئوغلىنى ئەرتەنە روم ۋىلايىتىگە (ئاناتولىيىگە) باش ۋالىي بولدى، مىلادىيە 1335 ـ يىلى ئابۇسەئىدخان ئالەمدىن ئۆتكەندە ئەرتەنە ئاناتولىيىدە مۇستەقىللىق ئېلان قىلىپ «ئەرتەنە سۇلالىسى» نى قۇردى. ئۇ مىلادىيە 1353 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ئالىي بەگ (1352 — 1380 ـ يىللار)، ئالىي بەگدىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى مەھمۇد بەگ چەلەبى (1380 — 1381) قاتارلىقلار ئەرتەنە سۇلالىسىنىڭ تەختىدە ئولتۇرغان. مىلادىيە 1381 ـ يىلى تۈركمەنلەرنىڭ سالور ئۇرۇقىدىن بولغان ھەمدە ئەرتەنە ئەۋلادلىرىنىڭ يېنىدا خىزمەت قىلغان كادى بۇرھانىدىن 46 يىل دەۋر سۈرگەن ئەرتەنە سۇلالىسىنى ئاغدۇرۋېتىدۇ. ئەرتەنەنىڭ ئىنىسى تاخرەتەن بولسا تۆمۈرلەڭ ۋە يىلدىرىم بايەزىد دەۋرىگە قەدەر ئەزەربەيجانغا ۋالىي بولغان. روم ۋىلايىتىدە يەنە ئۇيغۇر بەگلىرىدىن تارىمتا ۋە سەنەكتەيلەرمۇ ۋەزىپە ئۆتىگەن[230].

ئەرتەنە ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن قەيسەرىگە دەپنە قىلىنغان. بۇ يەردىكى كىشىلەر ئۇنى «ئەرتەنە» دېيىشەتتى. ئۇ موڭغۇللارنىڭ روم (ئاناتولىيە) گە تەينىلىگەن باش ۋالىلىرى ئىچىدە ئەڭ مەشھۇرى بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئەتراپىغا پۇتۇنلەي ئۇيغۇرلارنى توپلىغان. مۇھەممەد بەننىي شاباگەرە ئەرتەنە توغرىسىدا: «ئەمىر ئەرتەنە ئەمىر سەئىدخان (ئەبۇسەئىدخان — نەقىلچىدىن) نىڭ يارلىقى بىلەن روم ۋىلايىتىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار قىلىپ تەينىلەندى. ئەبۇ سەئىدخاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇ مەملىكەتنى ئادالەت بىلەن ئىدارە قىلىپ خەلقنى

بایاشات قىلدى. شەرئەتنىڭ كۈچىيىشىگە، سەييىد، ئۆلىما ـ ئالىم ۋە ماشايىخلارنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىگە بەكلا ئەھمىيەت بەردى[231]»، دەيدۇ. ئەرەب سایاھەتچىسى ئىبنى بەتتۇتا ئەرتەنەنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكەن ۋە ئەرتەنەنىڭ ئۆزى بىلەن ئەرەب تىلىدا سۆزلەشكەنلىكى ۋە ئۇنىڭ ئەخلاقى پەزىلىتى توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتكەن. ئەرتەنەنىڭ دەۋرداشلىرىدىن ھەلەبلىك نۇرىددىن ھەسەن: «ئەرتەنە ئادىل، ھۆرمەتكە سازاۋەر، ئېغىر ـ بېسىق، ئىنتايىن غەيرەتلىك ۋە جاسارەتلىك كىشى ئىدى. ئۇ ھەرقانداق كىشىگە خۇشخۇي مۇئامىلە قىلاتتى»، دەپ يازغان. مىسىرلىق سالاھىددىن سابادى ئەرتەنەنىڭ دىندار، ياخشىلىق قىلغۇچى، پاكىز، پەرھىزكار، ئالىم ۋە پازىللار بىلەن داۋاملىق سۆھبەتلىشىپ تۇرىدىغان بىر پەزىلەت ئىگىسى ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالغان. بۇ ئىككى مۇئەللىپنىڭ ئەرتەنە توغرىسىدا يازغان شېئىرلىرىمۇ بولغان[232]. ئېلخانىلار دەۋرىدە ئەلچىلىك ۋە دىنىي خىزمەت بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئىككى نەپەر داڭدار ئۇيغۇر شەخس ئۆتكەن. ئۇلار رابىبان سائۇما ۋە ماركوسلار ئىدى. بۇ ھەقتە كىتابنىڭ بېشىدا تەپسىلىي توختالدۇق.

ئېلخانىلار دەۋرىدە ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىنىڭ ئورنى يۇقىرى بولغان. بۇ ھەقتە پېرىسىيىلىك تارىخچى جۇۋەينى «تارىخىي جاھان گۇشاي» دا مۇنداق يازغان: «دۇنيانى ۋەيران قىلغان بۇ كۇرەشلەر نەتىجىسىدە مەدرىسلەر خاراب بولدى، ئالىملار ئۆلتۈرۈلدى. بولۇپمۇ ئالىم ـ ئۆلىمالارنىڭ توپلانغان يېرى ۋە ئوچىقى بولغان خۇراسانمۇ مۇشۇنداق ئەھۋالغا دۇچار بولدى.

بۇ يەردە قەلەمكەشلىك قىلىدىغان ئۇلۇغ شەخسلەرنىڭ ھەممىسى قىلىچتىن ئۆتكۈزۈلدى. ھايات قالغانلىرى ئۇچۇن ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىنى ئۆگىنىشتىن باشقا چارە قالمىدى».

راشىددىننىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا، خۇراسان ۋە

ھىندىستانلاردا ئەمر ـ پەرمانلار ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقى بىلەن چۈشۈرۈلگەن. ئارغۇن خانىنىڭ فرانسىيىنىڭ كارولى فىلىپ IV كە ئەۋەتكەن دۆلەت خېتى موڭغۇل تىلىدا ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان. ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىدا شېئىر يېزىپ داڭق چىقارغان كازۇننەك داڭلىق شائىرلار ياشىغان. «ئوغۇزنامە» ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن.

ئىلخانىلار دەۋرىدە ئۇيغۇر سەنئەتكارلىرىنىڭ رەسسامىلىق ساھەسىدە ئاجايىپ شاھانە ئەسەرلەرنى يارانقانلىقى توغرۇلۇق ئۆچۈرلار بار. مۇشۇ مەزگىللەردە «جەمىئۇل ـ تەۋارىخ» دېگەن ئەسەرگە ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىملەر پۈتۈنلەي ئۇيغۇر رەسسامىلىرىنىڭ قولىدىن چىققان. بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر رەسسامىلىرىنىڭ تۈرتكىسىدە غەربىي ئاسىيا ۋە شىمالىي ئافرىقىدا ئۇيغۇر ئۇسلۇبىدا رەسىم سىزىش دولقۇنى ۋە دەۋرى شەكىللەنگەن[233].

«ئىلخانىلار» دېگەن دۆلەت نامىدىكى «ئىل» قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى يەنى تۈركي تىلدىكى «ئەل» دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇپ، دۆلەت ئىسمىدىن تارتىپ، نۇرغۇن ئەمەل ـ مەنسەپ ناملىرى، دەرىجىسى ۋە ئۇنۋانلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەنلىكى ۋە يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن بىرقاتار ئەھۋاللار ھەقىقەتەن ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتە ئىلخانىلار دۆلىتىگە چوڭ تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى بىلىپ يەتكىلى بولىدۇ.

10. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى ھەققىدە

1) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى (ئورقۇن ـ يەنسەي ئۇيغۇر تىلى ۋە قوچو ئۇيغۇر تىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ۋە خاقانىيە تۈركچىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن، XX ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغىچە كەڭ قوللىنىلغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىن ئىبارەت[234].

XIII ئەسىردىن كېيىن تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالى، غەربىي ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ئارىسىدا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ھەم خاقانىيە تۈركچىسى ئاساسىدا ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ تەسىرى بىلەن يېڭى بىر خىل تىل شەكىللەنگەن. بۇ خىل تىل ئەڭ دەسلەپتە چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلاردا شەكىللەنگەنلىكى ئۈچۈن «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان. XV ـ XVI ئەسىرلەردىن كېيىن چېگىزخانىنىڭ چوڭ ئوغلى جۇجى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي شىمالىي قىسمى، جەنۇبىي روسىيە يايلاقلىرى ۋە تۆمۇر (1370 ـ 1405) نىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئافغانىستان، ئىراننىڭ شەرقىي ھەم شەرقىي شىمالىي قىسمى، ھىندىستان رايونلىرىدىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرمۇ چاغاتاي تىلىنى قوللانغان[235].

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى

رۇس شەرقشۇناسى ۋ. ۋ. بارتولد «ئەگەر موڭغۇللار بۇ يەرگە ئىستېلا قىلىپ كەلمىگەن بولسا چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى»[236]، دېگەن. چۈنكى، موڭغۇللار غەربىي يۇرت ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى رايونلارغا قىلغان كەڭ كۆلەملىك ھەربىي يۈرۈشلىرى بۇ رايونلاردىكى بىر مۇنچە مۇستەقىل تاجۇتەختلەرنى، دۆلەت بايراقلىرىنى، دۆلەت چېگرا سەھرالىرىنى ۋە بىر مۇنچە مىللەت، قەبىلە ئايرىملىرىنى ناھايىتى تېز ئاردىلا يەر بىلەن يەكسان قىلىپ، ئۇلارنىڭ جەمئىيەت، مەدەنىيەت، بولۇپمۇ تىل جەھەتتىكى ئورتاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، بۇ رايوندىكى خانلىقلار خېلى ئۇزاق زامانىدىمۇ ھەل قىلالمىغان زور تارىخىي ۋەزىپىنى ئۆتىدى.

چاغاتاي ئۇلۇسى شەكىللەنگەن چاغدا، ئۇنىڭ ئىلكىدىكى رايونلاردا ئاساسەن تۈركىي تىل ۋە ئۇنىڭ ھەر خىل شېۋىلىرىدە، پارس تىلى ۋە ئەرەب تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەبىلە ۋە مىللەتلەر ياشايتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىر مەزگىل ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىر دەرياسىنىڭ باش ئېقىمىدىن، شەرقىي ياۋروپادىكى دونای دەرياسىسىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان[237]، ۋە ئەسلىدە ئىران تىلىنىڭ ئالاھىدە بىر شېۋىسى بولغان تاجىك تىلىدا سۆزلىشىدىغان خارەزملەر ناھايىتى تېز تۈركلەشمەكتە ئىدى. ئەرەب تىلى بولسا، ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىياغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان ئەرەب مۇھاجىرلىرى ھەم دىنىي تەبىقىدىكىلەرنىڭ بىر خىل ئالاقە قورالى ئىدى. موڭغۇل ئىستېلاسىدىن كېيىن بۇ جايغا موڭغۇل تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەر كېلىپ ئورۇنلاشتى. لېكىن، بۇلارمۇ ناھايىتى تېز سۇرئەتتە تۈركلىشىشكە قاراپ يۈزلەندى. شۇڭا، ھۆكۈمران تائىپلار ھەممە قەبىلە ۋە مىللەتلەرگە ئورتاق بولغان بىر خىل تىلنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولدى. يەرلىك تۈركىي تىلنى (ئۇيغۇر تىلىنى) ئاساس قىلىپ، ئەرەب، پارس ۋە موڭغۇل

تىللىرىدىن نۇرغۇن تىل ئېلېمېنتلىرىنى قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن بۇ تىل تارىختا «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالدى[238].

كۆپچىلىك ئالىملار ۋە چاغاتايشۇناسلار «چاغاتاي تىلى» نى ئەينى زاماندا تۈركىي تىلىنىڭ ئىچىدە تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك بولغان ئۇيغۇر شېۋىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن، دەپ قارايدۇ. بۇ ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىپ، چوڭقۇر ئويلىنىش ۋە ئەتراپلىق تەپەككۇر قىلىش ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان قاراشتۇر.

ئۇيغۇر تىلى نېمە ئۈچۈن چاغاتاي تىلىنىڭ ئاساسىي غولى بولغان؟ ئالدى بىلەن بۇ تىلنىڭ ئۆتمۈشىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈپ سۆزلەپ باقايلى. موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئېگىزلىكىگە قىيان سۈدەك كېلىۋاتقان چاغدا، ئىمپېرىيىنىڭ پۇقرالىرى ئىچىدە مەدەنىيەت سەۋىيىسى ئۇيغۇرلاردىن ئېشىپ كېتىدىغانلار يوق ئىدى. شۇڭا، يېڭىدىن بويسۇندۇرۇلغان ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋە ئىران ئېگىزلىكىدە تەسىس قىلىنغان ھەر دەرىجىلىك ھەربىي، مەمۇرىي ئورگانلارنىڭ كاتىپلىقىغا ۋە ھېسابچى - كىتابخىزمەتلىرىگە كۆپىنچە ئۇيغۇرلار قويۇلغان. چىڭگىزخاننىڭ 13 - ئەۋلادى ئەبۇلغازى باھادۇرخان بۇ توغرۇلۇق توختىلىپ، «چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ماۋەرائۇننەھر، خۇراسان، ھەتتا ئىراق قاتارلىق جايلاردا مۇھۇردارلىق بىتىكچىلىك ۋە ھېسابات ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىلا ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدا ئىدى»[239] دەپ يازغان. ئەگەر بىز بۇ ئورگانلارنىڭ مىليونلىغان يەرلىك ئاھالىلىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي تۇرمۇشى بىلەن بولغان قويۇق مۇناسىۋىتىنى تەسەۋۋۇر قىلىپ باقىدىغان بولساق، ئۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇر تىلىنىڭ شۇ مەزگىللەردە بۇ رايونلاردىكى

ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا نەقەدەر كەڭ ئاربلاشقانلىقىنى ئاسانلا تەسەۋۋۇر قىلالايمىز. ئەگەردە، بۇنىڭدىنمۇ ئۇزۇنراق تارىخىي ئۆتمۈشنى سۈرۈشتە قىلىدىغان بولساق، بىز يەنە X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا سامانىيلار سۇلالىسى (874 ـ 999) گۈمران بولغاندىن كېيىن قاراخانىيلارنىڭ ئۇيغۇر تىلىنى ھۆكۈمەت تىلى سۈپىتىدە قوللىچە مۇرەسسەسىز ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغىچە ئومۇملاشتۇرغانلىقىنى ھەمدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ نۇرغۇن جەھەتلەردە تاجىك تىلىنىڭ ئورنىنى باسقانلىقىنى كۆرەلەيمىز. غەربىي لياۋ سۇلالىسى مەزگىلىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تىللار دائىرىسىدە ئاساسەن قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ھالەت ساقلاپ قېلىنغان. بۇ ئۇزاق تارىخىي مەزگىلدە كەلگۈسىدىكى چاغاتاي تىلىنىڭ ئۇرۇقى ئەمەلىيەتتە سېلىنىپ بولغان. ئۇيغۇر تىلى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ كۈچىگە سۆيۈنۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا قايتا ئومۇملاشقاندا، بۇ ئومۇمىي تىلنىڭ تەرەققىياتى يەنىمۇ تېزلىتىلدى[240].

چاغاتاي تىلىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا ئالىملارنىڭ ئېيتقانلىرىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكىلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت.

XIX ئەسىردىكى تۈركىيىنىڭ مەشھۇر ئالىمى شەمىسىدىن سامى «چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە ئۇيغۇر تىلى بارلىق تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلىغا ئايلانغان ھەم چاغاتاي تىلى دەپ ئالەمگە مەشھۇر بولغان.»، يەنى «چاغاتاي خانىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقتىدىكى ئۇيغۇر تىلى شۇ ۋاقىتتىن تارتىپ چاغاتاي تىلى دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان»[241] دەپ يازغان. مەشھۇر ئالىم ئەھمەد زەكى ۋەلىدى بولسا «ئۇيغۇرلار تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئىچىدە ناھايىتى يۇقىرى مەدەنىيەتكە ئىگە بىر مىللەت ئىدى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ تىلى بارلىق تۈركىي تىللىق

قەبىلىلەرنىڭ ئورتاق ئەجدادى تىلىغا ئايلانغان»[242]، دەپ يازىدۇ. شەمسىدىن سامى يەنە «قەدىمكى ئۇيغۇرلار مەدەنىيىتىنىڭ ئالدىدا تۇرىدىغان خەلق بولۇپ، بۇلارنىڭ تىلى تۇركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدا ئەجدادى تىل ئىدى»[243]دېسە، رۇس ئالىمى ۋ. ۋ. رادلوۋ «چاغاتاي تىلىنىڭ ئاساسى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ۋە موڭغۇل ئىستىلاسىدىن بۇرۇنلا پىشىپ يېتىلگەن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدۇر»[244]دەپ كۆرسىتىدۇ. مەشھۇر رۇس ئالىمى بارتولد چاغاتاي دەۋرىدىكى جەمئىيەت ۋە مەدەنىيەتنى سۆزلىگەندە «مەدەنىي خەلقلەر ئىچىدە، مۇسۇلمانلار (بولۇپمۇ تاجىكلار) ۋە ئۇيغۇرلار، پەقەت ئۆز مىللىتىنىڭ ئىچىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرى تۇرۇشلۇق ئۇلۇسلارنىڭ ئۇلۇس باشقۇرۇش ئىشلىرىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغانىدى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ يەرلىك ۋاڭ، گوڭ ئاقسۆڭەكلىرىگە بولغان تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى»[245]، دەيدۇ.

چاغاتاي تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنى ئۇلۇغ شائىر ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «خەزائىنۇلمەئانى» غا يازغان «كىرىش سۆز» ىدىكى مۇنۇ بىر ئابزاس سۆزدىن يەنمۇ ئىلگىرىلگەن ھالدا چۈشىنىمىز. ئۇ چاغاتاي تىل ـ ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يىرىك ۋەكىللىرى بولغان مەۋلانە سەككاكى بىلەن مەۋلانە لۇتفىي توغرۇلۇق توختىلىپ مۇنداق يازغان: «ئۇيغۇر ئىبارەتىنىڭ فۇسۇھاسىدىن ۋە تۇركىي ئەلفازىنىڭ بۇلاغاسىدىن مەۋلانە سەككاكى ۋە مەۋلانە لۇتفى» (ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۇستىلىرىدىن، تۇركىي سۆزلەرنىڭ ماھىرلىرىدىن مەۋلانە سەككاكى ۋە مەۋلانە لۇتفى). بۇ يەردىكى «ئۇيغۇر ئىبارەتى» بىلەن «تۇركىي ئەلغازى» ئوخشاش مەنىلىك سۆزلەر بولۇپ، «ئۇيغۇر تىلى» ياكى «تۇركىي تىل» دېگەن مەنىنىلا ئىپادىلەيدۇ. «فۇسەھا» بىلەن «بۇلەغا» مۇ ئوخشاش مەنىلىك سۆزلەر بولۇپ، ھەر

ئىككىلىسى «تىل ماھىرى، تىلدا يېتىلگەن» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، بۇ تەرىپىنىڭ مەنىسى «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ياكى تۈركىي تىلىنىڭ يېتىلگەن ماھىرلىرىدىن» دېگەندىنلا ئىبارەت. نەۋائىينىڭ نەسرى ئەسەرلىرىدە مۇنداق ئوخشاش مەنىلىك قۇرۇلمىلار ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. دېمەك، يۇقىرىدىكى سەككاكى بىلەن لۇتفىنىڭ تەرىپىدە ئۇلار قوللانغان چاغاتاي تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ياكى تۈركىي تىل ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىلگەن[246].

تارىخشۇناس لېيۇ جۈشاۋ ھەققانىي ھالدا «ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدىكى چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ئۇيغۇر مىللىتى تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ ۋەقە بولۇپلا قالماستىن، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىنسانىيەتكە قوشقان بۈيۈك تۆھپىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى تورغۇن مىللەتلەر ۋە رايونلار مۇشۇ تىلنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنى ۋە تارىخىنى خاتىرىلىگەن ھەم تارقاتقان»[247]، دەپ كۆرسىتىشى دەل جايىدا ئېيتىلغان باھادۇر. چاغاتاي تىلى تۈپ ماھىيەت جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلىدىن ئىبارەت بولغانلىقى ئۈچۈن، يېقىندىن بېرى بەزى چاغاتاي تىلى تەتقىقاتچىلىرى، مەسىلەن، ئابدۇرۇپ پولات ئەپەندى قاتارلىقلار بۇ تىلنى «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتىسا ئەڭ مۇۋاپىق بولغان بولىدۇ، دېگەن ئىلمىي كۆزقاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇشماقتا[248]ھەم ئۇ قوللاشقا ئىگە بولماقتا[249].

2) چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋاقىت جەھەتتە چاغاتاي ئۇلۇسى ۋە چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدىن XX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى چارىكىگىچە بولغان ئۇزۇن بىر تارىخىي دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەزمۇن ۋە كۆلەم

جەھەتتە ئىنتايىن زور ئاپتورلار قوشۇنى تەرىپىدىن يارىتىلغان ئەسەرلەر بىلەن بېيىتىلىدۇ. بۇ ئۇنىڭ ماكرو جەھەتتىكى چۈشەندۈرۈشىگە قارىتىلغان. بۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن تىل «چاغاتاي تىلى» نىڭ ئايرىم لىكسىكىلىق ۋە گراممانتىكىلىق ئالاھىدىلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ ئېيتىلغان ئىزاھات خاراكتېرلىك تەبىرلەر يىغىندىسى. ۋاھالەنكى، ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئىپادە قىلىنىدىغان ئىنسان خاراكتېرى، زامان ۋە دەۋرنىڭ ئېستېتىك ئارزۇسى، خاھىشلىرى تولىمۇ ئۇزاق (تەخمىنەن 600 ـ 700 يىللىق ئارىلىق) دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان مۇنداق بىر ئەدەبىياتقا توغرا تاناسىپ بولۇشنى تەلەپ قىلىش ئىلمىيلىك بولمىسا كېرەك. شۇنداق ئىكەن، بىز «چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» دېگەن بۇ ئۇقۇمنى ئېتىراپ قىلىش بىلەن بىرگە، ئۇنى شەكىل ئۇقۇمى بويىچە چەكسىزلەشتۈرۈۋەتمەسلىكىمىز، ئىسمى بىلەن جىسمىنىڭ دىئالېكتىك بىرلىكىنى ساقلىغان ئاساستا، مەڭگۈلۈك ماكان دائىرىسىگە تۇراقلاشتۇرۇشىمىز كېرەك.

ئۇنداق بولسا، چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى قايسى دەۋردىكى ئەدەبىياتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭدا بىر ئۆلچەم بولۇش كېرەك.

مۇشۇ مەسىلىدە مۇنداق ئىككى ئۆلچەمنى دەسلەپكى قەدەمدە ئوتتۇرىغا قويۇش ئىمكانىيىتى بار.

بىرىنچىدىن، تىل مەسىلىسى. ئۆزىمىزنىڭ ۋە چەت ئەللەرنىڭ ئالىملىرى كۆپ يىللاردىن بېرى چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ۋاقىت چېكىنى بەلگىلەشتە تىلنى ئالدىنقى شەرت قىلىپ كەلدى. بۇنداق قىلغاندا بىر مۇنچە ئاۋارىچىلىكلەرنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولاتتى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى پارچىلىۋېتىپ، تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە ئورتاق ئەدەبىيات قىلىپ بېرىشكىمۇ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىۋېتىشكىمۇ بولاتتى.

شۇنى ئۇنتۇسلىقىمىز كېرەككى، تىلنى چەتكە قېقىش، چاغاتاي ئەدەبىياتىنى چەتكە قاققانلىق ياكى ئىنكار قىلغانلىق. بىز ئالدى بىلەن تىلنى ئۆلچەم قىلىپ تۇرۇپ، ئۇنى ئۆز نۆۋىتىدە چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ شەكلى دەپ بىلىشىمىز لازىم.

بۇنداق بولغاندا، «چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» چاغاتاي ئۇلۇسى شەكىللىنىشكە باشلىغان ۋاقىتتىن XX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى چارىكىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئەدەبىياتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىككىنچى، ئىستېتىك خاھىش ۋە ئىدىيەۋىي مەزمۇن. چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا يۈزلىگەن تەسىرلىك ئەدىبلەر ياشاپ، ناھايىتى كۆپ ھەجمىدە بەدىئىي ئەسەرلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن. لېرىك شېئىرىيەتتە «يار» ئوبرازىنى، داستانلاردا ئاشىق ـ مەشۇقلارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ۋە ۋاپادارلىقىنى تەسۋىرلەشنى ئاساسىي مەقسەت قىلىپ، گۈمانىزم، مەرىپەتچىلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقلەر دوستلۇقى قاتارلىق بىر قاتار تېمىنىڭ مەسىلىلەرنى باي تەسەۋۋۇر، كامالەتكە يەتكەن تىل تەسۋىرى ئارقىلىق ئىپادىلەشتە بىر خىل يوشۇرۇن ئورتاقلىق كۆرۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما ھەر بىر ئەدىبنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىلىرى، ياشىغان مۇھىتى، ئىدىيەۋى خاھىشى، سىنىپىي مەيدانى، مەۋقەسى قاتارلىق تەرەپلەردە خاسلىقنى، ئۆزگىچىلىكنى ئىپادىلىگەن. بۇ خىل خاسلىق، «ئەدەبىي ئەسەرلەردە دەۋر روھى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ» دېگەن ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنىغا قوشۇلىدىغان بىر ئۆلچەمگە يېقىنلىشىدۇ. بۇ ئۆلچەم ئۆز نۆۋىتىدە ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنىغا قارىتىلغان.

شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، ئىلگىرى چاغاتاي ئەدەبىياتىنى ئايرىغاندا، بۇ ئەدەبىياتنىڭ ئالاھىدىلىكى ئۇقۇملاشتۇرۇۋېتىلىپ ياكى ئومۇملاشتۇرۇۋېتىلىپ، ئاپتورلارنىڭ ئىدىيەۋى

خاسلىقى، دەۋر پۇرىقى، قاتارلىقلار ئېتىبارغا ئېلىنمىدى.

مەن، چاغاتاي ئەدەبىياتىنى مەزمۇنىغا قاراپ دەۋرگە ئايرىغاندا، ئومۇملۇقنى قوشۇمچە، خاسلىقنى ئاساس قىلىش بىر قەدەر ئىلمىي قاراش دەپ قارايمەن. بۇنداق بولغاندا، ئالدى بىلەن، بىز «چاغاتاي ئەدەبىياتى» دېگەن بۇ ئۇقۇمنىڭ ۋاقىت جەھەتتىكى چەكسىزلىكىنىڭ ئالدىنى ئالالايمىز، دەۋر جەھەتتىكى كونكرېت خۇسۇسىيەتلىرىنى پەرقلەندۈرەلەيمىز؛ شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ دەۋر پۇرىقىنى ئايرىپ، تېخىمۇ ياخشى بەدىئىي لەززەتكە ئىگە بولالايمىز.

مەزمۇنىغا قاراپ بۆلۈشكە توغرا كەلسە، چاغاتاي ئۇلۇسى ۋە چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىياتىنى «چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى» ياكى «چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» دېيىشكە بولىدۇ.

شۇنى ئۇنتۇماسلىقىمىز كېرەككى، بىر قاتار ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگە ئوخشاش چاغاتاي تىلى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتى بارلىققا كېلىش، شەكىللىنىش ۋە تاكامۇللىشىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەن. بولۇپمۇ چاغاتاي ئەدەبىياتىدا بۇ خىل خۇسۇسىيەت بىرقەدەر گەۋدىلىك. بەزى ئالىملار چاغاتاي ئۇلۇسى ۋە چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ كېلىپ چىقىش جەريانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. نەۋائىي ۋەكىللىكىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ XV — XVI ئەسىرلەر ئەدەبىياتى چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ گۈللەنگەن باسقۇچى دەپ قارايدۇ. بۇنىڭمۇ مەلۇم ئىلمىي ۋە ئىجتىمائىي ئاساسىي بار. مەن بۇ خىل قاراشقا باشقىچە پىكىردە ئەمەس. مېنىڭ دېمەكچى بولغىنىم دەۋر روھىنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈلۈش ئەھۋالىغا سەل قارىماسلىقىمىز كېرەك. بۇ چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ بىر ئۆلچىمى قىلىنىشى لازىم دېگەندىن ئىبارەت. شۇنداق بولغاندا، خاس كىتابلار ياكى دەرسلىك كىتابلاردا چاغاتاي ئەدەبىياتى

ھەققىدە بايان بەرگەندە، چاغاتاي ئۇلۇسى ۋە چاغاتاي خانلىقى دەۋرىنى بىر بايان قىلىۋېتىپ، ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەر ئەدەبىياتىنى ئايرىم ـ ئايرىم ئۆز دائىرىسى بويىچە بايان قىلىش بىر قەدەر ئەقىلگە مۇۋاپىق ئۇسۇل دەپ قاراشقا بولىدۇ. شۇنداق قىلغاندا ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىنى ھەم ئومۇملاشتۇرۇپ تەنقىق قىلغىلى، ھەم ھەر بىر دەۋر ئەدەبىياتىنى ئايرىم ـ ئايرىم تەنقىق قىلغىلى بولىدۇ.

ئومۇمەن، چاغاتاي تىلى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىيات تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ ھەقتە چوڭقۇر تەنقىقات ئېلىپ بېرىش تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

چاغاتاي خانلىقى مەزگىلىدە ئەدەبىي ئىجادىيەتكە دائىر ئۇيغۇر تىلى چاغاتاي تىلى، ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى، چاغاتاي يېزىقى، ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىدا يارىتىلغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى چاغاتاي ئەدەبىياتى دېگەن نام بىلەن ئاتالغان.

چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر، جۇملىدىن تۈركىي تىللىق خەلقلەر مەدەنىيىتى، ئەدەبىياتى داۋاملىق راۋاجلىنىپ تۇردى. بۇنىڭ چوڭقۇر تارىخىي، مەدەنىي ۋە ئىجتىمائىي ئاساسى بار.

چاغاتاي خانلىقى ئىلگىرىكى قوچو ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تېررىتورىيىسى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. مەلۇمكى بۇ ئىككى خانلىقنىڭ كۆپچىلىك ئاھالىسى ئويغۇرلار ئىدى. مەسىلىنىڭ تۇگىنى يالغۇز بۇلا ئەمەس. ھەممىگە مەلۇمكى، موڭغۇللار ئەمدىلا باش كۆتۈرۈپ چىققاندا، چىڭگىزخان «غەربىي شىمال خانلىقلىرىنى ئىستېلا قىلدى، بۇ خانلىقلار ئىچىدە ئەڭ كۈچلۈك بولغان (قوچو) ئۇيغۇر خانلىقى ھەممىدىن ئاۋۋال ئەل بولدى. چىڭگىزخان شۇنىڭدىن كېيىنلا ئۇلارنىڭ پادىشاھى ئىدىقۇتنىڭ 5 ـ ئوغلىنى چاقىرتىپ كېلىپ، ئۆز شاھزادىلىرىنىڭ قاتارىغا كىرگۈزۈپ، ئۇنىڭغا بىر قانچە

خانلىقنى باشقۇرغۇزدى. ئۇ ئىستېداتلىق سەنئەتكار بولۇپ، ئوردىدا ئۆمۈر بويى سادىقلىق بىلەن ئىشلىدى»[250]. كېيىنكى ۋاقىتلاردا، ئۇيغۇرلار، «يېنىدا ئىشلىگەندە يېقىن بىرئۇالماي، تاشقىرىدا قاتار تۇرۇپ»[251]، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۈشىدا مۇھىم ئورۇن تۇتتى ھەمدە كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلغۇدەك مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى. ئۆز دەۋرىدىكى ئالىملارنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، بۇنداق ئەھۋالنىڭ كېلىپ چىقىشىغا يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئىشلارلا ئەمەس، موڭغۇللارنىڭ خان جەمەتلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىقىنى، يەنى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئەڭ بۇرۇن قوبۇل قىلغانلىقىمۇ مۇھىم سەۋەب بولغان[252]. چىڭ دەۋرىدە ئۆتكەن ئەدەب كې شاۋمىن «يۈەن سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى» دا «موڭغۇللار نايمانلارنى يوقىتىپ، ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىشلەتكەن. شۇڭا، ئۇيغۇرلاردىن دانىشمەنلەر كۆپ چىقىدۇ» دەپ يازغان. يۈەن دەۋرىدىكى ئالىم يۈي جى «داۋيۈەن يادناملىرى» دا ئۇيغۇرلار «تىل ـ يېزىق جەھەتتە باشقا مىللەتلەردىن ئۈستۈن تۇراتتى» دېگەن. شۇنداق بولغاچقا، موڭغۇللار دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى، جۈملىدىن تىل ـ يېزىقى چوڭ ئېتىبارغا ئىگە بولغان.

XIII ئەسىردە ئۆتكەن پېرسىيىلىك تارىخچى جۇۋەينى موڭغۇللار «ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىلمىلىرىنى بىلىم ۋە ئىلىمنىڭ چوققىسى دەپ ھېسابلايدۇ»، دەپ يەكۈنلىگەن[253]. موڭغۇللار يالغۇز يېزىق ۋە تىلدىلا ئەمەس. بەلكى، دۆلەت باشقۇرۇش، قانۇن ـ تۈزۈم ۋە باشقا ساھەلەردىمۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ غايەت زور يارىدىمىگە ئېرىشكەن.

چىڭگىزخان دەۋرىدە ئەنئەنىۋى جامائەت قانۇنىدىن ئىبارەت بولغان «تورۇ» دىن تارتىپ، چىڭگىزخان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ قانۇن ـ تۈزۈم، ئەمىر ـ پەرمانلىرىنىڭ ھەممىسى

ئومۇملاشتۇرۇلۇپ «ياساق» (جاساق) دەپ ئاتالغان. ئۇگدايخاندىن كېيىن رەسمىي رەتلىنىشكە باشلىغان. بۇ ياساق كېيىنكى تارىخىي مەنبەلەردە «موڭغۇل ياسىقى» ، «چىڭگىزخان ياسىقى» ، «چىڭگىزخان كىتابى» ، «بىلىك ياساق » ۋە «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى » دېگەن ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتالغان. بۇ ھەقتە جۇۋەينى، راشىددىن، ئىبنى ۋاتتۇتا قاتارلىقلار خاتىرە قالدۇرغان.

بۇ يەردە «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» دەپ ئاتالغان ئەسەرگە نىسبەتەن ئۇچۇن «قۇتادغۇبىلىك» ئاتالغۇسىنىڭ قوشۇلۇپ ئىپتىلغانلىقىنى مۇھاكىمە قىلىشقا تېگىشلىك. بۇ ھەقتە شەرقشۇناس بروككېلمان ۋە رۇس ئالىمى مىلئۇرانسكىيلەر ئالاھىدە توختالغان. گېرمانىيىلىك بروككېلمان 1942 ـ يىلى «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ۋېنا نۇسخىسىغا يازغان كىرىش سۆزى «يۇسۇپ خاس ھاجىب ۋە قۇتادغۇبىلىك» تە «تارىخچى ئىبنى ئەرەبشاھ چىڭگىزخان زامانىسىدا موڭغۇللارنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىغا ‹قۇتادغۇبىلىك› نامىنى بەرگەنلىكىنى سۆزلىگىنىگە ئوخشاش، راشىددىننىڭ ‹جەمئۇل ـ تەۋارىخ› نامىلىق كىتابىدىمۇ ‹چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى› دىن مەلۇمات بېرىلگەنلىكىنى بىلىمىز» دەپ بايان قىلىنغان.

مىلئۇرانىسكىي بولسا، ھىندوشاھ شەمسۇل كاتىبىنىڭ «دەستۇرۇل كاتىب فىتايىنىل مەراتىپ» (XIV ئەسىر) نامىلىق كىتابىدا ئىلخانىلار دۆلىتىدە ئادالەت ئىشلىرىغا ئاساس بولغان «يازغۇچى» دەپ ئاتىلىدىغان، خەلق ھاكىمىيەتلىرىگە ئائىت تەلىماتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر كىتابقا «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» دېگەن نامنىڭ بېرىلگەنلىكىنى كۆرگەندىن كېيىن «يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىنى موڭغۇللارغا مۇئەللىملىك ۋە كاتىپلىق قىلغان ئۇيغۇرلار ئارقىلىق موڭغۇللارنىڭ ئوقۇپ ئۆگەنگەنلىكىنى ۋە ‹يازغۇچىلار› غا

ئائىت تەلىماتلار توپلىمىغا بېرىلگەن «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» دېگەن ئىسىمنىڭ شۇبھىسىز يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن كىتابىدىن كۆچۈرۈپ قوللىنىلغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى»[254].

ئەپسۇسكى، «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» نامىلىق ئەسەر دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن يۇقىرىقى بايانلار چىڭگىزخاننىڭ قولىدا ۋە ئېلخانىلار خانلىقىدا موڭغۇللارغا مۇئەللىملىك ۋە كاتىپلىق قىلغان ئۇيغۇر باخشى ـ بىتىكچىلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن موڭغۇل تىلىغا تەرجىمە قىلغان، كۆچۈرۈلگەن ياكى موڭغۇللارغا ئوقۇتۇپ ئۆزلەشتۈرۈلگەن «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ بارلىقىنى، بەلكى موڭغۇللارنى «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تەسىرىگە ئۇچرىتىۋۇش ئۈچۈن ئۇيغۇر يېزىقىغا «قۇتادغۇبىلىك» نامىنى بېرىپ قوللانغانلىقىنى، نەتىجىدە داستاننىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى دائىرىسىدە تارقالغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ[255]، [256].

چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدىن نۇرغۇن ئالىم، ئەدىب، سىياسىئونلار يېتىشىپ چىقتى. جانىبەگ، يۇسۇپ سەككاكى، جامال قارشى، ھېسامىدىن ئىبنى ئاسىم ئەل بارچىنلىقى، رابغۇزى، ئەھمەدبىن ئەييۇپ ئەل بالاساغۇنى، ئەييۇب بىننى ئەھمەد بالاساغۇنى، ھەيىەت ئالا (؟) ئىبنى مۇھەممەد كاشغەرى، مۇھەممەد خارەزمى، ئابدۇرېھىم ھاپىز، پالۋان مەھمۇد، سەيفى سارايى، «تەئەششۇقنامە» نىڭ ئاپتورى سىدى ئەھمەد (1435)، «قىسسەئى يۇسۇپ» نىڭ ئاپتورى ئەلى (XIII ئەسىر)، «خۇسرەۋ ۋە شىرىن» نىڭ مۇئەللىپى قۇتىب (1340)، «يۇسۇپ ـ زۇلەيخا» نىڭ مۇئەللىپى دۇرېبەك (XIV ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ياشىغان) قاتارلىقلار.

ھېسامىدىن ئىبنى ئاسىم ئەل بارچىنلىقى ئۆز زامانىسىنىڭ

كاتتا ئالىمى ئىدى. جامال قارشىنىڭ بايانغا قارىغاندا، ئۇ ئەرەب، پارس، تۈركىي تىللاردا ئەسەر يازغان. بارتولدنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، ئىسلام دۇنياسىدا بۇ ئۇچ خىل تىلنىڭ سىلىشتۇرما قىلىنىشى، شۇ چاغدا تۇنجى قېتىم بولغان[257].

ئىبنى مۇھەممەد كاشغەرى ئەينى شارائىتتا كاشغەردىن مىسىرغا بېرىپ، ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرۇپ، مىسىرنىڭ «باي بارىسىيە» مەدرىسىگە مۇدەررىس بولغان ۋە 1363 ـ يىلى «تاجۇلسائادەت ۋە ئەنۋانۇلسىيادات» (سائادەت تاجىلىرى ۋە ھاكىمىيەت ئۇنۋانلىرى) دېگەن بىر كىتاب يازغان.

پالۋان مەھمۇد (1247 ـ 1326) خارەزمنىڭ كونا ئۆرگەنج شەھرىدە تۇغۇلغان. ئۇ شېرىن سۇخەن شائىر، دانا پەيلاسوپ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا، ئېران، ھىندىستانلاردا داڭق چىقارغان پالۋان ئىدى. ئۇ مەسنەۋى ۋە رۇبائى ژانىرىدا گۈزەل ھەم چوڭقۇر مەزمۇنلۇق شېئىرلارنى يازغان[258].

ھەيبەت ئالا ئۆز دەۋرىنىڭ كاتتا ئالىملىرىدىن بولۇپ، تۈركىي تىلى ۋە سۈرىيە تىلىنى پىششىق بىلەتتى. ئۇ ئەسلىي تۈركىستان رايونىدا تۇرغان، كېيىن پېرىسىيەگە بېرىپ خازانخان ھۆكۈمرانلىقى مەزگىلىدە شۇ يەردە تۇرۇپ، 1295 — 1304 ـ يىللىرى ئەتراپىدا ئۆلگەن. راشىددىن فەزلۇللاخنىڭ بايانغا قارىغاندا، ئۇ بارلىق بىلىملەرنى ئىگىلىگەن ئادەم ئىكەن. ئېلخانىلار خانى قازانخان ئۇنىڭغا يۇقىرى باھا بېرىپ، «. . . ئومۇمەن ئۇ بىلىدىغان نەرسىلەردىن مەن بەك خۇشال، شۇڭا ئۇنى ھۆرمەتلەيمەن، بىز بۇ يەردە خۇلاسە چىقارماقچى بولساق، ھەيبەت ئالا ۋە ئۇ ئېيتقان رۇھانى ئادەتتىكى ئالىملارغا ئوخشىمايتتى»[259].

11. تۆمۇرلەر ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى

1) بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى

تۆمۇرلەر دۆلىتى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار ئىككى مەنبەدىن كەلگەن. بىرى، يۇقىرىقى ماۋزۇدا سۆزلەپ ئۆتكەن ئۇزاق تارىخىي جەريانلاردا ئەزەلدىن ئاشۇ زېمىندا ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلار؛ يەنە بىرى، تۆمۇرلەر ئىمپېرىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ياكى قۇرۇلۇش هارپىسىدا هەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇگۈنكى كۇندە شىنجاڭ دەپ ئاتالغان مۇشۇ زېمىندىن تۆمۇرلەر دۆلىتى تەۋەسىگە بارغان ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت. ئەمدى بىز تۆمۇرلەر دۆلىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يۆتكىلىشى توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتىمىز.

غەربىي چاغاتاي خانلىقى ۋە ئىلخانىلار خانلىقىنىڭ قۇيرۇقىنى تۆمۇرلەڭ يىغىشتۇرۇپ، دەسلەپتە ماۋەرائۇننەهر رايونى، كېيىنچە خۇراسان رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۆمۇرلەر ئىمپېرىيىسى ۋۇجۇدقا كېلىپ، شىنجاڭغا قوشنا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ تارىخىدا يېڭى ئىجتىمائىي تەرتىپ ئورنىتىلدى.

تۆمۇرلەر ئىمپېرىيىسىمۇ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە ئوخشاش هەر خىل خەلقلەردىن تەركىب تاپقان دۆلەت بولغانلىقى ئۈچۈن، باشقا خەلقلەرگە ئوخشاشلا، بۇ دۆلەتنىڭ سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي هاياتىدا شۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ رولى داۋاملىق

جارى بولۇپ تۇردى.

لېكىن، تۆمۈرلەر دەۋرىدىكى بەزى ۋەقەلەر ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردىكى ۋەقەلەرگە ئوخشىماي قالدى.

تۆمۈرلەر دەۋرىدە تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئىلگىرىكى دەۋرلەردە ئۆز دۆلىتىدە پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە كۈچ ـ قۇدرىتىدىن داۋاملىق پايدىلانغاندىن باشقا، غەربىي چاغاتاي، موڭغۇلستان (ھازىرقى شىنجاڭ، يەتتەسۇ رايونى ۋە ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىدىكى رايونلار) خانلىقلىرى بىلەن ھەر خىل مۇناسىۋەتتە بولۇپ، بۇ رايوندىكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر ئاممىسىنى داۋاملىق تۇرده ماۋەرائۇننەھر ۋە خۇراسان رايونىغا يۆتكەپ، ئۇلاردىنمۇ پايدىلانغان.

بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بەزى مەسىللەرنى قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتەيلى. شەرقشۇناسلاردىن دوكتور ببللىۋ بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «ھازىرقى كاشغەرىيە دېگەن نام بىلەن ھەممىگە تونۇلغان بۇ ئۇلۇس تۆمۈرلەر دەۋرىدە ‹يەتتە ئۇلۇس› دەپ ئاتىلاتتى، ھازىر پەنجاپتا ياشاۋاتقان يەتتە ئۇلۇسلار ياكى جاتلار قەبىلىسى ئەسلىدە كاشغەرىيىدىن چىقىرىلغانلارنىڭ پۇشتىدۇر، بۇلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى كاشغەرىيە ‹يەتتە ئۇلۇس› دەپ ئاتىلىدىغان چاغلاردا بۇ ئۇلۇستىن كېتىپ قالغانلار» دۇر[260].

1365 ـ يىلى تۆمۈر سىر دەريانىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى چىناز بىلەن تاشكەنت ئوتتۇرىسىدا شەرقىي چاغاتاي قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلغان، 1370 ـ يىلى ئۇ سەمەرقەنتنى ئىگىلەپ، ماۋەرائۇننەھردىكى توپىلاڭلارنىمۇ بىر نەچچە يىل ئىچىدە بېسىقتۇردى. شۇنىڭ بىلەن ماۋەرائۇننەھر شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەۋەلىكىدىن ئايرىلىپ چىقىدۇ. تۆمۈر بۇ جايلاردا ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. تۆمۈرلەڭ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى

بۇنىڭ بىلەنلا قالماي، شەرقىي چاغاتاي ئۇلۇسى بىلەنمۇ داۋاملىق ھەپلىشىپ ئۆتكەن.

شېرىپىدىن ئەلى يەزىدى «زەپەرنامە» ۋە نىزامىدىن شەمئىمۇ «زەپەرنامە» (1404 ـ يىلى يېزىلغان) دېگەن كىتابلاردا تۆمۇر ۋە ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئۆمەر شەيخنىڭ شەرقىي چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى شەھەرلەرنى تالاپەتكە ئۇچراتقانلىقى توغرۇلۇق خاتىرە قالدۇرۇلغان. شېرىپىدىن ئەلى يەزدىنىڭ يېزىشچە، تۆمۇرلەڭ 1375 ـ يىلدىن 1379 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا بۇ يەرگە بەش قېتىم ھۇجۇم قىلغان، بىر قېتىم تۆمۇرلەڭ قوشۇنلىرى بىلەن چاغاتاي قوشۇنلىرى ئىسسىقكۆل ئەتراپىدا قاتتىق ئۇرۇشۇپ، چاغاتاي قوشۇنلىرىنىڭ يېڭىلىشى بىلەن بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ئاخىرلاشقان، تۆمۇرلەڭ پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، ئۆز قوشۇنلىرىنى ئىككىگە بۆلۈپ، ئالمىلىق ۋە كاشغەرگىچە ماڭغۇزغان ۋە بۇ شەھەرلەرنى تالاپەتكە ئۇچرىتىپ، مال ـ مۈلۈكتىن باشقا، بىر قىسىم ئاھالىلەرمۇ ئىختىيارىي ۋە مەجبۇرىي يوسۇندا تۆمۇرلەڭ دۆلىتىگە ئېلىپ كېتىلگەن. ئابدۇرازاق سەمەرقەنتى «مەتلە ئۇسسەدايىن ۋە مەجمەئۇل ـ بەھرەيىن» (ئۇنلەرنىڭ مەنبەسى ۋە ئىككى دەريانىڭ بىرلىشىشى) (1471 ـ يىلى يېزىلغان) نامىلىق كىتابىدا ئۆمەر شەيخنىڭ 1370 ـ يىللىرى (بىر قىسىم) كاشغەر ئاھالىسىنى ئەنجانغا كۆچۈرگەنلىكى توغرىسىدا خاتىرە قالدۇرغان.

موڭغۇلىستان خانلىرىدىن ئىسسەن بوقا دەۋرلىرى (1432 ـ 1462) يىللىرىدا دوغلات قەبىلىسىدىن سەئىد ئەھمەد كاشغەرنى نازارەت، مۇھاپىزەت قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئالغان. ئەمما، ئۇ ئادەم ئىقتىدارسىزراق بولغاچقا خىزمىتىنىڭ ھۆددىسىدىن دېگەندەك چىقالماي قالغان، مۇشۇنداق بولغاچقا يەرلىك خوجىلار سەمەرقەنتتىكى تۆمۇرلەڭنىڭ نەۋرىسى ئۇلۇغ

بەگ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۇنى كاشغەردىن قوغلىۋەتكەن، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن كاشغەر ئۇلۇغ بەگنىڭ كونترولىلۇقىدا بولغان، ئۇچ يىللىق تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىسىدا سەئىد ئەھمەد كاشغەرنى قايتۇرۇۋالغان. قايتۇرۇۋېلىشنىڭ ئالدى ـ كەينىدە سەمەرقەنت تەرەپكە ھېيىتداشلىق قىلغۇچى ۋە قايمۇقتان بىر قىسىم كاشغەر ئاھالىسى ماۋەرائۇننەھر تەرەپكە كېتىپ قالغان.

يۇقىرىقىدەك ئۇرۇش سەۋەبىدىنلا ئەمەس، بەلكى خېلى بىر مەزگىل تۆمۇرلەر ھاكىمىيىتىدە خاتىرجەملىك، ئىلىم ـ پەنگە بېرىلىش قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىنمۇ، كۆڭۈل مايىللىقى بىلەن قوشنا ئەل ماۋەرائۇننەھر قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ بارغان شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى بولۇشى تۇرغان گەپ.

تۆمۇرلەر دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ماۋەرائۇننەھرگە كىرىشى تاريختىكى كىرىشنىڭ داۋامى ئىدى. بۇ قېتىم كىشىلەر، ئىلگىرىدىن باشلاپلا، مەزكۇر رايوننىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇۋاتقانلار بىلەن بىرلىكتە تىرىشىپ ئىشلەپ، بەلگىلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن ۋە تارىختا ئالاھىدە خاتىرىلىنىشكە نائىل بولغان. بۇ كىشىلەرنىڭ نۇرغۇنلىرىنىڭ نامى ـ نىشانى تارىختا قالمىغان بولسىمۇ، لېكىن بەزىلىرىنىڭ تۆھپىلىرى ئالاھىدە گەۋدىلىك بولغاچقا، تارىخىي دېرەكلەر ئارقىلىق زامانىمىز كىشىلىرىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىپ كەلمەكتە.

2) تۆمۇرلەر دۆلىتى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر مەمۇرىي ئەمەلدارلار

بۇ دەۋردە بىر مۇنچە ئۇيغۇر ئەمەلدارلىرى تۆمۇرلەرنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىغا ئىشتىراك قىلغان.

دۆلەت شاھ باخشى ئۇيغۇر — تۆمۇرلەرنىڭ دەسلەپكى

مەزگىلىدە يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەل تۇتقان مەنسەپدار ئىدى.

غىياسىدىن باخشى (؟ — 1452)، بۇ ئادەم مەنبەلەردە غىياسىدىن كىچىك ياكى كىچىككىنە باخشى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇلۇغ شائىر نەۋائىينىڭ دادىسىنىڭ بەزى ماتېرىياللاردا شىنجاڭلىق ئىكەنلىكى سۆزلەنگەن[261]. ئەينى چاغدىكى ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئۇنىڭ ئائىلىسى كاشغەرىيەدىن مۇساپىر بولۇپ چىقىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. غىياسىدىن باخشى سەبزەۋار (ھازىرقى تاجىكىستاندا) شەھىرىگە ھاكىم بولغان. خۇراسان ھۆكۈمدارى ئۇبەيدۇللاسىم بابۇرنىڭ چاغاتاي (ئۇيغۇر) تىلى ۋە ئەرەب تىلى بويىچە باخشى ـ كاتىبى بولغان. ئۇ شېئىرىيەتكە قىزىققان. ئۇز دەۋرىدە «تارىخي خانى» ناملىق بىر كىتاب يېزىلغان. XVI ئەسىر ئاپتورلىرىدىن ئابدۇللا بىن ئەلى نەسرۇللا «زۇبدۇت ـ ئول ـ ئەسەر» دېگەن تۇركي تىلدىكى كىتابىدا «‹تارىخي خانىيە› تۇركى ئۇيغۇر باخشىلىرى ئۇنى ئۇيغۇر خېتى ۋە تەلەپپۇزى بىلەن بىتىبدۇرلەر» دەپ يازغان[262]،[263]. تۆمۇرنىڭ تارىخىنى يازغان شېرىپىدىن ئەلى يەزدى (؟ ـ 1454) «زەپەرنامە» دېگەن كىتابىنى يېزىشتا بۇ كىتابتىن پايدىلانغان. بەزى ئاپتورلار «تارىخي خانى» نى غىياسىدىن باخشى يازغان بولسا كېرەك دەپ قارايدۇ[264]. ئەپسۇسكى بۇ كىتاب ھازىرغىچە ئىلىم ئەھلىگە مەلۇم ئەمەس.

دەرۋىش ئەلى — ئۇز زامانىسىدا ھازىرقى ئافغانىستانىنىڭ شىمالىدىكى بەلخ شەھىرىگە ھاكىم بولغان. ئۇ نەۋائىينىڭ ئىنىسى ئىدى.

ئەھمەد ھاجىبەگ. ئەلىشىر نەۋائي «مەجالسۇن نەفائىس» تا ئەھمەد ھاجىبەگ[265] توغرىسىدا مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ: «سۇلتان مالىك كاشغەرى كى زامانىنىڭ تەڭدىشى يوق كىشى (سد) ى ئىدى. شۇنىڭ ئوغلىدۇر. ‹ۋە فائى› دەپ تەخەللۇس قىلاتتى. ئەخلاقى گۈزەل، كۆڭۈللۈك، ھەممىگە پىسەنت

(قادىر) يىگىتتۇر. ئۇ، خۇراساندە تەربىيە تاپىدى. خۇراسان مەركىزى ھىيراتتا 10 يىلغا يېقىن ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى.

سەمەرقەنتتە بىر مەزگىل ھاكىم بولدى. ۋە بىر قەرنە - 30 يىلدىن بۇيان مۇستەقىل ئەمىرلىك ئورنى بىلەن پادىشاھ (سۇلتان ھۆسەيىن) گە نايىب (ۋەكىللىك) لىق قىلماقتا. ھېچقانداق كىشى ئۇنىڭدىن نارازى بولۇپ، ئېتىراز قىلمايدۇ. ئەمەلىيەتتە ھۆكۈمەت ئىشلىرىدا ئەھمەد ھاجىبەگنىڭ ھەيۋەت - باھادىرلىقىنى ھەممە كىشى تونۇيدۇ ۋە تەسلىم قىلىدۇ. تەبىئىي غايەت گۈزەل نەزمىلەرگە كۆپ ساز چالىدۇ. بۇ مەتلئە ئۇنىڭدۇركى:

مەتلئە

گىرىفتى جانىمەن ئەزتەن بەزۇلفى پۇرشىكەن بەستى،
كوشادى پەردە ئەزرۇخسارى خېشۇ چەشمى مەن بەستى.

(ئەي سۇيۇملۇك! مېنىڭ جېنىمنى تېنىمدىن ئېلىپ بۇدرە چېچىڭغا باغلىۋالدىڭ، ئۆزۈڭنىڭ يۈزۈڭ - جامالىڭنى پەردىدىن ئېچىپ كۆزۈمنى باغلىدىڭ)»

بۇ مەتلئەدىن ئەھمەد ھاجىبەگنى ئىقتىدارلىق دۆلەت ئەربابى ھەم مۇزىكانت ۋە ئۇيغۇر، پارس تىللىرىدا شېئىر يازالايدىغان شائىر ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىمىز[266].

نەۋائىي يۇقىرىقى ئەسىرىدە مەۋلانا زامانى توغرىسىدا توختالغاندا، «مەۋلانا زامانى مەۋلانا مۇھەممەد ئامىلىيىنىڭ ئوغلىدۇركىم، ‹ۋەفائى› تەخەللۇسى قىلۇر ئەردى، پەقىر ‹زامانى› قىلىپ ئۆزگەرتىشكە تەكلىپ بەرگەندۇر. سەۋەبى، بىرىنچىدىن، ئۇ سۇلتان بەدىئۇز زامانىنىڭ خىزمەتكارى ئىدى. ئىككىنچىدىن، ئەھمەد ھاجىبەگنىڭمۇ ‹ۋەفائى› تەخەللۇسى بولۇپ، دېۋانى ھەم بار ئىدى»، («مەجالىسۇننە فائىس» 98 - بەت) دەيدۇ. «بابۇرنامە» دە بولسا مۇنداق دېيىلگەن: «ئەھمەد ھاجىبەگ — سۇلتان مالىك كاشغەرنىڭ ئوغلى ئىدى.

سولتان ئەبۇ سەئىد مىرزا (1451 — 1469 ـ يىلىغچە خان بولغان) ھىرى (ھىرات) ھۆكۈمىتىنى بىر مەزگىل ئۇنىڭغا بەرگەنىدى، كىچىك ئاتىسى جانىبەگ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ دەرىجىسىنى بۇنىڭغا بېرىپ، سەمەرقەنتكە ئەۋەتتى. خۇشخۇي، مەردانە كىشى ئىدى. تەخەللۇسى ۋەفائى ئىدى، شېئىرنى ياماق ئەمەس يازاتتى. بۇنداق بىر بېيىتى بار:

مەستەم، ئەي مۇھتەسەب①، ئىمرۇز زى مەن دەست بىدار،
ئىھتىسابىم بىكۇن ئان روزكى يابى ھوشيار.
(ئەي مۇھتەسەب مەن مەستەمەن، بۈگۈن مېنى تۇتما،
مېنى ئەقلىم كاللامدا بولغان كۇنى سوراق قىل).

مىر ئەلىشىر نەۋائىي ھىرىدىن سەمەرقەنتكە كەلسىلا ئەھمەد ھاجىبەگ بىلەن بىللە بولاتتى»[267]. نەۋائىي سەمەرقەنتتە «تۇرغان بىر نەچچە يىل ئىچىدە ئەھمەد ھاجىبەگ ئۇنىڭغا مۇرەببە ۋە ھامى بولدى»، ئۇ «مەردانە كىشى ئىدى»[268].

دېمەك، ئەھمەد ھاجىبەگ ئۆز دەۋرىنىڭ داڭلىق دۆلەت ئەربابىلا ئەمەس، بەلكى شېئىرىي دىۋانى بار، مەشھۇر شائىر ئىكەن. ئۇيغۇر «12 مۇقام تېكىستلىرى» دە «ۋاپائى» تەخەللۇسلۇق شائىرنىڭ بىر قانچە كۇپلېت غەزەللىرى ئورۇن ئېلىپ، دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن. بۇ غەزەللەرنى ئەھمەد ھاجىبەگنىڭ غەزەللىرى بولۇشى مۇمكىن، دەپ پەرەز قىلىمىز.

ئەھمەد ھاجىبەگ سەمەرقەنتتە ھاكىم بولۇپ تۇرغان چاغدا سەمەرقەنتتە ئوقۇۋاتقان ئەلىشىر نەۋائىيغا ئاتىدارچىلىق قىلغانلىقىدىن ئۇنىڭ ئىلىم سۆيەرلەرنىڭ ھامىيسى ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ.

جانىبەگ دولداي. سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا ئۇنىڭغا

---

① مۇھتەسەب — دىنىي قائىدىلەرنىڭ ئىجراسىنى تەكشۈرگۈچى.

سەمەرقەنتنىڭ ھاكىملىقىنى تاپشۇرغان. سۇلتان ئەھمەد بولسا (ئوردىنىڭ) ئىشىك ئىختىيارلىقىنى تاپشۇرغان. «بابۇرنامە» دە ئەمىرلەر تەبەقىسى سۈپىتىدە تونۇشتۇرۇلغان ۋە «ئىنتايىن ئەدەپ ـ ئەخلاقلىق، . . .»، «مەرد كىشى ئىدى»، «سۇلتان مالىك كاشغەرنىڭ ئىنىسى ئىدى» دەپ تەرىپلەنگەن. ئۇ يەنە ناھايىتى باتۇر ئادەم ئىكەن[269].

نەۋائىي ئۇلۇغ شائىر ۋە مۇتەپەككۇر، ئۇ 1472 — 1476 ـ يىللىرى ھۆسەيىن بايقارا ئوردىسىدا باش ۋەزىر بولۇپ، نۇرغۇن پايدىلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن.

يەنە ھاپىز مۇھەممەد بەگ دولداي، ئابدۇلكەرىم ئەشرەت قاتارلىق ئۇيغۇر ئەمىرلەرمۇ خۇراساندا ئەينى زامانداا مەنسەپ تۇتقان.

دېمەك، بۇ دەۋردە بىر مۇنچە ئەمەلدارلار ئۆتكەن.

3) تۆمۇرلەر ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىنىڭ ئورنى

تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، تۆمۇرلەر دەۋرىدە بىر قانچە خىل تىل ـ يېزىق ئىشلىتىلگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە تۈركى تىل ـ يېزىقىنىڭ ئورنى ناھايىتى يۇقىرى، ئىشلىتىلىش دائىرىسى كەڭ بولغان.

بىرىنچى، تىل. ئەينى چاغدىكى تۈركى تىل يەنە «چاغاتاي تىلى»، «ئۇيغۇر ئىبارىتى»، «ئۇيغۇر تەلەپپۇزى» دېگەنگە ئوخشاش ناملار بىلەن ئاتالغان، كېيىنكى چاغلاردا «چاغاتاي تىلى» دېگەن نام بىلەن دۇنياغا تونۇلغان.

تۆمۇرلەر دەۋرىدە ئۇيغۇر تىلى ئەرەب، پارس تىللىرى بىلەن بىرلىكتە دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقىسىدا رولىنى جارى قىلدۇرغان. بۇ دەۋردە ئىسلام دىنىنىڭ مەنىۋى جەھەتتىكى نوپۇزى تۈپەيلىدىن ئەرەب تىلى ۋە پارس تىللىرى ئۆزىنىڭ

يۇكسەك ئورنى بىلەن ھەمىشە كىشىلەرنى ئۆزىگە قىزىقتۇرغان. بىر مۇنچە ئىلمىي خادىملار ئىلمىي ئىجادىيەتتە ئۇ تىللارنى قورال قىلىشنى شەرەپ ۋە ئىستېداتنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم قىلىۋېلىشقان. ئەمما، تۇركىي تىل ئائىلىسىگە مەنسۇپ خەلقلەردىن چىققان بەزى ئالىملار، جۇملىدىن تۇمۇرلەنگ ھۆكۈمران جەمەتى «تۇركىي تىلى» نامى ئاستىدىكى ئۇيغۇر تىلىنى جان تىكىپ قوغدىغان ۋە ئۇ مىللىي تىل سۇپىتىدە ئىشلىتىلىپ، ئەرەب، پارس تىللىرىغا مۇتاناسىپ ھالدا مۇئامىلە قىلىنغان.

نەچچە ئونلىغان تۇركىي تىللىق قەبىلىلەرگە مەنسۇپ ۋە باشقا خەلق شائىرلىرى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دېيىلىدىغان ئۇيغۇر تىلىدا ئەسەرلەر يېزىشقان. ئۆز زامانىسىدا مەشھۇر مەۋلانا لۇتفى، مەۋلانا سەككاكى، ئاتائى، ھەزرەتى نەۋائىيلاردىن باشقا يەنە ھەرەمى، قەلەندەر، يەقىنى، مۇقىمى، كەمالى، لەتىفى، پالۋان ھۇسەين، مەۋلانە ھىلال، مىرسىيد، مۇھەممەد ئېلى، مىرزا بەگ، سەئىد ھۇسەين ئەردەشىر، مەۋلانە ئاشقى، شەۋقى، گەدائى، يەنە مەجلىسى، يۇسۇپ ئەمىرى، ئەھمىدى قاتارلىقلارنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا شېئىر يازغانلىقى توغرىسىدا نەۋائىي «مەجالىسۇن نەفائىس» تا تەپسىلىي توختىلىپ ئۆتكەن.

بۇ چاغدىكى ئۇيغۇر ئەدىبىي تىلىنىڭ تۇمۇرلەر دەۋرىدىكى تۇركى تىل ئائىلىسىدىكى خەلقلەر ئەدەبىياتىغا ناھايىتى زور تەسىرىنى شۇنىڭدىن كۆرگىلى بولىدۇكى، تۇمۇرلەر خاندانلىقىنىڭ دۆلەت ئەربابلىرى ئاباباكرى مىرزا، سۇلتان خەلىل مىرزا، ئەھمەد مىرزا، سۇلتان ئەھمەد مىرزا، بايقارا مىرزا (ھۇسەينى)، شاھ غېرىب مىرزا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى تۇركىي تىلىدا شېئىر يېزىشنىڭ تەرەپدارلىرى بولۇپ، ئۆزلىرىمۇ تۇركىي تىلدا شېئىر يازاتتى. ئەلىشىر

نەۋائىي ئەنە شۇ يۇقىرىقى ئىسىملار زىكرى قىلىنغان ۋە ئۇلارنىڭ شېئىرلىرىدىن مىساللار ئالغان «ماجالسۇن نەفائىس» دا ھۇسەيىن بايقارا شېئىرلىرىغا مەخسۇس باب ئېچىپ، ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىن مىسال كەلتۈرۈپ، كەڭ تونۇشتۇرىدۇ. ھەتتا ھۇسەيىن بايقارانىڭ تۈركىي تىلدا يېزىلغان «ھۇسەينى» تەخەللۇسلۇق شېئىرىي دىۋانى بولغان[270]. نەۋائىي «مەجالىسۇن نەفائىس »نىڭ VII مەجلىسىدە ھۇسەيىن بايقارا توغرىسىدا توختىلىدۇ.

تۆمۈرلەڭنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ھىرات ۋە سەمەرقەنتنى مەركەز قىلغان تۈركىي تىللىق خەلقلەر مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ نەمۇنىسى بولۇپ قالغانىدى. چۈنكى، بۇ شەھەرلەر ھەشەمەتلىك، ئىلىم ئەھلىلىرى توپلانغان، ئاجايىپ گۈللىنىش مەزگىلىدە تۇرغان. ئەينى چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆلۈما ـ زىيالىيلار ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى بىلەن چوڭ نوپۇزغا ئىگە بولغان ئەرەب تىلىنى بىردىنبىر ئەدەبىي تىل دەپ ھېسابلىمايدىغان ھەمدە پارسچە بىلەنمۇ چەكلىنىپ قالماي، بەلكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن تىل چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنى ئۆزلىرىنىڭ ئەدەبىي تىلى قىلىپ قوللىنىدىغان گۈللىنىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلگەن.

ھىرات ۋە سەمەرقەنتتىكى كۆپچىلىك تۈركىي تىللىق خەلقلەر، موڭغۇل ئۇلادلىرى (باشقا خەلقلەرمۇ بار) سىياسىي جەھەتتىكى سادىقلىقىدىن، ھەتتا دىنىي جەھەتتىكى سادىقلىقىدىن، ۋاز كېچىشىگە رازى بولغانكى، ئۆز خەلقىنىڭ تىلى، ئەدەبىياتىدىن ۋاز كەچمىگەن.

شۇنداق بولغاچقا، خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھر رايونىدا ئەرەب تىلى ۋە پارس ـ تاجىك تىلى ئىلمىي تىل بولۇش سۈپىتى بىلەن تولۇق غەلىبىگە ئېرىشەلمىگەن. بولۇپمۇ ئەرەب تىلى

يېقىن شەرقتىكى كەڭ رايونلار ۋە ياۋروپادىكى بەزى جايلارغا ئوخشاش جانلىق تىل بولۇشى ۋە غەلىبە قازىنىشى تېخىمۇ مۇمكىن بولمىغان. ھىرات ۋە سەمەرقەنتلەرنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىيات ـ سەنئىتى بالدۇرقىدەكلا ئۆزىنىڭ مىللىي ئەنئەنە بازىسىنى مۇستەھكەم ساقلاپ كەلگەن. بۇنداق ئەنئەنىنىڭ مۇقىملىقى توغرىسىدا يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن مەزمۇنلاردىن بەلگىلىك بىر ئەقلىي خۇلاسىنى چىقىرىۋالغىلى بولىدۇ.

تارىخىي پاكىتلارغا قارىغاندا، ئەينى چاغدا ھىرات ۋە باشقا ئونتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىل ئائىلىسىدىكى خەلقلەر يۇرتلىرىدىكى قوۋم ـ ئايماقلارنىڭ ئەنئەنىسى دەسلەپتە ئەرەبچىلەشتۇرۇۋېتىلگەن، كېيىنكى ۋاقىتلاردا پارسچىلاشتۇرۇۋېتىلگەن. ئەمما، يەرلىك كىشىلەرنىڭ بىر خىل مىللىي ھېسسىياتىنىڭ تۇرتكىسىدە، ئۇنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىۋېتىش تەسكە چۈشكەن. XIV ئەسىردىن باشلاپ، ھەر خىل مىللىي تەركىبتىكى ئاھالىلەردىن قايتا تەشكىل تاپقان ھىرات، سەمەرقەنت قاتارلىق تۆمۈرلەر چوڭ شەھەرلىرىنىڭ يېڭى شەھەر سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىشى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ۋە ئەمگەكچىلىرىنىڭ كۆرۈنەرلىك رول ئوينىغانلىقىدىن ئايرىلمايدۇ.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر تىلى تۆمۈرلەر دەۋرىدىكى كۆپچىلىك زىيالىيلارنىڭ ئىلمىي ئىجادىيەت ئېلىپ بارىدىغان ئاساسىي قورال رولىنى جارى قىلدۇرغانىدى.

بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلى شۇنىڭدىن كېيىن بەزى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئەدەبىي تىللىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ توغرىسىدا ئۆزبېك تىلىنىڭ تارىخىنى ئۆگەنگەن ئاتاقلىق ئالىم ئا، شىرباك تۆۋەندىكى پىكىرنى ئېيتقان. «ئۆزبېك ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىياتىدا سىرتقى

ئاساللار دائىرىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ كلاسسىك مىراسىنىڭ تەسىرى بىرىنچى دەرىجىلىك ئورۇنغا ئىگىدۇر. XI - XIV ئەسىرلەر مابەينىدە كاشغەردە شەكىللەنگەن ئەدەبىي ئەنئەنىلەر ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇزۇن مۇددەت داۋامىدا ئەدەبىي ئۇلگە سۈپىتىدە خىزمەت قىلغان ئومۇمىي تىلنىڭ تەرەققىياتىغا زېمىن يارىتتى»، دەپ تەكىتلىگەن («سوۋېت تۈركولوگىيىسى» ژۇرنىلى، 1945 - يىلى 4 - سان) [271].

ئىككىنچى، يېزىق. تۆمۈرلەر دەۋرىدىكى تۈركىي - ئۇيغۇر يېزىقى ئىككى خىل ئىدى. بىرى، ئۇيغۇر يېزىقى. بۇ ئادەتتە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بولۇپ، تۆمۈرلەر دەۋرىدە داۋاملىق ئىشلىتىلىپ تۇرغان يېزىق. يەنە بىرى، ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى. بۇ ئۆز زامانىسىدا تۈركىي يېزىق ياكى چاغاتاي يېزىقى دەپمۇ ئاتالغان. بۇ يېزىقلار توغرىسىدا يۇقىرىقى بابلاردا مەخسۇس توختالغانىدۇق.

4) ئۇيغۇر ئىجتىمائىي پەلسەپە ئىدىيىلىرىنىڭ تۆمۈرلەر دۆلىتى تەۋەسىدىكى ئىدىئولوگىيىگە كۆرسەتكەن تەسىرى

تۆمۈرلەر دەۋرىدە ئۆلىما - زىيالىيلارغا تەسىر قىلغان ئىدىئولوگىيە خىلمۇخىل مەنبەلەرگە تۇتىشاتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە قەدىمكى دەۋر ۋە ئۆز زامانىسىدىكى ئۇيغۇر ئىجتىمائىي پەلسەپە ئىدىيىلىرىنىڭ تەسىرى بەلگىلىك ئورۇننى ئىگىلەيتتى.

ئۆز زامانىسىدىكى بۇاستە ۋە ۋاستىلىك ماتېرىياللارغا قارىغاندا، فارابى، مەھمۇد كاشغەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەھمەد يۈگنەكىلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئىجتىمائىي ئىدىيىلەر شۇ چاغ ئالىملىرىنىڭ ئىدىيىلىرىدە ھەر خىل رەۋىشتە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. بۇ ھەقتە بىز «ئەلىشىر نەۋائىي» دېگەن ماۋزۇدا مەخسۇس توختىلىمىز. شۇنداق بولسىمۇ مۇنداق ئىككى

مىسالنى تەكىتلەپ ئۆتىمىز. قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىى، جۈملىدىن پەلسەپە ئىدىيىلىرىنىڭ ئەڭ مۇجەسسەم قامۇسى «قۇتادغۇبلىك» نىڭ كېيىنكىلەر تەرىپىدىن «ۋەينا» نۇسخىسى دەپ ئاتالغان كۆچۈرۈلمە نۇسخىسى، 1439 ـ يىلى ھىرات شەھىرىدە ھەسەن قارا سائىل شەمسى دېگەن كاتىپ تەرىپىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن. بۇ ھال، بۇ داستاننىڭ ئۆز زامانىسىدا ھىراتتىكى ئىلىم ئەھلى ئارىسىدا ئوقۇلۇپ تۇرغانلىقى مەلۇم. يەنە بىرى نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرىدە «ئەتەبەتۇلھەقايىق» نى كۆرگەنلىكى توغرۇلۇق ئۇچۇرلار بار.

تۆمۇرلەر دەۋرىدە ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ پائالىيەتلىرى ۋە تەسىرى مەسىلىسىدە دەسلەپ قەلەم سەئىددىدىن كاشغەرى توغرىسىدا توختىلىمىز.

سەئىددىن كاشغەرى (1377 — 1456). كاشغەردە ئۇلۇغلار ئائىلىسىگە مەنسۇپ، ئوقۇمۇشلۇق ئائىلىدە تۇغۇلغان. «ئۇلار تەبىقىسىدە ئالىملار ئەھلى، تەقۋادار ۋە ئەۋلىيالار بولغان»[272]. مەسىلەن، زەينىدىن كاغراقى (كاشغەرى) سەئىددىن كاشغەرىنىڭ دادىسى بولۇپ، ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق ئۆلىماسى ئىدى؛ بۇ كىشىنىڭ ئەۋرىسى شەيخ ئالامىدىن پارس تىلىدا «مۇناقىب خوجا زەينىدىن» نامىلىق كىتاب يازغان. بۇ كىتابنى ئابدۇئەلى سەرمەنى (كاشغەرى) 1797 ـ يىلى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. سەئىددىن كاشغەرىنىڭ نەۋرىسى مەۋلانە مىرفازىل پارس تىلىدا «سىررەل ئەسرار» نامىلىق سوفىزم ئاساسىي پرىنسىپلىرى ۋە تەرىقەت قائىدىلىرىنى چۈشەندۈرىدىغان كىتاب يازغان.

سەئىددىن كاشغەرىنىڭ تۇغۇلغان يىللىرى كاشغەر ئاھالىسىنىڭ ئىنتايىن ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك يىللىرى ئىدى. چۈنكى، مىلادىيە 1369 ـ يىللىرى ئەمىر قەمەرىدىن كاشغەردە توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، تۇغلۇق تۆمۈر ئەۋلادى ۋە ئۇنى ياقىلايدىغان

هەر قايسى تەبىقىدىكى ئادەملەرنى قىرغىن قىلغان. ئۇنىڭ كەينىدىنلا، يەنى 1375 ـ يىلى تۆمۈر قەمەرىدىنگە قارشى قىلغان ئۇرۇشتا كاشغەر شەھىرىنى تامامەن خاراب قىلغانىدى. نەتىجىدە كاشغەر خەلقى، جۈملىدىن سەئىددىن كاشغەرنىڭ ئائىلىسى ئۆزىنىڭ سەرگەردانلىق تۇرمۇشىنى باشلىغان. سەئىددىن كاشغەرى ئىلىم خۇمار ئادەم بولغانلىقى ئۈچۈن، سەپەر مەنزىلىنى ئۆز دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىلىم ـ پەن مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان سەمەرقەنتكە نىشانلىغان. ئۇ سەمەرقەنتكە بارغاندىن كېيىن بىر مەزگىل تولىمۇ قىيىنچىلىققا دۇچ كەلگەن. ئۇ يەردە كاشغەردىن بارغان ئۆلىما مەۋلانە مۇھەممەد بىلەن بىرلىكتە ئىلىم تەھسىل قىلىشقا كىرىشكەن [273]. بىر مەزگىل ئۆتۈپ ئوغلى مىر سەئىد ئىلىنى شەيخ ھەبىب دېگەن ئۆلىمانىڭ خىزمىتىنى قىلىش ۋە ئۇنىڭدىن تەلىم ئېلىشقا قالدۇرۇپ، ئۆزى بۇخارادىكى خوجا مۇھەممەد باھائىدىن نەقشىبەندى (1318 — 1389) يىللىرى مۇدەررىسلىك قىلغان بۇخارا مەدرىسىگە ئوقۇشقا كىرگەن. بۇ يەردە تىرىشىپ ئۆگىنىپ، خوجا باھائىدىن نەقشىبەندىنىڭ ئالقىشىغا ئىگە بولغان، شۇنداقلا ئۇنىڭ سادىق مۇرتىغا ئايلانغان. ئۇستازى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ بۇ جايدىكى شەيخلىرىنىڭ ھەسەتخورلۇقى تۇپەيلىدىن خۇراسان ئۆلكىسىگە بېرىپ، «خۇراسان ئالىمى مەۋلانە نىزامىدىننى ئۆزىگە ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇنىڭدىن ئىلىم تەھسىل قىلىش بىلەن پۈتۈن ئەنئەنىۋى بىلىملەرنىڭ ھەممىسىنى تاماملىغان، ئۆز زامانداشلىرى ئارىسىدا زور ئاتاققا ئىگە بولۇپ تونۇلغان[274]». ئۇ يەنە جالالىدىن ئەبۇ يەزىد بۇرابى قاتارلىق تەسەۋۋۇپ پىرلىرىدىن تەسەۋۋۇپچىلىقنى ئۆگەنگەن. شۇنداق قىلىپ، تەسەۋۋۇپ ئۆلىمالىرىنىڭ ئىچىدە ناھايىتى زور شۆھرەت قازانغان[275]. ئۇ شۇ دەۋرنىڭ ئاتاقلىق ئالىمى بولۇش سۈپىتى بىلەن كۆچلۈك

تەسىر قوزغاپ شۆھرەت قازانغاندىن كېيىن خۇراساندا (ياكى ھىرات شەھىرىدە) ھۈسەيىن بايقارا سالدۇرغان «مەلىكان مەدرىسى» دە مۇدەررىس بولۇپ، نۇرغۇن تالىپ ـ ئۆلىمالارنى تەربىيىلىگەن.

سەئىددىن كاشغەرى ھاياتىدا بىر قانچە ئەسەرلەرنى يېزىپ چىققان. ئۇلار «مۇنيەتۈل مۇسەللى ۋە غەينەتۈل مۇفتەدا»، «تۆھفەتۈل مۇسەللى، مۇنيەتۈل مۇسەللى»، «كەلىمەت خوجا باھائىددىن»، «رىسالەئى لەتائىف»، «ۋۇجۇدنامە» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشچە، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ 15 خىل نۇسخىسىدىن كۆپرەك قولىيازمىسى ھازىر ئىلمىي خادىملارنىڭ قولىدا ساقلانماقتا ئىكەن[276].

بىزنىڭ بۇ يەردە سەئىددىن كاشغەرىنىڭ ئالاھىدە سۆزلىشىمىزدىن مەقسەت، كاشغەردە قىرانلىق چاغلىرىنىڭ ئۆتكۈزۈپ ۋە كاشغەرنىڭ مەرىپەت مۇھىتىدا ئۆسكەن ۋە ياشلىق چاغلىرىدا، قەلب چوڭقۇرلۇقىدا مۆھۈرەك ئويۇلغان پەلسەپىۋى بىلىملىرىنى سەمەرقەنت، بۇخارا، ھىرات قاتارلىق جايلاردا يەنمۇ پىششىقلاپ، چوڭ بىر ئۆلىما، ئالىمغا ئايلىنىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ بىلىملىرىنى ھىرات مەدەنىيەت مەكتىپى (ئېقىمى) دىكى شاگىرتلىرىغا تارقىتىپ، چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلغانلىقىنى، قىسقىسى، ئۇيغۇر ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرىنىڭ بىر بايراقدارى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆز زامانىسىدىكى ئىدېئولوگىيىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى يورۇتۇشنى مەقسەت قىلىدۇ.

بىز بۇ يەردە پەقەت ئۇنىڭ ئابدۇراخمان جامىغا بولغان تەسىرىنىلا ئەسكەرتىپ ئۆتىمىز. ئا. جامى (1414 — 1492) ئىسلام دۇنياسى، پۈتكۈل پارس ئەدەبىياتى تارىخىدىكى ئەڭ كاتتا سىيمالانىڭ بىرى، ياۋروپا ئەللىرىگە داڭق كەتكەن مەشھۇر مۇتەپەككۇر شائىر بولۇپ، ئۇ دەل سەئىددىن كاشغەرىنىڭ

شاگىرتى ئىدى. ئۇ ئۇستازىنىڭ تەربىيىسىى ئاستىدا شېئىرىيەت، مۇسىقا (مۇزىكا) ساھەسىدە زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. ئا. جامى تەرىقەت سۇلكىنىڭ سادىق ئەگەشكۈچىسى بولۇپ، ئۇ ئومۇمىي دۇنيا قاراش جەھەتتە سەئىددىدىن كاشغەرىنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچرىغان. ئۇ ئۆزىنىڭ بىر قاتار ئەسەرلىرىدە [277] سەئىددىن كاشغەرىنىڭ تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنى شەرھلىگەن، ئۆزىنىڭ پىرى ھەم شەيخى سەئىددىن كاشغەرىگە يۈكسەك باھا بەرگەن. ئۇستازى ۋاپات بولغاندا، قاتتىق قايغۇرغان. بۇنىڭدىن باشقا، سەئىددىن كاشغەرىنىڭ لۇتفى، سەككاكىلارغىمۇ كۈچلۈك تەسىرى سىڭگەن.

سەئىددىن كاشغەرى ۋاپات بولغاندا، ھىراتنىڭ ھىيابان دېگەن يېرىگە دەپنە قىلىنغان[278].

سۇلتان مالىك كاشغەرى. بۇ كىشى توغرۇلۇق ئەلىشىر نەۋائىي «مەجالىسۇننەفائىس» تا «... زامانىنىڭ تەڭدىشى يوق كىشى ئىدى» دېگەن مەلۇماتنى بېرىپ ئۆتىدۇ. بۇنىڭدىن ئۇ كىشىنىڭ كاتتا ئالىم ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ. ئەمما، باشقا ئۇچۇرلار يوق.

مەۋلانە فەسىھۇددىن مۇھەممەد نىزامى، يەنى «فەسىھۇددىن ئاخۇنۇم». ئۇ ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئۇستازلىرىدىن ئىدى. بۇ زات ھەققىدە خاندەمىر «خۇلاسەتۇل ئەخبار» دا مەلۇمات بېرىلگەن.

تۇركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدە «ئاخۇن» سۆزى كۆپ قوللىنىلىدۇ[279]. مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋاللارغا ئاساسەن فەسىھۇددىن ئاخۇنۇم ئۇيغۇر زاتىغا مەنسۇپ بولسا كېرەك، دەپ قارالماقتا.

ئۇلۇغ شائىر نەۋائىي ھەم ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر بولۇپ، ئۇنىڭ چوڭقۇر پەلسەپىگە تولغان ئەسەرلىرى خۇراسان

ئۆلكسىنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرى ساھەسىگە مۆلچەرلىگۈسىز تەسىرىنى كۆرسەتتىپ، ئىجتىمائىي پىكىرلەرنى بېيىتىشتا مۇھىم رول ئوينىغان.

مۇھەممەد بىن رەشىد ئەلى كاشغەرلىك داڭلىق ئالىم. XV ئەسىردە غەربىي ئاسىياغا سەپەر قىلغان ھەم سەئۇدى ئەرەبىستانىدا ئۆزىنىڭ كەڭ بىلىمى ئاساسىدا ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق ئالىملىرى، مەسىلەن، ھېدىق نەسىرىنىڭ «ئەلھەينان» ناملىق كىتابىغا، قازى نىيازىنىڭ «سۇبھى» دېگەن كىتابىغا ۋە خېلىل بەگ ئىمىن نىيازىنىڭ ئىككى پارچە كىتابىغا تۇزىتىش كىرگۈزۈپ، پۈتۈن ئەرەب دۇنياسىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن بۇ زات 1466 - يىلى مەككىدە ۋاپات بولغان[280].

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ئەينى زاماندا ھىراتتا سەئىدۇلمىللەت ۋەلەدىل كاشغەرى دېگەن بىر ئالىم ئۆتكەن بولۇپ، بەزى ماتېرىياللاردا ئۇ نەۋائىينىڭ ئۇستازلىرىدىن ئىدى، دېيىلىدۇ. بۇ سەئىددىن كاشغەرى بىلەن بىر ئادەم بولۇشىمۇ مۇمكىن دېگەن پەرەزنىڭ تۇغۇلۇشىغا مۇمكىنچىلىك بېرىدۇ. لېكىن پاكىتلار ئازراق.

5) تۆمۇرىلەر ئوردىسىدىكى ئۇيغۇر مۇقاملىرى

ئۇيغۇر مۇقاملىرى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مۇزىكا تارىخىدا ئۇلگىلىك، نەمۇنىلىك ئورۇنغا ئىگە. ئۇنىڭ مەزمۇنىدا كۆي ئاھاڭلىرى ۋە مۇزىكا رىتملىرى بولغاندىن باشقا، لىرىك غەزەل يەنى ئەدەبىي ئەسەر جەۋھەرلىرى ساقلانغان. بۇلار شائىرلارنىڭ ئوتلۇق ئىلھامى، ۋەزىنلىك ئىجادىغا كۆچلۈك تەسىر قىلغانلىقىدا شۈبھە يوق. مۇقامنىڭ زامان - زامانلاردىن بېرى مەۋجۇت بولۇپ كېلىشىدە بەدىئىي ئەدەبىيات بىلەن چەمبەرچاس باغلىنىپ

كەتكەنلىكىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ.

كىشىنى تولىمۇ قىزىقتۇرىدىغىنى شۇكى، ئالەمشۇمۇل ئىمپېراتور تۆمۈرلەر ئوردىسىدا ئۇيغۇرلارنىڭ «12 مۇقامى» نىڭ ئورۇندىلىپ تۇرغانلىقى. تۆمۈر پۈتۈن ئۆمرى ھەربىي سەپلەردە ئۆتكەن بولۇشىغا قارىماي، ھەر خىل مۇناسىۋەت بىلەن خىلمۇخىل تويلارنى، بەزمىلەرنى ئۆتكۈزۈشنىمۇ ياخشى كۆرگەن. شۇڭا، ئۆزى ئىشغال قىلغان شەھەرلەردىن باشقا شەھەرلەردىكى تۇرلۇك - تۈمەن ھۈنەرۋەنلەر قاتاردا ئاتاقلىق سەنئەتكارلار، ناخشىچىلار ۋە سازەندىلەرنىمۇ سەمەرقەنتكە توپلىغان. تارىخچى ئىبىن ئەرەبشاھ تۆمۈر توغرىسىدىكى خاتىرىسىدە شۇ دەۋردە تۆمۈر ئوردىسىدا داڭق چىقارغان مەشھۇر مۇزىكا ئۇستازلىرىدىن ئابدۇللەتىف دامخانى، مەھمۇد ۋە جامالىدىن خارەزمى، ئابدۇقادىر غايىبى مەراغالىق قاتارلىقلارنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.

شۇ دەۋردە، بولۇپمۇ تۈركىي تىللىق خەلقلەردىن چىققان ئابدۇلقادىر مەراغالىق مۇزىكا ساھەسىدە ئۇلۇغ ئۇستاز ھېسابلانغان. ئەنجانلىق ئاتاقلىق ھاپىز يۈسۈپ ئاۋازىنىڭ يېقىملىقلىقى ۋە ناخشا ئېيتىش سەنئىتىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرغان. پارس ھاكىمى بۇ ئادەمنى بىرقانچە قېتىم بايسۇنقارادىن بېرىپ تۇرۇشنى سورىغان بولسىمۇ، مەقسىتىگە يېتەلمىگەن.

ئابدۇلقادىر مەرغالىق ساز چېلىشتىلا دەۋرنىڭ ئاتاقلىق سەنئەتكارى بولۇپ قالماي، مۇزىكا نەزەرىيىسى ساھەسىدىمۇ ئاتاقلىق ئالىم بولغان. ئۇ پارس تىلىدا بىر قانچە پارچە كىتاب يازغان. «مەقاسىددۇلئەلخۇان» («ناخشا - مۇزىكىنىڭ مەقسىتى ۋە نىشانى» (1418 - يىلى يېزىلغان) ناملىق كىتابىدا شۇ دەۋردە تۆمۈرلەر سارىيىدا ئورۇندىلىپ تۇرىدىغان «12 مۇقام» نىڭ ناملىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ:

1. ئوشاق، 2. نەۋا، 3. بۇسەلىك، 4. راست، 5. ھۇسەينىي، 6. ھىجاز، 7. رەماۋى. 8. زەنگۇلە، 9. ئىراق، 10. ئىسفۇھان، 11. زىرئەفكەند، 12. بۇزرۇگ.

ئابدۇلقادىر مەزغالى، شۇ دەۋردە تۇركىي خەلقلەر غەزەل، ناخشا، مۇقام دېگەن ئاتالغۇلار ئورنىدا «كۇگ» (كۇي) دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلىتىدىغانلىقى، تارىم ۋادىسىدىكى شەھەرلەردە ناھايىتى كۆپ «كۇگ» بارلىقى، بۇلاردىن توققۇز كۇگ بەك داڭلىق ئىكەنلىكى، خان سارايلىرىدا ھەر كۇنى بىر كۇگ ئورۇندىلىپ تۇرىدىغانلىقى، ئۇلاردىن بىر مۇنچىسى «ئۇلۇغ كۇگ» دەپ ئاتىلىدىغانلىقى ھەققىدىمۇ مەلۇمات بېرىدۇ»[281].

بۇ دەۋردە ئۆتكەن بىر قىسىم ئەدىبلەر تۆمۇرلەر دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۇركىي تىل ئائىلىسىدىكى خەلقلەر ئىچىدىن نۇرغۇن ئەدىبلەر يېتىشىپ چىقىپ، ئۆز دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا چوڭ ھەسسىلەرنى قوشقان.

6) ئەلىشىر نەۋائىي

ئۇلۇغ شائىر ۋە مۇتەپەككۇر ھەزرىتى ئەمىر ئەلىشىر نەۋائىي (1441 — 1501 يىللىرى) [282]ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا ئىنتايىن يۇكسەك ۋە پەخىرلىك ئورۇن تۇتقان شائىر نامايەندە. ئۇ خۇراسان ئۆلكىسىنىڭ مەركىزي ھىرات شەھىرىدە شىنجاڭلىق غىياسىدىن باخشى (غىياسىدىن كىچىك، كىچىككىنە باخشى دەپمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ) ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. تارىخشۇناس مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر (1500 — 1551 يىللىرى) «تارىخى رەشىدي» (1541 — 1546 يىللىرى) ناملىق كىتابىدا «1 خىل وي ئاز بخشىيان اويغۇر است پدر اورا كىچىكينە بخشى ميكفتند» يەنى «ئەلىشىرنىڭ ئەسلي ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن، ئاتىسىنىڭ ئېتىنى كىچىكىنە باخشى

دېيىشەتتى»[283] دەپ يازغان.

نەۋائىي ئۆسمۇرلۇك چاغلىرىدىن باشلاپلا ئەدەبىياتقا قىزغىن ئىشتىياق باغلاپ، بىر مۇنچە ئەدىبلەردىن تەلىم ئالغان. شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى قېتىرقىنىپ ئۆگەنگەن[284].

نەۋائىي ئۆزى ئىلمىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ قالماستىن، بەلكى خۇراسان ئۆلكىسىنىڭ مەدەنىي مۇھىتىنى يۇكسەلدۇرۇش ئۈچۈن كۆپ زېھنىنى سەرپ قىلغان.

غىياسىدىن ئەلىشىرنىڭ ئاتىسى — ئۇيغۇر سۇپەتلىك باخشىلار، ئۇيغۇرى مەرتىۋىلىك باخشىلار (نەۋائىينىڭ ئۆز سۆزى) دىن كېچىك باھادىر غىياسىدىن «باخشى» نىڭ ئائىلىسىدە دەسلەپتە پەرغانىدە، تۆمۇرلەر شاھزادىلىرىدىن ئۆمەر شەيخ سىياسىي مەركەز قىلغان ئەسەخ شەھىرىدە ياشىغان. بۇ جاي ئەنجان ۋىلايىتىگە قاراشلىق ناھىيە ئىدى. كېيىن (تەخمىنەن 15 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا ھىراتقا كۆچۈپ بېرىپ، شاھرۇخ مىرزا ئوردىسىدا خىزمەت قىلغان. ئەلىشىر 1441 ـ يىلى 9 ـ فېۋرالدا ھىرى (ھىرات) دا تۇغۇلغان. نىزامىدىن ئەلىشىر يەتتە ياش چېغىدا شاھروخ مىرزا ئۆلۈپ، شاھزادىلەر ئوتتۇرىسىدا تەخت ـ تاج تالىشىش تۈپەيلىدىن جەڭگى ـ جېدەل كۆتۈرۈلۈپ تۇرغاچقا، كىشىلەر ئامانلىق ئىزدەپ، تەرەپ ـ تەرەپكە كۆچۈپ كەتكەن. جۈملىدىن غىياسىدىن ئائىلىسىمۇ ئىراقتا كۆچۈپ بېرىپ، تەفىت شەھىرىدە ئۇچ يىلغىچە ياشىغان. خۇراساندا جېدەل ـ ماجىرا بېسىققاندىن كېيىن غىياسىدىن باخشى ئائىلىسى ھىراتقا قايتىپ كەلگەن. ئوبۇلقاسىم بابۇر (1452 — 1457 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) غىياسىدىننى سەبزۋارغا ھاكىم قىلىپ ئەۋەتكەن. 10 ياشلىق ئەلىشىر ھىراتتا قېلىپ ئوقۇغان. ئەلىشىر 12 ياشقا كىرگەندە ئاتىسى ۋاپات بولۇپ ئوبۇلقاسىم بابۇرنىڭ قولىغا

قالغان، 15 يېشىدا ھۈسەيىن بايقارا بىلەن ئوبۇلقاسىم ئوردىسىدا خىزمەت قىلغان. 1456 ـ يىلى ئوبۇلقاسىم بابۇر ئوردىسىنى مەشھەتكە يۆتكىگەندە ئەلىشىرمۇ بىللە بارغان. ھېرات تىنچىغاندىن كېيىن ئەلىشىر ھىراتقا قايتىپ كەلگەن. بىراق، بۇ يەردە ئۇزاق ياشىيالمىغان. چۈنكى، نىزامىدىن 18 ياش چاغلىرىدا چوڭ پالاكەتكە ئۇچرىغان.

سۇلتان ئەبۇسەئىدمىرزا 1458 ـ يىلى پايتەخت ھىراتنى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن شاھروخ ۋە ئوبۇلقاسىم بابۇرنىڭ ئەربابلىرى ۋە يېقىنلىرىنىڭ مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ، ئۆزلىرىنى ھەر جايغا سۈرگۈن قىلغان. شۇ قاتاردا ئەلىشىرنىڭ ئاتا مۈلكىمۇ مۇسادىرە قىلىنغان ۋە ئۆزى سوغۇق مۇئامىلىگە ئۇچراپ سەمەرقەتتىكە كېتىشكە مەجبۇر بولغان. ئەلىشىر يېگىتلىك چېغىدا سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان.

ئەلىشىرنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى مەشھەتتە ئوبۇلقاسىم بابۇر ئوردىسىدا خىزمەت قىلىپ تۇرغان 16 ياش مەزگىللىرىدىلا دەسلەپكى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن ۋە ئۇنىڭ شائىرلىق تالانتى ۋايىغا يەتكەن. نەۋائىي ئەدەبىي پائالىيىتىنىڭ كېڭىيىشى ھەمدە زور كۆلەمدە چوڭقۇرلىشىشىدا ئوبۇلقاسىم بابۇرنىڭ تەسىرى چوڭ بولغان. نەۋائىي مەشھەدتىكى ۋاقتىدىلا ئىككى تىلدا — پارسچە ۋە تۈركچە شېئىرلارنى يېزىشقا باشلىغانىدى. شۇڭا، ئۇ تېز ئارىدا «زۇللىسانەين» («ئىككى تىللىق شائىر») دېگەن نام بىلەن شۆھرەت قازىنىدۇ. ئۇ پارسچە شېئىرلىرىنى «فانى»[1]، تۈركچە شېئىرلىرىنى «نەۋائىي»[2] تەخەللۇسى بىلەن يازغان.

1469 ـ يىلى ئۇنىڭ بالىلىق ۋاقتىدىكى دوستى ۋە

---

① فانى — يوقالغۇچى.
② نەۋائىي — نەۋا قىلغۇچى، سايرىغۇچى، كۈيلىگۈچى.

ساۋاقدىشى ھۇسەيىن بايقارا (1506 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) تەختكە چىقىپ، ھىراتنى ئىگىلىگەن. ھۇسەيىن بايقارا تەختنى ئىگىلىگەن دەسلەپكى يىللاردا نەۋائىي ئۇنىڭغا ئۇمىد بىلەن قاراپ، ئەلدە ئادالەت، مەرىپەت ئورنىتىدۇ، دەپ ھېسابلىغانىدى. لېكىن، ئۇ نەۋائىينىڭ كۈتكىنىدەك بولمىدى. 1470 ـ يىلى ھىراتتا خەلق قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلىدۇ. نەۋائىي قوزغىلاڭغا خەيرخاھلىق قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ قوزغىلاڭ نەۋائىينىڭ ئارىلىششى ئارقىسىدا سۇلىھ بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. نەۋائىينىڭ نامى خەلق ئىچىدە چوڭ ھۆرمەتكە سازاۋەر بولىدۇ. 1472 ـ يىلى 4 ـ ئايدا نەۋائىي سۇلتان ھۇسەيىن بايقارا ئوردىسىنىڭ ۋەزىرلىكىگە تەيىنلىنىدۇ. ۋەزىرلىك لاۋازىمىدا تۇرغان نەۋائىي ئەلدە تەرتىپ ۋە ئادالەت ئورنىتىشقا، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشقا ئىنتىلىدۇ. لېكىن، يۇقىرى تەبىقە مۇتەئەسسىپلىرى ئۇنىڭغا قارشىلىق قىلىدۇ. 1476 ـ يىلى نەۋائىي ساراي پىتنە ـ پاساتلىرى تۇپەيلىدىن ۋەزىرلىكتىن ئىستىپا بېرىپ، 11 يىلغىچە دۆلەت ئىشلىرىغا ئارىلاشماي، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بۇ يىللار نەۋائىي ئىجادىيىتىنىڭ ئەڭ يۇكسەك پەللىسى بولۇپ قالىدۇ، ئەلىشىر نەۋائىي ئۆزىنىڭ 60 يىللىق ھاياتىدا نۇرغۇن مېھنەت سەرپ قىلغان. ئۇ ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمىنى بەدىئىي ۋە ئىلمىي ئىجادىيەتكە بېغىشلاپ، 60 پارچىدىن ئارتۇق ئەسەر يېزىپ قالدۇرغان[285]. ئۇنىڭ ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولغان ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

① دىۋانلار («خەزائىنۇل مەئانى»): 1) «غەرايىبۇسسىغەر» (ئۆسمۈرلۈك غارايىباتلىرى)، 2) «نەۋادىر ۋۇششەباب» (يىگىتلىك نادىرلىقلىرى)، 3) «بەدائىئول ۋەسەت» (ئوتتۇرا ياشلىق گۈزەللىكلىرى)، 4) «فەۋائىدۇل كىبەر» (قېرىلىق نەپلىرى)، 5) «دىۋان فانى» (پارسچە دىۋانى)؛ ② «خەمسە»: 6)

«هەيراتۇل ئەبرار» ، 7) «پەرھاد ۋە شېرىن» ، 8) «لەيلى ۋە مەجنۇن» ، 9) «سەبئىدىكى سەييارە» ، 10) «سەددى ئىسكەندەر» ؛ ③ تەزكىرىلەر: 11) «مەجالىسۇننەفائىس» ، 12) «نەسائىمۇل مۇھەببەت» (مۇھەببەت خۇشپۇراقلىرى) ؛ ④ تىل ۋە ئەدەبىياتقا دائىر ئەسەرلىرى: 13) «رىسالەئى مۇئەممەا» ، 14) «مىزانۇئەۋزان» ، 15) «مۇھاكىمەتۇللۇغەتەيىن» ؛ ⑤ دىنىي، ئەخلاقىي پەلسەپىۋى ئەسەرلىرى: 16) «مۇناجات» ، 17) «چىھىل ھەدىس» (ئەرەبچىن) ، 18) «نەزمۇل جەۋاھىر» ، 19) «لىسانۇتتەير» ، 20) «سىراجۇل مۇسلىمىن» ، 21) «مەھبۇبۇل قۇلۇب» ؛ ⑥ تارىخىي ئەسەرلەر: 22) «تارىخىي ئەنبىيا ۋە ھۆكەما» ، 23) «تارىخىي مۇلكى ئەجەم» ، 24) «زۇبدەتۇل تەۋارىخ» ؛ ⑦ تەرجىمىھال ئەسەرلىرى: 25) «ھالاتى سەئىد ھەسەن ئەردەشىر» ، 26) «خەمسەتۇلمۇتەھەييىرىن» ، 27) «ھالاتى پەھلىۋان مۇھەممەد» ؛ ⑧ ۋەسىقىلەر: 28) «ۋەقفىنامە» ، 29) «مۇنشەئات» (يېزىشمىلار) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، نەۋائىي ئۆمۈرىنىڭ ئاخىرىدا يەنە ئۆز قەسىدىلىرىنى توپلاپ، «فۇسۇلى ئەربەئە» (تۆت پەسىل) ۋە «لىستەئى زۆرۇرىيە» (ئالتە زۆرۇرىيەت) ناملىق ئىككى توپلام تۈزۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەنلىكى ئېيتىلىغان. بۇلاردىن باشقا نەۋائىينىڭ «رىسالەئى مۇفرەدات دەرفانىي مۇئەممەا» ، دېگەن ئەسىرى بولغان. ھەزرىتى ئەلىنىڭ «نەسرۇل ـ لەئالى» ناملىق ئەسىرىنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا نەسرى ئۇسۇلدا ئىشلەپ چىققان.

نەۋائىي ئۆزى ئىلمىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ قالماستىن، بەلكى خۇراسان ئۆلكىسىنىڭ مەدەنىي مۇھىتىنى يۇكسەلدۇرۇش ئۈچۈن كۆپ زېھنىنى سەرپ قىلغان. ئۆز يېنىدىن خىراج ئاجرىتىپ، خانىقا ـ مەدرىسە، ئىلمىي

ئورگانلارنى تەسىس قىلىپ، ئۇ يەرگە ئىلىمخۇمارلارنى توپلاپ، ئۇلارنىڭ ئىلمىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشى ئۈچۈن ياخشى شارائىت يارىتىپ بەرگەن.

نەۋائىي ئىجادىيىتى ئۆز دەۋرىدىكى ئىلىم ـ مەرىپەتنىڭ ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىلىك، يىرىك مەھسۇلى. نەۋائىي تۇغۇلغان ۋە ئاساسلىق پائالىيىتىنى ئېلىپ بارغان ھىرات شەھىرى XIV — XV ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرى بولغان. نەۋائىي ئائىلىسىمۇ مەرىپەت، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەھلى بىلەن يېقىن ئىدى. ھەزرىتى نەۋائىينىڭ ئۆزى شۇ چاغدىكى ئەڭ بىلىملىك ئۆلىمالاردىن بىلىم ئالغان. نەۋائىي ئۆزى ئېيتقان «ئۇيغۇر تىلىنىڭ چېچەن ناتقلىرىدىن، تۈركي سۆز ماھىرلىرىدىن بولمىش سەككاكى، لۇتفىلار» ئۇنىڭ ئەسىرداشلىرى ئىدى. نەۋائىي ئۇيغۇر تىلىدا گۈزەل ئەسەرلەرنى يازغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەھمەد يۈگنەكى، لۇتفى، سەككاكى، ئەتائى قاتارلىق ئەدىبلەرنى ئۆز ئۇستازلىرى سۈپىتىدە ھۆرمەتلەپ، ئۇلارنىڭ ئەدەبىي ئەنئەنىسىگە قويۇق ۋارىسلىق قىلغان. شۇنىڭدەك ئەرەب، پارس ئەدەبىياتىنىمۇ ئىشتىياق بىلەن ئۆگەنگەن، بولۇپمۇ پارس ـ تاجىك تىلىدا يىرىك ئەسەرلەرنى يازغان ئەزەربەيجان شائىرى نىزامى ۋە پارس شائىرلىرىدىن فىردەۋسى، ئۆمەر ھەييام، سەئىدى، ھافىز شىرازى، ئا. جامى، ھىندىستاندا ياشىغان پارس تىللىق تۈركي شائىر خۇسرەۋ دېھلەۋى قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىنى پىششىق ئۆگىنىپ، ئۆگەنگەنلىرىنى ئۆز ئەدەبىي پائالىيىتىگە ئىجادي تەتبىق قىلغان ۋە پارس تىلىدىمۇ شېئىر يازغان، شۇڭا نەۋائىينىڭ نامى يالغۇز تۈركي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدىلا ئەمەس، بەلكى ئەرەب ۋە پارس خەلقلىرى ئارىسىدىمۇ ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنىپ كەلمەكتە.

نەۋائىينىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يىرىك ۋەكىلى

ئىكەنلىكى يالغۇز ئۇنىڭ نەسەبىنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكى بىلەن ئۆلچىنىپ قالماستىن، بەلكى نەۋائىي مىللىي تىل سۈپىتىدە قوللانغان تۈركىي تىل — چاغاتاي تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنىمۇ نەزەرگە ئالغانلىقىمىزدا.

نەۋائىيدىن ئىلگىرى ۋە زامانداش بىر مۇنچە شائىرلار چاغاتاي تىلىنىڭ بىر مۇنچە ئەۋزەللىكلىرىنى كۆرسىتىپ، نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يارانقاندى. شۇنداق بولسىمۇ، نەۋائىي دەۋرىدە ئەدەبىلەر ئارىسىدا يەنىلا پارسچە ئىجىش خاھىشى كۈچلۈك ئىدى. نەۋائىي بۇ خاھىشلارنى ئىسيانكارلىق بىلەن رەت قىلىپ، ئۆز ئەدەبىي ئىجادىيىتىگە چاغاتاي ئەدەبىي تىلى بويىچە يول ئېچىپ، بۇ تىلنى تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇپ شېئىرىيەتنىڭ يۈكسەك بىر چوققىسىنى ئىگىلىدى.

نەۋائىي ئەڭ ئۇلۇغ تىل مۇتەخەسسىسى ئىدى. ئۇ ئۆز ئانا تىلىنى ھېيتىش، راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن غايەت زور دەرىجىدە تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى تۆھپىسى، ئۆزىنىڭ كۆپچىلىك ئەسەرلىرىنى مۇشۇ تىل بىلەن يېزىپ چىققانلىقىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدىكى سۆز ـ ئاتالغۇلاردىن كەڭ دائىرىدە پايدىلانغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. ئىلمىي خادىملار نەۋائىينىڭ پەقەت 24 پارچە ئەسىرىدە ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنى لېكسىك ـ گرامماتىكىلىق، سېمانتىك، ئىستىلىستىك، تېماتىك، گېنېئالوگىك جەھەتلەردە ئەتراپلىق تەھلىل قىلىپ، بۇلاردا 1 مىليون 378 مىڭ 67 سۆز ئىشلىتىلگەنلىكىنى ھېسابلاپ چىققان[286]. يەنى (بۇلار 26.0135 لېكسىكىلىق بىرلىكتە ئىشلىتىلگەن).

نەۋائىي ھىراتتا ۋاپات بولغان ۋە شۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان. نەۋائىي ۋاپات بولغان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇنىڭ نامى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەڭ ئىززەتلىك نام سۈپىتىدە يادلىنىپ كېلىندى. ئۇنىڭ بىباھا ئەسەرلىرى ئەسىرلەردىن بېرى ئەتىۋارلىنىپ، سۆيۈپ ئوقۇلۇپ، خەلقە مەنىۋى لەززەت بېرىلىپ كېلىنمەكتە ۋە مەڭگۈ شۇنداق بولغۇسىدۇر.

12. چىڭ سۇلالىسى ۋە مىنگو دەۋرىدە شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىياغا كۆچۈشى ۋە پائالىيەتلىرى

يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ھۆكۈمران گۇرۇھلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى دىنىي مەزھەپ كۈرىشى بارغانسېرى كەسكىنلەشتى، ھەتتا تەرەققىي قىلىپ، بىر - بىرى بىلەن قەتئىي سىغىشالمايدىغان سىياسىي رەقىبلەرگە ئايلاندى. يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى ئىسمائىل خان (1670 — 1678 - يىللىرىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) قارا تاغلىقلارنى زور كۈچ بىلەن يۆلەپ، ئاق تاغلىقلارنىڭ باشلىقى ئاپاق خوجىنى تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىن ھەيدەپ چىقاردى. 1678 - يىلى ئاپاق خوجا جۇڭغار قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ، يەكەن خانلىقىنى يوقاتتى، جۇڭغارلار ئاپاق خوجىنى يۆلەپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا قورچاق قىلىپ تىكلىدى. جۇڭغارلار ۋە خوجىلارنىڭ بىرلەشمە ھۆكۈمرانلىقى 1759 - يىلىغىچە داۋاملاشتى. ئۇلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە شىنجاڭدا ئاجايىپ ۋەقەلەر بولۇپ ئوتتى. تىنىمسىز سىياسىي ۋەزىيەت، مۇقىمسىز ئىجتىمائىي مۇھىت، شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ خاتىرجەملىكىنى بۇزدى، قانىتىق زىيانغا ئۇچرانتى، ئەنە شۇ يىللاردا نۇرغۇن ئۇيغۇر ئاھالىسى شىنجاڭغا قوشنا ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى.

1759 - يىلى چىڭ سۇلالىسى سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ

تەقەززاسى، ئىجتىمائىي يۇزلىنىشنىڭ زۆرۈرىيىتى بىلەن ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن زور قوشۇن بىلەن شىنجاڭغا يۈرۈش قىلدى. شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، جۇڭغارلار ۋە چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ ئاساسلىق كۈچلىرىنى يوقىتىپ، شىنجاڭ ۋەزىيىتىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈشتەك ئۇلۇغ ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇردى.

چىڭ سۇلالىسى چېرىك فېئودال ئاقسۆڭەك زوراۋان كۈچلەرنىڭ ۋەكىلى بولغاچقا، شىنجاڭدا ئېزىلگۈچى ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۆڭلىگە ياققۇدەك سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىق يارىتالمىدى. ئاقسۆڭەك خوجا ئەۋلادلىرىدىن بىر قىسىم ئۆكتەملىرى چەت ئەلگە قېچىپ چىقىۋېلىپ، يوشۇرۇن كۈچ توپلاپ، پۈرسەت تاپسىلا شىنجاڭغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئالتوپىلاڭ چىقىرىپ تۇردى. بۇنى ئاز دەپ، XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ياقۇپ بەگ ئۆزبېكىستاندىن شىنجاڭغا بېسىپ كىرىپ، قورچاق يەتتە شەھەر خانلىقى (1865 — 1877 يىللىرى) نى قۇردى. 1870 ـ يىللاردىن باشلاپ جاھانگىر چارروسىيە ئىلى رايونىغا كۆپ قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىردى، ھەتتا 1871 ـ يىلىدىن 1882 ـ يىلىغىچە چارروسىيە ئىلى رايونىنى ئىشغال قىلىۋالدى.

مانا مۇشۇنداق مۇقىمسىز ۋەزىيەتتە يەنىمۇ مەمۇرىي دائىرىلەرنىڭ زورلۇق ـ زومبۇلۇقى، ئاقسۆڭەك خوجىلارنىڭ پاراكەندىچىلىكى، چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىشى ئارقىسىدا، شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىدىن بىر بۆلەك كىشىلەر ئوتتۇرا ئاسىياغا داۋاملىق كۆچۈپ كەتكەن.

سوۋېت ئىتتىپاقى تارىخشۇناسى س. ماركوفنىڭ مەلۇماتىچە، 1823 — 1828 ـ يىللىرىدىكى مالىمانچىلىقتا، تەخمىنەن 70 مىڭ ئادەم ئۆچ ئېلىنىشتىن قورقۇپ، سىر

دەريا‌سى ۋادىسىغا، يەنى قوقەنت، دالۋاس ۋە تاشكەنت ئەتراپىغا كۆچۈپ بارغان ھەمدە تاشكەنت ئەتراپىدا يېڭى شەھەر رايونى پەيدا قىلغان[287].

XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە قازاق ئالىمى چوقان ۋە لىخانوفنىڭ ئېنىقلىشىچە، 1825 ـ يىلى جاھانگىر خوجا توپىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن كاشغەرىيەدىن قوقەنت، شەھرىخان شەھەرلىرىگە ۋە پەرغانىنىڭ باشقا شەھەرلىرىگە 7000 ئەتراپىدا ئۇيغۇر كۆچكەن، كېيىن بۇ سان كۆپەيىپ 300 مىڭ ئەتراپىغا يەتكەن. XIX ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدا يەنە 15 مىڭ ئۇيغۇر قوقەنتكە كۆچۈپ بارغان، قاراسۇ قاتارلىق جايلارغا 9000 دولانلىق ئۇيغۇر كۆچۈپ بارغان.

چوقان ۋە لىخانوفنىڭ قارىشىچە، شۇ چاغلاردا تاشكەنت شەھىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا يەنى يېڭى شەھەرگە كاشغەرلىك ئۇيغۇر كۆچمەنلەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان، شەھرىخان شەھىرىنىڭ يېرىمى دېگۈدەك كاشغەرلىك ئۇيغۇرلاردىن تەشكىللەنگەن، قاراسۇمۇ شۇنداق بولغان، چوقان ۋە لىخانوفنىڭ ئىسپاتلىشىچە، شۇ چاغدا ئونتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلار 324 مىڭغا يەتكەن[288]. 1847 ـ يىلىدىكى ۋەقە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن يەنە 20 مىڭ ئادەم قوقەنتكە كۆچۈپ كەتكەن[289].

زوزۇڭتاڭ 1878 ـ يىلى شىنجاڭغا يۈرۈش قىلغاندا، تەخمىنەن 100 مىڭ ئەتراپىدىكى ئۇيغۇر قايمۇقتۇرۇلۇش بىلەن ۋە ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدىن قېچىپ ئونتۇرا ئاسىياغا كۆچكەن[290]. كورپاتكىن بۇ ھەقتە يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈش جەريانىدىكى پاجىئەلىك قىسمىتى توغرىسىدا يۇزەكى بولسىمۇ مەلۇمات بېرىدۇ. 1881 ـ يىلى «جۇڭگو ـ روسىيە ـ ئىلى شەرتنامىسى» ۋە 1878 ـ يىلىدىكى «جۇڭگو ـ روسىيە لىۋادىن شەرتنامىسى» غا ئاساسەن ئىلى

چىڭ سۇلالىسىغا قايتۇرۇلغاندا، جۇڭگو ـ روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى كېلىشىمگە ئاساسەن 1884 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا 9572 ئائىلە يەنى 45373 ئۇيغۇر كۆچۈپ كەتكەن[291].

سوۋېت ئۇيغۇر ئالىمى خوجا ئەھمەد سەئىدى قاسىموف 1960 ـ يىللاردا پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر تىلىنى تەكشۈرگەندىن كېيىن يازغان «پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر تىلى» ناملىق كىتابىدا قەيت قىلىشىچە، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار نوپۇسى 250 مىڭدىن 300 مىڭغىچە بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە سوۋېت ئالىمى سولوگوفنىڭ مەلۇماتىچە، تۈركىستان گوبېرناتورلىقىدا 1915 ـ يىلى 279 مىڭ شىنجاڭلىق كۆچمەن بولۇپ، بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۇيغۇرلار ئىدى.

ئابدۇللا روزىباقىيوفنىڭ 1926 ـ يىلىدىكى تەكشۈرگەن مەلۇماتىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى ئەينى ۋاقىتتا تەخمىنەن 710 مىڭ ئەتراپىدا بولۇپ، بۇنىڭ 500 مىڭى ئوتتۇرا ئاسىيادا، تەخمىنەن 210 مىڭى يەتتەسۇ رايونىدا ياشىغان[292].

سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ «ئۆمۈر داستانى» دا ئىشلەمچىلەر توغرۇلۇق توختىلىپ مۇنداق دەپىلگەن. «ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، بولۇپمۇ ئىنقىلابتىن كېيىن 1930 ـ يىللارنىڭ باشلىرىغىچە، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن، ئاساسلىقى كاشغەر ۋە ئىلى رايونلىرىدىن نۇرغۇنلىغان نامرات ئىشلەمچىلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوۋېت ئىتتىپاقى زېمىنى ئىچىگە ئىش ئىزدەپ بېرىپ تۇرمۇشىنى قامدايتتى ۋە كېيىنلىكى ئۇچۇن ئاز ـ تولا ئىقتىساد ئېشىنىپ قايتىپ كېلەتتى. بۇنداق ئىشلەمچىلەرنىڭ بەزىلىرى ئەتىيازدا بېرىپ كۈزدە قايتىپ كەلسە، بەزىلىرى يىللاپ تۇرۇپ قالاتتى. مۇنداق ئىشلەمچىلەرنىڭ كونكرېت سانىنى ھېچكىم ئىگىلەپ باققان ئەمەس. ئەمما، مېنىڭ بىلىشىمچە، جەنۇبىي شىنجاڭ

تەۋەسىدىكى نامراتلارنىڭ ئىچىدە سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىگە چىقىپ ئىشلەپ قايتىپ كېلىپ تۇرىدىغانلارنى 10 مىڭ ئادەمنىڭ ئىچىدە بىر - ئىككىدىن كەم ئەمەس دېيىشكە بولاتتى.

مىنگو يىللىرى (1911 - 1949 يىللىرىدا) دا روسىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ تۇرۇپ قالغان ئۇيغۇرلارمۇ ئاز ئەمەس. لېكىن، بۇنىڭ سانى قانچىلىك ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئۆلچەملىك مەلۇمات يوق. بۇنىڭدىن، شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئونتۇرا ئاسىياغا كۆچۈشىنى توختاتمىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

يىراق دەۋرنى قويۇپ، پەقەت XIX ۋە XX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئونتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ ماكانلاشقان شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، يۇقىرىدا مۆلچەر سانىنى كۆرسىتىپ ئۆتتۇق.

شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربكە چىقىشىدا، تۇرمۇش يولى ئىزدەش قاتارلىق سەۋەبلەردىن باشقا، ھەج قىلىش ئۇچۇنمۇ ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىدىغان ئەھۋال بولغان. ھەج سەپىرىگە ئاتلانغانلارنىڭ بەزىلىرى قايتىپ كەلگەن، بەزىلىرى كېلەلمىگەن. قەدىمكى زامانىنى قويۇپ، يېقىنقى ئەھۋاللارنى تىلغا ئالىدىغان بولساق، ھەج قىلىش باھانىسى بىلەن غەربىي ئاسىياغا بارغانلار توغرۇلۇق مۇنداق ئۇچۇرنى بايان قىلىمىز.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى XX ئەسىرنىڭ باشلىرى شىنجاڭدىن مەككىگە ھەجگە بارغانلار 10 مىڭغا يېتىپ بارغان. بۇلارنىڭ كۆپى ئۇيغۇر ئىدى. ئەينى زامانىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ھەجگە بېرىش تەلىپى كۈچلۈك بولغاچقا، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى بولۇۋاتقان بولسىمۇ، مەككىگە ھەجگە بارغۇچىلار كېمىيىپ كەتكىنى يوق، ئەكسىچە ھەجگە بېرىشنى تەلەپ قىلىپ «كەينى - كەينىدىن يول خېتى سورىغانلار» كۆپەيگەن. كېيىن ئۇرۇش پارتلاپ كەتكەچكە، شىنجاڭدىكى ئىسلام

مۇرىتلىرىدىن سەرگەردان بولۇپ مەككىگە بارغانلار «يۇزدىن ئۈشۈپ كەتكەن»[293].

تىجارەت بىلەن چىققانلار مەسلىسىگە كەلسەك، مىنگو دەۋرىدە «ئۇيغۇر سودىگەرلەردىن دۆلەت سىرتىدا تىجارەت قىلىشقا گۇۋاھنامە ئالغۇچىلار خېلى كۆپىيىپ كەتكەن». شىنجاڭ تاشقى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ مىنگونىڭ 7 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىكى ئالاقىسىدىكى بايانىغا ئاساسلانغاندا، ھەر يىلى پۈتۈن شىنجاڭدا گۇۋاھنامە ئالغۇچىلار 20 ـ 30 مىڭ كىشىدىن كەم بولمىغان. بۇنىڭ ئىچىدە تىجارەت بىلەن ھەج قىلغۇچىلار 50 ـ 60 نەچچە پىرسەنتنى ئىگىلىگەن. بۇرۇنقى يىللاردا سىرتقا چىقىشقا گۇۋاھنامە ئالغۇچىلار ئىچىدە كاشغەرلىكلەر ئەڭ كۆپ بولغان. مىنگونىڭ 8 ـ يىلى تاشقى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ مەمۇرىي ئالاقىسىدە يەنە مۇنۇلار بايان قىلىنغان: مىنگونىڭ 8 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغا قەدەر مەھكىمىمىز تەرىپىدىن جۇڭگو پۇقرالىرىدىن سىرتقا چىققۇچىلارغا 10 مىڭ 25 پارچە گۇۋاھنامە تارقىتىلدى»[294] دېيىلگەن. بۇمۇ شىنجاڭدىن چىقىدىغانلارغا بېرىلگەن گۇۋاھنامە بولسا كېرەك.

جاڭداجۇن يازغان «شىنجاڭدىكى بوران چاپقۇنلۇق 70 يىل» دېگەن كىتابتا مۇنداق ئىنكاس قىلىنغان: «شىنجاڭ خەلقىدىن سىرتقا ئېقىپ چىققانلاردىن ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن جەنۇبىي ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىياغا كۆچكەنلەرنىڭ ئەھۋالى مۇنداق بولغان[295]:

تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ تەكشۈرۈشىچە، ھىندىستان، كەشمىرده 400 ~ 500 دىن كەم ئەمەس ئىكەن. ئۇلار ئۆز يۇرتلىرىغا قايتماقچى، ھىندىستاندا قالغان مۇساپىرلار 70 تىن ئاشىدىكەن. مىنگونىڭ 32 ـ يىلىدىكى تەكشۈرۈشتە، شىنجاڭلىقلاردىن كاراچى، بومباي، يېڭى دېھلى قاتارلىق

جايلاردا ئۆز يۇرتلىرىغا قايتالماي يۇرگەنلەردىن نەچچە يۈز كىشى بار ئىكەن[296].

كاشغەر ۋالىسى ئابدۇكېرىمخانىنىڭ مىنگونىڭ 36 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى جاڭ جىڭجۇڭغا يوللىغان ئالاقىسىدا كاشغەر كوناشەھەر ۋە ئاتۇش ئىككى ناھىيىدىن 60 ئادەمنىڭ، خوتەن ۋالىسى نۇربەگنىڭ يوللىغان ئالاقىسىدا قاراقاش، لوپ قاتارلىق ناھىيىلەردىن 53 نەپەر ئادەمنىڭ ھىندىستانىنىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرى، جۇملىدىن كەشمىر، بومباي، كاراچى قاتارلىق جايلارغا تىجارەت قىلغىلى كەتكەنلىكى ئېيتىلغان.

1917 ـ يىلى ئۆكتەبىر ئىنقىلابى پارتلىغاندا شىنجاڭدىن 20 مىڭ ئۇيغۇر تىبەتكە كۆچكەن. 1940 ـ يىلى ئۇلار ھىندىستانغا بېرىپ پاناھلانغان. تۇرلۇك ھادىسىلەر تۈپەيلى كېيىن ئۇلاردىن 3057 كىشى، ئەڭ ئاخىرىدا 1353 كىشى ھايات قالغان ۋە ئۇلار 1953 ـ يىلى تۇركىيىگە كۆچۈپ بارغان.

1949 ـ يىلى شىنجاڭدىن 7000 كىشى ھىندىستان ئارقىلىق تۇركىيىگە كۆچكەن بولسىمۇ، ئۇلاردىن پەقەت 852 كىشىلا يېتىپ بارالىغان. مۇشۇ ئەسىردىكى ئىككى قېتىملىق كۆچۈشتە ئۇلار پاكىستان، سەئۇدى ئەرەبىستان، تۇركىيە، ئافغانىستان ۋە يەنە ھىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەرگە ماكانلاشتى.

1980 ـ يىللاردىكى سانلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، نۆۋەتتە غەربىي ئاسىيا رايونلىرىدا ياكى بۇ رايونلاردىن غەربىي ياۋروپا ئەللىرىگە چىقىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان جۇڭگو ئۇيغۇر مۇھاجىرلىرى تەخمىنەن 50 مىڭ ئۆپچۆرىسىگە يېتىپ بارىدىكەن[297].

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇرلارنىڭ پەقەت ئونتۇرا ئاسىيادىكى سانى خېلى نىسبەتتە ئىگىلەيدۇ.

ئۇيغۇر مىللىتى ئونتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي سەھنىسىگە ئەڭ بۇرۇن چىققان ھەم ئۇزۇن

ئەسىرلىك داۋالغۇشلار، مۇرەككەپ تارىخىي مۇساپىلەردە ھەيۋەت بىلەن ياشاپ، مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن، ئۆزىنىڭ مىللىي گەۋدىسىنى مۇستەھكەملەپ، زورايتىپ بارغان؛ ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا، ئوتتۇرا جۇڭگو، شەرقىي ياۋروپادىكى بىر قاتار مىللەتلەرنىڭ زورىيىشىغا ئېتىنىك تەركىبلىرىنى سىڭدۈرگەن. ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى يۇكسەلدۈرۈش، شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالاقىسىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن چوڭ ھەسسىلەرنى قوشقان. بۇ خىل تۆھپىلەرنى سۆزلەپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ.

يىراقنى قويۇپ، مۇشۇ XIX ئەسىر ۋە XX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى ئەھۋاللارنى ئېلىپ ئېيتساق، بۇ يىللاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن بىر تالاي سىياسىئونلار، دىنىي ئۆلىما، مەشھۇر مۇدەررىسلەر، ئالىملار، قەھرىمانلار، ئەمگەك نەمۇنچىلىرى، سەنئەتكارلار بارلىققا كېلىپ، شۇ رايوننىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ ئالغا سىلجىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە بىر ئۈلۈش ھەسسىنى قوشقان. بۇ خاتىرىلەشكە، قەدىرلەشكە تېگىشلىك قىممەتلىك تەرەپ. ئۇ ئەجدادلارنى ئەمىن تاپقۇزۇپ، ئەۋلادلارنىڭ سۆيۈندۈرىدۇ. ئىنسانىيەتنىڭ ئورتاق گۈللىنىشىگە چوڭ تەسىر كۆرسىتىدۇ.

يېقىنقى زامانغا كەلگەندە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان مەشھۇر كىشىلەر ناھايىتى كۆپ.

مۇتەپپەكۇر كاشغەرى دېگەن شائىرەنىڭ شېئىرلىرى XIX ئەسىردە پەرغانە ۋادىسىدا تارقالغان. ئۇنىڭغا 1785 — 1860 ـ يىللىرى ياشىغان خىسلەت كاشغەرى شېئىرلىرى ئاھاڭداش بولغان. ئەنە شۇ پەرغانە ۋادىسىدا مۇساپىر بولۇپ ياشىغان كاشغەرلىك شائىر خۇشھال غېرىبى مىلادىيە 1845 ـ يىلى «كۈللىيات غېرىبى» ناملىق توپلامنى يېزىپ، ئۇنى

غەزەل، مۇخەممەس، مەسنەۋى، رۇبائىي، ساقىنامە، مۇستەھزاد، قىتئەلەردىن تەركىب تاپقۇزدى. نىزامىدىن (1842 — 1902)، موللا بىلال (1824 — 1899) غا ئوخشاش شائىرلار ئىلىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىنى يەتتەسۇ تەۋەسىدە ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر بولدى. ئېلىخان موللاخۇن ئوغلى ئارەزى (1869 — 1942) ئۆزبېكىستاننىڭ مەرغىلان ۋىلايىتى شەھرىخان ناھىيىسىنىڭ كاشغەر مەھەللىسىدە كاشغەرلىك مۇھەممەد كىرىم ئاخۇنۇمنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىپ، 1890 ـ يىللاردىن باشلاپ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە كىرىشىپ، ئۆزبېكىستانىنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتىنى يېڭى دەۋر ئەدەبىياتىغا ئوگۈشلۇق ئۇلاپ، دېموكراتىك ئەدەبىياتنىڭ راۋاجلىنىشىغا مۇناسىپ ھەسسە قوشۇش بىلەنلا قالماستىن، سوتسىيالىستىك ئۆزبېكىستان ئەدەبىياتىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئۈچۈن يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلغان. ئۇنىڭ شېئىرلىرى 1958 ـ يىلى ئۆزبېكىستاندا توپلام قىلىنىشتىن ئىلگىرى ھەر خىل گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنىپ، خەلق ئارىسىدا چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلغان.

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا خەلق ھەرىكىتىنىڭ قابىل يېتەكچىلىرىدىن ئانايەت قۇربانوۋ باشچىلىقىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى چوڭ بولغان.

1906 ـ يىلى غالجات يېزىسىنىڭ نامراتلىرى يەرلىك بايلارنىڭ رەھىمسىز ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە چىدىيالماستىن، غوجامبەردى تالىپوپنىڭ رەھبەرلىكىدە بىر نەچچە قېتىم قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇ قوزغىلاڭ دەسلەپكى رۇسىيە ئىنقىلابى يىللىرى يەتتەسۇدا يۈز بەرگەن ئەڭ تەشكىللىك ۋە ئەڭ ئاممىۋى ھەرىكەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. ئەينى زاماندا يەتتەسۇدا ئىنقىلابى خاراكتېردىكى تەشكىلاتلاردىن «تەرەققىپەرۋەر»، «كالتە چاپان» تەشكىلاتلىرى بولغان.

1916 ـ يىلىدىكى ئاقسۇ، چارىن بۇلۇسلىقىنىڭ دېھقانلىرى قوزغىغان چارروسىيىنىڭ ئارقا سەپ خىزمىتى ئۈچۈن نامرات ئاھالىلەرنى تۈتۈش پەرمانىغا قارشى قوزغىلىڭى خەلق ئازادلىق خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، چارروسىيىگە ۋە بايلارغا قارشى تۇرۇش خاھىشى روشەن ھالدا ئىپادىلەنگەن. بۇ قوزغىلاڭ رۇس ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ۋە دېھقانلىرىنىڭ ئىنقىلابى كۈرىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، يەتتەسۇ ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ سىنىپىي ئاڭ سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە تۈرتكە بولغان.

1917 ـ يىلى فېۋرالدا روسىيىدە بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى ئەمەلگە ئاشقان. شۇ يىلنىڭ باھار پەسلىدە تۇرلۇك ئەمگەكچىلەرنى بىرلەشتۈرىدىغان كەسپىي ئىتتىپاق تەشكىلاتلىرى پەيدا بولغان. ماي ئايلىرىدا «مۇسۇلمان ئىشچىلىرىنىڭ بىرلەشكەن ئىتتىپاقى» ئۇيۇشتۇرۇلغان. بۇنىڭ ئەزالىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئۇيغۇر ئىشچىلىرى ۋە ھۈنەرۋەنلىرى ئىدى. كەسپىي ئىتتىپاق بولشېۋىكلار پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ھەربىكەت قىلغان. كەسپىي ئىتتىپاق بىرلەشمىسىگە روزىباقىيېۋ قاتارلىقلار رەھبەرلىك قىلغان.

سوۋېت ھاكىمىيىتىنى قۇرۇش، مۇستەھكەملەش، بايلارنىڭ نۇخۇلىسىنى ئېلىش، باندىتلارنى تازىلاشتا ئۇيغۇرلارنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى كۆرۈنەرلىك بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئابدۇللا روزىباقىيېۋ قاتارلىقلار ئۇيۇشتۇرغان ئۇيغۇر مىللىي ھەربىي قىسىملىرىنىڭ جاپالىق ۋە قانلىق جەڭلىرى كۆپ بولغان.

1) سوۋېت ئۇلۇغ ۋەتەن ئۇرۇشىدا ئۇيغۇرلارنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى

نېمىست فاشىسىت باسقۇنچىلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنى زېمىنىگە غالجىرلىق بىلەن تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن،

سوۋېت ئۇيغۇرلىرىمۇ ئۆز ۋەتىنىنى قوغداش جەڭلىرىگە پىداكارلىق بىلەن ئاتلاندى ۋە جەڭلەردە غايەت زور قەھرىمانلىق كۆرسەتتى. ئەينى چاغدا بۇ ئۇرۇشقا بىۋاستە ۋە ۋاستىلىك يوسۇندا سەپەرۋەر قىلىنغان ئۇيغۇر ئوغۇل ـ قىزلىرىنىڭ سانى 200 مىڭغا يېقىن بولغان.

ئۇيغۇر جەڭچىلىرى پۈتكۈل ئۇرۇش سەپلىرىدە شۇنداقلا موسكۋا، لېنىنگراد، ستالىنگراد، سۋاستىپول قاتارلىق چوڭ شەھەرلەرنى قوغداش ۋە ئازاد قىلىش جەڭلىرىدە ئاجايىپ قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن.

ئوفىتسېرلار ۋە قەھرىمان ئەسكەرلەر ئىچىدە «قىزىل يۇلتۇز»، «قىزىل بايراق» ئوردېنلىرىغا ئېرىشكەن شەۋكەت، ئوسمان، توختايىف، ياقۇپ ئەھمەدوف، ئوسمان ھەسەنوف «1 ـ دەرىجىلىك ۋەتەن ئۇرۇشى ئوردېنى»، «قىزىل يۇلتۇز» ئوردېنىغا ئېرىشكەن نىزامىدىنوف، «قىزىل بايراق»، «قىزىل يۇلتۇز»، «شۆھرەت» ئوردېنىغا ئېرىشكەن باتۇر شەرىپوف، بىرىنچى دەرىجىلىك «ۋەتەن ئۇرۇشى ئوردېنى»، «قىزىل يۇلتۇز» ئوردېنلىرىغا ئېرىشكەن ۋالنتىن نىزامىدىنوف، «قىزىل بايراق»، «ۋەتەن ئۇرۇشى»، «ئالىكساندىر نېۋسكى»، «جاسارەت ئۈچۈن» مېدالىغا ئېرىشكەن ھاشىم نەسىردىنوف، «سوۋېت ئىتتىپاقى قەھرىمانى» مېدالىغا ئېرىشكەن داداش باباجانوف، سۇلچى لۇتپۇللا، مەسۇم ياقۇپوف، «پولشا جۇمھۇرىيىتى قەھرىمانى» مېدالىغا ئېرىشكەن قاھار شەرىپوف قاتارلىقلار، يەنە قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن ۋە ئوردېنلارغا ئېرىشكەن ئەزىمەتلەردىن ئى. كامالوف، مەخسۇت نىيازوف، ش. زۇلياروف، م. قاسىموف قاتارلىقلارنىڭ نامى ئىپتىخار بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ.

سوۋېت ئارمىيىسىدە خىزمەت ئۆتىگەن ئوفىتسېرلەردىن 192 ـ دۆنزىيىنىڭ سىياسىي كومىسسارى ئابدۇللا باقىيوف 5

يىللىق جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ياپون كانتون ئارمىيىسىنى يوقىتىش ئۇرۇشىغا قاتنىشىپ، جەڭدە ئاجايىپ چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەن. ئۇنىڭ قەھرىمانلىقى ئۇچۇن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى «ۋەتەن ئۇرۇشى» ئوردېنى بىلەن «قىزىل يۇلتۇز» ئوردېنى ۋە باشقا ئوردېنلارنى بەرگەن[298].

ئارقا سەپتە قالغان ئۇيغۇرلارمۇ ئالدىنقى سەپ ئۇچۇن پىداكارلىق بىلەن ئىشلىگەن، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئاياللىرى ناھايىتى زور رول ئويناپ ئاجايىپ تۆھپىلەرنى يارانقان. ھەممە جايدا ئەرلەر قىلىدىغان ئىشلارنى ۋە تېخنىكىلارنى ئىگىلىگەن. ئۇلارنىڭ تولىسى كولخوزلار، بىرگادىلار، زىۋىنولارغا باشلىق بولغان. مەسىلەن، 1941 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا پەقەت بىرلا ئۇيغۇر رايونى بويىچە ئاياللاردىن 3 كولخوز رەئىسى، 17 ھېسابچى، 126 زىۋىنو باشلىقى، 28 بىرىگادا باشلىقى، 14 مىراپ ، 22 فېرما باشلىقى، 50 تراكتور ـ كومبايىنچى ۋە باشقىلار بېتىشىپ چىقتى. نۇرغۇن ئۇيغۇر ئاياللىرى ئىلغار ۋە نەمۇنچىلار بولۇپ سايلىنىپ، مۇكاپاتلارغا ئېرىشكەن.

ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي مەدەنىيەتلىرى ماۋارىپىنىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى ئۇزلۇكسىز ئۆستى.

1911 ـ يىلىدىن باشلاپ يەتتەسۇدا « ئىلى ئۆلكىسى» ناملىق گېزىتنىڭ چىقىشىنى باشلىنىش قىلغان ئاساستا، «كەمبەغەللەر ئاۋازى» (1921 ـ يىلىدىن باشلاپ) «قىزىل تاڭ» ، «لېنىن يولى» ، «قىزىل تۇغ» ، سادايى تارانچى» ، «ئىنقىلابچى شەرق» ، «قۇتۇلۇش» قاتارلىق گېزىت ـ ژۇرناللار نەشر قىلىندى.

ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئەت ئىشلىرىدىمۇ چوڭ ئىلگىرىلەشلەر بولدى. ئۇيغۇر تىياتىرلىرى، رەسسامىلىقى سەھنىلەرگە چىقىرىلدى ۋە كۆرگەزمىلەرگە قاتناشتۇرۇلۇپ، مۇكاپاتلارغا

ئېرىشتى.

بۇگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ غەربىدىكى ئەڭ چوڭ ئاپتونوم رايون شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا ئاساسىي مىللەت سۈپىتىدە ياشاۋاتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تاشقى موڭغۇلىيە، قازاقىستان، ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان، تۈركمەنىستان، روسىيە، ئافغانىستان، پاكىستان، تۈركىيە، ئەرەبىستان، گېرمانىيە، ئامېرىكا، ياپونىيە، ئاۋستىرالىيە، كانادا قاتارلىق ئەللەردىمۇ تارقىلىپ ياشايدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قازاقىستان، قىرغىزىستان، ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدە بىرقەدەر كۆپ ۋە ئۇ يەردە مەركەزلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. 1991 - يىلىدىكى سانلىق مەلۇماتتا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلار 249 مىڭ دەپبىلگەن. بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ تىلى ۋە مىللىي ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ كەلگەن بولۇپ، ئۇنى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە تەرەققىي ئەتكۈزۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە. بۇ ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قېلىش، مەدەنىيىتىنى يۇكسەلدۈرۈش، ئۆزى ياشاپ تۇرغان ئەللەرنىڭ قانۇن - تۈزۈملىرىگە رىئايە قىلىپ، شۇ ئەللەرنى رونақ تاپقۇزۇشقا ئۆز ھەسسىلىرىنى قوشۇش تارىخىي مەجبۇرىيىتى، ئىنسانىي خىسلىتى بار.

ئومۇمەن، ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا غەربىي يۇرتتا ياشاش جەريانىدا شەرق - غەرب مەدەنىيەت ئالاقىسىنىڭ تېخىمۇ راۋان بولۇشى ئۈچۈن كۆپ كۈچ چىقارغان. بۇلارنى ئەسلەش تارىخ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بۇگۈنكى زامانىۋى دۇنيادا ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە خەلقئارا ئالاقە ھەم ئۇزلۇكسىز تۇردە ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئالاھىدىلىكىنى كۆچەيتىشىگە مۇئەييەن دەرىجىدە مەنىۋى ئىلھام بولۇشى مۇمكىن.

ئۇچىنچى بۆلۈمدىكى ماقالىلەرنىڭ ئىزاھاتى ۋە مەنبە كۆرسەتكۈچى:

[1]،[117]،[159] ژېن يىن «قەدىمكى زامانىدىكى شىنجاڭ مىللەتلىرىنىڭ ئەجدادلىرى» ، «شىنجاڭ مىللەتلەر تەتقىقات خەۋىرى» ژۇرنىلى، 1988 ـ يىلى، 1 ـ سان، 180 — 181 ـ بەتلەر.

[2] «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى» ، تۈركىيە مىللىي مائارىپ (ئىگىتىم) نەشرىياتى، 1966 ـ يىلى، 18 ـ توم، 125 ـ بەت.

[3] «قەشقەر پىداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1996 ـ يىلى، 2 ـ سان، 87 ـ بەتكە ئېلىنغان نەقىل.

[4] م. تۇرسۇن «سۇمېر تىلى بىلەن تۈرك تىلى ئوتتۇرىسىدىكى سېلىشتۇرما» ، «ئاتا تۈرك كونفىرانسلىرى» ، 4 ـ توم، 147 — 168 ـ بەتلەر.

[5] ئا. ز. ۋ. توغان «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش» 86 ـ بەت.

[6] ئا. م. ئىمىن «نوروز بايرىمى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي قاتلىمى» ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1990 ـ يىلى، 3 ـ سان، 31 ـ بەت.

[7] ي. ياسىن «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختا بىر قانچە قېتىم غەربىي ئاسىياغا كۆچۈشى» ، «قەشقەر پىداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1996 ـ يىلى، 2 ـ سان، 87 ـ بەت.

[8] لىن گەن «شىمالىي ھۇنلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، 1987 ـ يىلى، 1 ـ سان.

[9] ئىمىن تۇرسۇن «تارىمدىن تامچە» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى، 154 ـ بەت.

[10] ش ئۇ ئا ر مىللىي ئىشلار كومىتېتى تۈزگەن «شىنجاڭ مىللەتلەر قامۇسى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1995 ـ يىلى، 58 ـ، 59 ـ بەتلەر.

[11] لىيۇ مېيسۇڭ «ئىككى ‹تاڭنامە› دىكى ‹خۇيخې تەزكىرىسى، خۇيخۇ تەزكىرىسى، گە تەپسىلىي ئىزاھ» ، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1989 ـ يىلى، 58 ـ بەت.

[12] شياڭ دا «تاڭ دەۋرىدىكى چياڭ ئەن ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» ، سەنلىيەن نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1987 ـ يىلى، 22 ـ، 23 ـ بەتلەر.

[13] ياڭ شىگىمىن «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1993 ـ يىلى، 4 ـ سانىدىكى ماقالىسىگە قارالسۇن.

[14] چىەن بوچۇەن «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە ئەجدادلىرىنىڭ غەربكە كۆچۈشى» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، 1996 ـ يىلى، 4 ـ سان، 63 ـ بەت.
[15] ۋاڭ جۈلەي «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى، 329 ـ بەت.
[16] د. ىبرىمبەۋ «ھۇنلار، تۈركى مىللەتلەر ۋە تۈركلەر» ، «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى» ، ئۈرۈمچى، 1989 ـ يىلى، 2 ـ سان، 57 ـ بەت.
[17] «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى» 5 ـ توم، 401 ـ بەت.
[18] ي. ياسىن «قەدىمكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپادا يەرلىنىشى» ، «قەشقەر پىداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1995 ـ يىلى، 1 ـ سان، 105 ـ بەت.
[19] ئە. ز. ۋ. توغان «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش» ، ئىستانبۇل نەشرى، 1981 ـ يىلى، 155 ـ بەت.
[20] «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى» ، 25 ـ توم، 430 ـ بەت.
[21] «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، 1996 ـ يىلى، 4 ـ سان، 65 ـ، 66 ـ بەتلەر.
[22] راشىددىن «جەمئۇل ـ تەۋارىخ» ، سودا نەشرىياتى، بېيجىڭ، خەنزۇچە نەشرى، 1983 ـ يىلى، 1 ـ قىسىم، 2 ـ كىتاب.
[23] «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى» ، 25 ـ توم، 430 ـ بەت.
[24] خاملتون «‹ئوغۇز›» ، ‹توققۇز ئوغۇز› نامىي توغرىسىدا» ، «دۇنخۇاڭشۇناسلىق» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1984 ـ يىلى، 1 ـ سان.
[25] ياڭ شىڭمىننىڭ «تۈرك، ئۇيغۇر تارىخىدىكى بىر قانچە مەسىلە» ناملىق ماقالىسىگە ئېلىنغان نەقىل. «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، 1993 ـ يىلى، 4 ـ سان، 94 ـ بەت.
[26] «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» 12 ـ توم، 2 ـ كىتاب، 210 ـ بەت.
[27] «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» 5 ـ توم، 401 ـ، 428 ـ بەتلەر.
[28] يۇقىرىقى كىتاب، 5 ـ توم، 428 ـ، 429 ـ بەتلەر.
[29] ، [31] ، [33] ي. ياسىن «قەدىمكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ شەرقىي ۋە شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپادا يەرلىنىشى»
[30] «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى» ، 5 ـ توم، 428 ـ، 429 ـ بەتلەر.
[32] كامۇران گۈرۈن «تۈركلەر ۋە تۈرك دۆلەتلىرى تارىخى» ، تۈركىيە ئەنقەرە بىلگە نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى، 242 ـ بەت.
[34] ،[35] «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى» 8 ـ توم، 374 ـ بەت. مەسىلەن، چىەن بوچۇەن ئەپەندى، بۇ ئۇيغۇرلار تەدرىجىي ھالدا شەرقىي ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا

ئاسىيادىكى باشقا مىللەتلەرگە سىڭىپ كەتكەن، دەيدۇ. «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1996 ـ يىلى، 4 ـ سان.

[36] ي. ياسىننىڭ «قەدىمكى تۈركي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ شەرقىي ۋە شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپادا يەرلىنىشى» ناملىق ماقالىسىگە قارالسۇن.

[37] كامۇران گۈرۈن «تۈركلەر ۋە تۈرك دۆلەتلىرى تارىخى»، 247 ـ بەت.

[38] ئە. ز. ۋ. توغان «ئۇمۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش»، 155 ـ بەت.

[39] باشقىرت — بۇ نام باش + قۇرت (بۆرە) دېگەن سۆزدىن كەلگەن، مەنىسى باش بۆرە دېگەن بولىدۇ، دېگەن قاراشمۇ بار. بۇ ھەقتە تېنىشمۇنىڭ بايانىغا قارالسۇن.

[40]،[41]،[42]،[43]،[44] م. كاشغەرى «تۈركي تىللار دىۋانى» (دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى، 1 ـ توم، 85 ـ، 168 ـ، 426 ـ بەتلەر.

[45] جۇۋەينى «تارىخي جاھان گۈشاي»، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ قىسىم، 65 ـ بەت.

[46] «بالاساغۇن» تۈركچە «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ I تومىغا كىرگۈزۈلگەن، «شىنجاڭ تەزكىرىسى»، 1997 ـ يىلى. 3 ـ سان.

[47] يۈنۈسجان ئىلى «بالاساغۇن شەھىرى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 1992 ـ يىلى، ، 1 ـ سان؛ قاسىم ئارش «يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە بالاساغۇن»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1998 ـ يىلى، 1 ـ سان.

[48] ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن «بالاساغۇننىڭ ئورنى مەسىلىسى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1995 ـ يىلى، 4 ـ سان.

[49] شيا ليەن «مىران كىرورەن ۋە لوپنۇرلۇقلار»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1991 ـ يىلى، 1 ـ سان، 75 ـ بەت.

[50] «بالاساغۇن»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»، 1988 ـ يىلى، 25 ـ سېنتەبىردىكى سانى.

[51] ئا. ئەمەد، د. مەمتىمىن تۇزگەن «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى، 100 ـ بەت.

[52] ئىمىن تۇرسۇن «يەنە بىر قانچە تارىخي يەر نامى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى»، 1998 ـ يىلى، 3 ـ سان، 54 ـ بەت.

[53] م. «كاشغەرى تۈركي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى، I توم، 523 ـ بەت.

[54] لىيۇ يىتاڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» (« 维吾尔研究 ») تەيۋەن جىڭ جۇڭ نەشرىياتى، 1975 ـ يىلى، 159 ـ بەت.

[55] ش. گ. كىلياشتورنىي (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى) «قەدىمكى تۈرك

رونك يېزىقىدىكى ئابىدىلەر» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى، 237 ـ بەت.
[56] قاسىم ئارش «يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە بالاساغۇن» ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1998 ـ يىلى، 1 ـ سان، 54 ـ بەت.
[57] سۇلتان مامۇت «بەزى يەر ناملىرىنىڭ مەنىسى» ، «تارىم غۇنچىلىرى» ژۇرنىلى، 2000 ـ يىلى، 4 ـ سان.
[58] سەمەد تىزجان «قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى بويلا ۋە باغا دېگەن ئەمەل ناملىرى ھەققىدە» ، «تۈرك تىلى تەتقىقاتى» ئىلمىي ژۇرنىلى، 1977 ـ يىللىق سان، ئۈنىۋېرسىتېتنىڭ 1978 ـ يىللىق قايتا نەشرى (يۇنۇسجان ئىلىنىڭ «بالاساغۇن شەھىرى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە» نامىلىق ماقالىسىگە ئېلىنغان نەقىل) .
[59] ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىننىڭ «بالاساغۇننىڭ ئورنى مەسىلىسى ھەققىدە» نامىلىق ماقالىسىگە قارالا.
[60] لىن مېيسۇن «غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» ، شەرق نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1995 ـ يىلى، 420 ـ بەت.
[61] جۇ چىڭجىڭ « خەنزۇ تىلىغا سىرتتىن كىرگەن سۆزلەردىن ئىككى مىسال» ، «تىل ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقات» ، بېيجىڭ تىل ئىنىستىتۇتى، 1994 ـ يىلى، 1 ـ سان.
[62] خوالا جېنخوا «ئۇدۇن تىلى تەتقىقاتىدىن ئومۇمىي بايان» ، «جۇڭگو مىللىي قەدىمكى يېزىقلار تەتقىقاتى» ، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى، 68 ـ بەت.
[63]،[64] لىن مېيسۇن «مىلادىيە III ئەسىردىكى غەربىي يۇرت توقۇلما مالىلىرى» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، 1998 ـ يىلى، 2 ـ سان، 81 ـ بەت.
[65] ت. ۋ. كامكىرلىز، ۋ. ۋ. ئىۋانوف (روسىيە) «تارىخنىڭ ئەڭ دەسلىپىدىكى ئاھالە: توخارلارنىڭ قەدىمكى ئوتتۇرا شەرقتىكى ئەجدادلىرى» ، «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى» ، 1998 ـ يىلى، 1 ـ سان، 58 ـ بەت.
[66] لىن مېيسۇن «نىيەدىن يېڭىدىن تېپىلغان كىروران خانى تومگىراكانىڭ يىلنامىسى ھەققىدە» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1998 ـ يىلى، 2 ـ سان، 44 ـ بەت.
[67] ، [68] ئابىتاكىئو (ياپونىيە) «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقى تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1986 ـ يىلى، 336 ـ بەت.
[69] چېن بوچۈەن «قاراخانىيلار بىلەن سوڭ سۇلالىسى بىرلەشمە قوشۇننىڭ غەربىي تاڭغىتلار بىلەن ئېلىپ بارغان بىر مەيدان ئۇرۇشى» ، «دۇنخۇاڭ

تەتقىقاتى» (敦煌研究) 2000 ـ يىللىق، 2 ـ سان، 4 ـ بەت.
[70] م. كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى، I توم، 491 ـ بەتلەر.
[71]م. كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، I توم، 84 ـ، 85 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.
[72] جۇۋەينى «تارىخىي جاھان گۈشاي» ، خەنزۇچە نەشرى، I قىسىم، 65 ـ بەت.
[73]،[75] يۈنۈسجان ئىلىنىڭ «بالاساغۇن شەھىرى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە» ناملىق ماقالىسىگە قارالسۇن.
[74] ئىبراھىم كافىس ئوغلى «تۈرك مەدەنىيىتى تارىخى» ، 1983 ـ يىلى تۈركىيە تۈركچە نەشرى، 124 ـ بەتكە قارالسۇن.
[76] م. كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، III توم، 569 ـ، 570 ـ بەتلەر.
[77] م. كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، I توم، 67 ـ، 68 ـ بەتلەر.
[78] لىن گەن، گاۋزىخوۋ «ئۇيغۇر تارىخى» (« 回纥史 » 著厚自高,干林) ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى، كىرىش سۆز، 1 ـ بەت.
[79] «شىنجاڭ مىللەتلەر قامۇسى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1995 ـ يىلى، 44 ـ بەت.
[80]،[93] «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن، خەنزۇچە نەشرى، 1989 ـ يىلى، 15 ـ بەت.
[81] «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى داستانى ئوغۇزنامە» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى نەشرى.
[82] ئابىتاكىنۇ «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقى تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1986 ـ يىلى، 157 ـ، 158 ـ بەتلەر.
[83] «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ «جۇڭگو تارىخى» قىسمىي «سۇي، تاڭ بەش دەۋر تارىخى» (يەككە كىتاب) ، جۇڭگو ئېنسىكلوپېدىيە نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1988 ـ يىلى، 198 ـ بەت.
[84]،[85] «ھۇدۇدۇلئالەم» (ئالەمنىڭ چېگرا پاسىللىرى) ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئونتۇرا ئاسىيا تارىخ تەتقىقات ئىنستىتۇتى باستۇرغان. خەنزۇچە، 1983 ـ يىلى، 65 ـ بەت.
[86] مەسئۇدى (ئەرەبىستان) «ئالتۇن يايلاق» ، (Murdj adh — dhahab) چىڭخەي خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1998 ـ يىلى، 207 ـ بەت.
[87] ئابىتاكىنۇ «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقى تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» ، خەنزۇچە نەشرى، 267 ـ، 288 ـ، 330 ـ، بەتلەرگە قارالسۇن.
[88]،[89]،[90] ئابىتاكىنۇنىڭ يۇقىرىقى كىتابى، 237 ـ، 376 ـ بەتلەر.

[92] جياڭ يىڭلياڭ «جۇڭگو مىللەتلەر تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1993 ـ يىلى، 2 ـ قىسىم، 467 ـ بەتكە قارالسۇن.
[94] «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، (قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن)، ئالما ـ ئاتا «پەن» نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى، 29 ـ بەت.
[95] ۋاڭ رېڧي «پامىرنىڭ غەربىدىكى ئۇيغۇرلار»، «يۇگۇڭ» ژۇرنىلى، بېيجىڭ، 1935 ـ يىلى، 4 ـ جىلد، 5 ـ سان.
[96] ڧېڭ جياشۇڭ، چىن سولۇ، مۇ گۇاڭڭۇېن «ئۇيغۇر تارىخى ماتېرىياللىرىدىن قىسقىچە توپلام»، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1958 — 1981 ـ يىللىرى، 1 ـ، 2 ـ نەشرى.
[97] لى ڧوتۇڭ «ئۇيغۇر تارىخى»، تەيۋەن ژېن ڧېڭ نەشرىياتى، 1963 ـ يىلى.
[98] ڧەن ژېنلەن «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخىدىن قىسقىچە توپلام»، 3 ـ بۆلۈم، 2 ـ قىسىم، خەلق نەشرىياتى، بېيجىڭ، خەنزۇچە نەشرى، 1965 ـ يىلى.
[99] لىيۇ يىتاڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»، تەيۋەن، 1975 ـ يىلى.
[100] ۋاڭ جۈلەي «ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدىكى تەرەققىياتى»، «شىنجاڭ تارىخىي ماقالىلىرى توپلىمى» غا كىرگۈزۈلگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، خەنزۇچە نەشرى، 1977 ـ يىلى.
[101] تاڭ كەيجيەن، ۋاڭ شۇكەي «ئۇدۇن ھۆكۈمرانلىرى بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە ئىزدىنىش»، «دۇنخۇاڭشۇناسلىق مەجمۇئەسى» (敦煌学辑刊)، خەنزۇچە، 1984 ـ يىلى، 1 ـ سان.
[102] لىيۇ زىشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، خەنزۇچە نەشرى، 1985 ـ يىلى.
[103] ۋېي لياڭتاۋ «قاراخانىيلار سۇلالىسى تارىخىدىن ئوچېرىك» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1986 ـ يىلى.
[104] ياڭ شىڭمىن «ئۇيغۇر تارىخى»، جىلىن ماۋارىپ نەشرىياتى، چاڭچۈن، 1991 ـ يىلى.
[105] لىن گەن، گاۋ زىخوۋ «ئۇيغۇر تارىخى»، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، كۆكخوت، 1995 ـ يىلى.
[106] ئىبراھىم مۇتىئى «دۇنيانۇلۇغەتتە تۈرك، ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بەزى مەسىلىلەر»، «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، لەنجۇ، خەنزۇچە، 1996 ـ يىلى، 2 ـ سان.
[107] چېن بوچۈەن «سوڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدىكى غەربىي يۇرتتىكى داشى ئىلى ۋە ئۇنىڭدىكى ئاساسىي گەۋدە مىللەت ھەققىدە تەتقىقات»، «قەشقەر پىداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1997 ـ يىلى، 2 ـ سان.

[108] كوژاتا روكورو (ياپونىيە) «تاڭ، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇنەرەز بولۇشى» (جۇڭ داۋىمىڭ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان)، «دۆلەت ئۇچۇرلىرى ھەپتىلىك گېزىتى» (国闻周报)، خەنزۇچە، 1930 ـ يىلى، 7 ـ جىلد، 1 ـ سان.
[109] ئابىتاكيو «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى تارىخي تەتقىقاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1986 ـ يىلى.
[110] موري ياسو تاكاۋ «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى توغرىسىدا» (چېن جۇنمۇ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان)، «مىللەتلەرگە دائىر تەرجىمىلەر مەجمۇئەسى» (民族译丛) ژۇرنىلى، بېيجىڭ، خەنزۇچە، 1980 ـ يىلى، 1 ـ سان.
[111] «قەشقەر پىداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، خەنزۇچە، 1997 ـ يىلى، 2 ـ سان.
[112] گىك شىمىن «قاراخانىيلار تارىخىدىن قىسقىچە بايان»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1984 ـ يىلى، 2 ـ سان.
[113]، [114] توتۇ «سۇڭنامە. كۇسەن تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1976 ـ يىلى.
[115] «غەربىي تاڭغىت پۈتۈكلىرى» (西夏书事) خەنزۇچە نەشرى، 10 ـ جىلد.
[116] بۇ ھەقتە چېين بوچۈەننىڭ «ئارسلان ئۇيغۇرلىرى ھەققىدە ئىزدىنىش» ناملىق ماقالىسىگە قارالسۇن. «جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخي مەدەنىيەت تەتقىقات مەجمۇئەسى»، (لىۇ زىشاۋ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ توپلام.
[118] «ھۇدۇدۇلئالەم»، خەنزۇچە نۇسخا، 12 ـ باب.
[119] ۋېي لياڭتاۋ «قاراخانىيلار تارىخىدىن ئوچېركلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1986 ـ يىلى، 50 ـ بەت.
[120] چېڭ سولۇ «تاڭ، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماقالىلەر توپلىمى»، بېيجىڭ، خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى، 208 ـ بەت.
[121] «ھۇدۇدۇلئالەم»، خەنزۇچە نۇسخا، 5 ـ، 15 ـ بابلار.
[122] ياڭ شىڭمىن «ئۇيغۇر تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى، 325 ـ بەت.
[123] فېڭ جياشىڭ، چېڭ سولۇ، مو گۇاڭزېن «ئۇيغۇر تارىخي ماتېرىياللىرى قىسقىچە توپلىمى»، خەنزۇچە نەشرى، 1981 ـ يىلى، 1 ـ توپلام، 45 ـ بەت.
[124] «شىنجاڭ مىللەتلەر قامۇسى»، خەنزۇچە نەشرى، 166 ـ بەت.
[125] «ھۇدۇدۇلئالەم»، خەنزۇچە نۇسخا، 12 ـ باب.
[126] داڭ كەيجەن، ژاڭ شۇكەي «ئۇدۇن ھۆكۈمرانلىقى بىلەن قاراخانىيلار

سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا ئىزدىنىش» ، «دۇنخۇاڭشۇناسلىق مەجمۇئەسى» ، 1984 ـ يىلى، 1 ـ سان.
[127] گە. بايتور، خ. سىدىق «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى» ، بېيجىڭ، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1990 ـ يىلى، 652 ـ بەت.
[128] «مىللەتلەر تەتقىقاتى» (民族研究) ژۇرنىلى، خەنزۇچە، بېيجىڭ، 2000 ـ يىلى، 4 ـ سان.
[129] «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1989 ـ يىلى، 73 ـ بەت.
[130] «جۇڭگو شىنجاڭنىڭ قەدىمكى جەمئىيەت تۈزۈمۈش تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1997 ـ يىلى، 380 ـ بەت.
[131] «شىنجاڭ مىللەتلەر قامۇسى» ، خەنزۇچە نەشرى، 72 ـ بەت.
[132] لىن گەن، گاۋزىخوۋ «ئۇيغۇر تارىخى» ، خەنزۇچە نەشرى، 114 ـ بەت.
[133] م. كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ توم، 618 ـ بەت.
[134] شۆ زۇڭجىڭ «ياغمىلارنىڭ مەنبەسى» ، «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىي ماتېرىياللىرى» ، ئۈرۈمچى، خەنزۇچە، 1984 ـ يىلى، 4 ـ سان.
[135] بۇ، ئو. پىرىتساكىنىڭ «قاراخانىيلار سۇلالىسى» ناملىق ئەسىرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان قاراش.
[136] لىن مېيسۇن «غەربىي يۈرت مەدەنىيىتى» ، بېيجىڭ، شەرق نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى، 373 ـ بەت؛ يەنە بەزى ماتېرىياللار، مەسىلەن، ۋېي لياڭتاۋنىڭ «قارا خانىيلار تارىخىدىن ئوچېركلار» ناملىق كىتابىدا ياغمىلار 1700 قەبىلىدىن تەركىب تاپقانلىقى ئېيتىلغان.
[137] م. كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى، Ⅲ توم، 44 ـ بەت.
[138] م. كاشغەرى «تۈركى تىللار دىۋانى» ، Ⅰ توم، كىرىش سۆز، 40 ـ بەت.
[139] يۇقىرىقى كىتاب، Ⅲ توم، 2 ـ بەت.
[140] ئابىئوتاكىيو «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى تارىخىي تەتقىقاتى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1986 ـ يىلى، 303 ـ ، 304 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.
[141] لىن گەن، گاۋ زىخوۋ «ئۇيغۇر تارىخى» ، خەنزۇچە نەشرى، 114 ـ بەت.
[142] لى جىڭچياڭ (يۇەن سۇلالىسى دەۋرى) «چاڭچۇنلۇك ئۆڭلىيانىڭ غەربكە ساياھەتتىدىن خاتىرىلىرى» ، ياڭ جىيەنشىن تۈزۈپ ئىزاھلىغان « قەدىمكى زامانداا

غەربكە قىلىنغان سەپەر خاتىرىلىرى، تاللانمىلىرىغا ئىزاھات» ، نىكشيا خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى.
[143] ژاڭ جۆلەي «ئوتتۇرا ئاسيا تارىخ تىزىملىرى» ، خوتەن مائارىپ نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، 408 ـ بەت.
[144] سۇ بېيخەي «قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتى ۋە ئۇلارنىڭ تەرەققىياتى» ، جۇڭگو ئوتتۇرا ئاسيا مەدەنىيەت تەتقىقات جەمئىيىتى تۇنجى قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ماقالىسى، 1983 ـ يىلى، ماي بويىاق نۇسخا.
[145] «ھۇدۇدۇلئالەم» خەنزۇچە.
[146] ۋ. ۋ. بارتولد «يەتتەسۇ تارىخىنىڭ ئوچېركى، قاراخانىيلار» ئۇيغۇرچە، 1984 ـ يىلى.
[147] لیۇ گې «قاراخانىيلار دەۋرىگە مەنسۇپ بىر پارچە ئەرەبچە ۋەسىقە» گە قارالا. «تارىخ تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، بېيجىڭ، خەنزۇچە، 1995 ـ يىلى، 2 ـ سان، 99 ـ بەت.
[148] تىخونوفنىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرۇلۇق مەسىلىگە دائىر» نامىلىق ماقالىسىگە كەلتۈرۈلگەن نەقىل. «كومۇنىزم تۇغى» گېزىتىنىڭ 1986 ـ يىلى، 10 ـ ئۆكتەبىردىكى سانىدا.
[149] ر. گروسىت «يايلاق ئىمپېرىيىلىرى» ، چىڭخەي خەلق نەشرىياتى، شىنىڭ، خەنزۇچە نەشرى، 1991 ـ يىلى، 147 ـ بەت.
[150] خامىلتون «بەش دەۋردىكى ئۇيغۇرلارغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1982 ـ يىلى، 8 ـ بەت.
[151] «ئۇرۇمچى كەسپىي ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، خەنزۇچە، 1998 ـ يىلى 1 ـ، 2 ـ سان.
[152] قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۇزگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» ، 1 ـ قىسمى، 372 ـ بېتىگە ئىلىنغان نەقىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى.
[153] «شىنجاڭ مىللەتلەر قامۇسى» ، خەنزۇچە نەشرى، 60 ـ بەت.
[154] «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، ئۇيغۇرچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى، 82 ـ بەت.
[155] ئا. ۋ. گاباۋىن «قارا قوچو ئۇيغۇر خانلىقى» ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1980 ـ يىلى، 3 ـ سان.
[156] ئا. ك. ماليا ۋگىن « XI — XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى» 405 ـ، 406 ـ بەتلىرىدىن ئىلىنغان نەقىل. بۇ كىتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1994 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنغان.
[157] كىلىمكايت (گېرمانىيە) «يېپەك يولىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەت» ،

شىنجاڭ گۇزەل سانئەت ـ فوتو نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى.
[158] ئا. سۇھەيل ئۇنۇر «ئۇيغۇرلاردا تېبابەت» ، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى، 5 ـ بەت.
[160] ئىبراھىم مۇتئى «ئىبراھىم مۇتئى ئىلمىي ماقالىلىرى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى نەشرى.
[161] ، [162] ، [163] ، [164] ئا. كونونوف «يۇسۇپ بالاساغۇننىڭ ـــ ‹قۇتادغۇبىلىك› داستانى» ، «چەت ئەل ئالىملىرى ‹قۇتادغۇبىلىك› توغرىسىدا» ، 1989 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى.
[165] «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، قازاقىستان پەن نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1983 ـ يىلى، 29 ـ بەت.
[166] ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XI ئەسىردىكى ئىككى بۈيۈك ئالىمى» ، «شىنجاڭ ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1956 ـ يىلى 3 ـ سان.
[167] گىلىڭ شىمىن، ۋېي سۇبى «‹قۇتادغۇبىلىك› كە مۇقەددىمە» ، «قۇتادغۇبىلىك» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1979 ـ يىلى.
[168] شېرىپىدىن ئۆمەر «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېركلار» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى.
[169] «‹قۇتادغۇبىلىك› كە ‹مۇقەددىمە› (ئا. ئۆتكۇر، ئە. زىيائى، م. يۈسۈپ يازغان) ، «قۇتادغۇبىلىك» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى.
[170] «قۇتادغۇبىلىك» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1986 ـ يىلى.
[171] ئىمىن تۇرسۇن «‹قۇتادغۇبىلىك› نىڭ تىلى» ، «بۇلاق ژۇرنىلى» ، 1993 ـ يىلى، 4 ـ سان.
[172] لاك يىڭ «‹ قۇتادغۇبىلىك› ۋە شەرق ـ غەرب مەدەنىيىتى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى.
[173] لى يوڭ «‹قۇتادغۇبىلىك› تىكى كۆپ قىرلىق ئېستېتىك ئىدىيە ھەققىدە» ، «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى» ، 1995 ـ يىلى، 1 ـ سان.
[174] م. ئوسمانوپ، خ. تۆمۇر، ئا. غاپپار «‹قۇتادغۇبىلىك› تە ئېپادىلەنگەن ئەدەبىي تىل توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1995 ـ يىلى، 2 ـ ، 3 ـ سانلار.
[175] لىيۇ زىشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى» ، خەنزۇچە نەشرى، 1986 ـ يىلى، 1 ـ قىسىم.
[176] س. مۇتەللىپوف «XI ئەسىر يازما يادىكارلىقلىرىدا پېئىل كاتېگورىيىسى» ، تاشكەنت پەن نەشرىياتى، 1955 ـ يىلى نەشرى.

[177] ئا. م. شىرباك «شىنجاڭدىن تېپىلغان XI — X ئەسىرلەرگە ئائىت تۈركىي تىللار تېكىستىنىڭ گىراماتىكىلىق ئوچېركى» ، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1961 ـ يىلى نەشرى.
[178] ئا. ن. باسكاكوف «تۈركىي تىللار» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى.
[179] گ. ف. بلاگوۋا «ئوتتۇرا ئەسىر تۈركىي شېئىرىيەت تېكىستلىرىنى مورفولوگىيىلىك جەھەتتىن ئۆگىنىش مېتودى توغرىسىدا» ، 1977 ـ يىلى. («چەت ئەل ئالىملىرى ‹قۇتادغۇبىلىك › توغرىسىدا» ، ئۇيغۇرچە، ئۈرۈمچى، 1989 ـ يىلى، 7 ـ بەت) .
[180] لىن گەن تۈزگەن «تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار تارىخىي ماقالىلىرى توپلىمى» ، جۇڭخۇا نەشرىياتى، پېيجىڭ، 1987 ـ يىلى، I قىسىم، 658 ـ بەت.
[181] لىن گەن «تۈرك تارىخى» ، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى، 8 ـ، 9 ـ بەتلەر.
[182] لىن گەن تۈزگەن «تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار تارىخىي ماتېرىياللىرى توپلىمى» ، خەنزۇچە نەشرى، I قىسىم، 658 ـ بەت؛ گىك شىمىن تۈزگەن «قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرلىرىدىن تاللانما» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى، 5 ـ بەت.
[183] ژاڭ يىفېي، ياسىن ھوشۇر «ئۇيغۇرلار» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، پېيجىڭ، خەنزۇچە نەشرى، 1997 ـ يىلى، 4 ـ بەت.
[184] جېڭ جىي (郑婕) «ئۇيغۇر ھۆججەت تىلى بىلەن قاراخانىي ھۆججەت تىلى» ، «قەشقەر پىداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1987 ـ يىلى، 2 ـ سان، 53 ـ بەت.
[185] ن. ئا. باسكاكوف «تۈركىي تىللار» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، پېيجىڭ، 1986 ـ يىلى، 15 ـ، 16 ـ بەتلەر.
[186]، [187] لاڭ يىڭ « ‹قۇتادغۇبىلىك› ۋە شەرق ـ غەرب مەدەنىيىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى نەشرى، 28 ـ بەت.
[188] ش ئۇ ئا ر «12 مۇقام تەتقىقات جەمئىيىتى» تۈزگەن «ئۇيغۇر 12 مۇقامى ھەققىدە» ئاملىق كىتابنىڭ 49 ـ بېتىگە قارالسۇن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1992 ـ يىلى.
[189] ئە. بايتور، خ. سىدىق. «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى، 721 ـ بەت.
[190]، [191] فەن ژېنلەن «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» 6 ـ قىسىم، 26 ـ 40 ـ بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى.

[192] سۇ بېيخەي «قازاق مەدەنىيەت تارىخى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەشرىياتى، خەنزۇچە، 1989 ـ يىل، 330 ـ بەت.

[193] ۋاڭ يىفېي «قىتادلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا» ، «يۇگۇڭ ژۇرنىلى» ، 1935 ـ يىلى، 4 ـ جىلد، 8 ـ سان. يەنە «غەربىي شىمالدىكى مىللەتلەرنىڭ دىن تارىخىغا دائىر ماتېرىياللاردىن تاللانما» ، شىنجاڭ قىسمى، 2 ـ توم، 658 ـ بەت (گەنسۇ كۇتۇپخانىسى باستۇرغان. 1985 ـ يىلى، خەنزۇچە) .

[194] لىيۇ جۈشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى» ، 1 ـ قىسىم، 428 ـ بەت.

[195] ۋاڭ جۈلەي «ئونتۇرا ئاسىيا تارىخ تىزىملىرى» 388 ـ بەت.

[196] جۇۋەينى «تارىخىي جاھان گۈشاي» ، 1 ـ قىسىم.

[197] لىيۇ جۈشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى» ، 1 ـ قىسىم، 412 ـ بەت.

[198] بۇ يەردە غەربكە كەتكەن دېگەنلىك — ئورقۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ 840 ـ يىللىرى موڭغۇل دالىسىدىن كۆچۈشى ۋە بىر تارمىقىنىڭ غەربكە — يەتتەسۇغا سۇرۇلگەنلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

[199] ۋۇچاۋ «گاۋگېگۈڭنىڭ مىللىتى توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ سەنئىتى» ، خەنزۇچە، 1990 ـ يىلى، 1 ـ سان، 45 ـ بەت.

[200] بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «خۇيخۇي回回 — » دېگەن ئاتالغۇغا قىسقىچە ئىزاھ: سۇڭ، لياۋ، يۈەن سۇلالىسى دەۋردە خەنزۇچە ھۆججەتلەردە شىنجاڭغا قوشنا ئونتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلارنى خۇيخي (纥回) ، خۇيخۇ (鹘回) دېگەن نامىلار بىلەن ئاتىغاندىن باشقا، خۇيخۇي 回回 دېگەن نام بىلەنمۇ ئاتىغان. بۇنىڭدا بىر قانچە سەۋەب بار ئىدى، ئاساسلىق سەۋەب توغرۇلۇق ۋۇچاۋ ئېپەندى مۇنداق دەيدۇ: «ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، بۇ دەۋرلەردە تارىخشۇناسلار پامىرنىڭ شەرقىدىكى مانى دىنى ۋە بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلار بىلەن پامىرنىڭ غەربىدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلارنى پەرقلەندۈرۈپ قارىغان. شۇڭا ‹ 鹘回 › بىلەن ‹ 回回 › مۇشۇنىڭغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.» (ۋۇچاۋنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسىغا قارالسۇن.)

[201] ، [202] ۋاڭ جۈلەي «ئونتۇرا ئاسىيا تارىخى تىزىملىرى» 408 ـ بەت.

[203] مۇشۇ يىللاردىن باشلاپ، ئونتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نامىنى خاتىرىلەشتە خەنزۇچە ۋە ئەرەبچە، پارسچە ھۆججەتلەردە ئۆزگىرىش بولدى. خەنزۇچە ھۆججەتلەردە موڭغۇل دەۋرىدىن باشلاپ قوچو ئۇيغۇرلىرى قوچو (高昌) ياكى ۋېيۋۇر —北匹畏 ، ئونتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلار بولسا ئاۋۇالقىدەكلا 纥回 ، 鹘回 دەپ ئاتالدى. چەت ئەل مەنبەلىردە قوچو ئۇيغۇرلىرى، ئىدىقوت ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتالدى.

[204] ، [205] لىيۇ جۈشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى» 1 ـ قىسىم، 471 — 473 ـ بەت.

[206] «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى، 227 ـ بەت.
[207]، [210]، [211] ياڭ جيەنشىن تۇزگەن« ‹قەدىمكى زامانىدا غەربكە قىلىنغان سەپەر خاتىرىلىرى، تاللانمىلىرىغا ئىزاھات» (« ‹ 古西行记 › 注选 ») نىڭشيا خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى، 223 ـ بەت.
[208] ئىلى بالىق — هازىرقى غۇلجا شەھىرىگە توغرا كېلىدۇ.
[209] مۇشۇ كىتابتا ئۇيغۇرلار «خۇيخي 纥回 —» دەپ يېزىلغان.
[212]، [215]، [218]، [220]، [221] سۇ بېيخەي «قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتى ۋە ئۇلارنىڭ تەرەققىياتى»، خەنزۇچە، ماي باسما، 1983 ـ يىلى بېيسلىغان، 22 ـ بەت.
[213]،[214]،[216]،[217]،[219] ياڭ جيەنشىن تۇزگەن« ‹قەدىمكى زامانىدا غەربكە قىلىنغان سەپەر خاتىرىلىرى، تاللانمىلىرىغا ئىزاھات»، 204 ـ، 205 ـ، 217 ـ بەت.
[222] سۇ بېيخەي «ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان ناملىرىنىڭ كېلىش مەنبەسى توغرىسىدا تەتقىقات»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1985 ـ يىلى، 3 ـ سان، 43 ـ 44 ـ بەتلەر.
[223] «جەمئىيەت ـ تەۋارىخ»، بېيجىڭ ـ شاڭخەي نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1983 ـ يىلى، 1 ـ توم، 1 ـ قىسىم، 121 ـ، 122 ـ بەتلەر.
[224] «ج. پ. كارپىن ‹موڭغۇلىيەگە سايا‌ھەت خاتىرىسى›» جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى، 248 ـ بەت.
[225]، [230]، [232] ئە. ز. ۋ. توغان «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش»
[226]، [227] ئا. قادىر باياۋۇ «موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى ئىران ۋە يېقىن شەرقتىكى ئۇيغۇرلار»، «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ماتېرىياللىرى»، خەنزۇچە، 1985 ـ يىلى، 3 ـ سان، ئۈرۈمچى.
[228]،[229] جىڭماۋ شوۋەمىي (ياپونىيە) «ئىلخانىلار دەۋرىدىكى موڭغۇللار»، «موڭغۇلشۇناسلىق ماتېرىياللىرى ۋە خەۋەرلىرى ژۇرنىلى»، خەنزۇچە، 1987 ـ يىلى، 3 ـ سان، 13 ـ، 14 ـ بەتلەر.
[230]، [231] ي. ياسىن «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختا بىر قانچە قېتىم غەربىي ئاسىياغا كۆچۈشى»، «قەشقەر پىداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1996 ـ يىلى، 2 ـ سان.
[233] «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» 12 ـ توم، 2 ـ قىسىم، 655 ـ بەت.
[234] غ. ئوسمان «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى قىسقىچە تارىخى»، 1996 ـ يىلى.

[235] «جۇڭگو مىللىي قەدىمكى يېزىقلار تەتقىقاتى» ، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1984 ـ يىلى، 114 ـ بەت.
[237] بارتولد «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخىدىن 12 لېكسىيە» ، خەنزۇچە نەشرى، 143 ـ ، 157 ـ بەت.
[238] ئە. بايتور، خ. سىدىق «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» ، 851 ـ بەت.
[239] «تارىخىي شەجەرەئى تۈرك» ، 27 ـ بەت، چاغاتايچە نۇسخا.
[240] لىيۇ جۈشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى» ، 1 ـ قىسىم، 600 ـ ، 601 ـ بەت.
[241] ، [243] «قامۇسۇلئەلەم» ، Ⅲ ـ تۇم، 1889 ـ يىلى، 1640 — 1876 ـ بەت.
[242] «تۈرك ـ تاتار تارىخى» ، 1914 ـ يىلى، 86 ـ بەت.
[244] «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1993 ـ يىلى، 1 ـ سان، 3 ـ بەتكە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.
[245] ۋ. ۋ. بارتولد «يەتتەسۇ تارىخىي ئوچېركلىرى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىل، 76 ـ بەت.
[246] مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۈر «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز» ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1993 ـ يىلى، 1 ـ سان، 19 ـ بەت.
[247] لىيۇ جۈشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى» ، 1 ـ قىسىم، 612 ـ بەت.
[248] ئا. پولات «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر» ، بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى، 7 ـ بەت.
[249] غ. ئوسمان «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، 1992 ـ يىلى، 12 ـ بەت.
[250] جاۋ مېڭجاۋ «چۈمن گۈڭ قەبرىسىدىكى ئابىدە» («سۇڭ شۇجەي ئەسەرلىرى» 7 ـ جىلد).
[251] يۇجى «داۋيۇمن يادنامىلىرى» ، 16 ـ جىلد.
[252] تېمەن ۋېيجاڭنىڭ ماقالىسىگە قارالسۇن. «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەرتەتقىقاتى» 1994 ـ يىلى، 2 ـ سان.
[253] جۇڭەينى «تارىخىي جاھان گۈشاي» ، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1981 ـ يىلى، 1 ـ تۇم، 6 ـ بەت.
[254] «چەت ئەل ئالىملىرى — ‹قۇتادغۇبىلىك› توغرىسىدا» ئۇيغۇرچە، 247 ـ بەت.
[255] ۋ. ۋ. بارتولد «ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەرنىڭ موڭغۇللارغا تەسىرى» ، «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى ژۇرنىلى» ، خەنزۇچە، 1985 ـ يىلى،

1 ـ سانغا قاراڭ.

[256] ت. كەلپىن «چىڭگىزخان ۋە تۆمۈرلەر دەۋرىدە كاتىپلىق، كىتابەت ئىلمى» ، «ئاسىيا كىندىكى» گېزىتى، 1995 ـ يىلى، 1 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنىدىكى سانى.

[257] ، [259] بارتولد «ئوتتۇرا ئاسىيا تۇرك تارىخىدىن 12 لېكسىيە» ، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1984 ـ يىلى، 151 — 202 ـ بەت.

[258] ق. ئەكبەر «ھەم شائىر ھەم پالۋان» «ئاسىيا كىندىكى» گېزىتى، 1995 ـ يىلى، 1 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنىدىكى سانى.

[260] بىللىق: «كەشمىر ۋە كاشغەرىيە» ، ئا. ن. كورپاتكىن «كاشغەرىيە» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى، 122 ـ بەتكە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

[261] «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، ئالما ـ ئاتا پەن نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى نەشرى، 55 ـ بەت.

[262] «تىل ـ ئەدەبىيات ھەم تارىخ مەسىلىلىرى» ئالما ـ ئاتا، 1948 ـ يىلى نەشرى، 25 ـ بەت.

[263] بۇ بايانلارنى ۋ. ۋ. بارتولدمۇ تىلغا ئالغان. بۇ ھەقتە ئۇنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا تۇرك تارىخىدىن 12 لېكسىيە» دېگەن كىتابىغا قاراڭ. خەنزۇچە نەشرى، 215 ـ بەت.

[264] ئى. سۇلتان «نەۋائىينىڭ قەلب دەپتەرلىرى» ، 1973 ـ يىلى، تاشكەنت ئۆزبېكچە نەشرى، 28 ـ بەت.

[265] «مەجالىسۇننەفائىس» نىڭ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى نەشر قىلغان نۇسخىسىدا «ئەھمەد جامىيبەگ» دېيىلگەن.

[266] «ۋەفائى» تەخەللۇسلۇق شائىر توغرىسىدا يەنە مۇنداق ئۇچۇرلار بار: «12 مۇقام» تېكستلىرىدە «ۋەفائى» تەخەللۇسلۇق بىر شائىرنىڭ بىرقانچە كۆپلەت غەزىلى بار؛ يەنە 1813 ـ ، 1814 ـ يىللىرى قۇمۇل ۋاڭى ئوردىسىدا تۈزۈلگەن «بايار» دا «ۋەفائى» تەخەللۇسىدىكى شائىرنىڭ بىر قانچە كۆپلەت شېئىرى ئورۇن ئالغان. «بايار» نىڭ تولۇقلانغان نۇسخىسى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1995 ـ يىلى نەشر قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭغا «ۋەفائى» نىڭ تۆت پارچە غەزىلى كىرگۈزۈلگەن؛ ق. ھاسانوف، س. موللاۋۇدۇفنىڭ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» ، ئالما ـ ئاتا، 1982 ـ يىلى نەشرى نامىلىق كىتابى 146 ـ بەتتە «ۋەفائى» نىڭ XV — XVI ئەسىردىكى شائىر ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ «يۈسۈپ ـ زۇلەيخا» نامىلىق داستانىنىڭ بارلىقى تىلغا ئېلىنغان.

[267] ، [268] ، [269] ز. بابۇر «بابۇرنامە» ، بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى نەشرى 38 ـ ، 39 ـ ، 318 ـ ، 319 ـ بەتلەر.

[270] «بۇلاق ژۇرنىلى» ، 1989 ـ يىلى، 2 ـ سان.
[271] س. موللاۋۇدۇف (قازاقستان) «سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا ‹قۇتادغۇبىلىك› نى ئۆگىنىش» ، «بۇلاق ژۇرنىلى» ، 1994 ـ يىلى، 2 ـ سان، 157 ـ بەت
[272] مىرزا ھەيدەر «تارىخى رەشىدي»
[273] ھ. ھاجى «ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى» ، «قەشقەر پىداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1988 ـ يىلى، 6 ـ سان، 60 ـ بەت.
[274] ئابدۇراخمان جامى «نەپھاتىلئۇنس»
[275] ئە. بايتور، خ. سىدىق «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» . 924 ـ بەت.
[276] م. زەئىدى «سەئىدىن كاشغەرى» ، «شىنجاڭ گېزىتى» ، 1992 ـ يىلى، 11 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنىدىكى سانى.
[277] ئۇنىڭ بۇ خىل ئەسەرلىرى «رىسالەئى تەرىقى سوفىيان» (تەرىقەت سوپىلىرى) ، «رىسالەئى تەھقىقى مەزھەپ سوفىيە ۋە مۇتەككەلمىن ۋە ھۆكەما» (سوپى مەزھەپىنىڭ ناتىقلىرى ۋە ھۆكۈمالىرى» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.
[278] لىيۇ جۈشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى» ، 1 ـ قىسىم.
[279] ئىمىن تۇرسۇن «نەۋائىينىڭ ئەسلىي نەسەبى توغرىسىدا» ، «جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى» ، 1998 ـ يىلى، 1 ـ سان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.
[280] «شىنجاڭ مىللەتلەر تەتقىقات خەۋىرى» ئۇرۇمچى، 1986 ـ يىلى، 1 ـ سان، 144 ـ بەت.
[281] بۇ ھەقتە ئى. مۇتئىنىڭ «ئەمىر تۆمۇر ئوردىسىدىكى ‹ئون ئىككى مۇقام› » دېگەن ماقالىسىگە قارالىڭ. «ئاسىيا كىندىكى» گېزىتى، 1995 ـ يىلى، 9 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىدىكى سانى.
[282] نەۋائىينىڭ تۇغۇلغان، ۋاپات بولغان يىل، ئاي، كۈنلىرى ئېنىق بولۇپ، ئۇ 1441 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى تۇغۇلۇپ، 1501 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ۋاپات بولغان.
[283] بۇ مۇھىم بايانلار موللامۇھەممەدنىياز بىن ئابدۇغوپۇر بەگنىڭ XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا (؟) ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان نۇسخىسى بىلەن مۇھەممەد سادىق كاشغەرى (1725 ~ 1849) نىڭ تەرجىمە نۇسخىسىدا (1749 — 1750) ئوخشاشلا تىلغا ئېلىنغان. ئەپسۇسكى «تارىخى رەشىدي» نى خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلغۇچىلار بۇ بايانلارنى چىقىرىپ تاشلىغان.
[284] نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرىنىڭ سانى مەنبەلەردە ھەر خىل كۆرسىتىلىدۇ. مەسىلەن، مۆجىزى «تەۋارىخى مۇسقىيىۋن» دە نەۋائىي «63 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ (ئەمەلىيەتتە 60 يىل) ، 63 پارچە كىتاب يېزىپ ئالەمدىن ئۆتكەن» دېسە، «جۇڭگو

ئىسلام قامۇسى» 416 ـ بەتتە ھەم 63 پارچە ئەسىرى بار، دېيىلگەن.

[285] ئۆزبېكىستان فىلولوگىيە كاندىداتى بەھرىمەن باقاييف «نەۋائىـــي ئەسەرلىرى لېكسىكىسى» ناملىق كىتابىدا بىر قاتار سېلىشتۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان. كىتابتا ئېيتىلىشچە، پوشكىن ئۆز ئەسىرىدە 21197 سۆز، شېكسپىير 20 مىڭدىن كۆپرەك سۆز، سېرۋانتىس 18 مىڭدىن كۆپرەك سۆز، ئابدۇللا توقاي 14 مىڭ سۆز، ئاباي 6 مىڭ سۆز ئىشلەتكەن. نەۋائىينىڭ بارلىق ئەسەرلىرىدە تەخمىنەن 1 مىليون 378 مىڭ 67 سۆز ئىشلىتىلگەن بولۇپ، ئۇلار 26 مىڭ 35 لېكسىكىسى بىرلىكتە ئومۇملاشقان. شائىر پەقەت «پەرھاد ۋە شېرىن» داستانىدىلا 5431 سۆز ئىشلەتكەن.

[286] «چوققىغا ئۆرلىگۈچىلەر»، موسكۋا، 1968 ـ يىلى، 28 ـ بەت، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى ژۇرنىلى»، 1998 ـ يىلى، 5 ـ، 6 ـ سان.

[287] چوقان ۋەلىخانوف «كاشغەر خاتىرىلىرى»، ماقالىلەر توپلىمى، ئالما ـ ئاتا، 1962 ـ يىلى، 172 ـ، 222 ـ، 335 ـ بەتلەر، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى ژۇرنىلى»، 1998 ـ يىلى، 5 ـ، 6 ـ سان.

[288] م. روزىيـوف «قايـتا تۇغۇلـغان ئۇيغـۇر خەلقـى»، ئالما ـ ئاتا، 1976 ـ يىلى، 47 ـ بەت. «شىنجاڭ مەدەنىيىتى ژۇرنىلى»، 1998 ـ يىلى، 5 ـ، 6 ـ سان.

[289] ن. ئىسىپوف «يەتتە شەھەر دۆلىتى»، ئالما ـ ئاتا، 1990 ـ يىلى، 110 ـ بەت. «شىنجاڭ مەدەنىيىتى ژۇرنىلى»، 1998 ـ يىلى، 5 ـ، 6 ـ سان.

[290] م. كەبىروف (سوۋېت ئىتتىپاقى) «سوۋېت ئۇيغۇرلىرى»، «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ماتېرىياللىرى»، ئۈرۈمچى، 1985 ـ يىلى، 2 ـ سان، 61 ـ بەت.

[291] ن. تۇرسۇن «موسكۋا خىياللىرى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1998 ـ يىلى، 5 ـ، 6 ـ سان، 54 ـ بەت.

[292] چىن خۇيشىڭ «ياڭ زىڭشىڭ ۋە ئىسلام دىنى»، «ئىسلام دىنـى جۇڭگودا» ئىڭشيا خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 364 ـ بەت.

[293]، [294]، [295]، [296] ۋاڭ چىڭخېڭ «شىنجاڭ رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەتنىن چېقىپ غەربىي ئاسىيا رايونىدا مۇھاجىر بولۇش تارىخى توغرىسىدا ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ مىللەتلەر تەتقىقاتى خەۋىرى»، 1986 ـ يىلى، 1 ـ سان، ئۈرۈمچى.

[297] ن. تۇرسۇن «موسكۋا خىياللىرى»، «شىنـجاڭ مەدەنىيـتـــى ژۇرنىلى»، 1998 ـ يىلى، 5 ـ، 6 ـ سان، 32 ـ بەت. [285]، [286]، [287]، [288] ئىزاھاتتىكى نەقىللەر مۇشۇ ماقالىدىن ئېلىندى.

ئاخىرقى سۆز

ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ئىچىدىكى بىر بۆلۈك قەبىلە ـ ئايماقلىرى، ئۇرۇق ـ جەمەتلىرى، سودىگەر، جاھانكەزدىلەر، ئالىملار ۋە مۇساپىرلار، ھەربىيلەر ۋە ئەمەلدارلار خىلمۇخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆز مىللىتىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىي ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ، ياقا يۇرتلارغا چېقىپ جاھاندارچىلىق قىلغان. بۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئۆزى ياشاپ تۇرغان جايدىكى مىللەتلەرگە سىڭىپ ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن، بەزىلىرى يېڭى مىللىي گەۋدىلەرنى ھاسىل قىلغان، يەنە بەزىلىرى مىللىي ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ، ئۆزىنى ۋە مىللىتىنىڭ مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرغان.

ئىنسانلارنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، قوشنا رايونلارغا چېقىپ كەتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرى بۈگۈنكى كۈندە كۆپ سانلىق بىر مىللەت بولۇش سالاھىيىتى بىلەن ياشاپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە بىر مىللىي گەۋدە سۈپىتىدە تۆھپە قوشقان بولسا، تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك، تۆھپىسى كۆرۈنەرلىك دۇنيا مىللەتلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالغان، تەسىرى چوڭ بولغان بولاتتى. ئەمما، تارىخ بەك مۇرەككەپ ۋە رەھىمسىز، شۇڭا ئىنسانلار دىققەت قىلمىسا ئۇنىڭ دولقۇنلىرىدا چايقىلىپ، ئەگرى ـ توقاي قىيالىرىغا ئۇرۇلۇپ، ھالاك بولۇپ كېتىشىمۇ مۇمكىن.

بىز يىراق تارىخنى ئەمەس يېقىنقى زامان ئەسەرلىرىدىكى ئەھۋاللارغا ئاساسەن، باشقا يەردىكىنى قويۇپ ئوتتۇرا

ئاسسىيادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسىملىرىنىڭ ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ كېتىش مەسىلىسىگە كەلسەك، بىز بايان قىلغان ئومۇمىي مەزمۇندىن قىسمەن خۇلاسىگە ئىگە بولىمىز.

XIX ئەسىردە ۋە XX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا شىنجاڭدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ كەتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ سانى خېلى سالماقنى ئىگىلەيدىغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتتۇق. مۇبادا مۇشۇ سان خىمىرتۇرۇچ قىلىنىدىغان بولسا، ئىنسانلارنىڭ نوپۇسىنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى بويىچە ھېسابلىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى مىليوندىن ئاشقان بولاتتى. ئەمما، 1959 ـ يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانى تەخمىنەن 100 مىڭ دەپ ئېلان قىلىنغان، 1991 ـ يىلى 249 مىڭ دەپ ئېلان قىلىنىدى.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇ ئۇيغۇرلار زادى نېمە ئۈچۈن كۆپەيمەيدۇ. بۇنىڭ بىر قانچە خىل سەۋەبى بار.

بىرىنچى، ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز، تۈركمەن، تاتار قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيادا مۇقىم ماكان تۇتقان ۋە توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان يەرلىك مىللەتلەر ئۇيغۇرلار بىلەن ئىرق، تىل، دىن، ئۆرپ ـ ئادەت قاتارلىق جەھەتلەردە يېقىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي مىللىي پسىخىكىسىدا ئۇيغۇرلارنى يەكلەش خاھىشى يوق، بۇ مىللەتلەردە يەنە ئۆزئارا نىكاھلىنىش ئاساسەن چەكلەنمەيدۇ. شۇنداق بولغاچقا، نۇرغۇن ئۇيغۇر پۇقرالىرى ناھايىتى ئوڭايلا ئۇلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن.

ئىككىنچى، ئۇيغۇر، ئۆزبېك، قىرغىز، قازاق قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىدە يېقىنقى زامان دۇنياسىدىكى مىللىي ئويغىنىش كېيىنرەك باشلانغان. ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ تاكى XX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى چارىكىگىچە بۇ مىللەتلەر ئۆزلىرىنى يەككە، مۇستەقىل مىللەت دەپ قارىماستىن، بەلكى دىنىي نۇقتىدىن «مۇسۇلمانلار»، ئىرق

نۇقتىسىدىن «تۇركىلەر»، ئۆز تىللىرىنى «تۇركىي تىل» دەپ ئاتايدىغان بولۇپ قالغان. بۇ مىللەتلەر ئىچىدە «ئۇيغۇر» نامىنىڭ تارىخىي ناھايىتى ئۇزۇن، تەسىرى كۈچلۈك بولۇپ تارىختا سەلتەنەتلىك رول ئوينىغان بولسىمۇ، ئەمما، يېپەك يولىنىڭ ئۇزۇلۇپ قېلىشى، مالىمانچىلىقنىڭ كۆپىيىپ ئىقتىساد، مەدەنىيەتنىڭ چېكىنىشى ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئېغىر دەرىجىدە قېقىندا - سوقۇندا بولۇشى نەتىجىسىدە «ئۇيغۇر» دېگەن ئېتنىك نام 15 - ، 16 - ئەسىرلەردىن كېيىن ئاساسەن گەنسۇدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلاردىلا قېلىپ، ئىسلام دىنىغا كىرگەن ئۇيغۇرلار ئىچىدە بارا - بارا ئۇنتۇلۇشقا باشلىغانىدى»[1] 1910 - يىللاردىن سەل بۇرۇن «تارانچى بالىسى» مەن دەپ ئىلى ۋادىسىدىن يولغا چىقىپ، تەڭرىتاغلىرىنى ھالقىپ، ئالتە شەھەرلىكلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئالىملارچە كۆز بىلەن كۆزەتمەك بولغان ئوت يۈرەك يېگىت نەزەرخوجا (1887 — 1951) ئاقسۇ دىيارىنىڭ مۇزداۋان يوپۇرىسىدىكى بۇسوغىسىغا قەدەم باسقىنىدا چاچ - ساقاللىرى ئاقارغان، بەللىرى ئازراق مۈكچەيگەن بىر يەرلىك دېھقان بوۋاينىڭ «تارانچى بالىسى دېگىنىڭ نېمىسى، بىز ھەممىمىز ئۇيغۇر بالىسى» دېگەن ئاجايىپ ۋەزىنىلىك ۋە ھېكمەت - پاسىھەتكە تولغان سۆزىنى ئاڭلاپ، خۇددى بىر ئەنگۈشتەر تېپىۋالغىنىغا ئوخشاش ئالەمچە شادلىققا تولۇپ ئۆزىگە «ئۇيغۇر بالىسى» دېگەن تەخەللۇسنى قويۇپ، ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئىجادىيەت سەھنىسىدە جەۋلان قىلىپ، ئۆز خەلقىنى ئويغاتماقچى بولغانىدى. لېكىن، ئۇيغۇرلار مۇشۇ ئەسىرنىڭ «30 - يىللىرىدىن ئىلگىرى يەر ناملىرى بىلەن: ئىلىلىق، تۇرپانلىق،

---

① ئىبراھىم مۇتئىي «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا سۆزلىگەن سۆز»، «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىياتشۇناسلىقى توغرىسىدا ئورنى» 34 - ، 35 - بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى.

كۇچالىق، كاشغەرلىك، خوتەنلىك دەپ كىشىلەرنىڭ ئاتاپ كەلگەن»[1] ئۇيغۇر نامى مىللىي نام قىلىنىپ بېكىتىلگەندىن كېيىن، بۇ نام كەڭ خەلق ئارىسىدا ئومۇملىشىشقا باشلىغان. ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز دېگەن ناملارمۇ سوۋېت ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن ئاندىن شۇ مىللەتلەرنىڭ ئومۇمىي مىللىي نامى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ، ئۆز مىللىتى دائىرىسىدە ئومۇملىشىشقا باشلىغان. بۇ خىل ئەھۋاللار ئۇيغۇرلار بىلەن بۇ مىللەتلەر ئارىسىدا مىللىي پەرقنى بەك كىچىك ھېس قىلدۇرۇپ، شۇلار بىلەن ئارىلىشىپ ياشاشتا ھېچقانداق چەكلىمە پەيدا قىلمىغان.

ئۇچىنچى، ئۇيغۇر مىللىتىدە كېيىنكى ۋاقىتلاردا سىياسىي، ئىجتىمائىي مۇقىمسىزلىقنىڭ ئەدەپ كېتىشى، ھۆكۈمران كۈچلەرنىڭ چىرىكلىشىپ، ئەمگەكچى خەلقنى قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى، ئېزىلگۈچى خەلقنىڭ مىللىي روھىنىڭ قاتتىق سۇندۇرۇلۇشى قاتارلىق بىرقاتار ئەھۋاللار تۈپەيلىدىن، شىنجاڭدىن چىقىپ كەتكەن كىشىلەر ياقا يۇرتقا چىقىپ، ئازراق كۈننىڭ سېرىقىنى كۆرگەندىن كېيىنلا ئۆز يۇرتى ۋە ئۆز خەلقىنى ئاساسەن ئۇنتۇپ كېتىشكەن.

تۆتىنچى، ئۆز يۇرتىنىڭ ئۇزۇن مۇددەت قالاق، ئاجىز، مالىمانچىلىق بىلەن تولۇپ تۇرۇشى، فېئودال ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ چېرىك ۋە زوراۋان تەبىئىيتىنى قىلچەمۇ ئۆزگەرتمەسلىكى، خەلقنىڭ كۆڭلىگە ياققۇدەك سىياسەت يۈرگۈزمەسلىكى ۋەتەندىن ۋاقىتلىق ئايرىلغانلاردا ئۆز يۇرتى ۋە ئۆز خەلقىگە تەلپۈنۈش، سېغىنىش ھېسسىياتىنى ئۇلغايتماستىن ئۇنىڭ ئەكسىچە ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن

---

① ئى. تىنىشىق (سوۋېت ئىتتىپاقى) «تۈركىي تىللار تەتقىقاتىغا مۇقەددىمە»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، پېيجىڭ، خەنزۇچە نەشرى، 1982 ـ يىلى نەشرى، 481 ـ بەت.

سۇسلاشتۇرۇپ قويغان.

بەشىنچى، چېگرا لىنىيەلىرىنىڭ ئۇزۇن بولۇشى، بىپايان چۆل ـ جەزىرىلەر، قاتمۇقات ئېگىز تاغلار، كۆز يەتكۈسىز ساي ـ جىرالار بىلەن ئايرىلىپ تۇرۇشى، قاتناشنىڭ قۇلايسىزلىقى، ئىقتىساد ۋە تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەن بولۇشى سەۋەبلىك ۋاقىتلىق قىيىنچىلىقنى دەپ يۇرتتىن ئايرىلغانلارنىڭ ۋەتەن بىلەن بولغان ئالاقىسى راۋان بولماي، بىر ئايرىلغان بويىچە مەڭگۈ ئايرىلىپ كەتكەن.

ئالتىنچى، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە مىللىي ھېسسىياتى سۇس بولغان. قاراخانىيلار سۇلالىسى ۋە قوچو ئۇيغۇر خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك چۇشەنچىسى ۋە مىللىي ھېسسىياتى قاتتىق زەربىگە ئۇچرىغان. قىتانلار، موڭغۇللار، چاغاتايلار، جۇڭغارلار، مانجۇلارنىڭ فېئودال ئاق سۆڭەكلىرى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئۇيغۇر مىللىتىگە خالىغانچە ئۆكتەملىك قىلىپ، نېمىنى قىلغۇسى كەلسە شۇنى قىلىپ، ئۇيغۇر خەلقىنى قاتتىق بوزەك قىلغان ۋە دەپسەندە قىلغان، يۇرتمۇيۇرت قوغلاپ يۇرۇپ سەرسان ـ سەرگەردانلىققا قالدۇرغان. ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئۆزىدىن پەخىرلىنىش، ئۆزىنىڭ مەدەنىي مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش، ئۇنى قوغداش ئىمكانىيىتىدىن ئاساسەن مەھرۇم قىلىنغان. بۇنىڭ بىلەن مەشھۇر تارىخچىسى دەپ ئاتالغان موللامۇسا سايرامى دۇنيا مىللەتلىرى يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان XX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى چارىكىدە يېزىپ چىققان ئۇيغۇرنىڭ بىردىنبىر مۇكەممەل تارىخ كىتابى «تارىخى ھەمىدي» (1908 ـ يىلى يېزىلغان) دە «بۇ تارىخنى يېزىشتىكى ئەسلىي مەقسەت، تۇركي قەبىلىلەرنىڭ ئەھۋالى، پادىشاھ ۋە ئەمىر ـ ئۆمەرالىرى، دۆلەتكە ھۆكۈمران بولۇپ دۆلەت ۋە سەلتەنەت تاپقانلار ۋە ئۇلارنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرى، نىشان،

ئالامەتلىرى، سۆز ـ ماقالىلىرى قاتارلىقلارنى بايان قىلىشتىن ئىبارەت»[1]. «قەدىمكى زامانلاردا ۋە تارىخ كىتابلىرىدا بۇ يەتتە شەھەر ‹موغۇلىستان› دەپ ئاتالغان. كونا ئىشەنچىلىك ھۆججەتلەردىمۇ بۇ جايىنىڭ ‹موغۇلىيە› تەۋەلىكىدە بولغانلىقى قەيت قىلىنغان»، دېگەندەك تۈتامى يوق گەپلەرنى يېزىپ قالدۇرىدىغان كەيپىيات شەكىللەندى. كېيىنكى زامانلاردا ئۇيغۇر خەلقى شۇ دەرىجىدە مىللىي مەدەنىيەت نامراتلىقىغا چۈشۈپ قالغانكى، ئۆزلىرىنىڭ ئىككى ئۇلۇغ ئالىمى مەھمۇد كاشغەرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» ۋە «قۇتادغۇبىلىك» لەرنىڭ قوليازما ياكى كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىنى ئۆز يۇرتىدا ساقلاپ قېلىشقا قادىر بولالمىغان. مانا مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، نادانلىق، ساۋاتسىزلىق، بىلىمسىزلىك پاتقىقىغا پېتىپ قالغان بەزى كىشىلەر يۇرتتىن ئايرىلغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىدە مىللىي ھېسسىيات، ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى ئاجىز بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ، ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۆزىنىڭ مىللىي خاسلىقىنى يوقىتىپ قويغان.

يەتتىنچى، روسىيىدە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى پارتلاپ، سوتسىيالىستىك دۆلەت قۇرۇلۇشى بىلەن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي مىللەتلەرنى ئايرىشتىكى ئىلمىي بولماسلىق ئەھۋالى، بولۇپمۇ ستالىننىڭ مىللىي مەسىلىسىنى بىرتەرەپ قىلىشتىكى ماركسىزمدىن چەتلەپ كېتىشتەك خاھىشى، ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر مىللىتى بولۇشقا تېگىشلىك كىشىلەرنى مەجبۇرىي يوسۇندا ئۆزبېك مىللىتىگە قوشۇۋېتىشى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ سانىنى زور دەرىجىدە ئازايتىۋېتىشكە سەۋەب بولدى.

---

① «تارىخى ھەمدىي» 42 ـ، 43 ـ بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە بىرقانچە سەۋەبلەرمۇ بار. بۇلارنى بىر - بىرلەپ سۆزلەپ ئولتۇرمىدۇق.

چەت ئەلگە چىقىپ كەتكەن بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كېتىشى ئۆتمۈشكە ئايلانغان بولسىمۇ، لېكىن، بۇ ئۇيغۇر مىللىتى ئۈچۈن بىر تارىخىي ساۋاق بولۇشى كېرەك. بۈگۈنكى دۇنيادا ھەرقانداق بىر ئادەم مۇئەييەن بىر مىللەتكە ۋە بىر ماكان، بىر ۋەتەنگە مەنسۇپ بولغان بولىدۇ. مىللەت ۋە ۋەتەنگە تەۋە بولمىغان ئادەمنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ئادەم ئۆزى ئۈچۈنلا ياشىسا ئۇنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى بولمايدۇ. ئۇ ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئارقىلىق ئۆز مىللىتى، ئۆز يۇرتى، ئۆز ۋەتىنىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا ئادەمنىڭ قىممىتى كۆرۈلىدۇ، ماھىيىتى ئېچىلىدۇ.

مەسئۇل مۇھەررىرى: مەھپۇبە قۇربان
نەشرگە تەييارلىغۇچى: يالقۇن روزى
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: نۇرمۇھەممەت ئۆمەر
مەسئۇل كوررېكتورى: ئاسىيە ئەخمەت

ئۇيغۇرلار شەرقتە ۋە غەربتە

غەيرەتجان ئوسمان
*
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۇرۇمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348№)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى» باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1168×850 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 13 قىستۇرما ۋاراقى: 2
2002 ـ يىل 3 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2002 ـ يىل 3 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 3000 — 1
ISBN 7-228-07034-8/K • 991
باھاسى: 18.00 يۈەن